

सुन्दर-काण्ड.

श्री महाकवि वाल्मीकिप्रणीत रामायण-महाकाव्याच्या खण्डशः प्रकाशनामधील हा सहावा भाग आहे. या भागामध्ये सर्व सुन्दरकाण्ड अलें आहे. याच्या उपसंहारामध्ये अनेक विषयांचा उहापोह केलेला आहे. तो पूर्वाप्रमाणेच वाचकांस आवडेल, अशी आशा आहे.

अ.ध. }
११९१४२ }

—प्रकाशक.

केलेले राक्षस व राक्षस-सैन्य दिसतें (१-२६) नंतर मादृती रावणाच्या अंत
पुरात प्रवेश करतो (२७-३०)

सर्ग ५, पृ० ५४-५९

चंद्र-शोभा-वर्णन (१-८). मादृतीचें लंकावलोकन (९-२२) सीता
न दिसल्यामुळे खेद (२३-२७)

सर्ग ६, पृ० ६०-६६

मादृतीचा रावणाच्या राजवाळ्याजवळ प्रवेश व त्याचें वर्णन (१-१५)
या घरावरून त्या घरावर उडी मारून, सर्व लकेला फेरी व शेवटीं रावणाच्या
महालात प्रवेश (१६-४५)

सर्ग ७, पृ० ६६-६९

रावणाच्या महालाचें वर्णन (१-१७).

सर्ग ८, पृ० ७०-७१

रावणाचें पुष्पक-विमान व त्याचें वर्णन (१-८)

सर्ग ९, पृ० ७१-८४

रावणाच्या वैभवाचें वर्णन (१-२०) रावणमन्दिरात प्रवेश व तेथील
वस्तुजाताचें वर्णन (२१-३२) तेथें अस्ताव्यस्त पडलेल्या स्त्रियाचें वर्णन
(३३-७३)

सर्ग १०, पृ० ८४-९३

रावणाच्या शयनगृहात झोपलेल्या इतर स्त्रियांसह निद्रिस्त रावणाचें वर्णन
(१-४९) मदोदरास पाहून संतेची शका मादृतास येते (५०-५४)

सर्ग ११, पृ० ९३-१०१

सीता नस-याची खात्री (१-६) तेथील पानभूमीचें वर्णन (७-२९)
अंत पुरातील काही भागाचें वर्णन (३०-३६) मादृतीस आपण परखादर्शना-
चें पाप केलें अशा शका व तिचें निवारण (३७-४६) सातेच्या शोधाकरता
दुसरीकडे जातो (४७-४९)

सर्ग १२, पृ० १०१-१०५

चार काल सीता न दिसल्यामुळे सीतेविषयी अशुभ शंका मारुतीचे मनांत येते (१-८). स्वकर्तव्याची जाणीव होऊन, तो पुनः शोध करण्यास तयार होतो (५-२६).

सर्ग १३, पृ० १०५-११५

मती पुच्छत तपास करूनही त्याच्या नजरेस पडत नाही, तेव्हां पुन्हा अशुभ विचार मनात येतात (१-१७). मारुतीचे दुःखद विचार (१८-४५). त्याच्या मनाची अस्वस्थता व त्याचा अशोचनांत प्रवेश (४६-६८).

सर्ग १४, पृ० ११५-१२४

अशोकवनाचे वर्णन (१-४१). सीतेची वाट पहात मारुती एका वृक्षावर बसतो (४२-५२).

सर्ग १५, पृ० १२४-१३३

अशोकवनाचे वर्णन (१-२०), श्लोकप्रस्त सीतेचे दर्शन (२१-२७), सीतेच्या बलालंकाराचे वर्णन (२८-५४).

सर्ग १६, पृ० १३३-१३८

सीतेविषयी मारुतीचे विचार. सीता असल्याची खात्री (१-३२).

सर्ग १७, पृ० १३८-१४४

सीतेभोवती अमलेल्या राक्षसींचे भयंकर वर्णन (१-१८). सीतावर्णन व मारुतीस रामलक्ष्मणाची ओळख होऊन केलेले अभिवादन (१९-३२).

सर्ग १८, पृ० १४४-१४९

रावणाचे अनेक स्त्रियांसह पहाटेच्या वेळीं अशोकवनांत आगमन (१-३३).

सर्ग १९, पृ० १४९-१५३

रावणास पाहून सीतेची भयभीत स्थिति (१-२२).

सर्ग २०, पृ० १५३-१५९

स्वतःच्या वैभवापुढे रामाचा कर्मापणा दाखवून रामावरचे प्रेम मोडून दे,

व माझी भाय्या हो, अशा प्रकारचें सतिसे उद्देगून रावणाचें भाषण (१-३६)

सर्ग २१, पृ० १५९—१६४

सतिचें रावणास उद्देगून मर्मभेदी व कठोर भाषण (१-३४)

सर्ग २२, पृ० १६५—१७२

रावणाचें स तेशीं धमकीचें बोलणें (१-९) देवकन्या सतिसे धीर देताना (१०-१०) पुन्हा सतिचें रावणाशीं टीकात्मक भाषण (१३-२०). रावण पुन्हा नाश करीत, म्हणून भीतिम धमकी देतो (२२-३१) तेथील राक्षसीचें अकळविकाळ स्वरूप रावण त्यांना सतिचें मन वळविण्यास सांगतो (३२-३८) रावण परततो (३९-४७)

सर्ग २३, पृ० १७३—१७९

भयंकर राक्षसी सतिची समजूत घालून, रावणाची भाय्या होणें योग्य आहे, असे सांगताना (१-२१)

सर्ग २४, पृ० १७९—१८०

राक्षसीं द्विधाचा उपदेश व नंतर सतिसे भेडसबणें (१-४८)

सर्ग २५, पृ० १८२—१८३

सीत दुःखावेगानें शोक करते राम, लक्ष्मण व काहीं अज्ञ यांची तिला आठवण हाते (१-२०)

सर्ग २६, पृ० १८६—१९३

सतिची अवत दैन्यवस्था (१-२१) लक्षेविषयीं अशुभ वधन (२२-२६) रामलक्ष्मणाचा आठवण व शोक (२७-४७)

सर्ग २७, पृ० १९३—२०१

रामाचा उत्कर्ष व रावणाचा अध पात याच्य'सबधीं त्रिनेत्रेस पडलेलें स्वप्न (१-४८).

सर्ग २८, पृ० २०१—२०५

जानकी सीता आपल्या जाव चें झोकान्या भारता येवईट करण्यास तयार

होते; पण शेवटी शुभ राखून झाल्यामुळे थांबते (१-१९).

सर्ग २९, पृ० २०५-२०६

सीतेस शुभराखून झाल्यामुळे शोक नाहीसा होऊन, तिचे मुग प्रपुष्टित होणे (१-८).

सर्ग ३०, पृ० २०६-२१३

सीतेची गांड घेण्याचा विचार (१-१५). पण गांड घेनांच काय अनर्थ होतील, याचा मास्तीने केलेला विचार (१६-४४).

सर्ग ३१, पृ० २१४-२१६

मादनी राघुवंशाची स्तुति करतो (१-६). नंतर रामाचा वनवास, सीताहरण, मुषीवसरय इत्यादि उद्देश्ये मारुती सीतेपुढे करतो. सीता आनंदित होते व निला मास्ती दिवतो. (७-१८).

सर्ग ३२, पृ० २१७-२१९

सीतेला मारुतीम वचून कराचिन्हा राजम असेल, म्हणून भीति वाटणे व हृदयाची कात्रासालन होणे (१-१५).

सर्ग ३३, पृ० २१९-२२४

मारुती सीतेस तूं मोग? असा प्रश्न विचारतो (१-१०) सीता जेण ते मांगते (११-१६) व नक्षिप्त रीतीने अवैध्यांनून निधे रक्षी आली, तें सांगते (१७-३१).

सर्ग ३४, पृ० २२४-२३०

सीतेचे मापण ऐकून, रामाचे कुलग व ल. मगाचा नमस्कार सांगतो. (१-४) सीतेला मारुती हा वैपधारी रावण असावा, अशी शंका येते (५-१९). सीतेची शंका जाणून मारुती सीतेशी बोलतो (२०-२७). सी रामाचा दून आहे, असे माणून सीतेस विश्वास ठेवण्यास सांगतो (२८-४०).

सर्ग ३५, पृ० २३०-२४४

मारुती रामकथा गाणून त्याच्या अवयवांचे वर्णन करतो (१-२१). पुन्हा त्या दिवसापर्यंत घडलेला वृत्तांत थोडक्यांत सांगतो (२२-९०).

सर्ग ३६, पृ० २४४—२५२

मादती आपला विश्वास पटवितो (१-४). सीता त्याच्या पराक्रमाची स्तुति करते (५-१०). रामाविषयी कुशल विचारते (११-३०). मादती रामाचें कुशल सांगतो. सीतेस थोडासा शोक होतो (३१-४६).

सर्ग ३७, पृ० २५२-२६२

सीता मादतीस आणखी प्रश्न विचारते (१-१९) मादती स्वतःच तिला नेण्यास तयार होतो (२०-२९) सीता जाण्यास तयार होत नाही (३०-३२). मादती आपलें सामर्थ्य पटवितो (३३-३७) सीता जाण्यास तयार न होता रामालाच इकडे येऊ दे, म्हणून सांगते (३८-६८)

सर्ग ३८, पृ० २६३-२७३

परपुरुषाला स्पर्श कसा कळू असें म्हणून सीता त्याचेबरोबर जाण्याचें नाकारते (१-५). मादती निरोप घेताना खुणेसाठी वस्तु मागतो (६-१०) सीता चित्रकूटावरील एक प्रसंग खूण म्हणून सांगते (११-३४) तिला भडभडून येते (३५-४६). मादतीस खुणेसाठी रत्न देऊन, त्यास निरोप देते (४७-६५) मादती अभिवादन करून, त्याचा स्वीकार करतो (६६-७०)

सर्ग ३९, पृ० २७३-२८२

सीता मादतीस रामाचें मन वळविण्यास सांगते (१-१२). मादती रामाच्या पराक्रमाचें वर्णन करतो (११-१७). सीता मादतीस आणखी काही काळ रहा म्हणून सांगते (१८-३१) मादती सैन्य कसें आणता येईल, तें सांगतो व धीराचें भाषण करतो (३२-५४).

सर्ग ४०, पृ० २८२-२८६

सीता रामास सांगण्याकरिता निरोप देते (१-२१) मादती उड्डाणाची तयारी करितो व उत्तर दिशेस जाण्याचें ठरवितो (२२-२५).

सर्ग ४१, पृ० २८६-२८९

खरा दूत कसा असावा, यासंबंधा मादतीचा विचार (१-१३) नंतर वनाचा विध्वंस (१४-२१).

सर्ग ४०, पृ० २८०-२९६

राक्षसी मंतिष हा कोण, अमा प्रश्न विचारतात (१-५). सीता हाहि वेषधारी राजस असावा, असे म्हणते (६-१०) ही बातमी रावणास कळताच तो मोठ-मोठे वीर त्याचे प्रतिबंधाम पाठवितो (११-३०) मारुती अपण कोण हें सांगतो (३१-३५). युद्ध सुरू होऊन किंकराचा वध (४१-४४)

सर्ग ४३, पृ० २९६-३००

देवालयचा विध्वंस (१-४) व मारुतीचा पराक्रम (५-२६).

सर्ग ४४, पृ० ३००-३०३

जंजुमालीचा पराभव (१-२०).

सर्ग ४५, पृ० ३०३-३०६

मारुतीचा पराक्रम व राज्ञ सैन्याची दागादान. (१-१७)

सर्ग ४६, पृ० ३०६-३१२

दुर्धर, विष्णुशत्रु, युगाश्र, प्रचस, भस्मर्ष वगैरे शूर वीरांचा वध (१-४१).

सर्ग ४७, पृ० ३१२-३१९

अथ राक्षसावरोर इंद्रयुदाचा सामना व त्याचा पराभव. (१-४७).

सर्ग ४८, पृ० ३१९-३३०

इन्द्रजितावरोर युद्ध, त्रिधात्राचा पाश व मुक्ता (१-५०) मारुतीला रावणाकडे नेतात (५०-५४), व त्याचे वीरगे ऐतून घेतत (५५-६२)

सर्ग ४९, पृ० ३३०-३३३

रावणाविषयी मारुतीचे विचार (१-३०).

सर्ग ५०, पृ० ३३३-३३६

प्रहस्तानें मारुतीची मर्ग चौकशी केली व मारुतीही मी रामाचा दूत आहे, म्हणून सांगतो (१-१९).

सर्ग ५१, पृ० ३३६-३४३

मारुती रामाची माहिती सांगतो व संतेला आणलेम, हें बरोबर नाही, असें

सागतो. तसेंच रामाचा पराक्रम वर्णितो (१-४४) रावण मारुतीच्या वधाची आज्ञा देतो (४५-४६)

सर्ग ५२, पृ० ३४३-३४७

विभीषण रावणास, दत्ताला मारणे बरें न हों, असें सांगतो (१-२४). रावणास तें पटतें (२५)

सर्ग ५३, पृ० ३४७-३५३

रावण मारुतीला अन्य शिक्षा ठेठावितो (१-१०). राक्षस मरुतीचें शोषूट पेटवून गावातून धिंड काढतात सीतेला वाईट वाटतें (११-४१).

सर्ग ५४, पृ० ३५४-३६१

मारुती लंका जाळण्याचा विचार करून, आगी लावण्यास सुरवात करतो (१-२०) आगीमुळे गोंधळ (२१-४४) मारुती समुद्रात आपले शोषूट विझवितो (४४-५०)

सर्ग ५५, पृ० ३६१-३६७

मारुती लंका जाळण्यासहल पक्षात्ताप करतो व कदाचित् सीता तर जळाली नसेल ना असा विचार करतो (१-२६) सीता सुखरूप असल्याची बातमी येते (२७-३५)

सर्ग ५६, पृ० ३६७-३७५

मारुती सीतेची गाठ घेतो (१-२). सीता-मारुती याचें संभाषण (३-२१). मारुती परत येण्याकरता निघतो व आकाशात उड्डाण करतो (२२-५१)

सर्ग ५७, पृ० ३७५-३८३

उड्डाणवर्णन (१-१६) जाम्बवान आपल्या सर्प वानराना हाक मारतो (१७-२७) मारुती महोदपर्वतावर उतरतो (२८-३२) मारुती लंकेतील हकीकत सांगतो (३३-४९) इतर संभाषण (५०-५४)

सर्ग ५८, पृ० ३८३-४०७

मारुतीचें प्रव सवर्णन (१-४५). लंकेतील मद्रितो व त्याच्या कथांचा अंदाज (१४६-१६९)

सर्ग ५९, पृ० ४०८—४१२

मारुती रावगाच्या रैःच्याची कल्पना देऊन, सीतेची स्थिति वर्णन करतो (१—३३).

सर्ग ६०, पृ० ४१३—४१६

अंगदाचे पराक्रमाला साजेसे बोलणे व मारुतीचे अभिर्नंदन (१—२०)

सर्ग ६१, पृ० ४१६—४२०

मारुतीसह सर्व वीर मनुवनात येत त (१—२०)

सर्ग ६२ पृ० ४२०—४२६

तेथे मधु पिऊन मत होतात (१—२०). दधिमुल व अंगद याची मारामारी होते व ते सर्व सुग्रीवाकडे येतात (२१—३९).

सर्ग ६३, पृ० ४२६—४३१

सुग्रीवास नमन करून वनपल सर्व हरीकृत सांगतात (१—१२). लक्ष्मण सुग्रीवाकडून सर्व हकीगत समजाऊन येतो (१३—३३).

सर्ग ६४, पृ० ४३१—४३७

दधिमुल अंगदाची समजूत घालतो (१—१२). सुग्रीव रामास कार्यसिद्धि सली असावी, असे सांगतो (२३—३७). इतक्यात सर्व वानर रामाकडे येत त (३८—४५).

सर्ग ६५, पृ० ४३७—४४२

राम त्यांना प्रश्न विचारतो व मारुती हकीगत सांगू लागतो (१—२१). पण म्हणून दिलेला चूडामणि रामाला देऊन सर्व खुश पडवितो (२२—३७).

सर्ग ६६, पृ० ४४२—४४८

सीतेच्या कांही अठवणी होऊन राम शोक करतो (१—१६).

सर्ग ६७, पृ० ४४८—४५१

मारुती रामास सीतादेवने सांगितलेला प्रसंग (काण्वश्रुत) उगवता

तसा सागतो (१-१८). तसेंच संतिचा व भारतीचा झालेला संवाद रामास कथन करतो (१९-४४).

सर्ग ६८, पृ० ४५१-४५५

संता व भारती याचा अशोकवनात झालेला संवाद भारती रामास सागतो (१-२९).

(२)

सुंदरकाण्डाच्या

निरीक्षणाची सूची.

रावणाची लंका, पृ० ४५७

सिलोन-लंका [४५७] आस्ट्रेलिया-लंका [४५८]. सुंदरकाण्ड की सुन्दकाण्ड ? [४६०]. पूर्व कथेचें अनुसंधान [४६१]. मैनाक पर्वत [४६२] सुरसा कोण असली [४६३] सिंहिका [४६३] भारतीचा वायुमार्ग [४६४].

सागरांतील लंका, पृ० ४६४

लंकेचा विचार [४६८]. विद्याधराची धादल [४७०]. रामेश्वर व लंका [४७२]. सिंहिका राक्षसीचा वध [४७३] न यक्ता प्रवास [४७४]

लंकानगरी, पृ० ४७४

भारतीची चिन्ता [४७४] वेपान्तर करून प्रवेश [४७६] निशाचर [४७९]. रात्रभर दिवें जळत असत [४७९] आढमार्गानें प्रवेश [४८२]. लंकेतील वेद-घोष [४८३] चक्रावरावर राक्षस [४८४]. रावणाचें शयनगृह [४८४] रावणाचे उद्यन [४८५]. रावणाच्या स्त्रिया [४८६]. रावणाचें छत्र [४८७] एक धार्मिक शंका [४८८]. सीता मेली की काय ? [४८९]. कडक सैनिकशिस्त [४९०].

सीतेचें काय झालें असेल [४९०]. सीता संध्या करण्यासाठी येईल [४९१]. उत्साह हें वशाचें मूल आहे [४९१]. सीता कशी दिसली [४९२]. चक्रवाकी [४९३]. एक वेणी [४९४]. राक्षसांचा धर्म [४९५]. सीतेची समजूत [४९६]. सीतेचें रावणाला उत्तर [४९७]. निकुम्भिलादेवी [५००]. सीतेचें शेवटचें उत्तर [५०१]. रावण सीतेस मारान्यास धांवतो [५०१]. स्वप्रावर विधास [५०३]. सीता जीव देण्याची तयारी करते [५०५]. शुभ शकुन [५०६]. पहाटेच्या वेळीं भेट [५०६]. मारुतीचा विचार [५०६]. मायेचा प्रश्न [५०७]. दूतकार्य [५०८]. मारुतीचा उगम [५०८].

रामाचें वर्णन, पृ० ५१०

राम यजुर्वेदी होता [५१०]. मारुतीचा परिचय [५११]. राम मांस खात नाही [५१४]. बिभीषणाचा प्रश्न [५१४]. मारुतीची तयारी [५१७]. सीतेचा निरोप [५१८]. कांही तरी पराक्रम करून जावें, याचे विध्वंस [५१९]. रावणाच्या मनांत संका होती [५२४]. मारुती व रावण यांची भेट [५२५]. मारुतीचें भाषण [५२५]. दूत अवध्य आहे. [५२८]. लंकादहन [५२९]. लंकेतील हाहाकार [५२९-५३३].

स्त्रियांच्या अवयवांचें वर्णन, पृ० ५३३

वेंसांचें वर्णन, [५३३]. मुखाचें वर्णन [५३३] डोळ्याचें वर्णन [५३४]. हातांचें वर्णन [५३४]. ओठांचें वर्णन [५३४]. कण्ठाचे वर्णन [५३५]. स्तनांचे वर्णन [५३५]. कमरेचें वर्णन [५३५]. जांघांचे वर्णन [५३५]

धराखोहा शब्दावर विचार, पृ० ५३६-५३८

वाल्मीकीचा परिचय, पृ० ५३९

वाल्मीकीचें मूलचें नांव अमिशर्मा असून, तो ब्राह्मणच होता. त्याचा धंदा मात्र काहीं दिवस लुटालुटीचा होता [५३९] सप्तशेची गाठ [५३९]. अत्रि ऋषींचा उपदेश व शिष्य म्हणून स्वीकार [५३९]. वाल्मीकि नांवाचा इतिहास, वाल्मीकिधराची उत्पत्ति [५४०].

कण्चा मुलगा वाल्मीकि, पृ० ५४०

महर्षिणा प्रसादाने वाल्मीकीचो प्रसिद्धि [५४०]. प्राचेतम् वाल्मीकि,
रामानंतर सलेला वाल्मीकि, चोविसाव्या युगातील व्यास वाल्मीकि, एक व्यक्-
रणकर्ता आचार्य (विसय संधीचे) नियम सांगणारा वाल्मीकि [५४१].
वाल्मीकीचे इतर ग्रंथ [५४२].

श्रीमहामुनि-वाल्मीकि-प्रणीतं

श्री रा मा य ण म् ।

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः ।	
इयं पदमन्येषु चारणाचरिते पथि	१
दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं धिकीर्षन्कर्म वानरः ।	
समुद्रप्रशिरोम्रीयो गवां पतिरिवायमा	२
अथ वैदूर्यवर्णेषु शाङ्गलेषु महाबलः ।	
धरिः मलिलकल्पेषु धिचचार यथासुराम्	३
द्विजान्विप्रासयन्ध्रीमानुरसा पादपान्हरन् ।	
मृगांश्च सुवह्निघ्नप्रयुद्ध इव केसरी	४

रावणाने चेन्न नेलेल्या सीतेचे वसतिस्थान शोधून काढ्याकरिता शत्रु-
नाशक हनुमानाने चारण ज्या मार्गाने मंचार करीत अमकत, त्या उंच मार्गाने
जाण्याचे मनान अणलें. ज्याचे ममक आणि वंठ ही उन्नत आहेत, असा तो,
दुष्कर आणि उन्नत वेणाबेही साहाय्य होयचा संभव नाही असें कां
कण्याम मिद शालेला व नर धिण्याड बलाप्रमाणे शोभूं लागला. प्रथमतः वैदूर्य-
रत्नामारग्या ज्याचा रंग आहे, अशा कोमल नृशयुक आणि म्हणूनच जलाप्रमाणे
मृदु अगठ्या प्रदंशवन्न तो महाबलाचा धैर्यवान् हनुमान् मुनने मंचार करूं
लागला. (१-३)

जाना जाता तो बुद्धिमान् हनुमान् पत्त्याना भय उच्यन्न इत्ं लागला, वधः-
म्यग्रग्या योगाने वृक्ष बरोबर घेऊन जाऊ लागला आणि पूर्ण वाट जलंटा

नीललोहितमाञ्जिष्टपद्मवर्णैः सितासितैः ।	
स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम्	५
कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः ।	
यक्षकिंनरगन्धर्वैर्देवकल्पैः सपन्नगैः	६
स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ।	
तिष्ठन्कपिवरस्तत्र हृदे नाग इवावभौ	७
स सूर्याय महेन्द्राय पचनाय स्वयंभुवे ।	
भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम्	८
अञ्जलिं प्रादमुखं कुर्यन्पवनायात्मयोनये ।	
ततो हि षष्ठ्ये गन्तु दक्षिणो दक्षिणां दिशम्	९
प्लवंगप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः ।	
षष्ठ्ये रामवृद्धवर्य समुद्र इव पर्वसु	१०
निष्प्रमाणशरीरः संलिलह्वयिपुर्णवम् ।	

सिंहाप्रमाणे असह्य मृगाद्या षष्ठ्ये कुरु लागला नील, आरक्त, गुलाबी, शुभ्र, कृष्ण आणि पद्मरूप रंगाच्या स्वतः सिद्ध निर्मल धातूच्या योगाने अलंकृत असून, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणारे आणि परिवारासह असलेले असे देवतुल्य यक्ष, किन्नर, गंधर्व आणि पन्नग यांनी वारवार सेवित असा एक सपाट प्रदेश त्या श्रेष्ठ पर्वतावर दनुमानाला जाता जाता लागला. तेव्हा सर्वत्र उत्तमोत्तम गजानी युक्त असलेल्या त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या सपाट माथ्यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् उभा राहिला असता डोहामध्ये उभ्या असलेल्या गजाप्रमाणे तो शोभू लागला (४-७)

(त्या प्रदेशावर गेल्यानंतर) प्रथमतः सूर्य, इंद्र, वयु, वृद्धदेव आणि इतर-ही भूत यांना हात जोडून, नंतर त्याने शुद्धे जाण्याचें मनात आणले. पूर्वाभिमुख होऊन स्वतःचा जनक जो वायु त्याला उद्देशून हनुमानाने हात जोडले आणि नंतर तो कुशल हनुमान् दक्षिणदिशेत जप्याकरिता रुद्धिगत झाला व नर रूपाचा पहात आहोत आणि ज्यांना समुद्रातून पोहोचून जप्याचा निश्चय केला आहे, असा तो हनुमान् पर्वदेवर्षी रुद्धिगत होणाऱ्या समुद्राप्रमाणे रामाच्या अभ्युदया-

बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम्	११
स चचालाचलञ्चाशु मुहुर्तं कपिपीडितः ।	
तरुणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत्	१२
तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना ।	
सर्वतः स वृतः शैलो यमो पुष्पमयो यथा	१३
तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः ।	
सालिलं संप्रसुप्ताच्च मदमत्त इव द्विपः	१४
पीड्यमानस्तु यलिना महेन्द्रस्तोत्रं पर्वतः ।	
रीतीर्निर्जितयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः	१५
मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः ।	
मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजिरिवानलः	१६

करिना वृद्धिगत शाला साराक्ष, तो वानर प्रचट शरीर धारण करन समुद्र
उपवन करण्यास प्रवृत्त शाला व हातांनी व पायांनी त्या पर्वताला पीडा देऊ
लागला. (८-११)

याप्रमाणे समुद्र उपवन करण्यास तयार झाल्यामुळे हनुमानाच्या अगात
नवशेडाच्या सचार झाला म्हणून सचार करित असतानाच तो पर्वत पाडित होऊन
गकाएरी धणभर हालू लागला आणि प्रफुटित धूमावरील सर्वहा पुष्पे त्या पर्वता-
ने एका धणात पाहून टाकली याप्रमाणे वक्षावहन सुगरी पुष्पाच्या राशी
बाऱ्याने चोहोंकडे पसरल्या आणि मर्न बाजूनी तो पर्वत पुष्पाच्या योगाने ध्यात
होऊन पुष्पमयच तिसू लागला, बलाढ्य हनुमानाच्या योगाने तो पर्वत दबू
लागला आणि मत्त गवाच्या गटस्थलातून ज्याप्रमाणे मदाचा स्राव होऊ लागतो,
याप्रमाणे त्या पर्वतातून पाणी बाहू लागले त्या बलाढ्य हनुमानाच्या योगाने
तो पर्वत जेव्हा दडपून जाऊ लागला, तेव्हा पतनार्ण, टुप्पवण आणि ध्वनार्ण
याप्रमाणे त्यातून जिघू लागले हनुमानाच्या दडपण मुळे पीडित होऊ लागलेल्या
त्या पर्वतापासून मन गिऱ्हेह माठमोऱ्या मिस्तीर्ण गिरा बाहेर पडू लागल्या
आणि मध्यम गी ज्वालेन युक्त अमले या अग्नाश टरा या रोगासारखा तो
दिमू लागला (१२-१६)

हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ।	
गुहाविष्टानि सत्त्वानि विभेदुर्विकृतैः स्वरैः	१७
स महान्सत्त्वसंनदः शैलपीडानिमित्तजः ।	
पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च	१८
शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ।	
वमन्तः पाचकं घोरं ददंश्चुर्दशनैः शिलाः	१९
तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिला ।	
ज्ज्वलः पायकोद्गीता विभिदुश्च सहस्रधा	२०
यानि त्र्यौषधजालानि तस्मिन्नातानि पर्वते ।	
विपन्नान्यपि नागानां न शेकुः क्षामितुं विषम्	२१
भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ।	
शस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह	२२
पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् ।	
पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान्	२३

हनुमाननुक्ते पर्वताला पीडा होऊ लागली आणि तशी त्या पर्वतावर चोंडा वटे गुहातून असलेल्या प्राण्यांनाही पीडा होऊ लागली आणि तेही कठोर शब्द करून ओरडू लागले पर्वताला पीडा होऊ लागल्यामुळे एकाएकी ध्वपदाना याप्रमाणे प्रचट गर्जना केली व त्या ध्वनीने दिशा आणि उपवनें यासह सर्व पृथ्वी दुमदुमून गेली मगच स्वस्तिक चिन्हे असलेल्या विनाल मस्तकातून नग भयकर अंम्र बाहेर पाडू लागले आणि टाताना शिल ना दग वगैरे लागले याप्रमाणे कुड झालेल्या विद्यारी नागांनी जोठमोठ्या शिलाना दग केला असता, त्या शिलाह अग्नीच्या योगाने प्रदग्ग होऊन जळू लागल्या व त्याचे हजारो तुकडे तुकडे होऊन लागले त्या पर्वतावर असलेल्या विषय वनस्पतीसुद्धा नागांचे विष घालविण्यास समर्थ झाल्या नाहान महाभूते या पर्वताचे तुकडे तुकडे उडवीत आहेत असें मनजून तत्पक्षी फार प्रचट गाले आणि विद्याधरही आपल्या स्त्रीगणांसह पर्वतावरून अशरमर्गाने निघून गेले (१७-२३)

पानभूमीवर असलेल्या मवर्गाचा वासने, मुक्तागारे, दत्त त्रिकुणी अग

लेहानुच्चायचान्मह्यान्मांसानि विविधानि च ।

आर्यमाणि च चर्माणि खड्गाश्च कनकसम्पन् २४

कृतकण्ठगुणाः श्रौवा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।

रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे २५

हारनूपुरकेयूरपरिहार्यधराः स्त्रियः ।

चिसिताः ससितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह २६

एव पर्वतसंकाशो हनुमान्मारुतात्मजः ।

तितीर्षति महावेगः समुद्रं वरुणालयम् २७

रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ।

समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तमिच्छति २८

इति विद्याधरा धात्र्यः धृत्या तेषां तपस्विनाम् ।

तमप्रमेयं ददद्गुः पर्वते वानरर्षभम् २९

मोठी मोठी मून्यवान् भाटी सुवर्णाची उदरपात्रे, नाना प्रकारचे लेप व मध्य पदार्थ, नाना प्रकारची मासे, वपमचर्मांच्या तयार केलेल्या डाली आणि नैन्याच्या मुठी लावलेल्या तरवारी, हा सर्व टाऊन देऊन ते कंठामध्ये माला मारण केलेले, रंगाबेरंगी फुले व उद्या भरिरावर असलेले आणि कमलानुन्य नेत्रानीयुक्त ते घलवान् विद्याधर आकाशमार्गाने चालते झाले तेव्हा चंद्रहार, नौरत्ना, वाजपेद, मोट वर्गरे अलंकार धारण केलेल्या, श्रितमुखी विद्याधर-श्रियाही एकाएकी विस्मयचकित झाल्या आणि आकाशामध्ये आपआपच्या पतीच्या शेजारी जाऊन उभ्या राहिल्या. (२३-२६)

अतो. “ हा महावेगवान् व पर्वतप्राय बाबुपुत्र हनुमान् वरुणाचे निवासस्थान झालेल्या समुद्राला उल्लंघून जाण्यास उत्तुक्त झाला आहे. सारास रामाभिरता आणि वानराभिरता दुष्कर कर्म करण्यास उत्तुक्त झालेला हा हनुमान् कोणासही जाण्यास बलाशय असलेल्या समुद्राच्या पलोकच्या तीराला जाण्याची इच्छा करीत आहे ” अशा प्रकारचा आकाशामध्ये संचार करणाऱ्या तपस्याची भाषणे कानावर आली, तेव्हा विद्याधर साली पाहून त्यागले, तो त्या पर्वतावर असलेला तो अतर्क्य देह धारण करणारा वानरभेष्ट त्याच्या दृष्टीस पडला. (२७-२९)

दुधुवे च स रोमाणे चकम्पे चानलोपमः ।

ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः ३०

आनुपूर्या च वृत्तं तल्लाहगूलं लोमभिश्चितम् ।

उत्पतिप्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ३१

तस्य लाहगूलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः ।

ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ३२

वाह संस्तम्भयामास महापरिघसंनिभौ ।

आससाद कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ३३

संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ।

तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविशेश स वीर्यवान् ३४

मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ।

ररोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ३५

अमित्रस्य तेज पुत्र असलेल्या त्या हनुमानाने आपले अग हातून रोम हात-
विले आणि प्रचंड मेघाप्रमाणे मोठी गर्जनाहा केली व आरंभापासून एकसारखे
गोल आणि रोमानी व्याप्त असलेले आपले शेपूट, पक्षिराज गरुड जवाप्रमाणे
सर्पाळा वरचेवर उचलून खाली टाकीत असतो, त्याप्रमाणे, बारंवार उच्चन्न
भूमीवर आपट्ट लागला याप्रमाणे त्याचे तें पृष्ठभाग असलेले अत्यंत भयंकर
शेपूट बारंवार भूमावर आदळू लागले, तेव्हा ते गरुडाच्या तावडीत सापडलेल्या
मोठ्या भुजंगाप्रमाणे दिवू लागला अशा रीतीने शेपूट खालीनर के-यानंतर
मोठमोठ्या आडसरसारखे असलेले विशाल हात त्या हनुमान् चानराने पर्वतावर
ठेविले आणि वर अवसान घेतल्यामुळे कटिप्रदेशाचे ठिकाणी वृषा बनून त्याने
आपले पाय संकुचित केले नंतर त्या बलव्य हनुमान ने खाद्याजबळ आपले हात
संकुचित करून बंठप्रदेशाचे ठिकाणी मानही संकुचित केली आणि नंतर आपल्या
शिंगी असलेले तेज, शरीर बल आणि पराक्रम ही सर्व काही त्याने एकत्रित
केली (३०-३४)

नंतर दूरचा मार्ग अवलोकून करण्याकरिता त्याने आपली गटि थोडी वर केली
आणि आकाशाकडे पडून पडून हृदयाम ये प्रपन्नयूचा निरोध केल्या नंतर

पद्भ्यां ददमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ।	
निरुच्य कर्णौ हनुमानुत्पतिप्यन्महाबलः	३६
वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।	
यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः	३७
नच्छेत्तद्वद्रमिप्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ।	
न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम्	३८
अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ।	
यदि वा त्रिदिचे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः	३९
यद्भ्या राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ।	
सर्वथा कृतकार्योऽहमेप्यामि सह सीतया	४०
आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पात्य सरावणाम् ।	
एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरो यानरोत्तमः	४१
उत्पताताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।	
सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः	४२
समुत्पतति वेगात्तु वेगात्ते नगरोहिणः ।	

पर्वतावर पाय घट्ट ठेऊन व कान संजुचित करून उडी मारण्यास तयार झालेला तो महाबलाढ्य कपिराज वानरश्रेष्ठ हनुमान् वानराना म्हणाला, “ ज्याप्रमाणे रामाने सौडलेला बाण वायुगतीने जाईल, त्याप्रमाणे मी, रावणाने संरक्षण केलेल्या लंका नगरीमध्ये जाईन आणि लंकेमध्ये जर ती जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही, तर त्याच वेगाने मी स्वर्गाला चालता होईन; परंतु असा प्रयत्न करून जर स्वर्गातही सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही, तर राक्षमराज रावणाला मी बाधून आणीन आणि सर्वस्वी कृतकार्य होऊन मी सीतेसह परत येईन अथवा रावणासह लंकाच उचटून घेऊन येईन ” (३५-४१)

याप्रमाणे वानराना सांगून तो कपिश्रेष्ठ व वेगवान् हनुमान् दुसरें-तिसरें काहीएक मनामध्ये न आणिता वेगाने उडाला आणि तो कपिश्रेष्ठ स्वतःला उद्वाण करण्यात श्रेष्ठ अशा गरुडाप्रमाणे मानूं लागला. हनुमान् वेगाने उद्वाण करूं लागला, तेव्हा त्याच्या त्या वेगामुळे त्या पर्वतावरील वृक्षही आपआपन्दा

संहत्य विटपान्सर्धान्समुत्पेतुः समन्ततः	४३
म मत्तकोयष्टिमकान्पादपान्पुष्पशालिनः ।	
उद्धहन्नूरुवेगेन जगाम विमलऽम्बरे	४४
ऊरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ।	
प्रस्थितं दीर्यमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः	४५
तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ।	
अनुजग्मुर्हन्मन्तं सैन्या इव महीपतिम्	४६
सुपुष्पिताग्रैर्वह्निभिः पादपैरन्वितः कपिः ।	
हनुमान्पर्यताकारो वभूवाद्भुतदर्शनः	४७
सारयन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जल्लवणान्भासि ।	
भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये	४८
रु नानाकुसुमैः कीर्णैः कपिः साङ्कुरकोरकैः ।	
शुशुभे मेघसंफाशः सद्योतैरिव पर्वतः	४९

सर्व शाखा एकत्र बहन् सर्व बाजूना उद्गण करू लागले. याप्रमाणे मत्त टिट्ठिम पड्यानी युक्त अगलेले प्रपुष्टि उक्थ अपन्या प्रचंड वेगाने बरोबर, नेत नेत निमल आकाशामध्ये हनुमानाने उद्गण केलें हनुमानान्या माट्याच्या वेगामुळे जमीन उखळून बाहेर निघलेले वृक्ष एक मुहूर्तपर्यंत, दूर प्रदेशाला निघालेल्या बापन्या व पुन्या मागोमाग उद्याप्रमाणे बाधव जात अमतात, त्याप्रमाणे तमान्या मागोमाग गेले अथवा गडाच्या मागोमाग उद्याप्रमाणे सैन्ये जातात, त्याप्रमाणे माट्याच्या वेगामुळे उगटून बाहेर आलेले साल व इतरहा मोठेमोठे वृक्ष त्या हनुमानान्या मागोमाग घालते झाले (४१-४६)

याप्रमाणे उद्गृष्ट रीतीने ज्याच्या अप्रशाखा प्रपुष्टि शाखा आहेत, असे समजून वृक्ष हनुमानान्या बरोबर चालू लागले अमता पर्वनाट्टि वनलेल्या त्या हनुमानाची मुद्रा आश्चर्यकारक दिसू लागली. जे बाही जड जड वृक्ष होते, ते नेवटे शेंवटपर्यंत त्याचे बरोबर न जाता, इद्रान्या भीतीमुळे समुद्रात घुडून जाणाऱ्या पर्वताप्रमाणे, जाता जाता वरुणालयरूप समुद्रात पडून घुडून गेले बळ्या व किंचित उमळलेली पुंगे, तगीच पूर्णगणे विकास पावलेला पुण्ये यानी व्याप्त

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ।
 व्यचरीयन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ५०
 लघुत्वेनोपपन्ने तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ।
 द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ५१
 पुष्पाधेण सुगन्धेन नानावर्णेन धानरः ।
 यमौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणाविभूषितः ५२
 तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत ।
 ताराभिरिव रामाभिरुदिताभिरियाम्बरम् ५३
 नस्याम्बरगतौ बाहू दृढशाने प्रसारितौ ।
 पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्यायिव पद्मगौ ५४
 पिथन्निघ्न यमौ चापि सोमिजालं महार्णवम् ।
 पिपासुरिव चाकाशं दृढो स महाकपिः ५५

झल्लता तो मेघतुल्य हनुमान्, काजव्यानी दशास झलेल्या पर्वतामारुग्या शोभू
 नागला आणि त्याच्या वेगाच्या तडाग्यातून तो प्रफुल्लित वृक्ष सुटल्यावर, मिनाला
 पोचविण्याकरिता बरोबर गेलेले इतर मित्र त्याप्रमाणे मध्ये जलप्रवाह आला
 अन्ता परत फिरतात त्याप्रमाणे, समुद्राचे उदक मध्यंतरी आन्याबरोबर आपली
 पुष्पे टाडून देऊन उदकामध्ये गडप झाले, वानराच्या वेगवायूने वृक्षापामून सुट-
 लेली नानाप्रकारची अडून पुष्पे फारच हलकी असल्यामुळे ती मात्र सागरावरच
 पडून राहिली. (४७—५१)

तो दृष्टाण करणारा हनुमान् नाना प्रकारच्या सुगांधी पुष्पसमुदायामुळे
 विद्युद्गणाविभूषित मेघाप्रमाणे दिभू लागला आणि त्याच्या वेगामुळे वृक्षावरून
 पडलेल्या पुष्पांनी आच्छादित झालेले ते समुद्राचे उदक, उदक पावलेल्या
 रत्नगर्भ तान्यामुळे जसे आकाश शोभू लागते तसे शोभू लागले. हनुमानाने
 दृष्टाण केव्यावर त्याचे आकाशामध्ये अगळेले व बोटे पसरलेले हात पर्वत-
 शिखरापामून निघालेल्या पंचमुखी नागाप्रमाणे दिभू लागले. (५२-५४)

अन्तरिक्षामध्ये गेलेल्या तो महानपि हनुमान् अधोमुख झाला अमता तरंग-
 म्नुदायानी भरलेल्या महासागरच पिऊन टाकण्यास ठगुन झाल्यासारखा दिग्मे

तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ।	
नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ	५६
पिङ्गं पिङ्गाक्षमुरयस्य बृहती परिमण्डले ।	
चक्षुषीं संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविव स्थितौ	५७
मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमावभौ ।	
सध्यया समाभिस्पृष्टं यथा स्यात्सूर्यमण्डलम्	५८
लाङ्गूलं च समाविद्धं लुब्धमानस्य शोभते ।	
अग्रे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इयोच्छ्रितम्	५९
लाङ्गूलचक्रो हनुमान् लुब्धदंष्ट्रो निलात्मजः ।	
व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीय भास्वरः	६०
स्फिग्देशेनातिताम्रेण राज्ञः स महाकपिः ।	
महता दारितेनेव गिरिगैरिकधातुना	६१
तस्य धानरसिंहस्य शत्रुमानस्य सागरम् ।	

आणि ऊर्ध्वमुख झाल असता अकाशच गट करण्याच्या बेतात असत त्या सारखा भासे आकाशमार्गाने संचार करणाऱ्या त्या हनुमानाचे विनेप्रमाण तेजस्वी असलेले नेत्र म्हणजे पर्वतावर लागलेले दोन वणवेच की काय, असे भासू लागले. आसपास प्रभामंडलाने युक्त असलेले त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानच विंगट वर्णाचे प्रचंड डोळे आकाशात असलेले चंद्र-सूर्यच की काय, असे दिसू लागले. संधिकालीन अकाशाने युक्त असलेले सूर्यमंडल ज्याप्रमाणे लाल दिसत होते, त्याप्रमाणे लाल नासिकेच्या योगाने त्याच मुखही ताम्रवर्ण दिसू लागले. तो वायुपुत्र हनुमान अकाशामध्ये उडणाने वर्गीत असताना अग्रभागा आकड बघून उभारलेल्या त्यांचे पुच्छ अतिरिक्षात उभारलेल्या इक्ष्वाकुप्रमाणे शाभू लागले. पुच्छमंडलाने आणि शुक्रवर्ण दण्णीत युक्त असलेल्या तो महाबुद्धिमान वायुपुत्र हनुमान सूर्यासारखा तेजस्वी दिसू लागला. सार्णातून काढलेल्या गैरिक धातूच्या विशाल शिंलेने ज्याप्रमाणे एखादा पर्वत दिसत असतो, त्याप्रमाणे वायव्य ताम्रवर्ण असलेल्या दुर्गणाच्या योगाने तो महाकपि हनुमान शोभत राहिला, (५७-६१)

कक्षान्तरगतो वायुर्जामृत इव गर्जति	६२
खे यथा निपतत्युल्का उत्तरान्ताद्विनिःसृता ।	.
दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः	६३
पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ।	
प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बध्यमानया .	६४
उपरिष्ठाच्छरीरेण छायया चावगाढया ।	
सागरे मारुताविष्टा नौरिवार्सात्तदा कपिः	६५
यं यं देशं समुद्रस्य जंगाम स महाकपिः ।	
स तु तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते	६६
सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलचर्मणा ।	
अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्तुचे स महाकपिः	६७
कपिवातश्च थलशान्मेघयातश्च निर्गतः ।	
सागरं भीमनिर्ह्रादं कम्पयामासतुर्भृशम्	६८

तो वानरधेष्ट हनुमान समुद्र उलंघन करूं लागला, तेव्हा त्याच्या कालामध्ये सापडलेला वायु मेघाप्रमाणे गर्जना करूं लागला. आकाशांत उत्तर दिशेकडून निघलेली व इतर लहान लहान उत्तमंनी व्याप्त झालेली उत्का ज्याप्रमाणे पडता-पडता दृष्टास पडते, त्याप्रमाणे तो वानर दिगूं लागला. पूर्ण वाढ झालेला गज मध्यभागी दोरीने बाधल्यामुळे जसा शोभूं लागतो, तसा गमन करणारा सूर्यच की काय, असा तो दीर्घ कपि, कटिप्रदेशाला गुंडाळलेल्या वज्राच्या योगाने शोभूं लागला. शरीर ऊर्ध्वभागी असल्यामुळे आणि अधोभागी सागरामध्ये स्वतःचे प्रतिबिम्ब पडलं असल्यामुळे तो कपि हनुमान् त्या वेळा वायूच्या तडाक्यात सापडलेल्या नौप्रमाणे दिगूं लागला. समुद्रावरील ज्या ज्या प्रदेशावर तो महानपि गेला, तो तो प्रदेश त्याच्या शरीरवेगाने प्रशुब्ध झाल्यासारखा दिगूं लागला. (६२—६६)

तो अतिवेगवान् महाकपि आपल्या पर्वतप्राय वक्षःस्थलाच्या योगाने समुद्रांतील लाटांना तोडीत पुढे जाऊं लागला. त्या कर्पाने आपल्या गर्ताने उत्पन्न केलेला प्रचंड वायु आणि मेघमंडलंत्वन वाहेर पडलेला वायु या उभयतानी मिळून

विकर्पन्तूमिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि ।

पुप्पुष्वे कपिशार्दूलो विस्मिरनिव रोदसी ६९

मरमन्दरसकाशानुद्रतान्सुमहार्णवे ।

अत्यक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्गणयन्निध ७०

तस्य वेगसमुद्घुष्ट जल सज्जल तदा ।

अम्वरस्थ त्रिभ्राजे शरदभ्रमिशततम् ७१

तिमिररुक्षया कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तता ।

उत्खापकपर्पणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ७२

प्रममाण समीपयाव भुजगा सागरगमा ।

योस्त्रि त कपिशार्दूल सुपर्णमिव मेनिरे ७३

दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ।

छाया वानरसिंहस्य जने चारतरामयत् ७४

ध्येताश्चघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ।

नगर तर्जना करण वा सागरान् आतशय कपत बलें अशा रातान समुद्रत
० मातर जग अधिकच उच उच होण स क रणाभूत हाणारा ता भ्रष्ट हनुमान
दृष्या आण जाकदा हा ओहेत बापलाही जास्त जास्त पृथक् करातच की
जाय भक्त उद्घुन जाऊ लागला महासागरामध्य मर आण मदर पर्वताप्रमाणे
च उलट्याया प्रचलला माणान माण तेच का काय जमा ला महावगवान्
न्मात् सागर आणइम जाऊ लागला (६७ ७०)

या हनुमानाचा दृष्टाणच्या वगान मनुष्यातून उलटल आणि मधमळ-
पयत उच उच पाण। ह आकाशामध्य असताना गरवतात विंगल मयाप्रमाण
म्हू गात तसच वत्र तर का जमा प्राण्याची शरिर याप्रमाण दध्या
तस्तात त्याप्रमाण त्या हनुमानाच्या दृष्टाणान वगाया समुद्रातून सद्यत वर
लागला तिमिरामय तल्लर प्राणा ममरा नम्य आण कूर्म ह वर दप दिग
जग आसातून ता कापयेठ हनुमान् जाऊ लागला पाहून समुद्रात
नगांना हा गरवभाच जात अह श्री काय जम वाट लागल दहा योजन
र आण त म पावन गव अमर्गी त्या वनरश्च हनुमानाचा छ दा त्या दा

तस्य सा शुशुभे छाया पतिता लवणाम्मासि	७२
शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ।	
वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः	७३
येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुञ्जरः ।	
तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः	७४
आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् ।	
हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा	७५
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमखिप्रकानि च ।	
कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे	७६
प्रविशन्नध्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ।	

वेगामुळे पारच मनोहर दिसत होती. वायुपुत्र हनुमान् आकाशातून जाऊं लागला, त्या वेळीं त्याची समुद्राम ये पडलेली अणि त्याच्या बरोबर धावत जाणाऱ्या त्याची ती छाया श्वेतवर्ण अभ्रान्या मेघपंक्तीप्रमाणे गोभूं लागली. (७१-७०)

तो अरुंत तेजस्वी व धिप्पाट महाकपि हनुमान् निराधार आकाशातून चालला अमता, जणु एखादा पक्षुक्त पर्वतच की काय, असा शोभा देऊं लागला ज्या मार्गाने तो बलाच्चर पक्षिप्रेत हनुमान् जात होता, त्या मार्गाने तो समुद्र-मेघाना त्याचे घडे वमत असल्याकारणानेच त्यापसून होणाऱ्या जल-म्यावामुळे एखाद्या वृत्रिम पर्जन्यधरातून * पटणाऱ्या जलधारानी युक्त शाखा-मारगा दिसत असे. आकाशातून, पक्षिगणान्या मार्गाने पक्षिराज गरडच जात आहे की काय, अशा रीतीत गमन करणारा तो हनुमान् वायूप्रमाणे आपल्या बरोबर मेघसमुदावानाहि ओढून नेऊं लगला श्वेतवर्ण, अरुणवर्ण, नीलवर्ण आणि पाटलवर्ण अशी मोठमोठीं अग्ने हनुमान् ओढून नेऊं लागला व तो वायूच्या योगाने आदृष्ट होत असल्यासारखी दिसू लागला. वारंवार मेघ

* राजेरजकाच्या बागातून नाप्रकारची नीडास्थाने केलेली अमता अणि या अनेक नीडास्थानामध्ये, ज्यात वग्न्या वाजूला हजारे वसविलेल्या पाण्याच्या नळ्या नेत्या अमल टच्छेस येईल तेव्हा वृत्रिम पर्जन्य पडता येण्याची व्यवस्था केलेली जमते, त्या धंत्राचा हा उद्देश आहे

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते	८०
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा ।	
घट्टपुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवाः	८१
तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम् ।	
सिपेये च तदा चायू रामकार्यार्धसिद्धये	८२
ऋषयस्तुष्टुबुधैर्न प्लवमानं विहायसा ।	
जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम्	८३
नागाश्च तुष्टुबुधैश्च रक्षसि विविधानि च ।	
प्रेक्ष्य सूर्ये कपिवरं सदृसा विगतहृमम्	८४
तस्मिन्प्लवगशार्दूले ग्लवमाने हनूमति ।	
इदंवाकुलमानार्थं चिन्तयामास सागरः	८५
साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ।	
परिप्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्	८६

समुद्रायामभ्ये प्रविष्ट होणारा व वारवार त्यातून बाहेर पडणारा हनुमान् हा परचेवर मैघाली आच्छादित होणाऱ्या व वरचेवर त्यातून बाहेर पडणाऱ्या चन्द्राप्रमाणे दिव् लागला. (७६-८०)

याप्रमाणे आकाशमार्गाने सत्वर उड्डाण करून जात असलेल्या त्या वानराला पाहून देव, गंधर्व, दानव यांनी त्या हनुमानावर पुष्पगुप्ति केली. आकाशमार्गाने गमन करणाऱ्या त्या वनराधिपतीला सूर्याने ताप दिला नाही आणि रामाचें कार्य सिद्धीस जावे व दक्षिरेता वानूने हे धूमप्ररिहृर होण्याकरिता त्याचा सेवाच केली अ काशमार्गाने उड्डाण करून जात असलेल्या त्या हनुमानाची ऋषि स्तुति करू लागले आणि देव-गंधर्वही त्या वानराची प्रशंसा करण्याकरिता गायन करू लागले नाग, दक्ष आणि नाना प्रकारचे राक्षस हे सर्वही कपिश्रेष्ठ हनुमान् प्रेक्ष-रहित झाला आहे, असे पाहून एरुदम त्याची स्तुति करू लागले तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् आकाशमभ्ये उड्डाण करित आणना इतक्या बुद्ध्याचा सत्वार करण्याची इच्छा धरणारा सगर आपन्नासी विचर करू लागला. (८१-८५)

“ मी जर वानरराज हनुमान्चा सहाय्य करे नाही, तर उडाना न्हणून

अहमिद्वारुनाथेन मागरेण विवर्धितः ।	
इद्वारुसचिवश्चायं तद्गार्हत्यवसादितुम्	८७
तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ।	
शेषं च मयि विश्रान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति	८८
इति कृत्वा मर्ति साध्वी समुद्रच्छन्नमम्मसि ।	
हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम्	८९
त्वमिहासुरसङ्घानां देवराजा महात्मना ।	
पातालनिलयानां हि परिघः संनिवेशितः	९०
त्यमेपां क्षातवीर्याणां पुनरेवोत्पत्तिप्यताम् ।	
पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि	९१
तिर्यगर्घ्यमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम् ।	

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते	८०
प्लवमान तु त दृष्ट्वा प्लवग त्वरित तदा ।	
चवृपुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवा	८१
तताप न हि त सूर्य प्लवन्तं वानरेश्वरम् ।	
सिपेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये	८२
ऋषयस्तुपुत्रुश्चैन प्लवमान विहायसा ।	
जगुश्च देवगन्धर्वा प्रशसन्तो वनौकसम्	८३
नागाश्च तुपुत्रुर्यक्षा रक्षासि विविधानि च ।	
प्रेक्ष्य सर्वे कपिवर सहसा विगतह्रमम्	८४
तस्मिन्प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ।	
इदवाकुलमानार्थां चिन्तयामास सागरः	८५
साहाय्य वानरेन्द्रस्य यदि नाह हनूमतः ।	
परिप्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्	८६

नमुदायामध्ये प्रविष्ट होणारा व कारवार त्यातून बाहेर पडणारा हनुमान् हा वरचेवर मघानी आच्छादित हाणाऱ्या व वरचेवर त्यातून बाहेर पडणाऱ्या चंद्राप्रमाणे दिसू लागला (७९-८०)

याप्रमाण आकाशमागाने सत्वर उड्डाण करून जात असलेल्या त्या वानराच्या पाहून देव, गंधर्व, दानव यांना त्या हनुमानावर पुष्पाष्टि केले. आकाशमागाने गमन करणाऱ्या त्या वनराधिपताला सूचना तोच दिला नाही आणि रामाचे कार्य सिद्धास जाव याकरिता वायूने हे धमपरिहार होण्याकरिता त्याच्या सेवाच केला. आकाशमागाने उड्डाण करून जात असलेल्या त्या हनुमानाची प्राप्ति स्तुति करू लागले आणि देव-गन्धर्वा त्या वनराची प्रशंसा करण्याकरिता गायन करू लागले. नाग, यक्ष आणि नाना प्रकारचे राक्षस हे सर्वदेह व पित्रेष्ट हनूमन्त्रेण राहिले पात्र आहे असे पाहून एकदम त्याची स्तुति करू लागले तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् आकाशम ये उड्डाण करत असताना इक्ष्वाकु कुत्र या संकीर्ण करण्याची दंडा धरणास तत्पर आण याच विचार करू लागला (८१-८०)

मी जर वानराच हनुमान् नही व वल नाही, तर वानरा म्हणून

अहमिक्ष्वाकुनाथेन सागरेण विवर्धितः ।	
इक्ष्वाकुसचिवश्चायं तन्नाहृत्यवसादितुम्	८७
तथा मया विधातव्यं विंशमेत यथा कपिः ।	
शेषं च मयि विश्रान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति	८८
इति कृत्वा मर्तिं सार्ध्वां समुद्रदृष्टन्नमम्मसि ।	
हिरण्यनामं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम्	८९
त्वमिहासुरसद्धानां देवराना महात्मना ।	
पातालनिलयानां हि परिधः संनिवेशितः	९०
त्यमेपां क्षातवीर्याणां पुनरेवोत्पत्तिप्यताम् ।	
पातालस्याग्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठासि	९१
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शूल धर्धितुम् ।	
तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम	९२
स एव कपिशार्दूलस्त्यामुपैष्येति वीर्यवान् ।	

बाणी आहे त्या सर्व प्राण्याच्या निंदेस मी पात्र होईन. इक्ष्वाकुबुलाविपत्ति सगर-
पुत्राने मला वाटविले आहे आणि ॥ इक्ष्वाकुवंशजालाच मदत करणारा आहे,
यासरिताच हा धरून जाणें योग्य नाही. म्हणून या कर्पाळा विश्रांति घेता येईल
अशी काही तरी व्यवस्था मला केथी पाहिजे. कारण, माझे ठिकाणी याने
विश्रांति घेतली, तर मित्रक राहिलेला मार्ग हा महान आनमण करील. ”
असा उरदृष्ट विचार केल्यानंतर तो समुद्र आपल्या उदकाने आण्टादित होऊन
राहिलेच्या सुवर्णमय पर्वतश्रेष्ठ मैनाकाला म्हणाला की, “महात्म्या देवराजाने तुला
या ठिकाणी पातालनिवासि अमुरांचा निरोध करण्यासरिता अडमर म्हणून
ठेवला आहे आणि त्याप्रमाणे देवराजाला ज्याचे बल माहीत झाले आहे व, जे
किंम किंम वर देण्याची इच्छा करात अमतात, त्या राक्षसाचे अतर्क्य असें
जे पतालस्थान, त्याच्या द्वाराचा निरोध करून तूं राहिला आहेस. (८९-९१)

“ हे पर्वता ! चार्तना, उत्तर्भगाणी आणि अधोभागी बुद्धिगन होण्याचे तुझ्या
अंगी सामर्थ्य आहे म्हणून, हे पर्वतश्रेष्ठ ! मी तुला नागतों की, तूं वर ये म्हणजे
हा अपिश्रेष्ठ वार्यवान् हनुमान् तुझ्या प्रदेगावर येईल हा भयंकर क्रम करणारा

हनुमाग्रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ।	
श्रमं च ह्रुवेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि	९३
हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः ।	
उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतावृतः	९४
स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्युच्छ्रितस्तदा ।	
यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः	९५
स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः ।	
दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः	९६
शातकुम्भमयैः शृङ्गैः सार्कितरमहोरगैः ।	
आदित्योदयसंकाशैरहस्त्रिस्त्रिंशाम्बरम्	९७
तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः ।	
आराशं शल्यसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम्	९८
जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ।	
आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्विरिसत्तमः	९९

हनुमान् रामस्यै करुणाया उद्देशे मनात धत्त आकाशामध्ये उग्राण वरा
चालला आहे, पासाठी या पानरराजाच्या एकंदर भ्रमाकडे लक्ष देऊन तु
उठावस, हँ बरँ ” (९३)

हं समुद्राचे भाषण श्रवण केल्यावर मोठमोठ्या वृक्षानी व रत्नांनी व्याप्त
सालेला तो मुवर्णमय मृगाक पर्वत पण्डीतून सत्वर वर आला आणि तो सगराचे
उदर भेदून वर आलेला मैनाक पर्वत अतिशय उंच झाला, तेव्हा तो मेघाचे
भेद करून बाहेर पडणाऱ्या तेजस्वी सूर्य प्रमाणे दिभू लगला (९४-९५)

साराश, सागराने आज्ञा केल्यानंतर उदकाने आच्छादित झालेल्या म्हा
मैनाकपर्वताने एका मुहूर्तामध्ये आपली गरज शिखर प्रकट केली. (९६)

तो मैनाकपर्वत गरुडमय शिखरांनी युक्त होता व तो शिखर उदयाचलाप्रमाणे
गंगनचोबत होती आणि विश्वाम नहोरग हे त्याचे ठिकाणी वास्तव्य करीत
थेले, शम्बाप्रभ जे शम्भुवर्मा असलेले आरुक्ष त्या पर्वतापसून निघालेल्या मुवर्ण-
मय शिखरांनी घन शाय मुळे मुवर्णसारंगे तेजस्वी दिभू लगला आणि शक्रे

समुत्थितमसङ्गेन हनूमानप्रतः स्थितम् ।	
मध्ये लयणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः	१००
स तमुच्छिद्रुतमत्यर्थं महावेगो महाकृपिः ।	
उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः	१०१
स तदासादितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ।	
बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं जहर्प च ननाद च	१०२
तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः ।	
प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम्	१०३
मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः ।	
दुष्करं कृतचान्कर्म त्वमिदं चानरोत्तम	१०४
निपत्य मम शृङ्गेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम् ।	
राघवस्य कुले जातैरुदधिः परियधितः	१०५
स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ।	

लागलल्या त्या महातेजस्वी सुवर्णमय शिखराच्या योगाने तो थोर पर्वतहि शेकडे
सूर्यसारखा तेजस्वी दिसू लागला (९७-९९)

याप्रमाणे एकाएकी आपल्यापुढे समुद्रामध्ये उडवलेल्या मैनाक पर्वताला पाहून, हें एक विचित्र उत्पन्न जाले आहे, असा हनुमानाचा पण ग्रह झाला व म्हणूनच वायु याप्रमाणे मेघाला उडवून लावतो, त्याप्रमाणे त्या अव्यंत वेगवान् महाकर्पीने समुद्रातून अतिशय वर आलेल्या त्या मैनाक पर्वताला आपल्या उतीचा तडारा देऊन खाली पाडले याप्रमाणे त्या रूपाने पर्वतश्रेष्ठ मैनाकाला खाली पाडले असता, त्या वानराचा वेग त्याला समजून आला तरा तो मैनाक-पर्वत हर्षयुक्त होऊन गर्जना करू लागला, इतकेंच नव्हे, परंतु मनाला हर्ष वाटून प्रसन्न झालेला तो पर्वत वर आला आणि मनुष्यरूप धारण करून आपल्या शिखरावर स्थित झाला आणि अंतरिक्षामध्ये असलेल्या त्या वीर कर्पीला म्हणाला, “ हे वनरश्रेष्ठ, तू हे दुर्घट कर्म केले आहेस; याभंगिता अता मझ, शिखरावर तूं सुखाल उतरून विधाति घे आणि मन पुढे जा. रामाच्या कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या मगरानी समुद्राला वाटविले आहे आणि म्हणून तो मगर

कृते च प्रतिकर्तव्यमेव धर्मः सनातनः	१०६
सोऽयं तत्प्रतिकारार्थं त्वत्तः संमानमर्हति ।	
त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः	१०७
योजनानां शतं चापि कपिरेव खमाप्लुतः ।	
तव सानुषु विधान्तः शेषं प्रक्रमतामिति	१०८
तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल मयि विध्रम्य गम्यताम् ।	
तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं यद्दु	१०९
तदास्याद्य हरिधेष्ठ विधान्ताऽद्य गमिष्यसि ।	
अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै	११०
प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः	१११
धेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज ।	
तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर	११२

रामहिताविषयी उद्युक्त झालेल्या तुझा अदरतात्कार करीत आहे. कारण एखाद्याने आपल्यावर उपकार केला असता त्याच्यावर प्रत्युपकार करावा, हा सनातन धर्म आहे. (१००-१०६)

“यस्तव, त्या उपकाराकरिता प्रत्युपकाराची इच्छा करणाऱ्या समुद्राचा तुझ्याकडून मान राहणें योग्य आहे.” शंभर योजने उडवून जाण्याचा उद्देश मनात धरून या कर्पाने आकाशामध्ये उडण केले आहे. म्हणून तुझ्या शिखरावर विभ्रांति घेतल्यावर याने शिबळ राहिलेला मार्ग आत्मग्न करावा, म्हणून तुझ्याकरिता त्याने बहुमानाने मला विनंती केली आहे. तस्मान् हे वानरधेष्टा, तूं जरा येथे स्वरथ रहा आणि माझे ठिकाण विभ्रांति घेऊन मग पुढे जा. सारांश, हो मुगंधी व स्वदिष्ट असलेली अनेक प्रकारचीं मुळे, वंद व फळे त्या व विभ्रांति घेतल्यानंतर, हे वानरधेष्टा, तूं पुढे जा. शिवाय, हे वानरधेष्टा ! तुझ्याशी आमचा संबंधही आहे. मोठमोठे गुण तुझे अंगां असल्यामुळे तूं त्रैलोक्यामध्ये प्रख्यात आहेस. (१०७-१११)

“हे वायुपुत्रा, हे वानरधेष्टा, उद्गम करणारे जे वाही वेगवान वानर आहेत, त्यांना देही तूं धेष्ट आहेस, असें मी समजलों. धर्माची अपेक्षा घरणाऱ्या विचारी

अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ।
 धर्मे जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान् ११३
 त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ।
 पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ११४
 पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ।
 तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ११५
 पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ।
 तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ११६
 ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्गाः सहर्षिभिः ।
 भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ११७
 ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतश्रुतुः ।
 पद्मांश्चिच्छेद घञ्जेण ततः शतसहस्रशः ११८
 स मामुपगतः क्रुद्धो घञ्जमुधम्य देवराट् ।
 ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ११९
 अस्मिह्वयणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ।

पुरपाला माधारण अतिथीही खरोखर पूज्य आहे, मग तुझ्यासारख्याची तर
 गोष्ट कशाला पाहिजे ? हे यानरथेष्ट, तूं देवामध्ये वरिष्ठ असलेल्या महात्म्या
 वायूच्या पुत्र असून, वेगामध्येही त्याची बरोबरी करणाराच आहेस आणि तुज
 धर्मवेद्या पुत्राची पूजा झाली अमता त्या वायूचीही पूजा झाल्यासारखी होणार
 आहे. म्हणून तूं मला पूज्य आहेस. याविषयी आणखीही एक कारण तूं
 ऐक. (११२—११५)

हे हनुमाना, पूर्वी कृतयुगामध्ये पर्वत पश्च्युक्त होते आणि ते वेगवान् गरुडपक्षा-
 प्रमाणे सर्व दिशांस उडत जात असत. एकदा ते उडण करून चालले असतां
 ऋषि व देवगण आणि इतरही प्राणी यांना त्यांच्या पडण्याची ङका येऊन भय
 उत्पन्न झाले. तेव्हा सदृघनयन इंद्र रागावला आणि वज्राच्या योगाने त्याने
 पर्वताच्या पक्षांचे लसावधी तुकडे करून टाकिले. शेवटा तो क्रुद्ध झालेला इंद्र वज्र
 उगारून माझ्याकडेही आला असता महात्म्या वायूने मला एकाएकी आकाशात

गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः	१२०
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारते ।	
त्वया ममैव संबन्धः कपिमुख्य महागुणः	१२१
अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ।	
प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते	१२२
श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम ।	
प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात्	१२३
एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममग्रवात् ।	
प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेपोऽपनीयताम्	१२४
त्वरते कार्यकालो मे अहक्षाप्यतिवर्तते ।	
प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा	१२५
इत्युन्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुंगवः ।	
जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्ग्रहसन्निव	१२६

उडवून दिलें आणि हे वानरश्रेष्ठ, या समुद्रामध्ये टाकले पाशा रीतने तुझ्या पिलाने सवूर्ण शरीर व पक्ष यामहवर्तमान मांस रक्षण केले. (११६-१२०)

“ यमुळे मी तुला मान देत आहे आणि म्हणूनच, हे वायुपुत्रा, तू मला मान्य आहेस हे वानरश्रेष्ठ, तुझ्याशी हा मात्ता संबंध करच महत्त्वाचा आहे एवम्-कारिताच, हे महाउद्दिमान् हनुमन्, या प्रत्युत्कारण्य कार्याविषया तू प्रमत्त मनाने समुद्राचा व मात्ता मनोरथ परिपूर्ण कर हे वानरश्रेष्ठ, श्रम परिहार करून तू या नक्ष्या स दाराचा स्वकार कर; मी तुझ्या दर्शनमुळे सन्तुष्ट झालों आहे आणि वयूमवधी मांस म्हणजे मज्ज करणेंच तुला योग्य आहे तू मात्ता एवढा मनोरथ पूर्ण कर. ” (१२१-१२३)

याप्रमाणे नैमाकपर्वताने सांगितले, तेव्हा वानरश्रेष्ठ त्या पर्वन्श्रेष्ठाला म्हणाल “ मी सन्तुष्ट झालों आहे आणि तूहि मात्ता योग्य मकर केला आहेस या तुम्हा म्हणताप्रमाणे मला आता वेळ झोडला येत नव्हा याउल्लेख तू राग धरून नकोस मला कार्य करवता वेळ झोडाच आहे, दिवमहा जात चालला आहे आणि येथे मायनरी व नक्ष्याचे नादा, अना मी प्रतिज्ञाहि केला आहे ” (१२४-१२६)

स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानाद्वेक्षितः ।	
पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनन्दितः	१२७
अथोर्ध्वं दूरमाप्नुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ।	
पितुः पन्थानमासाद्य जगाम विमलेऽम्बरे	१२८
भूयश्चोर्ध्वं गतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ।	
वायुमूनुरिदालभ्यो जगाम कपिकुञ्जरः	१२९
तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ।	
प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः	१३०
देवताश्चाभयं दृष्ट्वास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ।	
काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राश्वश्च वासवः	१३१
उयाच यचनं धीमान्परितोपात्सगद्गदम् ।	
सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः	१३२
हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् ।	

असें म्हणून त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने पर्वताला हाताने स्पर्श केला आणि हसत्यामारतें करीत करीत पुनरपि आकाशमार्गाचें अवलंबून कर्म तो वीर्यवान् पुढे चालता झाला पर्वत आणि नमुद्र यांनी याप्रमाणे बहुमानपूर्वक त्याला अवलोकून केलें, त्याचा सन्कार केला आणि योग्य आशीर्वादाने त्याचें अभिनंदनही केलें. नंतर पर्वत व मद्रासागर हा सौद्रन त्या हनुमानाने उंच उद्गाण केलें. याप्रमाणे आपल्या पि-याच्या मार्गाचा अवलंबून रमून तो निर्मल आकाशामध्ये जाऊं लागला. नंतर पहिल्यापेक्षाही उंच उद्गाण करून, त्या पर्वतारुढे पहात पहात तो निरावार वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ चालता झाला. तेव्हा हनुमानाचें अत्यंत कठीण असें ते दुसरेही कर्म पाहून सर्व देव, सिद्ध आणि महर्षि त्याची म्नुति करूं लागले. (१२६—१३०)

■ यभागो मनोहर अमलेन्या त्या सुवर्णमय मैनाकपर्वताचें ते त्याचे चर येण्याचे कार्य पाहून सहस्रनयन इंद्रासह तेथे अमलेले देवही मनुष्ट्र झाले नंतर बुद्धिमान् इंद्र उत्तुष्ट मध्यप्रदेशाने पुनः अमलेन्या त्या पर्वतश्रेष्ठाला गंतोयामुळे हास्यपूर्वक म्हणाला, " हे सुवर्णमय पर्वतराजा, मी तुझ्यावर अत्यंत सन्तुष्ट झालों आहे मी

अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम् १३३
 साह्यं कृतं ते सुमहद्विथान्तस्य हनूमतः ।
 क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति १३४
 रामस्यैव हितायैव याति दाशरथेः कपिः ।
 सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि ददं त्वया १३५
 स तत्प्रहर्षमलभाद्विपुलं पर्वतोत्तमः ।
 देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् १३६
 स वै दत्तधरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ।
 हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् १३७
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 अष्टयन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् १३८
 अयं वातात्मजः श्रीमान्गुवते सागरोपरि ।
 हनूमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विप्रमाचर १३९
 राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ।

तुला अभय देतो विनयसंपन्न तूं गुहाल पुढे जा शंभर योजनेपर्यंत आकाश-
 मार्गाने जाण्यास उद्युक्त झालेला आणि जाता जाता धमलेला हनुमान निर्भय
 असनांनाही त्याला भीति उत्पन्न झाली असेल, असे समजून तूं त्याला फारच
 मोठे सहाय्य केलेंस, यामुळे मी तुरवावर संतुष्ट झालों आहें. दाशरथी रामाच्याच
 हिताकरिता हा कपि चालला आहें आणि याचा यथाशक्ति सत्कार करण्यास त
 उद्युक्त झाल्यास म्हणून मलाही तूं अतिशय संतुष्ट केलें आहेंस " (१३१-१३५).

देवराज इंद्र संतुष्ट झाला आहें, असे पाहून त्या पर्वतश्रेण्याला फारच हर्ष
 झाला. इंद्राने " तुला अभय आहे, " असा वर दिव्यानेतर तो मैनाकपर्वत पूर्वा-
 प्रमाणेच जलामध्ये आणि हनुमान्ही त्याच्याशी बोलण्याकरिता क्षणभर यानून
 सागराचे उद्बोधन करित पुढे चालला. तदनंतर गंधर्वादि सर्व देव, मित्र अणि
 महर्षि तेजाने सूर्याप्रमाणे असलेल्या मुरसा नामक नागमातेला म्हणाले, " हा
 भव्य वायुपुत्र हनुमान् समुद्रावन्न जात आहे, त्याला तूं क्षणभर विन कर.
 साराश, वराहदेव आणि पिगटवर्ग नेत्र यांनी युक्त अग्रे अर्पित भयंकर पर्वतप्रद

दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभःस्पृशाम् १४०
 चलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ।
 त्वां विजेष्यत्युपायेन विपादं वा गमिष्यति १४१
 एवमुक्ता तु सा देवी देवतैरभिसत्कृता ।
 समुद्रमध्ये सुरसा विभ्रती राक्षसं वपुः १४२
 विहृतं च विरुपं च सर्वस्य च भयावहम् ।
 हृद्यमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह १४३
 मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्यर्माश्वरैर्धानिरर्पम् ।
 अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् १४४
 यर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्त्वरा ।
 व्यादाय धक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः १४५
 एवमुक्तः सुरसया ग्रहप्रवद्नोऽग्रवीत् ।
 रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ।

राक्षसरूप धारण करून व आकाशाला स्पर्श करण्यामारखं मुन्व मोठें करून,
 तू याला विघ्न आण. (१३६-१४०)

“ आम्हाला याचं घड, विशेषतः याचा पराक्रम समजून घेण्याची फार इच्छा
 आहे, तेव्हा अशी नाही युक्ति योजून हा तुला जिंकिल किंवा तोच जेरीस येईल की
 काय तें आपण पाहूं. ” याप्रमाणे देवानी तिला विनंती केली अगता, त्या सुरसा
 देवीने विहृत, विष्णू आणि सर्वांना भयानक असें राक्षसरूप धारण केलें आणि
 आकाशमार्गाने जाणव्या हनुमानाचा मार्ग आडवून धरून त्याला ती म्हणाली,
 “ ईश्वराने तुजसारख्या वानरधेटला माझे भक्ष्य म्हणून योजना केली आहे. म
 तुला भक्षण करणार, या माझ्या मुखामध्ये तूं प्रविष्ट हो, कारण जो तुझ्यासमोर्
 येईल, तो तुझ्या मुखामध्ये प्रविष्ट होईल, असा विधायाने मला पूर्वाच वर
 देऊन ठेविला आहे ” असें म्हणून अगतांनाच आपलें विशाल मुख पसरून, ती
 सुरसा राक्षसी गत्रर त्या वायुपुत्राच्या पुढे उभी राहिली (१४१-१४५)

परंतु, सुरसेने त्याच्याशीं असें भयण केलें, तरी हनुमान् प्रसन्न मुद्रने तिला
 म्हणाला, “ रामनामक दशरथपुत्र, हा त्याचा आत्मा लक्ष्मण आणि त्याची भर्त्या

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चैदेहा चापि भार्यया	१४६
अस्य कार्यविपक्तस्य यद्वैरस्य राक्षसैः ।	
तस्य सीता हता भार्या रावणेन यशस्विनी	१४७
तस्याः सकाशं दत्तोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ।	
कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि	१४८
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ।	
आगमिष्यामि ते वनश्रं सत्यं प्रनिशृणोमि ते	१४९
एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी ।	
अप्रवीणातिवर्तेन्मां कश्चिदप्यधरो मम	१५०
तं प्रयान्तं समुद्धीक्ष्य सुरसा धाम्न्यमवधीत् ।	
यत्नं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनुमत	१५१
निविश्य यदनं मेऽद्य गन्तव्यं धनरोत्तम ।	
यत् एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्त्वरा	१५२

। दहेहराजकन्या सीता—वासह दंडकारण्यामध्ये प्रविष्ट झाला, त्या वेळीं राक्षसांशी बंद
बाबून राहिलेला तो राम मायाबळ मृगाचा वध करण्याविषयी तयार झाला, तेव्हा
त्याची यशस्विनी भार्या सीता रावणाचे हरण करून नेली. तिच्याकडे रामाच्या
आजेवन्न मी त्याचा दूत म्हणून जात आहे. तम्माच हे रामप्रदेशवासिनी,
रामाच्या कार्याला मदत करणे, हेच तुला योग्य आहे, पण मासी तुला मुठना
फरावयाचा नसले, तर सीतेला आणि उदार कृत्ये करणाऱ्या रामाला पाहून
देऊन मी तुझ्या मुखात शिरण्यान परत येईन, हे मी तुला नवरोत्तर प्रतिज्ञेवर
नांगून ठेवितां. ” याप्रमाणे हनुमानाने विनंती केली अगता इच्छेनुरूप हवे ते रूप
धारण करणारी ती सुरसा त्याला म्हणाली, “ माझ्या तबडीतून मुठन कोणीही
न पार नाही, हा तर मला बर मिटालेला आहे. ” (१४६-१५०)

• अने सुरसा मागत अमृतानाही, जेव्हा हनुमान तसाच पुढे जाऊ लागला
तेव्हा हनुमानाचे बल तरी मिनी आहे, हे पाहण्याची इच्छा धरून, ती नागमाता
नरना त्याच्या शेजारकडे पाहून म्हणाली, “ हे वनरप्रेता, अना माझ्या मुखात
प्रवेश कर व ननर नू न, धरण विधान्याने मग अना वर पूर्वीच दिलेला

व्यादाय विपुलं वस्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः ।

एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुंगवः १५३

अग्रवीत्कुरु वै वस्त्रं येन मां विपहिष्यसि ।

इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायताम् १५४

दशयोजनविस्तारो हनुमानमवत्तदा ।

अकार सुरमाप्यास्यं विशद्योजनमायतम् १५५

तद् दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् ।

दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् १५६

न संक्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ।

तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान्यभूवाद्गुप्ठमाश्रकः १५७

सोऽभिपद्याथ तद्वस्त्रं निष्पत्य च महाबलः

अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं घचनमग्रवीत् १५८

प्रविष्टोऽस्मि हि ते वस्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते ।

गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव १५९

आहे. " अमे त्याला मागताक्षणीं ती सुरमा आपलें प्रचंड मुख पमरून नारतीपुढे उभी राहिली; परंतु सुरमा त्याला हे सागत अमनाच तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् क्रुद्ध होऊन, तिला म्हणाला, " तर मग ज्या मुग्याने तूं माझे गमन सहन करशील, तें आपलें मुख एकटा हवे तेवढे मोठे कर. " तो हनुमान् क्रुद्ध होऊन दहा योजनें लांब अमलेच्या त्या सुरमेला असे म्हणाला आणि स्वतःही दहा योजनें लांब झाला, परंतु सुरमेने जेव्हा आपलें मुख बीस योजनें मोठे केलें, तेव्हा दीर्घ जिब्वेने युक्त, अत्यंत भयंकर आणि नरकाच्याच उपमेला योग्य अमें तें त्या सुरमेचें पमरलेलें मुख पाहिलें, तेव्हा त्या बुद्धिमान् वायुपुत्र, मारुतीने आपलें स्वतःचें शरीर आनिशय सहान केलें. इतकें की तो हनुमान् तत्क्षणीं अगदी आगट्याएवढाच झाला, अशा रीतीने तो महाबलव्य व मज्ज्य हनुमान् तिच्या मुखात प्रविष्ट झाला. तसाच पुनरपि बाहेर पडला व नंतर अंतरिक्षामध्ये उभा राहून म्हणाला, " हे दाक्षायणि, नमो नम ! तुच्या म्हणण्याप्रमाणे मी तुझ्या मुखामध्ये प्रविष्ट झालों होतो,

तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।	
अग्रघातसुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम्	१६०
अर्थसिद्धयै हरिश्चेष्ट गच्छ सौम्य यथासुखम् ।	
समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना	१६१
तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ।	
साधुसाध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम्	१६२
स सागरमनाधृत्यमभ्येत्य वरुणालयम् ।	
जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः	१६३
सेविते वारिधारामिः पतगैश्च निपेविते ।	
चरिते कैशिकाचार्यैरैरायतानिपेविते	१६४
सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ।	
विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ।	१६५
घञ्जाशानिसमस्पर्शाः पावकैरिव शोभिते ।	
कृतपुष्पैर्महाभाजैः स्पर्णजिह्विरधिष्ठिते	१६६

आता मी जिथडे विदेहराजकन्या सीता आहे, तिथडे जात आहे. तुला मिळालेला घर खरा झाला. ” (१५१-१६०)

याप्रमाणे राहुमुखातून चंद्रप्रमाणे, आपल्या मुखातून पार पडलेल्या त्या वानराला अवलोकन के-यावर तो सुरसादेवी आपले नेहमीचे रूप धारण करून, रथाला म्हणाली, “हे वानरश्रेष्ठ, स्वकीयसिद्धीकरिता तू आता खुशाल वाटेल तिथडे जा आणि, हे विनयसंपन्न हनुमाना, महात्म्या रामाला सीता प्राप्त करून दे. ” अनेक हनुमानांचे अत्यंत कठीण असे हे तिसरे कार्य आठवून आयावर “ शाबाम, शाबाम ! ” म्हणून त्या वानराची सर्व श्रम्यानी प्रशंसा केली. याप्रमाणे वरुणाचे निवासस्थान अशा दुम्नर सागरापाशी आल्यानंतर, तो गर्हितुय हनुमाना आकाशमधे वेगाने उडण करून जाऊ लागला (१६०-१६३)

जलधारा, पर्झा, मंगाताचाये, गंधर्व आणि इंद्रधनुष्य यांनी युक्त, सिंह, गज, व्याघ्र, पक्षी आणि उरग ही वाहने उद्याना स्थावितेली आहेत, अशा दाटीवटीने झालेले निर्मल विमानांनी भूषित, वज्र व त्रिशूल यांच्या आपणप्रमाणे

चहता हव्यमत्यन्तं सेविते चित्रमानुना ।	
ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते	१६७
महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले ।	
विविक्ते विमले विश्वे विश्वाधसुनिषेविते ।	१६८
देवराजगजान्तान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ।	
घ्नितान्ते जीधलोरुस्य विमले ब्रह्मनिर्मिते	१६९
चटुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते ।	
जगाम वायुमार्गे च गरुडानिभ मारुतिः	१७०
हनुमान्मेघजालानि शार्करुपन्मारुतो यथा	१७१
कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ।	
कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चराशिरे	१७२
प्रविशन्मन्त्रजालानि निष्पतन्श्च पुनः पुनः ।	
प्रावृष्यन्दुरिचाभाति निष्पतन्प्रविशन्स्तथा	१७३

उद्याचा स्वर्ग भयकर आहे, अशा अग्नाना शोभित, पुण्यवान् आणि महाभाग्यवान् अग्रा स्वर्ग जिकिलेव्या लोकानी अधिष्ठित, देवाकडे एकसारक्य हव्य नेणाऱ्या आमीने अधित, ग्रह, नक्षत्रे, चंद्र, सूर्य आणि तारागण यांनी विभूषित, महर्षिगण, गंधर्व, नाग आणि दम्भ यांनी व्यापलेले, अलग, निर्मल, विधाला आश्रय भूत, विश्वात्मनामः गंधर्वगजाने सेवित, देवगजाच्या गजानी व्याप्त, मगलवह चंद्रसूर्याचा मार्ग जावलाकावर बाघलला त्रिशूनिमित्त निर्मल चादणी, वीरान वारुनार सेवित आणि विश्वाधरगणानी व्याप्त अशा वायुमार्गस्य जाकागातून तो वायुपुत्र हनुमान् वायूप्रमाणे मेघसमुदाय आकर्षण करात करीत, गरुडानारुत जाऊ लागला (१०४-१०९)

रक्तवर्ण, श्वेतवर्ण पीतवर्ण आणि कृष्णागुरुतुल्यवर्ण अशीं मोठामोठीं अत्रे वायुपुत्र हनुमानान्या मागेमागे त्याच्या वेगानुळे जाताना झळकू लागलीं पुन्हा पुन्हा मेघजागमध्ये प्रवेश करीत अमनाना त्यातून फिरून फिरून बाहेर पडत असताना, तो हनुमान् पर्जन्यसार्गी मेघपटलात वारवार प्रविष्ट होणाऱ्या व पुनरपि त्यातून बाहेर पडणाऱ्या चक्राप्रमाणे शोभत होना व सर्व ठिकाणाहून स्थीम पडणारा तो

प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः ।	
भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवादिराट्	१७४
लपमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ।	
मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी	१७५
अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ।	
इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम्	१७६
इति संचिन्त्य मनसा रुद्धायामस्य समाक्षिपत् ।	
छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः	१७७
समाक्षितोऽस्मि सहसा पङ्गुकृतपराक्रमः ।	
प्रतिलोमेन धातेन महानौरिव सागरे	१७८
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव धीक्षमाणस्तदा कपिः ।	
उदर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणाम्मासि	१७९
तद् दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननाम् ।	
कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम्	१८०

वायुपुत्र हनुमान् परा असलेला जणु पर्वतराजच आहे, असा लोमना भासत होता. तो निराधार आकाशाचेंच अवलंबन करून राहिल्या आकाशातून उडण घरणान्या त्या हनुमानाला पाहिल्यावर इच्छितरूप धारण करणारी सिंहिकानामक : व्यति उद्ग राक्षसी मनामध्ये विचार करूं लागली की, " बराच काल छोट्या-ननर, आज आपणाला पोटभंग भोजन मिळणार आहे, कारण, पुष्कळ दिवसांनी हा मोठा प्राणी माझ्या तावडीत सापडला आहे. " (१७३-१७६)

असा मनामध्ये विचार करून त्या सिंहिकाराक्षसीने त्या हनुमानाची छाया पडली छाया ओटली जाऊ लागली, तेव्हा हनुमान् मनामध्ये विचार करूं लागला " मला एकाएकी ओड लागली अमून, माझा पराक्रम एरुदम धाबलेला आहे व यामुळे सागरामध्ये उलट दिसेल्या वाऱ्याने ज्याप्रमाणे नौकेची स्थिति होते, त्याप्रमाणे माझी स्थिति झाली आहे. ' अगा विचार करून तो कपि वानला आणि गेलीवर पाहूं लागला, तेव्हा समुद्रामध्ये वर आलेला असा एरु मोठा प्राणी त्याच्या दृष्टीस पडला तेव्हा बराच घदनाने युक्त असलेली राक्षसी

छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ।	
स तां युध्वाऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः	१८१
व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ।	
तस्य सा कायमुद्धीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः	१८२
यक्षत्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसंनिभम् ।	
घनराजीघ गजन्ती घानरं समभिद्रवत्	१८३
स ददर्श ततस्तस्या विहृतं सुमहन्मुखम् ।	
कायमात्रं च मेघार्घी मर्माणि च महाकपिः	१८४
स तस्या विहृते यक्षत्रे यज्ञसंहननः कपिः ।	
संक्षिप्य सुहुरात्मानं निपपात महाकपिः	१८५
आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददशुः सिद्धचारणाः ।	
प्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा	१८६

आटळत्यावर मारति मनात म्हणाला, “ अद्भुत आकाराचे, महाबलवान् आणि स्वतःच्या छायेनेही वस्तु ग्रहण करण्यास समर्थ, असा जो प्राणी वानरराजाने मला सांगितला होता, तो हाच असावा, यात संशय नाही याप्रमाणे छायाकर्पणाच्या अनुभव आटवामुळे, त्या बुद्धिमान् हनुमंताने त्या सिंहिकेला ओळखले आणि पर्जन्यकाली तृद्धिगत होणाऱ्या मेघाप्रमाणे प्रचंड शरिराने युक्त असलेला तो कपि हनुमान अविरच ग्रद्धिगत होले लागला. तेव्हा तृद्धिगत होणारे त्या महाकपीचे शरीर अवलोकन करून त्या सिंहिकेने पाताळ आणि आकाश या दोहोमधील भागाप्रमाणे असलेले आपले मुख उघडले आणि मेघपतंगीप्रमाणे गर्जना करीत करीत ती त्या वानरामुळे धावली (१७७-१८३)

याप्रमाणे ती हनुमानाच्या अंगावर धावून गेली तिचे ते अकाळविनाळ व अजल्ल मुख पाहून तिचा नखशिखात देह आणि तिचा मर्मस्थाने ही त्या बुद्धिमान् महाकपीने निरगून पाहिली. नंतर आपला देह अतिशयच संकुचित करून त्या यत्रनु-य व बळटक महाकपि हनुमानाने तिच्या अकाळविनाळ मुखामध्ये उडी घातली. याप्रमाणे तिच्या मुखामध्ये तो कपि बुडून जाऊं लागला, तेव्हा पौर्णिमेचं दिवशीं राहून प्रसन्न होत असलेल्या चंद्राप्रमाणे सिद्ध-चारणांनी त्याला पाहिले.

ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्मोण्युत्कृत्य वानरः ।

उत्पताताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः १८७

तां तु दिष्ट्या च धृत्या च द्राक्षिण्येन निपात्य सः ।

कापिप्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवान् १८८

हतहत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि ।

स्वयंभुवैव हनुमान्सृष्टस्तस्या निपातने १८९

तां हतां वानरेणाशु पतितां योक्ष्य सिंहिकाम् ।

भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् १९०

भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ।

साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर १९१

यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ।

धृतिर्दाष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति १९२

स तैः संपूजितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनैः ।

तिन्या मुखामध्ये प्रवेश केल्यानंतर, आपल्या गर्तीने मनान्या उग्राणाची बरोबरी करणारा तो वानर तीक्ष्ण नखानी तिन्या मर्मस्थानाचे लचके काढून, अत्यंत वेगाने बाहेर पडला. (१८४-१८७)

याप्रमाणे सुदैव, धैर्य आणि प्रसंगावधान याच्या योगाने त्या राक्षसीचा वध करून तो जितेंद्रिय कविश्रेष्ठ पुनरपि वेगावेगाने रुद्धिगत झाला. हनुमानाने जिचे हृदयच काढून नेले आहे, अशी ती सिंहिकाराक्षसी समुद्रामध्ये त्याच्या हातूनच सरप पावली, कारण तिचा वध करण्याकरिताच अद्भुतदेवाने हनुमानाला उत्पन्न केले होते वानराने मारलेली आणि म्हणूनच एकाएकी महान पडलेली ती सिंहिका पाहून आकाशामध्ये संचार करणारे प्राणी त्या वानरश्रेष्ठाला म्हणाले, ' हे उग्राण करणाऱ्यामध्ये ध्येय हनुमाना, तू आज या मोठ्या राक्षसचा वध केलास, हे एक प्रचंडच कृत्य केलेस आता तू आपला मनोरथ निर्विघ्नपणे मिट्टीय ने हे वानराधिपते, धैर्य, प्रसंगावधान, मति आणि दक्षता हे चार गुण तुझ्याप्रमाणे ज्याचे ठिकाणी असतत, तो प्राप्त करणामध्ये कधीही अडचणाने पडत न हो. " (१८८-१९०)

जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः	१९३
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः परिलोकयन् ।	
गोजनानां शतस्यान्ते वनराजो ददर्श सः	१९४
ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ।	
डीपं शाखामृगध्रेष्ठो मलयोपवनानि च	१९५
सागरं सागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् ।	
मागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयत्	१९६
स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मयान् ।	
निरुन्धन्तमिधाकाशं चकार मतिमान्मतिम्	१९७
कायबुद्धिं प्रयेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ।	
मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महामतिः	१९८
ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसंनिभम् ।	
पुनः प्रकृतिमापेदे धीतमोह इवात्मयान्	१९९

याप्रमाणे त्या प्रशंसनीच मारुतीची त्याने हार्ता घेतलेल्या कार्याला अनुमोदन देऊन, त्यानी प्रशंसा केली, तो कपि हनुमान्, गहडाप्रमाणे आकाशमार्गाचेंच अवलंबन करून, पुढे चालला. जवळजवळ पलीकडील तीराला पोचल्यावर, त्याने चोहोकडे दृष्टि टाकली, तेव्हा त्याने शंभर योजनाचे शेवटीं एक वनपंक्ति पाहिली. आकाशामध्ये दृष्टान करीत असतानाच त्या वनरधेष्टाने नाना प्रकारच्या वृक्षांनी भूषित, अमें एक वेढ आणि मलय पर्वतावरील उपवनें पाहिलीं. सर्गाचें नगर, समुद्रीरावरील प्रदेश, त्या प्रदेशावरील वृक्ष आणि नद्यांचीं मुखे, हींही त्याने पाहिलीं. तदनंतर मोठ्या मेघासारखे अर्थात् जणु आकाशाच व्याप्त करणारे, अमें आपलें विनाल शरीर अवलोकन करून, तो जितेंद्रिय बुद्धिमान् हनुमान् मनामध्ये विचार करूं लागला की, “माझी शरीरबुद्धि आणि वेग पाहिल्याबरोबर राक्षस आश्चर्यचकित होऊन मला पाहण्यास उत्तमूक होतील,” अमें त्या महा-विचारी हनुमानाला वाटलें, तेव्हा वासनेच्या तावडींत संपडल्यामुळे आलेला मोह नाहीसा झाल्यावर जीवन्मुक्त योगी ज्याप्रमाणे जीव-ब्रह्मैक्यानुभवरूप स्वभावाचें अलंकरण करतो, त्याप्रमाणे हनुमानाने ते आपले, पर्वतप्राय शरीर अगदी

तद्रूपमतिशिक्षिष्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ।

त्रीन्क्रमानिव चिक्रम्य बलिर्वीर्यहरो हरिः

२००

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।

परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः

२०१

ततः स लम्बस्यं गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ।

सकेतकोद्दालकनारिकेले महाभ्रुकूटप्रतिमो महात्मा

२०२

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।

कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान्

२०३

स सागरं दानवपन्नगायुतं यलेन चिक्रम्य महोर्मिमालिनम् ।

निपात्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव

२०४

इत्यापे श्रीमशमावणे व त्मीक्य आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथम सर्ग ॥ १ ॥

[२०४]

सङ्क्षिप्त कृष्ण आपले पूर्ववत् प्राभाविक शरीर धारण केले (१९३-१९९)

साराश बलाचे बल हरण करणाऱ्या श्रीहरीने ज्याप्रमाणे तीन पावले टाकि-
ल्यावर, वृद्धिगत केलेले शरीर जसे सङ्क्षिप्त केले, तसे हनुमानेही ते आपले
विशाल रूप अतिशय संक्षिप्त करून वानररूप धारण केले. इतराना जाऊन
पोंचण्यास अशक्य, अशा त्या समुद्राच्या परतीराला गेल्यानंतर, आपले वृद्धिगत
झालेले अति प्रचंड शरीर अवलोकन करून व हानी घेतलेल्या कार्याचा विचार
करून, माना प्रकारचे मनोहर रूप धारण करव्यास समर्थ असलेल्या त्या हनुमा-
नाने आपले नेहमीचे वानररूप धारण केले व मोठ्या मेघाप्रमाणे असलेला तो
महात्मा हनुमान् केनेट, भे ररी आणि नारळी हे वृद्ध व इतर लहान लहान
विचित्र गिरेरें जसलेल्या लव या नावाचे त्रिलोचलान्धा समृद्ध शिखरावर उल्-
रला तापय, समुद्रताराला जाऊन पोंचण्यानंतर, त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या शिखरावर
अगलेला थंडा पाहून घेऊन व आपले अति प्रचंड रूप सोडून देऊन, तो कपि
पशुपत्याना त्राम देत त्या पर्वतवर येऊन उतरला दानव आणि पक्षम
असलेल्या व मोठ्या मोठ्या लाटानी भरून गेल्या सागराने त्याने स्वपराक्रमने
उत्पन्न करून पर्वतशिखरावर उतरल्यावर, महामानवान्धा पर्वतरी अमरावती-

द्वितीयः सर्गः ।

१. स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ।
 त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्यो ददर्श ह १
 ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ।
 अभिवृष्टस्ततस्तत्र चमौ पुष्पमयो हरिः २
 योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः ।
 अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ३
 शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ।
 किं पुनः सागरस्यान्तं संग्यातं शतयोजनम् ४
 स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः श्रुवतामपि चोत्तमः ।
 जगाम वेगवाहैर्लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ५
 शाङ्खलानि च नीलानि गन्धयन्ति वनानि च ।

प्रमाणे असलेली संक्र नसरी त्याने अवलोकन केला, (२००-२०४)

याप्रमाणे महामुनिवान्मन्त्रिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यातील सुंदरः कांडपैरी पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥ १ ॥

हुस्तर सागराचें उतंघन करून हनुमान् त्रिकूटाचलपर्वतान्या शिखरावर जाऊन स्वस्थ बसला आणि त्याने लंका अवलोकन केला. तदनंतर वृथापासून निघालेल्या पुष्पवृष्टीचा हनुमानावर सर्व बाजूंनी वर्षाव झाला आणि त्यामुळे त्या ठिकाणी तो बलवान् कपि पुष्पमयच बनून गेला. तो महापराक्रमी भव्य हनुमान् एकदम शंभर योजनें समुद्र उतंघून जरी गेला होता, तरी त्याला यशवा मुळीच आलेला नव्हता आणि म्हणूनच पूर्वापेक्षा अधिक जोराने त्याचा श्वाभोन्डवामही चालू नव्हता. इतकेंच नव्हे, तर “ असा योजनाची मी अशी पुढील शतके उतंघन करून जाण्यास समर्थ आहे; मग या परिमित शंभर योजनेच असलेल्या समुद्राच्या पैलतीराची कथा ती काय ? ” असाही विचार त्याच्या मनामध्ये चाललाच होता. असा वीर्यवानांम ये श्रेष्ठ आणि चतुष्टय करणाऱ्यामध्येही वरिष्ठ असा तो महावेगवान वानर महासागराचें उतंघन केल्यानंतर, पर्वतशिखरावर उतरून लंकेकडे गळ्या. (१-५)

मधुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च	६
शैलांश्च तरुसंच्छन्नान्वनराजींश्च पुष्पिताः ।	
अभिचक्राम तंजस्वी हनूमान्प्लवगर्पभः	७
स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च ।	
स नगाग्रे स्थितां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः	८
सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ।	
प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि	९
प्रियङ्गुगन्धपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा ।	
असनान्कोविदारांश्च करषीरांश्च पुष्पितान्	१०
पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि ।	
पादपान्विहगाकीर्णांश्च घनाधूतमस्तकान्	११
हंसकारण्डवाकीर्णां चापीः पद्मेत्पलायुताः ।	
आक्रीडाग्विविधान्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान्	१२
संततान्विविधैर्भृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ।	
उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः	१३

श्रीमल तृण असलेले नीलवर्णाचे प्रदेश आणि मधु, सुगंध व ग्रन्थ असलेली अनेक वने पहात पहात मध्यमार्गाने तो जाऊ लागला. तो तैजस्वी वानरभेष्ठ हनुमान् पृक्षानी घ्यापून दाकलेले पर्वत आणि प्रफुलित झालेल्या वनराजी ओलाटून जाऊ लागला. प्रथमतः त्या त्रिकूटाचलपर्वतावर तो वायुपुत्र घसला व त्याने घने, उष्यने आणि पर्वतशिखरावर अमलेली लता हा पाहून घेतली. तातपर्य, सुख, प्रफुलित पागारे, नर्नर, चार, ईदालिख, कुष्ठे, केवडे, बापंटी, सुगंधयुक्त वट्टे, शतवर्ण, अमाणा, कांचन, प्रफुलित कपूदेर आणि त्याचप्रमाणे पुष्पभारांनी व वट्यानी भरलेले, पक्ष्यानी गजवजलेले आणि वन्यमुळे चंचल अप्रानी युक्त झालेले इतरही ग्रन्थ तसेच, हग व कारडव पक्ष्यानी आणि नाना प्रकारचा कमल असलेल्या वापी, नना प्रकारचे रमणीय वनपर्वत, गर्भ ग्रन्थमध्ये पुष्पांनी व फलांनी युक्त अमण्डला नाना प्रकारच्या वानानी गजवजून दाकलेले अनेक प्रकारचे जलाशय व ननेहर उद्याने त्या वानभेष्ठ हनुमानाने

समासाद्य च लक्ष्मीचाल्लङ्कां रावणपालिताम् ।	
परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलामिरलंकृताम्	१४
सीतापहरणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् ।	
समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुप्रघन्यभिः	१५
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ।	
गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदाम्बुदसंनिभैः	१६
पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुद्याभिरभिसंवृताम् ।	
अट्टालकशतार्कीर्णो पताकाध्वजशोभिताम्	१७
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापाङ्क्तिविराजितः ।	
ददर्श हनुमाल्लङ्कां देवो देवपुरीमिव	१८
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ।	
ददर्श स कपिः श्रीमान्पुरीमाकाशगामिव	१९
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ।	

अवलोकन केली. (६—१३)

नंतर रावणाने जिचे पालन केलें आहे, अशा लंकेसमीप तो भव्य हनुमान् जाऊन पोचला. ती लंका अनेक प्रकारच्या कमलांनी भरलेल्या खंदकांनी भूपित झालेली होती. या लंकेमध्येच मत्तेला घसून आणून ठेविलें असल्यामुळे, त्या रावणाने लंकेममौयती मतत संचार करणाऱ्या प्रचंड धनुर्धारी राक्षसांच्या योगाने तिचे मरक्षण केलें होतें. सुवर्णप्राकाराने ती महानगरी रम्य लंका व्याप्त झालेली होती आणि प्रचंड अशा शरद्वृंशील मेघाप्रमाणे दिसणाऱ्या पर्वतप्राय गृहांनी ती युक्त होती. तिच्यांत मोठमोठे शुभ्रवर्ण रस्ते होते, तसेच ती दोकडो वाऱ्यांनी गजबजून गेलेली होती. सर्वत्र पताका आणि ध्वज यांच्या योगाने ती सुशोभित झालेली होती आणि रत्नगंगांनी भूपित केलेल्या सुवर्णनय दिव्य तोरणांनी ती नृंगारलेली होती. अशा प्रकारची ती लंका, इंद्र जना अपरावती नगरी अवलोकन करतो, तशी हनुमानाने अवलोकन केली. शुभ्रवर्ण शुभ गृहांनी भरून गेलेली आणि पर्वताच्या माव्यावर असलेली ती मध्य लंका आकाशानील नगरीप्रमाणे हनुमानाने अवलोकन केली. (१४—१९)

प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः	२०
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुवनाम्बराम् ।	
शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकवतंसकाम्	२१
मनसेव कृतां लङ्का निर्मितां विश्वकर्मणा ।	
द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः	२२
कैलासनिलयप्रत्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ।	
ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छिन्नैर्भवनोत्तमैः	२३
सपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविपैरिव ।	
तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ।	
रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः	२४
भागत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ।	
न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि	२५
इमां त्वविपमां लङ्कां दुर्गां रावणपालिताम् ।	

विश्वकर्माने निर्माण केलेला आणि राक्षसाधिपति रावणाने सरक्षण केलेला ती लंका जणु आकाशामध्ये उडतच आहे की काय, असे त्या हनुमान् वानराने पाहिले किंवे व तट हा जिचा कटिप्रदेश आहे सागर आणि वने ही जिची वस्त्रे आहेत, शतघ्ना व शूल हे जिचे बेग आहेत आणि मोठमोठे वाडे ही जिची कर्णभूषणे आहेत, अशी ती विश्वकर्माने, जसा काही मनाच्याच योगाने आपल्या स्वकल्पनेने निर्माण केलेली लंका पाहिल्यावर हनुमान् वानर तिच्या उत्तरद्वाराशी गेला आणि विचार करू लागला की, कैलासस्थानाप्रमाणे उच्च असलेले ते उत्तरद्वार जसे काही गगननु वित होतें आणि उच्च उच्च असलेल्या उत्कृष्ट गृहाच्या योगाने जसे काही आकाशातच धारण करून राहिल्यासारखे दिसत होते असे सर्पांनी भग्न गेलेल्या शुद्धेप्रमाणे, घोर राक्षसानां भग्न गेलेली ती लंका नगरा, तिच्या ताल बडेकोट बरोबरस्त, तिच्या भेवनीं अमलेला सागर आणि भयंकर शत्रु रावण, इतका लक्षात आणून हनुमान् आपल्याशीच विचार करू लागला तो म्हणाला, “ वानर जरी येथे अल तरी त्याचा बाह्यांक उपयोग होणार नाही वारण युद्ध करून लंका जिंकण प्रयत्न दवानांदा शक्य नाही पर्वत वराच सागट

‘प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति रावणः	२६
अथकाशो न साम्रस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ।	
न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते	२७
चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम् ।	
बालिपुत्रस्य नीलस्य मम राक्षश्च धीमनः	२८
यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा ।	
तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकान्मज्जाम्	२९
ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ।	
गिरेः शृङ्गे स्थितस्तमिन् रामस्याभ्युदयं ततः	३०
अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरा ।	
प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता भूरैर्यलसमन्वितैः	३१
महौजसो महावीर्या बलघन्तश्च राक्षसाः ।	
घञ्जनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता	३२

प्रवेशावर असलेल्या व रावणाकडून संरक्षण होत असलेल्या दुर्गम लंकेमध्ये येऊन अन्वत महापरानमी राम तरी काय करणार ? (२०-२६)

“राक्षसांचे ठिकाणां साम, काम व भेद यांपैकी कशाचाच उपयोग होणार नाही आणि त्यांच्याशी युद्ध करूनही काही उपयोग होईलसे दिसत नाही. बालिपुत्र अंगद, नील, मी व युद्धिवान् राजा मुग्रीव, या चार बलाढ्य वानरांचीच काय ती गति देणे होण्यासारखी आहे. (२७-२८)

“सर्वप्रथम विदेहराजकन्या सीता जिवंत आहे किंवा नाही, याचा शोध केला पाहिजे. त्या जनककन्येला पाहिल्यावर मग तेथेच मला जो काय पुढील विचार आढळायचा तो मी करीन. ” अशा प्रकारचे विचार मनांत येऊन त्या पर्वताच्या शिखरावर असलेल्या त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानाने रामाच्या अभ्युदयासंबंधाने सुमारे एक मुहूर्तपर्यंत विचार केला. त्याला वाटले, “साप्रतच्या रूपाने राक्षसांच्या नगरीमध्ये माझा प्रवेश होणं शक्य नाही; कारण बलाढ्य व मूर्ख राक्षसांनी तिथे रक्षण केलेलं आहे. महातेजस्वी, महावीर्यान् आणि बलाढ्य असे जे हे राक्षस आहेत, त्या सर्वांना फसवूनच, मला सीतेचा शोध लाविला पाहिजे. चक्षुरिद्रियाला

लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया ।	
प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत्	३३
तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराघर्षा सुरासुरैः ।	
हनूमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः	३४
केनोपायं न पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ।	
अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना	३५
न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ।	
एकामेकस्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम्	३६
भूताध्वार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।	
विकृत्यं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा	३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिनिश्चितापि न शोभते ।	
घातयन्तीह कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः	३८
न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ।	
लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न भवेद्ब्रूया	३९

अगोचर आणि फर्मासुळे तर्क्य, असं रूप धारण करून रात्रांचे वेळीं हे हातीं घेतलेले मोठे वृक्ष सिद्धीस नेण्याकरिता लंकानगरीमध्ये प्रवेश करणे मला उचित दिसतं. ” असा विचार केल्यानंतर, देवदत्त्यानाही जिक्यावर हल्ला करता येणे शक्य नाही, अशा प्रकारची ती लंकानगरी पाहून आणि चारोंवर दीर्घ सुस्कार टाकून हनुमान् पुनः विचार करू लागला. “ दुरात्म्या राक्षसाधिपति रावणाच्या स्वतः दृष्टीस न पडता जनककन्या सीता कोणत्या उपायाने माझ्या दृष्टीस पडेल ? उदार अन्तःकरणाने या रामाचे कार्य कोठेहि न बिघडता एकदा सीतेशीच माझ्या एकट्याची कशी भेट होईल ? सूर्योदय ज्याप्रमाणे अंधकाराचा नाश करतो, त्याप्रमाणे अयोग्य दूताची निवड केल्यामुळे, देश व काल विरुद्ध झाल्यामुळे जवळ जवळ सिद्धीस गेलेली ही कार्ये नाहीसा होत असतात. फार्याध्वार्थाविषयी श्वाभमाने मंत्र्यासहजमान जरी एकदा विचार निश्चित केला असला, तरी अशोक दूताशी गठ पडल्यावर, त्या निर्णयाची कांहीएक निष्पत्ती होत नाही; कारण राहाणपगारचा धमंडात असणारे दत्त स्वामिद्वार्याचा घान

मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ।

भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ४०

न हि शक्यं कचित्स्यातुमविज्ञातेन राक्षसैः ।

अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ४१

वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ।

नद्यात्राविदितं किंचिद्रक्षसां भीमकर्मणाम् ४२

इहाहं यदि तिष्ठामि स्तेन रूपेण संवृतः ।

विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति ४३

तदहं स्तेन रूपेण रजन्यां हस्यतां गतः ।

लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ४४

राघवस्य पुरां रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ।

प्रविश्य भयनं सद्यं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ४५

इति निश्चित्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः ।

करतात. तेव्हा आपण काय केलें असता कार्यनाश होणार नाही, कसे वागलें. असतां बुद्धिभ्रंश होणार नाही आणि कोणता उपाय योजिला असता, मी केलेंलें हे समुद्राच्या उत्पन्नाने कार्य व्यर्थ जाणार नाही बरें ! मी त्या राक्षसांच्या दृष्टीस पडलों, तर रावणाच्या नाशाची इच्छा करणाऱ्या उदारहृदया रामाचें सर्व कार्य व्यर्थ जाईल. (३९-४०)

“ राक्षसांना न समजतां राक्षसरूपानेही मला कोठे राहता येणें शक्य नाही; मग दुसरे रूप घेऊन मला राहतां येण्याची गोष्टच नको. कोणाला समजून न येतां, वायूलाही या ठिकाणी प्रवेश करता येत नाही, असे मला वाटतें; कारण भयंकर कर्म करणाऱ्या राक्षसाना अज्ञात असें कांहींच नाही. मी स्वतःच्याच स्वाभाविक रूपाने दिवसा जर येथे राहोन, तर माझा नाश होईल, तमः रवामिकार्याचाही विनाश होईल. तम्मात, लहान रूप धारण करून मी स्वतःच्याच रूपाने रामाचें कार्य सिद्धीस नेण्याकरिता रात्रां लंकेमध्ये जाईन. जिच्यामध्ये प्रवेश होणें अत्यंत दुर्घट आहे, अशा त्या रावणाच्या नगरीमध्ये रात्रां प्रवेश करून, आंतील सर्व घरांमध्ये मी जाईन आणि जनककन्या सीता पाहिन. ” (४१-४५)

आचक्राहे तदा वीरो वीदेह्या दर्शनोत्सुकः	४६
मयं चाम्तं गते रात्रौ देहं मांक्षप्य मारुतिः ।	
धृपदंशकमात्रोऽथ बभूवादुतदर्शनः	४७
प्रदोषकाले हनुमांस्त्पूर्णमुत्पत्य वीर्यवान् ।	
प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम्	४८
प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनसंनिभैः ।	
शातकुम्भनिभैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम्	४९
सततमौसाष्टमौमैश्च स ददर्श महापुरीम्	५०
स्थलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ।	
तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम्	५१
काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रथसाम् ।	
लङ्कामुघोतयामासुः सर्वतः समलंकृताम्	५२
अचिन्त्यामद्भुताकरां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ।	

याप्रमाणे निश्चय ठरवून वीदेहोन्मया दर्शनाविषयी उत्सुक झालेला तो वीर हनुमान् वानर सूर्यास्ताची वाट पाहू लागला नंतर सूर्यास्त झाल्यावर कायपुन हनुमानाने आपला देह अगदी सडुवित केला. विचित्र रूप धारण करणारा तो हनुमान अगदी माजराएवढा झाला रात्र पडल्यावर त्याने सत्वर खडी माटून प्रशस्त व मोठे मार्ग असले-या त्या रम्य नगरीत प्रवेश केला. मीठमेड्या वाऱ्याच्या रागांनी तो नगरी लाबलचक झालेली होती आणि मुग्नगुंथ स्तंभांनी व मुवर्णसनात जाड्यांनी ती गंधर्वनगरासारखी दिसत होती. अशा प्रकारची मात-सात, आठ-आठ मजली हवेल्यानी युक्त असलेली ती प्रचंड नगरी, त्या हनुमानाने अवलोकन केली. (४६-५०)

मुवर्णभूषित आणि स्फटिकांनी व्याप्त अशा अनेक प्रकारच्या म्हासुळे त्या लंकेतील राक्षसांचा घोर मुशोभित झालेले होता. इतकेच नव्हे, तर राक्षसांच्या पराघे द्वारांसमीप वा मुवर्णमय अद्भुत तोरणे होती, त्यांनी तर गर्व बाजंत्री भूषित असले-या त्या लंकेला प्रभमयच करून सोडिलेले होते. अशा प्रकारे विचित्र आकाराने युक्त असलेली ती अतर्क्य लंका अवलोकन करून, संतेव्या

आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ५३
 स पाण्डुराविद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ।
 यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्ममिवलैः सुपालिताम् ५४
 चन्द्रोऽपि साचिव्यामियास्य कुर्वेस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
 ज्योत्स्नाविधानेन यितव्यं लोकानुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्रराक्षसैः ५५
 शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।
 ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः पोष्टयमानं सरसीय हंसम् ५६

इत्यापे धीमद्रामांश्वणे वान्मोसीय आदिराव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥२॥

[२६०]

दर्शनाकरिता उत्सुक झालेला तो हनुमान् विष झाला व तसाच आनंदित झाला. अशा अवाटव्य नगरीमध्ये मांतेचा शोध कसा लागणार, असें मनात येऊन तो विष झाला आणि इतकी अट्टन नगरी श्याम पडल्यामुळे तो आनंदितही झाला. (५१-५३)

जिकडे निरुद्धे सकेती दिव्यामुळे शुभ्र आणि एकमेकांशी येदून राहिले-या मात-सात मजली वाज्यांच्या रांगा ज्या नगरीमध्ये आहेत, उत्तम प्रकारच्या मृवर्णजालानी व तोरणांनी जी नगरी सुशोभित आहे आणि रावणाच्या बाहुबलाने नुराहित अमूनही, भयंकर सामर्थ्ययुक्त राक्षसांनीही जिचे विशेष रक्षण केलेले आहे, त्या प्रक्यात नगरीमध्ये हनुमानाने प्रवेश केला. इतक्यांत हनुमानाला महाद्य करण्याकरिताच का वायू, हजारो त्रिराणी युक्त असलेला आणि स्वतः तारागणाचे मध्यभागी अमून, त्या तारागणांच्या योगाने शोभायमान असलेला चंद्रही, चंद्रिकारूप छानाव्या योगाने लोकांना व्यापून घर येऊं लागला. मारांश, शंखामारगी ज्याची प्रभा आहे, दुग्ध अथवा कमलतंतु याप्रमाणे ज्याचा वर्ण आहे आणि मरीचरांत पोहणाऱ्या हंसाप्रमाणे जो भासत आहे, असा चंद्र त्या दानरवीर हनुमानाने अवलोकन केला. (५४-५६)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत धीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यांतील सुंदर-वाटपेसी दुसरा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

स लम्बांशखरे लम्बे लम्बतोयदसेनिभे ।	
सत्त्वमास्थाय मेघावी हनुमान्मारुतात्मजः ।	१
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।	
रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ।	२
शारदाम्बुधरप्रत्यैर्भवनेरुपशोभिताम् ।	
सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ।	३
सुपुष्टयलसंपुष्टां यथैव चिदपाचतीम् ।	
चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ।	४
भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ।	
तां सविद्युदनाकीर्णां ज्योतिर्गणनिपेविताम् ।	५
चण्डमारुतनिर्द्वादां यथा चाप्यमरायतीम् ।	
शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ।	६
किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंताम् ।	
आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ।	७

उंच उंच शिसरानी युक्त अर्णि म्हणूनच लोंबत असलेल्या मेघाप्रमाणे दिसणा-
-या त्या लंबनामक पर्वतावर धैर्य धरून राहिलेल्या बुद्धिमान व महाबलाढ्य
कपिप्रेष्ठ हनुमानने रात्री लंकेमध्ये प्रवेश केला. ती लंका रावणाने रक्षितेली
अमूर्त, रमणीय वने व उदक याची तिच्यामध्ये समृद्ध होती. शरदतूतील मेघा-
प्रमाणे असलेल्या गूढामुळे तिला शोभा आलेली होती, सागराप्रमाणे तिच्यामध्ये
सारखा घेव चाललेला होता. समुद्रावरील वायु तिच्यामध्ये वहात होता, अलक-
नगरीप्रमाणे उत्तम रीतीने पोषण केलेल्या सैन्याने तिचे रक्षण केलेले होते; सुट्ट
सुट्ट द्वारातून मुंदर मत गज ठेवलेले होते, शुभ्रवर्णाचे द्वारानी व तोरणांनी
ती युक्त होती, सर्शानी व्याप्त झालेल्या भोगवती नगरीप्रमाणे ती शुभ नगरी
गुरक्षित होती, विपुलतेने युक्त असलेल्या मेघानी ती गजबजलेली होती, तारा-
गमानी ती युक्त होती. (१-७)

प्रचंड वायूचा शब्द तिच्यामध्ये गुरू होता. सुवर्गमय प्रचंड प्राकाराने अमरा-
यती नगरीप्रमाणे ती परिबद्धित होती आणि सहान सहात घंटांचा घोंप उर्ध्वमध्ये

विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ।

जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ८

मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।

तप्तहाटकनिर्युहै राजतामलपाण्डुरैः ९

वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ।

चारुसंजयनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः १०

क्रौञ्चवर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिपेक्षितैः ।

तूर्यामरणनिघोषैः सर्वतः परिनादिताम् ११

यस्योकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरां ततः

खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्प हनुमान्कपिः १२

तां समीक्ष्य पुरां लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ।

अनुत्तमामृद्धिमतीं चिन्तयामास वीर्यवान् १३

आहे, अशा पतावांनी ती भूषित झालेली होती. अशा प्रचुरच्या लंकेसमीप जाता-
क्षणी आनंदित झालेला तो हनुमान्, एकदम तिच्या प्राकारावर (तिच्याभोवतां
अमलैन्या तटावर) जाऊन बसला आणि सर्व बाजूंनी ती नगरी पाहिल्याबरोबर
तो अंतःकरणांमध्ये चकित झाला. वैदूर्य रत्नांच्या देवच्या उषामध्ये बांधलेल्या
आहेत, अशी सुवर्णमय द्वार त्या नगरीला होती. हिरे, स्फटिक आणि मोतये
त्यांना लाविलेली होती, रत्नसंचित फरदांनी ती भूषित झालेली होती, उत्कृष्ट
सुवर्णांचे गज त्यांतून बसविलेले होते. त्यांचे वरचे भाग रौप्यमय असल्यामुळे ते
निर्मल व शुभ्र होते. (६-९)

वैदूर्यरत्नांच्या जिग्यांनी ती युक्त होती, त्यांतील मध्यभाग धूलिरहित असून,
स्फटिकांनी तयार केलेला होता आणि मनोहर सभास्थानांनी युक्त, नौच व मयूर-
पक्षी यांनी नादित व राजहंसांनी आश्रित, अशा आकाशामध्ये उडून गेल्याच
की काय शुभ गृहांनी ती भूषित झालेली होती. असो. ती नगरी नृत्यगीतमंबंधी
चायें व भूषणें यांच्या घोषामुळे सर्व बाजूंनी नादित झालेली आणि म्हणूनच
अलनापुरीप्रमाणे असलेली ती लंकानगरी आकाशामध्ये उडण वरूनच राहिली
आहे की काय, अशी पाहून हनुमंताला हर्ष झाला. धनधान्यांनी समृद्ध आणि

नेयमन्येन नगरीं शक्या धर्षयितुं बलात् ।

रक्षिता रावणबलैर्युधतायुधपाणिभिः १४

कुमुदाद्भयोर्वापि सुपेणस्य महाकपेः ।

प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मेन्दुद्विविदयोरपि १५

वियस्यतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्षणः ।

ऋक्षस्य कपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्मवेत् १६

समोक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् ।

लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान्कपिः १७

तां रत्नचसन्नोपेनां गोष्ठागारावतंसिकाम् ।

यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् १८

तां नष्टतिमिरां दीपैर्भोस्पर्शे च महाप्रहैः ।

नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः १९

अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम् ।

अनुपम अर्धा ती राक्षसाधिपति रावणाची शुभ लंका नगरी पाहून, तो बलशाली हनुमान् आप-याची विचार करूं लागला (१०-१३)

तो म्हणाला, “ मुज्ज आमुपें हातामध्ये सर्व्थ नगर ठेवणारं रावणसेन्य निचें रक्षण करीत आहे, अन्ना या लंकानगरीवर दुस-याकडून एकाएकी हल होणें शक्य नाहीं कुमुद, अगद, महाकपि सुपेण, मेद आणि द्विविद यांच्या फार तर मोठ्या कष्टाने या नगरीमध्ये प्रवेश होईल, पण विशेष आयाम न पडतां दर्भाच्या पन्थाप्रमाणे ज्याचे तेंम आहेत, अन्ना जो सूर्यपुत्र कपिश्रेष्ठ वानर त्याची आणि माझी मात्र या नगरीमध्ये गर्ज होणारी आहे. ” (१४-१६)

याप्रमाणे विचार के-यानंतर महापराक्रमी रामाच्या व लक्ष्मणाच्या पराक्रम शत्रुमानाच्या मनामध्ये आला व तो आनंदित झाला, रत्नखचित प्राकाररूप वस्त्रांनी युक्त, गोठे व गृह या वर्णनूपयानो संरक्ष आणि तो-या ठेव-याचे पुरुज या रत्ननांनी युक्त असलेली तरुण स्त्रींच की काय अन्ना वाटणारी ती राक्षसाधिपति रावणाची उज्ज्वल महाप्रहानी व द्रोपानी अंधकाररहित झालेली नगरी, वानरश्रेष्ठ हनुमानने पाहिली. तदनंतर वानरश्रेष्ठ वायुपुत्र हनुमान् नगरांत प्रवेश करूं

नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम्	२०
सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता ।	
स्ययमेयोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना	२१
पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत ।	
मुञ्चमाना महानादमग्रवीत्पवनात्मजम्	२२
कस्यं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ।	
कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते	२३
न शन्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया ।	
रक्षिता रावणवलैरभिगुप्ता समन्ततः	२४
अथ तामग्रवीढीरो हनुमानग्रतः स्थिताम् ।	
कथयिष्यामि तत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे	२५
का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽयतिष्ठसे ।	
किमर्थं चापि मां क्रोधाग्निर्भर्त्सयसि दारुणे	२६
हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।	

श्लागला अमता, स्वत च म्हणजे अधिष्ठात्री देवतेचें रूप धारण करून त्या नगरीन
 त्याची भेट घेतली साराश, त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला पाहून ती रावणरक्षित
 अशी लंका स्वत च उठली आणि अक्राळविराळ मुद्रा धारण करून त्या वीर
 वायुपुत्र हनुमानाच्या पुढे धेऊन उभी राहिली. दृढकेच नव्हे तर प्रचंड गर्जना
 करीत ती त्या वायुपुत्राला म्हणाली. (१५-२२)

“ हे वानरा, तूं कोण आणि कोणत्या कार्याकरिता येथे आला आहेस ? हे
 मला तूं जिवंत आणिस, तोंच काय तें न्वरे खरें साग. हे वानरा, सर्व बाजूंनी
 रावणाचे मन्य रक्षण करीत आहे, अशा संकटमध्ये तुझा प्रवेश होणें गरोरपरव
 शक्य नाही ” यानंतर समोर उभ्या राहिलेल्या त्या संकटदेवतेला वीर
 हनुमान म्हणाला, “ तूं जें मला विचारीत आहेस, तें मी काय तें खरें खरें तुला
 सागेन, परंतु हे कृपे, विष्णुनयने, तू या नगरीच्या द्वाराशी उभी राहिल
 आहेस, ती तू कोण ? आणि कशाकरिता तूं मोगाने माझी निर्भर्त्सना करीत
 आहेस ? हे आता मला कळें दे ” (२३-२६)

उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पचनात्मजम्	२७
अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ।	
आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम्	२८
न शक्यं मामवक्षाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् ।	
अथ प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया	२९
अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवंगम ।	
सर्वतः परिरक्षामि अतस्ते कथितं मया	३०
लङ्काया घचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ।	
यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः	३१
स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा घानरपुंगवः ।	
आयभाषेऽथ मेधावी सत्यवान्प्लवगर्गभः	३२
द्रक्ष्यामि नगरां लङ्कां सादृष्टाकारतोरणाम् ।	
इत्यर्थमिह संप्रातः परं कौतूहलं हि मे	३३
घनान्युपघनानीह लङ्कायाः काननानि च ।	

हे हनुमानाचें भाषण श्रवण केल्यावर ती इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणारी लंका क्रुद्ध झाली आणि कठोर शब्दांनी त्या वायुपुत्राला म्हणाली, “मी स्वतः अजिंक्य अमून, महात्म्या राक्षसधिपति रावणाच्या आज्ञेचें परिपालन करणारी आहे आणि त्याच्याच आज्ञेने या नगरीचें मी रक्षण करीत आहे. म्हणून माझी अवस्था बळून या नगरीमध्ये तुला प्रवेश करतां येणें शक्य नाही. आज तुला माझ्या हातून बंध होईल आणि तूं येथे गतप्राण होऊन निद्रा करशील. हे वानरा, मी स्वतःच लंरानगरी आहे आणि सर्व बाजूंनी मी स्वतः आपलें रक्षण करीत आहे; म्हणूनच हे मी तुला सांगून ठेवांन आहे.” (२७-३०)

लंकादेवतेने हे भाषण ऐकून, तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् निचा पराजय करण्याविषयी उत्तुल्ल झाला आणि दुमरा पर्वतच कीं वाय, अशा रीतीने तो तेथे अचल होऊन राहिला. नंतर अश्रुविष्णू श्रीम्य शरण केलेल्या त्या लंकादेवतेकडे प हून, तो धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ य व नराधिपति विचारी हनुमान् म्हणाला, “उम्ह, नष्ट व बेगी यांमहवर्गमन्न लंरानगरी पाहण्यासाठी मी येथे आलों

सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे	३४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।	
भूय एव पुनर्वास्यं वभाषे परुषाक्षरम्	३५
मामनिर्जित्य दुर्वुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ।	
न शक्यं ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम	३६
ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ।	
दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम्	३७
ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयंकरम् ।	
तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता	३८
ततः स हरिशार्दूलो लङ्काया ताडितो भृशम् ।	
ननाद सुमहानादं वीर्यवान्मारुतात्मजः	३९
ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ।	
मुष्टिनाभिजघानैनां हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः	४०
ग्रीं चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ।	

आहे आणि ती पाहण्याची मला पार उत्कंठा आहे सारांश, या लंकेमध्ये असलेली धर्म, उपनय, अरुण्ये आणि मोठमोठा गृह पाहण्यासाठीच मी आलो आहे. ” (३१-३४)

है त्या हनुमानाचें भयण श्रवण केव्यावर ती स्वन चे इच्छेनुरूप मय कारण मरणादी लंकादेवी पुनरपि कठोर शब्दानि त्याला म्हणाली, “ हे दुर्वुद्धे, हे वानराधमा, मला जिंक्यावाचून राक्षसाधिपति रावण जिचे संरक्षण करीत आहे, ती ही लंकानगरी तुझ्या दृष्टीस पडणें शक्य नाही. ” यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान त्या निशाचरीला म्हणाला, “ हे भद्रे, मी आपला ही नगरी पाहून आन्या मार्गाने निमृष्टपणें परत जाईन. ” असें हनुमानाने सांगितल्यानंतर त्या लंकेने भयंकर गर्जना केली आणि वेगवेगळ्याने त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला तिने एक चपराक लगावली. याप्रमाणे लंकेने त्याला आतिशय जोराने मारलें, तेव्हा त्या यत्नान् वानरश्रेष्ठ वायुपुत्र हनुमाने फाग्य मोठा गर्जना केली नंतर क्रोधयुक्त झाले-या त्या हनुमानाने त्याच्या हाताची मठ बद्धन, “या मुष्टीच्या योगाने “ ही

सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ।	
पपात सहसा भूमौ विरुताननदर्शना	४१
ततस्तु हनुमान्वीरस्ता दृष्ट्वा विनिपातिताम् ।	
कृपा चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम्	४२
ततो वै भृशमुद्विग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् ।	
उवाचागर्वित वाक्यं हनुमन्त प्लवंगमम्	४३
प्रसीद सुमहाबाहो प्रायस्य हरिसत्तम ।	
समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबला	४४
अह तु नगरी लङ्का स्वयमेव सुवंगम ।	
निजिताऽह त्वया वीर विक्रमेण महाबल	४५
इदं च तथ्य शृणु मे मुषन्त्या वै हरीश्वर ।	
स्वयं स्वयम्भुवा दत्तं वरदान यथा मम	४६
यदा त्वां वानरः कश्चिद्विन्माद्विशमानयेत् ।	
तदा त्वया हि विशेष रक्षसां भयमागतम्	४७

स्त्री आहे, " अस समजून विशेष रोध न आणिता तिला एक तडाका दिला परंतु त्या प्रहाराच्या तडाकावेच ती आकाळविनाळ मुदेची राक्षस विह्वल झाली आणि एरुदम भुमावर पडली (३५-४१)

तेव्हा आप या मुष्टिप्रहाराने भूमीवर पडलल्या त्या लक्या पाहून व ती स्त्री आहे, असें मनात येऊन, त्या तेजस्वी वीर हनुमानाच्या अन्त करणामध्ये दया उत्पन्न झाली ॥ इतक्यात उद्विग्न झालेली ती लका गर्व सादून देऊन स्फुदत स्फुदत त्या हनुमन् वानराग म्हाणाली, " हे अत्यंत महत्पराक्रमी वानरश्रेष्ठ प्रसन्न हो आणि माझ रक्षण कर हे सौम्या, सत्त्वगी अमलेत महाबल ॥ पुरुष शास्त्रमयादला अनुसम्पन्न चात असतात हे महाबलाज्य वीर वानरा मी स्वतः लंकानगरी अमून तु माझा पराजय केलेला आहम (४१-४७)

' हे वानराधिपते, हे सत्य मी तुला सांगत आहे, त तू ऐकून घे 'स्वपराक्रमीने' 'देहा काणा वानर तुम' पराजय कराल, तेव्हा राक्षसांना भय प्रसन्न झाले आहे अग तू समज ' म्हणून स्वतः अस्त्रदेवाने मला वरदान दिले हन तो मद्रदेवाने

स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ।

स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ४८

सीतानिमित्तं राक्षस्तु रावणस्य दुरात्मनः ।

रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ४९

तन्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ।

विद्यत्सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ५०

प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम् ।

यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सर्तां विमार्गं सर्वत्र गतो यथासुखम् ५१

अथार्थे श्रीमद्रामायणे वागीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥३॥ [३११]

चतुर्थः सर्गः ।

स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम् ।

विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः

अद्वारेण महार्घार्यः प्राकारमवपुप्लुय ।

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः

ठरविलेख मय समय, हे गौम्या, आज तुझ्या भेटीमुळे प्राप्त झाला आहे त्याच उच्छ्वसन होणे शक्य नाही मरुगुप्त, मीतेच्या निमित्ताने दुरात्म्या रावणराजाच्या आणि त्याजनीश्वर सर्वेष्टी राक्षसांचा विनाशकाल आला आहे. म्हणून वानरश्रेष्ठ, तू या रावणराक्षित नगरीमध्ये प्रवेश कर आणि जां जां कामे या नगरमध्ये राहून तुला उरवून घेण्याची तुझी इच्छा असेल, तर सर्व तू उरवून घे. तत्पर्य, तू वानराधिपति मुख्य मुख्य राक्षसानी संरक्षण केलेल्या, परंतु शापग्रस्त झालेल्या या शुभ नगरीमध्ये प्रवेश कर आणि हवा निकट जाऊन माझ्या जनककन्येला तू आपत्ता इच्छेप्रमाणे खुशाल सोधून काढ (४६-५१)

याप्रमाणे महामुनिवागीकिश्रीनोत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिमाव्यानील सुंदर-कांडांपैकी तिसरा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३ ॥

म्वन.चे इच्छेप्रमाणे हवे ते रूप धारण करणाऱ्या त्या श्रेष्ठ संज्ञानगरीला मय-पराक्रमाने जिंकण्यानेतर तो महानेजस्वी, महा वीर्यवान् व मह वीर्यवान् वानरा-धिपति कपिश्रेष्ठ हनुमान् गर्तां नग्याच द्वारेने प्राकारावर उडी मारून गेला

प्रविश्य नगरी लङ्कां कपिराजहितंकरः ।
 चक्रेऽथ पादं सर्व्यं च शत्रूणां स ॥ मूर्धनि ३
 प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ।
 स महापथमास्थाय सुक्तपुष्पविराजितम् ४
 ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ।
 हसितोत्कण्ठनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्कृतैः ५
 यज्जाङ्कुशानिकाशैश्च यज्जालविभूषितैः ।
 गृहमेधैः पुरीं रम्यां यभासे घोरिवाम्बुदैः ६
 प्रज्ज्वाल तदा लङ्का रसोगणगृहेः शुभैः ।
 सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ७
 वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः ।

आणि त्याने लक्ष्मणे स्वतःचा प्रवेश केला याप्रमाणे लंकानगरीमध्ये जरी त्याने प्रवेश केला, तरी वानरराज सुग्रीवाचे हित करणाऱ्या त्या हनुमानाने प्रथमतः डावाः पाय लक्ष्मणे ठेवले, कारण या रीतीने ठेवलेला तो वामपाद शत्रूंच्या मस्तकांचे ठेवण्यासारखा होता रात्री तो धैर्यवान् वायुपुत्र हनुमान् लक्ष्मणे प्रविष्ट झाल्यानंतर वर ओघरलेल्या पुष्पांनी सुशोभित झालेल्या राजमार्गाचे पुढे चालला (१-४)

मूलसंगीतविषयक बाबान्या ध्वनींनी मिश्र ॥ लेल्या, हास्याच्या उत्कण्ठ ध्वनींनी युक्त असलेल्या रसा रमणीय लंकानगरीमध्ये तो हनुमान् वानर शिरला, तेव्हा मैपामुळे ज्याप्रमाणे आगस्त रम्य दिशते, त्याप्रमाणे यज्ज, अंजुश इत्यादि आयु-भाची चित्रे ज्यात काढलेली आहेत आणि रत्नगगन गिळण्यानी जीं विभूषित

प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणाह्वयिम् ।

एतयाग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे यामं निदध्याधरणं नृपालयम् ॥

प्रयाणमयी, स्वगरी प्रवेश वर्नध्य अगतीना आणि विवाहार्थ गमन करणेवेळीं उजवा पाय पुढे ठावून जेवे, परंतु राजवृत्तात येवया शत्रूंच्या नगरामध्ये प्रवेश वर्नध्य अगतीना २ वा पाय प्रथम पुढे ठावला

तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितकरः	८
राघवार्थं चरञ्छ्रीमान्ददर्श च ननन्द च ।	
भवनाद्भवनं गच्छन्दर्श कपिकुञ्जरः	९
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ।	
शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम्	१०
स्त्रीणां मदनचिद्धानां दिधि चाप्सरसामिव ।	
शुश्राव काञ्चीनिनदं नुपुराणां च निःस्वनम् ,	११
सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम् ।	
आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः	१२
शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ।	
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्दर्श सः	१३

झालेली आहेत, अशा गृहामुळे ती नगरी त्याला रमणीय वासू लागली. कमलाचा व स्वस्तिराचा आकार ज्यांना दिलेला आहे, अशा शुभ मेघासारखी चित्रविचित्र व शुभ राक्षसगणाच्या गङ्गांना आणि सर्व याजूनी अ यंत विभूषित अशा वर्धमानसंज्ञक आकारांनी युक्त असलेल्या गृहानी ती नगरी झळकत होती व रामकार्यकरिता संचार करणाऱ्या व वानर राजमुग्रीवाचें हित करणाऱ्या भव्य यानराने चित्रविचित्र पुष्पभूषणांनी युक्त असलेली ती नगरी अवलोकन करून, तिचें अभिनंदनही केलें. नंतर या घराहून त्या घरावर जाता जाता कपिश्रेष्ठ हनुमानाने नाना प्रकारच्या आवृत्तींची घरे ठिकठिकाणी अवलोकन केली आणि मंत्र, मय व तार या तीन स्वरांनी भूषित असलेले मनोहर गायनही त्याने श्रवण केलें (५-१०)

स्पर्शातील अप्सरांच की काय, अशा दिसत असलेल्या व मदनाने विद्ध झालेल्या त्रियान्या तोरव्याचा व कमरपट्ट्याचा शब्द त्याच्या कानावर येऊ लागला. जिन्याच्या पायऱ्यावरून खाली घसरत जाणाऱ्या भूषणाचे ध्वनि, मोठमोठ्या लोकांच्या घराम ने चाललेली टाळ्याची गर्जना आणि ठिकठिकाणी होत असलेले सिंहानाद त्याच्या कानावर येऊ लागले. राक्षसांच्या गृहामध्ये अ ययन करीत असलेल्याचे मंत्र त्याला ऐवू येऊ ल गले आणि वेदाभ्ययनाविषयी

रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि ।	
राजमार्गे समवृत्य स्थितं रक्षोगणं महत्	१४
ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्वहन् ।	
दीक्षिताञ्जलिलान्मुण्डान्गोजिनाम्बरवाससः	१५
दर्भमुष्टिप्रहरणानाग्निकुण्डायुधांस्तथा ।	
कूटमुद्ररपार्णांश्च दण्डायुधधरानपि	१६
एकाक्षानेकवर्णांश्च चलदेकपयोधरान् ।	
करालान्मुग्नधस्त्रांश्च विकटान्धामनांस्तथा	१७
धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ।	
परिधोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान्	१८
नातिस्थूलाभ्रातिरुशाभ्रातिर्दीर्घातिह्रस्वकान् ।	
नातिगौराभ्रातिकृष्णाभ्रातिकुम्भाभ्र वामनान्	१९
विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुधर्वसः ।	

रत असलेले राक्षसही त्याच्या दृष्टीस पडू लागले मोठमोठ्याने गर्जना करून रावणाची प्रशंसा करणारे राक्षसही त्याच्या अवलोकनात आले राजमार्ग प्राप्त करून राहिलेले प्रचंड राक्षस-सैन्य त्याच्या दृष्टीस पडले (११-१४)

मग त्या चोद्यामध्ये राक्षसांचे अनेक हेरही, काही जटा वारण कम्म तेंर काढा दीक्षा घेऊन, काही मस्तकं मुडून आणि काही गोचर्म व कृष्णाजिन परिधान करून सचार करीत असताना त्याने पाहिले [काही दर्भमुष्टिरूप आयुध हाती घेतलेले, काही एकवर्ध, काही स्फुरण पावणाऱ्या एका स्तनाना युक्त, काही दिसण्यात आनाऊविकाळ, काही पाटका वस्त्रे नेलेले, काही भयंकर अवयवाना युक्त असलेले, काही गुजे, काही धनुर्धारी, काही खट्ट हात घेतलेले, काही चटुका व मुसले अशा प्रकारची आयुधे धारण करणारे, काही परिघमंजक उत्तम आयुध हातात घेतलेले काही विचित्रविचित्र कवचांनी शळकत असलेले, काही विशेष स्थूल नमलेले, काही विशेष कृश नमलेले, काही विशेष उच्च नमलेले, काही विशेष ठेगमे नमलेले, काही विशेष गौरवर्ण नमलेले, काही विशेष दृग्गवर्ण नमलेले काही विशेष उग्रते नमलेले, काही दुग्ध, काही अनेक

ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान्	२०
शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पाट्टिशाशनिधारिणः ।	
श्रेणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः	२१
स्रग्विणस्यनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ।	
नानावेषसमायुक्तान्यथास्त्रैश्चरान्यहन्	२२
तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वाज्रिणश्च महाबलान् ।	
शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः	२३
रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ।	
स तदा तद्रुहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम्	२४
राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ।	
पुण्डरीकाक्षतंसाभिः परिस्त्राभिः समावृतम्	२५
प्रफुकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ।	
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादधिनादितम्	२६

स्पें धारण केलेले, काही मुष्प, काही चागले तेजस्वी, काही ध्वज घेतलेले, काही पताका घेतलेले आणि काही नाना प्रकारची आयुधे धारण केलेले राक्षस त्याने अवलोकन केले. (१५-२०)

शक्ति आणि वृक्ष ही आयुधे, पाट्टे, वज्र, गोपणी आणि पाश हातामध्ये धारण केलेले राक्षस त्या महाकपि हनुमानाने अवलोकन केले. तसेच माला धारण केलेले, अंगाला टाटि लावलेले, उत्तृष्ट उत्तृष्ट अलंकारानी भूषित झालेले, नाना प्रकारचे वेष घेतलेले, इच्छेप्रमाणे संचार करणारे आणि तीक्ष्ण शूल व वज्र धारण करणारे असेही अनेक महाबलाढ्य राक्षस त्याने पाहिले. रावणाच्या अंतःपुराजवळ त्या राक्षसाधिपतीच्या हुकुमाने मोठ्या दक्षतेने मधल्या चौकाचे रक्षण करणारे एक लक्ष सैन्य त्याने पाहिले व हे स्थान अवलोकन केल्यानंतर उत्तृष्ट सुवर्णमय तोरणानी युक्त आणि पर्वतान्या माथ्यावर अगलेले, राक्षसाधिपति रावणाचे प्रख्यात गृह त्याने पाहिले. ते श्वेतकमलांनी भूषित झालेल्या खड्गानी व कोटांनी अगदी परिवेष्टित झालेले आहे, असे त्या महारूपि हनुमानाला दिसले. (२१-२६)

वाजिहोषितसंघुष्टमद्भुतैश्च हयैस्तथा ।

रथैर्यानिर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः २७

वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ।

भूषितै रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपाक्षिभिः । २८

रक्षितं सुमहार्घ्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ।

राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः २९

स हेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ।

पराध्वकालागुरुचन्दनार्हं स रावणान्तःपुरमाविवेश ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥४॥ [३४१]

पद्यमः सर्गः ।

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरध्रमन्तम् ।

ददर्श धीमान्भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् १

तदनंतरं स्वर्गानुव, दिव्य, दिव्य ध्वनीनी नादित शालेलें घोड्यांच्या सेनादलप्यानी नादयुक्त असलेलें, अद्भुत, अथ, रथ, दुसरीही वाहनें, विमानें, अध्वाएवढालें शुभ गज, शुभ मेघसमुदायाप्रमाणे दिसत असलेलें व शृंगारलेले सौंदंती हत्ती व मत्त पशुपक्षी यांनी भरलेले, मनोहर द्वारांनी युक्त व अत्यंत वीर्यवान् असलेल्या हजारो राक्षसानी रक्षण केलेलें अमें जे त्या राक्षसाधिपतांचें सुरक्षित गृह, त्यात हनुमान् वानराने प्रवेश केला. या गृहामध्ये प्रवेश केल्यानंतर तो वनर रावणाच्या अंतःपुरामध्येही गेला. त्या अंतःपुराभोवती हेम व जाम्बूनद या दोन प्रकारच्या सुवर्णाचा एक तट आशिलेला होता, त्याचा वरचा भाग मोठमोठ्या मृत्वजन् मोत्यानी व हिऱ्यांनी भूषित केलेला होता आणि वृष्णागृह व चंदन यांनी त्याचें पूजन केलें होतें. (२९-३०)

याप्रमाणे मद्भानुनिवार्त्तिकप्रज्ञात श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकाण्डांपैकी चवथा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४ ॥

तदनंतर तारागणाच्या व आकाशाच्या मध्यभागी आलेला, एकसारखा चंद्रिच प्रकट करणारा आणि सूर्यामुळे प्रकाशयुक्त फिरणांनी संपन्न अगलेला चंद्र, गोळ्यामध्ये दृच्छेनुरूप फिरणाऱ्या मत्त वृषभाप्रमाणे प्रमत्त करताना त्या

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
 भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमयाभियान्तम् २
 या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
 तथैव तोषेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ३
 हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
 धीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्यश्चन्द्रोऽपि वभ्राज तथाम्बरस्थः ४
 स्थितः ककुद्धानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृङ्गः ।
 हस्तीव जाम्बूनद्वयद्वयशृङ्गो विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ५
 विनष्टशान्ताम्बुतुपास्पङ्गो महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ।
 प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्गो रराज चन्द्रो भगवान्छशाङ्कः ६
 शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।

विचारी हनुमानने अवलोकन केला. सारांश; लोकाच्या मानसिक दुःखाचा नाश करणारा, महासागराला वृद्धिंगत करणारा आणि सर्व भूताना प्रकाशित करणारा चंद्र आकाशाचे मध्यभर्गो येत असलेला त्याने पाहिला. भूमीवर मंदर-पर्वताचे ठिकाणी जी शोभा दिसते, रात्री सागराचे ठिकाणी जी दृष्टीस पडते आणि त्याचप्रमाणे उदकामध्ये कमलचे ठिकाणी जी शोभा अवलोकनांत येते, ती मनोहर शोभा चंद्राचे ठिकाणी दिसू लागली. रथ्याच्या पिंजऱ्यामध्ये असलेला हंस जसा सुंदर दिमतो, मंदरपर्वताच्या गुह्यांत राहिलेला सिंह जसा दिसतो आणि मदमत गजावर आरुढ झालेला वीर जसा चमकतो, तसा आकाशांत असलेला चंद्र शोभिवंत दिसू लागला. तीक्ष्ण शृंगांनी युक्त असलेला मोठ्या वाझ्याचा बैल, उन्नत शिखरांनी युक्त असलेला पाटारागुप्त महापर्वत अथवा दंष्ट्रांना मुवर्गभूषणे घातलेला हत्ती जसा शोभतो, तसा परिपूर्ण व कलंकरूप हरिणशृंगांनी युक्त असलेला चंद्र शोभू लागला. (१-५)

सारांश, शीतांदकविंदुरूप पंक म्हणजे पुंके ज्यात नाही, अशा निर्मल आकाशामध्ये प्रात झालेला भगवान् चंद्र फारच शोभू लागला; कारण सूर्याच्या किरणसंक्रमणाने त्याने पृथ्वीवरील अंधकाररूपी पंक नाहीना केला होता आणि प्रभाससंपत्ति अमन्यमुळे त्याच्यावरील कृष्णचिन्ह स्पष्ट चमकत होतें. गुहेच्या

राज्य समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ७

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षः पिशिताशदोषः ।

रामाभिरामेरितिचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ८

तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुपृक्ताः ।

नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतगोद्वृत्ताः ९

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ।

वीरश्रिया चापि समाकुलानि वृक्ष धामान्स कपिः कुलानि १०

परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।

मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिविक्षिपन्ति ११

रक्षांसि धक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ।

बाहेरील शिलातलावरील सिंह जसा शोभू लागतो, विस्तीर्ण रणभूमीमध्ये उभा असलेला गजेद्र जसा दिसतो आणि विस्तीर्ण राज्यावर अलेला नरेद्र जसा चमकू लागतो, तसा सूर्यप्रकाश प्राप्त झालेला चंद्र झळकू लागला. प्रकाशयुक्त चंद्र वर अस-यामुळे गृहातीलहा अघ कार ज्याने नाहीमा केला आहे, राक्षसाचे मासभक्षणरूपदर्प ज्याने वर्द्धित केले आहेत आणि बिलासिनी श्रियाच्या मनातील वामविषयक क्लिष्य ज्याने नाहीसे केले आहे, असा सुखसाधनभूत पूज्य रात्रिसमय कारच मनोहर दिसू लागला (१-८)

श्रवणद्वियाला सुखावह असे तनुवाशाचे ध्वनि मुरू शाले, श्रिया पतीशी भगदी समीलित होऊन निद्रा घेऊ लागल्या आणि अत्यंत आधर्गकारक व भयकर वर्तन करणारे निगाचरही विहार करणाम प्रवृत्त शाले ऐश्वर्याने व मशपानाने मत्त झालेले लोक ज्यामध्ये आहेत, रथ, अश्व व चागल्या चागल्या बैठकी यानी जी गजबनून गेलेली आहेत, लोकांची ज्यांत अतिशय गर्द झालेला आहे आणि वीरश्रीने जी मरून गेलेली आहेत, अशी राक्षसांची गृह त्या बुद्धिमान् हनुमानच्या दृष्टीस पडू लागली मत्त झालेले राक्षस एकमेकाशी जोराजोराने चतुरे-प्रत्युत्तरे करू लागले, आपले लठ्ठ लठ्ठ दड एकमेकांसमोर पोपटू लागले, उभय भाषणे करू लागले आणि एकमेकांची निर्भरसनाही करू लागले राक्षस एकमेकाच्या वच स्थल वर प्रहार करू लागले, हस्तादि अवयव

रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति १२
ददर्श कान्ताश्च समालम्बन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ।

सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः १३
महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।

रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्हृदा मुजंगैरिव निःश्वसद्भिः १४
बुद्धिप्रधानान्स्वचिराभिधानान्संश्रद्धधानाञ्जगतः प्रधानान् ।

नानाविधानान्स्वचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् १५
ननन्द दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान्नागुणानात्मगुणानुरूपान् ।

विद्योतमानान्स च तान्सुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्थिरूपान् १६
ततो घराहार्हाः सविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियास्तत्र महानुभावाः ।

प्रियेषु पानेषु च सक्तमाषा ददर्श तारा इव सुस्वमाषाः १७

श्रियावर टाकूं लागले, चित्रविचित्र रूपे धारण करूं लागले आणि प्रचंड
धनुष्ये अकर्षण करूं लागले. कांही राक्षस-श्रिया अंगाना उठ्या लावूं लागल्या,
स्वरूपाने व चेहऱ्याने सुंदर असलेल्या कांही श्रिया हसूं लागल्या आणि काही
क्रुद्ध होऊन मुस्कारे टाकूं लागल्या आहेत, असे त्या हनुमानास दिसून आले.
मुस्कारे टाकित,असलेल्या सर्पांच्या योगाने ज्याप्रमाणे शरीरें शोभूं लागताना,
ज्याप्रमाणे मुममुसगान्धा वीरांच्या योगाने, गर्जना करणाऱ्या महावीरांच्या
योगाने आणि अत्यंत पूज्य अशा विभीषणप्रभृति महासज्जनांच्या योगाने ती
लंकाशरी शोभूं लागली. (१-१४)

त्या लंकाशरीमध्ये बुद्धि हा ज्यामध्ये मुख्य गुण आहे, ज्यांचे भाषण
मनोहर आहे, जे श्रद्धाट्ट आहेत आणि जगतामध्ये जे मुख्य आहेत, असे
नाना प्रकारचा रूप व मनोहर नावे धारण करणारे राक्षस हनुमानाने पाहिले.
आपल्या अंगांत असलेल्या जो सामर्थ्यगुण त्याला अनुस्यू म्हणजे आपणासारंगे
समर्थ, बहुगुणसंपन्न व सुस्वरूप असे राक्षस अवलोकून करून हनुमानाला आनंद
आला आणि काही राक्षस जरी विस्मय होणे, तरी ते तेजस्वी असल्यामुळे त्याला
ने सुस्वरूपच भावूं लागले. (१५-१६)

तदनंतर उन्मृष्ट अलंकार वर्णने धारण करण्यास योग्य, नेत्रस्ताक्षादि शुद्ध

स्त्रियो ज्वलन्तीस्त्रपयोपगृढा निशायकाले रमणोपगृढाः ।

ददर्श काश्चिन्मदोपगृढा यथा विहङ्गा विहगोपगृढाः १८

अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्गे सुसुखोपविष्टाः ।

भर्तुः परा धर्मपरा निविष्टा ददर्श धर्मान्मदनोपविष्टाः १९

अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्पराध्यास्तपनीयवर्णाः ।

पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहोणा रुचिराङ्गवर्णाः २०

ततः प्रियाङ्गाश्च मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः सुमनोऽभिरामाः ।

गृहपु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवरिः स ददर्श रामाः २१

चन्द्रवकाशाश्च हि वक्त्रमाला यक्षाः सुषमाश्च सुनेत्रमालाः ।

विभूषणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः २२

हावभावानी यत्, अतः करणानि उदार, नक्षत्रप्रमाणे सुस्वरूप-आणि प्रियकराचे ठिकाणी व मयाचे ठिकाणी आसक्त, अशा त्या राक्षसाच्या स्त्रियाही त्याने पाहिल्या स्वरूपाने अगदी जशा काही जळत असलेल्या, लज्जायुक्त पक्षी ज्याप्रमाणे पक्षिणीना आलिंगन देतात, त्याप्रमाणे पतींनी गाढ आलिंगन दिलेल्या आणि हर्षित झालेल्या अशाही काही स्त्रिया मयरात्रीचे सुमारास खाला दिसल्या. आपआपल्या बाट्याच्या गळ्यावरून बसलेल्या, इतकंच नव्हे परंतु, पतींना अतिशय आवडत अस-यामुळे त्याच्या अद्यवर अत्यंत सुखाने बसलेल्या, भर्तृ-सेवांरूप धर्मचरणामध्ये त-पर आणि मदनाने व्याकुल झालेल्या अशा दुसऱ्याही काही निवाहित स्त्रिया त्या बुद्धिमान् हनुमानाने तेथे पाहिल्या. काही स्त्रिया वरचे अंग उघडें टाकलेल्या, काही स्त्रिया मुवर्गरेषेप्रमाणे तेजस्वी व सङ्घातळ असलेल्या, काही स्वरूपाने उत्तम असलेल्या, काही मुवर्गासारख्या बातिन न् अभूषणे या, काही चंद्रासारख्या आन्हादक रक्त वर्णाच्या, काही प्रियकराच्या वियोग झालेल्या आणि काही मनोहर देहधर्ताने युक्त असलेल्या स्त्रिया हनुमानाने अवगोचन केल्या. तदनंतर अगदी मनाप्रमाणे सुंदर पति मिळाल्यामुळे अचंन प्रीतियुक्त हेऊन आपाप-या पतींशी रममाण होण-या, पुष्कळी रमणीय दिसू लागलेल्या, परामध्ये आनंदान्न असलेल्या आणि आपआपल्या पतींना अत्यंत मनोहर बाटणा-या, अशाही काही स्त्रिया त्या कानिष्ठ हनुमानाने पाहिल्या. चंद्रा-

नत्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले भजाताम् ।
 लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्नीं मनसाभिजाताम् २३
 सनातने चर्मनि संनिविष्टां रामेक्ष्णो तां मदनाभिविष्टाम् ।
 भर्तुर्मनःश्रोमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यः पराभ्यदच सदाविशिष्टाम् २४
 उष्णादितां सानुसृतास्त्ररुण्ठां पुरा वराहोत्तमनिष्क्रुण्ठीम् ।
 सुजातपद्मामभिरुक्तकण्ठां वने प्रवृत्तामिव नीलकण्ठीम् २५
 अग्न्यक्तरेणामिव चन्द्रलेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेणाम् ।
 क्षतप्ररुद्धामिव घर्णरेखां वायुप्रभुशामिव हेमरेणाम् २६
 सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं यदतां यरस्य ।
 यभूय दुःखोपहतदिशरस्य हृदयंगमो मन्द इवाचिरस्य २७
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चम सर्ग ॥५॥ [३६८]

सारण्या तेजस्वी मुखपंक्ति, उत्कृष्ट पापण्यानी युक्त असलेल्या, मनोहर नेत्राच्या
 चत्र पंक्ति आणि विद्युत्ताच्या मनोहर समुदायाप्रमाणे चमकत असलेल्या भूप-
 णान्या माला त्या हनुमानने अवलोकन केल्या (१७-२२)

पग विधाखाने मनाच्याच योग ने उत्पन्न केलेली, कुलीन, धर्ममार्गाने चालणा-
 न्या राजकुलामध्ये उत्पन्न झालेली आणि चांगल्या ठिकाणी जगवलेल्या प्रफुल्लित
 वेलीप्रमाणे शोभत असलेली, वृक्षोदरी सीता त्याच्या दृष्टीस पडली नाही सनातन
 पातिनत्यधर्माने चालणारी, रामाचे चिंतन करणारी, रामविषयक कमवासनेने
 युक्त असलेली, भर्त्याच्या उदार मनामध्ये सिट्ठन राहिलेली, उत्कृष्ट स्त्रियापेक्षाही
 नेहमी अधिष्ठ असलेली, वियोगतापाने पंडित झालेली, अश्विनी कंठ दाटून आलेली,
 पूर्वी रामचंद्रासमीप असताना उत्कृष्ट भूषणांना पात्र आणि म्हणूनच उत्तम
 अलंकारांनी भरलेल्या कंठाने युक्त असलेली, मनोहर पाण्या व मधूर स्वर यांनी
 युक्त असून मयूरीप्रमाणे वनामध्ये वास्तव्य करण्यास प्रवृत्त झालेली, पनीचा वियोग
 झाला असल्यामुळे अग्नाने अस्पष्ट झालेल्या चंद्रलेखेप्रमाणे दिसत असलेली, धुळीने
 भरलेल्या सुवर्णरेपेप्रमाणे भासत असलेली, वाणापासून क्षत पडल्यामुळे रुद्धिगत
 झालेल्या व्रणाप्रमाणे रामाला दुःखादायक झालेली आणि वायूच्या योगाने लवलेली
 सुवर्णरेपाच की काय, अशी दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागलेली, वन्यामध्ये श्रेष्ठ व प्रजा-

पृष्ठ-सर्गः ।

स तिकामं विमानेषु विचरन्कामरूपधृक् ।	
विचचार कपिलेङ्गां लाघवेन समन्वितः ।	२
आससाद् च लक्ष्मीवाग्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।	
प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंभृतम् ।	३
राक्षितं राक्षसैर्भामैः सिंहैरिव महद्भनम् ।	
समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ।	३
रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्ह्रस्वभूषणैः ।	
विविधैर्भाभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरावृतम् ।	४
गजास्थैर्तैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतधर्मैः ।	
उपास्थितमसंहार्यैर्हयैः स्पन्दनयायिभिः ।	५
सिंहव्याघ्रतनुघ्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतीः ।	
घोषवाद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ।	६

धिपति रामाची पत्नी सीता जेव्हा पुष्कळच वेळ शोध करूनही दृष्टीस पडेना,
तेव्हा हनुमान् बानर दु खाकुल होऊन एकाएकी जसा काही मंद झाल्यामारसा
दिमू लागला. (२३-२७)

याप्रमाणे महानुनिवाल्मीकिप्रणीत धीरामायणमहाकाव्य आदिकाव्यातील सुंदर-
काव्यपेढी पाचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

मनाप्रमाणे हवे ते रूप धारण करणारा तो चलाख हनुमान् मोकळेपणाने गात
शान मजली हवेच्या हिडत हिडत सर्व सखनगरी फिरला. हिडता हिडता तो
भय्य हनुमान् सूर्यासारख्या तेजस्वी आणि म्हणूनच उज्ज्वल अशा प्राकाराने
परिवेष्टित असलेल्या राक्षसधिपति रावणच्या गृहामर्मप गेला आणि मिर्दानी
रक्षक वेलच्या महावनाप्रमाणे भयंकर राक्षसांनी रक्षण केलेले ते गृह अवलोकून
वरता करता पुनरपि तो कपिश्रेष्ठ हनुमान् सत्तेला शोधन काढण्याची हालचाल
करू लागला. (१-३)

रावणे मद्यविद्येच्या व मुक्तागनि भूषित अद्भुत तोरणानी, आभयकरक चोद्यानी
आणि मनोहर द्वारानी ते गृह युक्त होते. गजामुंड हललेले महात, कधीही थकवा
न देणारे, शूर आणि अग्रनिह्न गर्जने शुक्त असलेले रथवाहन अथ त्या गृहा-

यदुरक्षसमाकीर्णं पराध्यासिनमुपितम् ।	
महारथसमावापं महारथमहासनम्	७
दृढैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ।	
विचिधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः	८
विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ।	
मुरयाभिश्च वरग्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः	९
मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।	
यराभरणसंहारैः समुद्रस्वननिःस्वनम्	१०
तद्राजगुणसंपन्नं मुरयैश्च वरचन्दनैः ।	
महाजनसमाकीर्णं सिंहैश्च महद्वनम्	११
भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषविनादितम् ।	
नित्याचिंतं पर्वमु तं पूजितं राक्षसैः सदा	१२

समीप होते, मिट्ट व व्याघ्र याच्या चर्मांनी आच्छादित, घंटाच्या योगाने घोषयुक्त आणि हस्तिदेवी सेन्याचा व रुप्याचा चित्रे धारण करणारे नाना प्रकारचे रथ एकामारंभ तेथून द्रिष्ट होत असंख्य रत्नानी ते गृह व्याप्त झालेले होते, उत्कृष्ट आसनानी ते भूषित झालेले होते, मोठे मोठे रथस्थाने त्याच्याभोवती बाधिलेले होते आणि महारथी तेथे सर्वदा वास्तव्य करीत होते. प्रेक्षणीय व अयंत सुंदर अशा नाना प्रकारच्या हजारों पशुपत्यांच्या योगाने ते सर्व बाजूंनी भरलेले होते. सरहद्दीचे रक्षण करणाऱ्या विनयशील राक्षसानी ते सुरक्षित होते आणि सुगम सुगम उत्कृष्ट स्त्रियांनी ते सर्व बाजूंनी गजबजून गेलेले होते (४-९)

ते राक्षसाधिपति राक्षसांचे गृह उत्कृष्ट भूषणाच्या ध्वनोमुळे समुद्रामारखी गर्जनाच करीत आहे की वाय, अमे भासत होते आणि न्यातलेली स्त्रीरत्ने आनंदित झालेली होती. उन्नचामरादि मुख्य मुख्य राजचिन्हांनी आणि मुरय मुरय उत्कृष्ट चंदनानी ते संपन्न झालेले होते आणि सिंहांनी व्याप्त झालेल्या महावनाप्रमाणे ते महाजनानी व्याप्त झालेले होते तेथे नावती झडत होत्या, नृदंगाची थाप एकसारखी सुट्ट होती, शस्त्रांचा घोष टुमटुमून राहिल्या होता, पर्वदिवशी यज्ञ रंगिता त्यात मेमम्भ तयार करण्यात येत असे, नेहमी त्याच अर्चन हेत

समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ।	
महात्मनो महद्वेदम महारत्नपरिच्छदम्	१३
महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ।	
धिराजमानं चपुषा गजाश्वरथसंकुलम्	१४
लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ।	
चचार हनुमास्तत्र रावणस्य समीपतः	१५
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः ।	
धीक्षमाणोऽप्यसंश्लेष्टः प्रासादांश्च चचार सः ।	१६
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।	
ततोऽन्यत्पुण्ड्रवे वेदम महापार्श्वस्य वीर्यवान्	१७
अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ।	
विभीषणस्य च तथा पुण्ड्रवे स महाकपिः	१८
महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि ।	

अतो आनि राक्षस इत्येव सर्वदा पूजा करित असत. (१०-१२)

महात्म्या रावणाच्या त्या प्रचंड गृहामध्ये मोठ्या मोठ्या रत्नांचे सामान भरलेले होते आणि समुद्रप्रमाणे ते गंभीर दिमत होते. तसच समुद्रप्रमाणे त्यांत ध्वनीही चालू होता अशा प्रकारचे गज, अश्व व रथ यांनी भरून गेलेले, वाह्यार नेही नो भिन्नत असलेले आणि मोठ्या मोठ्या रत्नानी भरून समुद्र झालेले ते गृह त्या महाकपि हनुमानाने अवलोकन केलें अगतां, हें लक्ष्यें भूदगच आढे, असें त्या महाकपीला वाटले आणि तो हनुमान् रावण त्या त्या पराजयदून संचार करूं लागला. (१०-१५)

नंतर या परावरून या परावर त्या रीतीने राक्षसाने बाडे, घरे आणि बागा, हे सर्व पाहण्याकरिता तो हनुमान् निर्भयपणे लगेच्याच संचार करूं लागला. प्रथमतः त्या महावेगवान् हनुमानने प्रहरतन मज राक्षसगण्या परावर उडी मारली आणि नंतर त्या वीर्यवान् हनुमानने महापार्श्वनामक राक्षसाच्या परावर उडी मारली. नंतर कुम्भकर्णाच्या मेघपुंज परावर उडी मारून नंतर त्या महाकपीने विभीषणाच्या समवर उडी मारली. यानंतर महोदर, विरूपाक्ष, विजयिभार व

विद्युजिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च	१९
बहुदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुचे स महाकपिः ।	
शुकस्य च महावेगः सारणस्य च घीमतः	२०
तथा चेन्द्रजितो वेदम जगाम हरियूथपः ।	
जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः	२१
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ।	
वज्रकायस्य च तथा पुप्लुचे स महाकपिः	२२
धूम्राक्षस्याथ संपातेर्भवनं मातृतात्मजः ।	
विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघ्नस्य च	२३
शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च ।	
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रक्षसः	२४
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः ।	
विद्युजिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च	२५
करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।	
प्रचमानः क्रमेणैव हनुमान्मातृतात्मजः	२६

विद्युन्माली याच्या घरावर उड्या टाकीत टाकीत तो महावेगवान् महाकपि शेवटीं बहुदंष्ट्र, शुक व बुद्धिमन सारण यांच्याही घरावरून उड्या टाकीत. चालला. (१६-२०)

त्याचप्रमाणे तो कानरसेनाधिपति हनुमान् इंद्रजितान्या घरावर गेला आणि नंतर जंभुमाली व सुमाली गन्याही घरावर त्या वानरश्रेष्ठाने उड्याण केलें. त्याचप्रमाणे तो महाकपि रश्मिकेतु, सूर्यशत्रु आणि वज्रकाय यांच्या घरावर उड्या टाकून गेल्यानंतर धूम्राक्ष, संपाति, विद्युद्रूप, भीम, घन, विघ्न यांच्याही घरावर त्या वायुपुत्रने उड्याण केलें आणि नंतर शुकनाभ, चक्र, शठ, कपट, ह्रस्वकर्ण, दंष्ट्र, लोमशराक्षस, युद्धोन्मत्त, मत्त, ध्वजग्रीव, सादी, विद्युजिह्व द्विजिह्व, हस्तिमुख, कराल, विशाल आणि शोणितक्ष यांच्याही घरावर तो वायुपुत्र हनुमान् क्रमाने उड्याण करीत सरत गेला. (२१-२६)

तेषु तेषु महाहैषु भवनेषु महायशाः ।	
तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श सं महाकपिः	२७
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ।	.
आसत्सादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम्	२८
रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ।	
विचरन्हरिषादूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः	२९
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणः ।	
ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे	३०
राक्षसांश्च महाकायाध्रानाप्रहरणोद्यतान् ।	
रक्ताङ्गुल्येसान्सितांश्चापि हरीश्चापि महाजयान्	३१
कुलीनान् रूपसंपन्नान् गजान् परगजान् गजान् ।	
शिक्षितान् गजशिक्षाया मैराजतसमान्याधि	३२
निहन्तृन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ।	.
क्षरतश्च यथा मेघान्निवतश्च यथा गिरीम्	३३

त्या त्या मोठ्या मृत्यवान् घरावर येव्यानंतर त्या महायशस्वी महाकपीने त्या समृद्ध राक्षसांची संपत्ति अवलोकन केली आणि याप्रमाणे वरकड सर्व राक्षसांची घरे सर्वे जाऊनी हिडव्यानंतर तो तेजःपुंज हनुमान् राक्षसाधिपति रावणाच्या घराकडे आला. नंतर संचार करता करता वानरराज व वानरधेष्ट हनुमानाने विवृत मुद्रानी युक्त अशा राक्षसी स्त्रिया रावणाचे शयनस्थान रक्षण करीत असलेल्या अवलोकन केल्या आणि त्याचप्रमाणे त्या राक्षसाधिपतीच्या ग्रामाचे गज, मुद्गर, शक्ति व तोमर ही आयुधे धारण करणारे नाना प्रकारचे दुसरेही राक्षसीचे समुदाय त्याने पाहिले. (२७—३०)

तदनंतर आयुधे तयार ठेवून, मसज्ज असलेले मोठमोठे विंगट राक्षस, आरतजर्ण, धेतवर्ण व पादुरक्या रंगाचे महावेगवान् अश्व आणि कुलीन, रूपवान्, गजशिक्षेमध्ये शिक्षिलेले, युद्धामध्ये ऐगवताची बरोबरी करणारे, क्षत्र-कटील गणाचा नाश करणारे शत्रुसैन्याचा घात करणारे, मदप्रव चालत अगत्यामुळे गर्भ करणाऱ्या मेघाप्रमाणे अथवा जलमग्नानी युक्त अगत्याच्या

मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्घर्षान्समरे परैः ।

सहस्रं चाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपारिष्कृताः ३४

हेमजालैरत्रिच्छिन्नास्तरुणादित्यसंनिभाः ।

ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ३५

शिविका विविधाकाराः स कपिर्मरितात्मजः ३६

लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ।

श्रीलागृहाणि चाम्यानि दारुपर्वतकानि च ३७

कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ।

ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ३८

स मन्दरसमप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ।

ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ३९

अमन्तरत्ननिचयं निधिजालं समन्ततः ।

धीरनिष्ठितकर्माङ्गं गृहं भूतपतेरिव ४०

पर्वताग्रमाणे भासणारे, मेघाग्रमाणे गर्जना करणारे व समरागणामध्ये शत्रूनां
जिह्वास अशक्य असे गज त्या गृहामध्ये त्याने अवलोकन केले त्याचप्रमाणे
सुवर्णाचे अलंकार घातलेल्या हजार सेना त्याने तेथे अवलोकन केल्या. (३९-४४)

सुवर्णालंकाराच्या समुदायांनी गजवजून गेल्या आणि बाजसूर्याप्रमाणे लज्जवल
दिमन अगलेल्या नाना प्रकारच्या पालाच्या राक्षसाधिपति रावणाच्या गृहामध्ये
त्या वायुपुत्र कपीने अवलोकन केल्या. त्याचप्रमाणे चित्रे काढलेले दिवाणखाने
उद्यान आदित अशा गृहे, अद्भुत लतागृहे, श्रीलास्थाने, श्रीदेकरिता लाकडाचे
तयार केलेले पर्वत, रम्य असे रतिगृह आणि दिवसा विहार करण्याचे स्थल, त्या
राक्षसाधिपति रावणाच्या निवासस्थानामध्ये त्याने अवलोकन केलें. साराश,
मंदरपर्वतमम न, मयूरस्थानाच्या निवासस्थानांनी गजवजलेले, ध्वजदंडांनी तसेच
अनंत रत्नांच्या समुदायांनी भरलेले, भोवती द्रव्यभांडाराचा समूहच को काय,
असे भोवतालून भासणारे आणि पुष्पवानाना आचरलेल्या तपश्चर्येचे फलच को
काय, असे अनुभवात्त येणारे व कुबेराच्या गृहाची भोवती करणारे, ते उद्भट
गुट हनुमानने पाहिले. (३५-४०)

अर्चिभिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ।

पिरराज च तद्देहम् राक्षिमवानिव राक्षिभिः ४१

जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ।

भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ४२

मध्वासवकृतहृदं मणिभाजनसंकुलम् ।

मनोरममसंवाधं कुबेरभवनं यथा ४३

नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निःस्यनेन च ।

मृदङ्गतलनिर्घोषैर्घोषयद्भिर्विनादितम् ४४

भासादसघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ।

सुन्दरकक्ष्यं हनुमान्प्राचवेश महागृहम् ४५

इत्यर्थं श्रीमद्रामायणे वात्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पष्ठ सर्ग ॥६॥ [८१३]

सप्तम सर्गः ।

स वेदमजालं पलवान्ददर्श व्यासकवैदूर्यसुवर्णजालम् ।

यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युद्विनद्धं सविहंगजालम् १

रत्नाचा प्रभाव व रावणाचें तेज यांच्या योगाने तें गृह, किरणान्या योगने शोभणाऱ्या सूर्वाप्रमाणे शोभू र गळें दाव्या, आसने आणि स्वच्छ पात्रे ही सर्व सुवर्णमयच अमर्याचें त्या वानरसेनाधिपतीस तेथे दिसून आले आणि दोवट्टी मध व आसव यांच्या योगाने आर्द्र, रजपात्रांनी गजबजलेले, कुबेराच्या गृहाप्रमाणे विस्तीर्ण व मनोहर तोरण्याच्या ध्वनि वमरपट्ट्याच्या शब्द आणि मृदगावर शडत असलेल्या थापाचा नाद यांच्या योगाने व इतरही घे पयुक्त वाद्यांच्या योगाने नादित तें प्रचंड गह ग्रासदसमृद्धांनी युक्त, डोकडी उडूट्ट म्रियानी भरून गेलेले आणि विरतीने चैत्रानी युक्त हें ते, त्यामध्ये हनुमानाने प्रवेश केला (६१-६५)

याप्रमाणे महामुनिवर्त्मकिर्णित श्रीमद्रामायणगंजर अदिकाव्यातील सुन्दर-
वाङ्मयीनी गद्या गम्य सम त झाला ॥ ६ ॥

वैदूर्यप्रत्याचिन्त मुक्तान्या निद्रकदा त्यात वगविलेच्या हेत्या आणि पद्माचे मनुदाय या गृहमनुदात दिग्मत होणे पर्वन्यनलालत विगुप्तेने व पक्षिमनुदातेने युग अमलेत्या प्राट मेघन लापन ने हा सर्वा गृह आ यत्तय वानराने अव-

निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
 मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेदमाद्विषु चन्द्रशालाः २
 गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैर्यापि सुपूजितानि ।
 सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ३
 तानि प्रयत्नाभिममाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
 नर्हीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेगृहाणि ४
 ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
 रक्षोधिपस्यात्मचलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ५
 नर्हीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं धिया ज्वलन्तं यद्वरत्नकीर्णम् ।
 नाना तरुणां कुसुमायकीर्णं गिरेविचाग्रं रजसावकीर्णम् ६
 नारीप्रयेकैरिव दीप्यमानं तडिडिरस्मोधरमर्च्यमानम् ।
 हंसप्रयेकैरिव धारामानं धिया युतं ते सुकृतं विमानम् ७

लोकन केलीं, उच्छ्रित शंख, आयुध व धनुष्य वाच्या योगाने नाना प्रकारच्या
 गृहपंक्ति घौमन होत्या आणि त्याचप्रमाणे पर्वतसुम्य उंच उंच घरावर अगलेल्या
 मनोहर व विशाल गच्च्या त्याने अवलोकन केल्या नाना प्रकारच्या संपत्तीनी
 चमकत अगलेलीं, देव गुरांनाही पूजनीय वाटणारी, कोणत्याही प्रकारचा दोष
 नगलेलीं आणि राखणाने रचून घालले संवादलेलीं गृहे त्या घानराने अव-
 लोचन केलीं, लंकाधिपति राजाचा जी गृहे हनुमानाने अवलोकन केलीं, त्याची
 रचना अनेकपरिधमपूर्व गुरोवय रीतीने केलेली होती, प्रत्यक्ष मयागुरानेच
 निर्माण केलेली आहेत की काय, अर्थां ती अद्भुत दिग्गज होनीं आणि वा भूतला-
 वरील गर्भ गुणानी तीं गर्भप्र होनीं. (१-४)

तदनन्तर मंत्र पारले दक्ष, गुर्वर्णागारगे उज्ज्वल, मनोहर, अप्रतिम, मुख्य
 गृहाम पेही उच्छ्रित व आपल्या सामर्थ्याला अनुरूप असे एक त्या राक्षसाधिपति
 राखणाचे गुं त्याने अवलोकन केले, वैभवाने घौमणारे अनेक प्रकारच्या रत्नांनी
 गर्भद, अनेक पुर्याच्या पुण्यानी अगलेले आणि पुरावरागांनी व्याप्त झालेल्या पर्वत-
 शिखराप्रमाणे दिग्गज अगलेले ते गृहे भूतलावर पाडलेला स्वर्गच की काय, असे
 मानत होते, ते वैभवगंध उर श्रीरत्नामुळे दैर्घ्यनान दिग्गज होते, विगुंतांनी

यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
 वदर्श युक्तीकृतचारुमेघचित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम् ८
 महोक्ता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
 वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ९
 कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः ।
 पुनश्च पद्मानि सकेसराणि वनानि चित्राणि सरोवराणि १०
 पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विधूर्णमानम् ।
 वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ११
 कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।
 चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगा शुभाङ्गाः १२
 प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः ।

शोभत असलेल्या मेघाप्रमाणे अथवा श्रेष्ठ श्रेष्ठ हसपक्षी असलेल्या आकाशातल
 उत्कृष्ट विमानाप्रमाणे, दिसत होते (५—७)

नंतर अनेक जातीची चित्रकिचित्र झालेल्या पर्वतशिखराप्रमाणे, अथवा ग्रह व
 चंद्र यांनी सुशोभित झालेल्या आकाशाप्रमाणे, किंवा अनेक वर्णांनी युक्त व मनो-
 हर मेघाप्रमाणे, आश्चर्यकारक असलेले बहुतरातनचित्र पुष्पक विमान त्याने
 पाहिले त्या नगरीतील भूमि पर्वतपक्षाने भरून काढलेली होती. आताल रत्नमय
 पर्वत तशाच प्रकारच्या वृक्षसमुदायानी भरलेले होते, ते वृक्ष पुष्पसमूहांनी गज-
 बानून गेलेले होते आणि ते पुष्पही पराग व पत्रांच्या यांनी भरून काढलेली
 होती, आतील गह्वे शुश्रूषं केलेला होता, पुष्करिणी उत्कृष्ट पुष्पांनी भरून
 गेलेल्या होत्या, त्यातील कमले केसराना भरलेली होती आणि अद्भुत वने व
 सरोवरही रम्यच होते असो (८—१०)

हनुमानाने पुष्पक नावाचे ते मोठे उत्कृष्ट विमान पाहिले, ते रत्नप्रभामुळे
 झळझळत होते आणि उत्कृष्ट गृहानाह मागे गळणारे होते त्या विमानात वैदूर्य
 रत्नाचे, रत्नाचे आणि पौष्पद्रव्याचे पक्षा केलेले होते नन्य प्रकारच्या इव्थान,
 नाना प्रकारचे भुजंग वनविलेले हात आणि दिरग्यांत गरोत्तरीचेच असे शुभ
 अथवा असलेले अथवा त्यान कन्न वनविलेले हौने पौष्प व शुभ यांचा

कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षा कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपद्माः १३
नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोन्पलपत्रहस्ताः ।

यभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनिपद्महस्ता १४
इतीव तद्रूपमभिगम्य शोभमानं सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम् ।
पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् १५
ततः स तां कपिरमिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखवाहुपालिताम् ।
अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितां पतिगुणयेगनिर्जिताम् ॥
ततस्नदा बहुविधभायितान्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।
अपश्यतोऽभयदतिदुःखितं मनः सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः १७
इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥ [४३०]

पुं० ज्याच्या पक्षांमध्ये आहेत, लांलेने ज्यांनी आपले वर पंग्व संकुचित केलेले आहेत आणि ज्यांचे पंग्व उत्कृष्ट असून, वाल्मीकीयक अमर्यामुळे मनाचे प्रत्यक्ष पंग्वच की काय, असे भासत आहेत, अशा प्रकारचे उत्कृष्ट चंचूंनी युक्त असलेले पक्षी तेथे केलेले होते. लक्ष्मीच्या अभिषेकाकडे ज्यांची योजना झालेली आहे, असे कमलकेसरांनी व उत्कृष्ट गुंडांनी युक्त असलेले व कमलपत्रे गुंठेम ये चेतलेले गज त्या विमानांमध्ये होणे. तमेंच आपल्या उत्कृष्ट हातांमध्ये जिने कमल धारण केलेली आहेत, अशी लक्ष्मीदेवीही तेथे वनविलेव्या कमलयुक्त सरोवरांमध्ये तयार केलेली होती. याप्रमाणे मनोहर गुंडांनी युक्त असलेला अत्यंत सुगंधी सुंदर वृक्षच की काय, असा त्या सुशोभित गुह्यामयी जाऊन हनुमान् विस्मित झाला. (११—१५)

तदनंतर रावणाने आपल्या बाहुबलाचे रक्षण केलेल्या त्या मान्य नगरांमध्ये उज्या टाकीत टाकीत तो हनुमान् मंचार करूं लागला. पक्षीच्या गुणांचे एकसारखे स्मरण होत अमर्यामुळे धुन्ध, अन्यंत दुःखित व अत्यंत मान्य अशी जनककन्या मीता जेव्हा त्याच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो दुःखित झाला. तदनंतर नाना प्रकारांनी ज्यांचे अंतःकरण संमृत्त झालेले आहे आणि ज्याच्या मनाला चांगले वळण लागलेले आहे, असा तो मन्मार्गवर्ती महात्मा हनुमान् लक्ष लावून मंचार करीत असतानाही जनककन्या मीता जेव्हा त्याच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा

अष्टमः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो ब्रह्मद्विमानं मणिरत्नचित्रितम् ।
 प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श घृमान्पवनात्मजः कपिः १
 तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।
 दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तत् २
 न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्घरत्नवत् ।
 न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ३
 तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ।
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ४
 मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरासदं मारुततुल्यगामिनम् ।
 महात्मनां पुण्यकृतां महर्षिनां यशस्विनामश्रयमुदामिवालयम् ५

त्याच्या मनाला आतिशय दु ख झालें. (१६-१७)

याप्रमाणे महाभुनिवाल्मांकिप्रणीत भ्रामश्रमायणसङ्गक आदिकाव्यातील सुंदर-
 काव्यापैकी सातवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ७ ॥

तो ब्रह्मद्विमान् वायुपुत्र हनुमान् त्या रावणाच्या गृहासमीप बसला असता, त्या
 गृहामध्ये एक मोठे विमान त्याचे दृष्टीस पडलें. ते विमान उत्कृष्ट रत्नानी व्याप्त होतें
 आणि उत्कृष्ट सुवर्णाच्या खिडक्या त्यात केलेल्या होत्या अप्रतिम चित्रांनी ते
 सुशोभित केलेले, विश्वकर्म्याने स्वतः निर्माण केलेले आणि आकाशगामी वायु-
 मार्गामध्ये लटकत असलेले ते विमान सूर्याच्या मार्गाचे चिन्हच होऊन राहिलें
 होतें प्रयत्नपूर्वक न केलेले, अमूल्य रत्ने नसलेले आणि उत्कृष्ट गुण ज्यात नाहीत,
 असे त्यात काहीएक नव्हतें व त्यात ज्या ज्या विशेष गोष्टी होत्या, त्याच्या देवाचे
 ठिकाणोंसुद्धा अभावच होतों तप आणि समाधि याच्या सामर्थ्यावर ते विमान
 रावणाने संपादन केलेलें होतें, तें विमान आत बसणाऱ्याच्या मनास ज्या भागात
 फिरावयाचें असेल, त्या भागात संचार करण्यास समर्थ असें होतें. त्यात नाना
 प्रकारच्या रचना केलेल्या होत्या आणि दिव्य विमानामध्ये असावयाच्या
 त्या सर्व कारी विशेष गोष्टी त्यामध्ये नसविलेल्या होत्या यजमानाच्या इच्छेप्रमाणे
 ते शीघ्र गमन करणारे होतें; ते पापी जनाना प्राप्त होणे सर्वस्वी अशक्य होतें.

विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमाण्डितम् ।
 मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरिर्यथा ६
 वहन्ति यत्कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ।
 विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ७
 वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि चारुदर्शनम् ।
 स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्धानरवीरसत्तमः ८
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिशब्दे सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ [८०८]
 नवमः सर्गः ।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् ।

ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतान्मजः १

किरग्याचे गतीमध्ये तें वायूच्या बरोबरीचें होतें आणि महात्मे, अत्यंत संपन्न, क्रींतिमान् व अत्यंत सुखी अशा पुण्यवान् लोकनाथ ते मिळणारे असें होतें. (१-५)

तें विमान विशिष्ट गतीने युक्त असें होतें. आकाशरूप विशेष प्रदंन्यामध्ये तें ठंबलेलें होतें, चित्रविचित्र वस्तूंच्या समुदायाचें तें एक भांडारच होतें, नाना प्रकारच्या दालनानी तें भूषित केलेलें होतें, पाहणाऱ्याचें मन ते रमविणारे होतें, शरद्वृत्तील चंद्राप्रमाणे ते निर्मल होते आणि आश्चर्यकारक वस्तूंनी भरलेलें पर्नतांचे शिखरच कीं काय असे ते भासत होते. कुंडलान्या योगाने ज्यांचीं मुखे मुशोभित झालेलीं आहेत आणि ज्यांची पापणीही हालत नाही, असे विशाल व तारवटलेले डोळे अगणारे बहुभक्षक, महावेगवान्, आकाशगामी व निशाचर असे हजारो भूतगण त्याचे वाहक होते असे त्या वानरवीराम येथे असलेल्या हनुमानाने अशा प्रकारचें ते उन्कूष्ट पुष्पक विमान तेथे पाहिलें. तें वसंत-ऋतूतील शोभेपेक्षाही विसण्यात मनोहर होतें आणि वसंतऋतूतील पुष्पसमुदायाच्या योगाने त्याची आकृति तर फारच सुंदर झालेली होती (६-८)

वाप्रमाणे महामुनिवात्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-काण्डांपैकी आठवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ८ ॥

लेकच्या मध्यमार्गी असलेले आणि गृहसमृदायांनी व्यापून टाकलेले, तें

अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् ।	
भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम्	२
मार्गमाणस्तु वेदेहा सीतामायतलोचनाम् ।	
सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः	३
उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् ।	
आससाद्राथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम्	४
चतुर्विपाणेर्द्विरद्वैस्त्रिविपाणेस्तथैव च ।	
परिक्षिप्तमसंवाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः	५
राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ।	
आहूताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम्	६
तन्मक्रमकराकीर्णं तिमिगिलझपाकुलम् ।	
वायुवेगसमाधूतं पद्मगैरिव सागरम्	७
या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चन्द्रे हरिवाहने ।	
सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी	८

नोठें गह होतें त्यामध्ये निर्मल आणि विस्तीर्ण असें एक उत्कृष्ट गृह वायुपुत्र हनुमानाने पाहिलें ते गह राक्षसाधिपति रावणाचें असून, तें समोवतालच्या अनेक राजवाड्यानी घेवलेलें होतें. त्या प्रचंड गहाची रुंदी अर्धे योजन असून लावी एक योजन होती दीर्घ नेत्रानी युक्त असलेली विदेहराजकन्या सीता शोधण्याकरिता दानुनाशक हनुमान् जेव्हा चोहोंकडे फिरला, तेव्हा फिरता फिरता राक्षसांचेंच ज्यामध्ये वास्तव्य आहे, अशी उत्तम उत्तम घरे तो हनुमान् पहात चालला व शेवटी राक्षसाधिपति रावणाचे तें घर त्या भव्य हनुमानाला साटलें (१-४)

चार, तीन व दोन दान असलेले गज उरी तेथे पुष्कळ होते, तथापि त्या घरात खेचाखेच झालेली नव्हती आणि हातामध्ये आयुधें सज्ज ठेवून, राक्षस त्याचें रक्षण करीत होते तें रावणाचें गह राक्षसजातीय भार्या आणि त्याने पराक्रमाने जिंकून आणलेल्या राजकन्या, यानी भरलेले होतें सरास नक्र, मकर, तिमिगिल व इतरही मत्स्य व्यापून टाकलेल्या, वायुवेगाने प्रभुब्ध झालेल्या आणि

या च राघः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।	
नादृशी तद्विदिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ।	९
नस्य हर्म्यस्य मध्यस्थवेद्म चान्यत्सुनिर्मितम् ।	
यदुनिर्युहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः ।	१०
ब्रह्मणोऽर्थं कृतं दिव्यं दिवि याद्विश्वकर्मणा ।	
विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नाविभूषितम् ।	११
परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ।	
कुबेरमोजसा जिह्वा लेभे तद्राश्रसेश्वरः ।	१२
इहामृगसमायुक्तैः कार्तस्थराहिरण्यैः ।	
सुकृतं राजितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च ध्रिया	१३
मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ।	
कृढागारैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम्	१४

भुजंगयुक्त अशा सागरप्रमाणे तें गृह दिसत होतें. कुबेर, चंद्र आणि गरुड, यांचे ठिकाणी जी रमणीयता आहे, ती मनोहर शोभा कधीही व काहीही नष्ट न होना रावणाच परीं निघ्य दिसत होती आणि लेंकनील राजमान्या घरां-
तांत संपत्ति राजा कुबेर, यम आणि वरुण यांच्या संपत्तीप्रमाणे किंवाहुना जास्तच होती. (७—९)

त्या गृहाचे मध्यभागा उत्कृष्ट रीतीने तयार केलेले आणि अनेक मत्त गजानी युक्त असलेले विमान वायुपुत्र हनुमानाने पाहिलें. तें पुष्पक नावाचें विमान सर्व राजांनी भूषित झालेले होतें व हेंच दिव्य विमान पूर्वा विश्वकर्म्याने स्वर्गामध्ये ब्रह्मदेवाकरिता तयार केलेले होतें. ते विमान ब्रह्मदेवापामून कुबेराला पराकाष्ठेची तपश्चर्या केल्यानंतर मिळालेले होतें; परंतु राक्षसाधिपति रावणाने तर नें स्वपराक्रमाने कुबेराला जिंकूनच प्राप्त करून घेतलेलें होतें. त्याद्वारे ज्यावर वाटलेले आहेत, अशा मोन्याख्यांच्या उत्कृष्ट स्तंभांनी तें विमान सज्जन होतें व कांतीने जसें काही पेटलेलें अमन्याप्रमाणेच होतें. मेरुमंदरतुल्य गगनचुंबिन अद्भुत गृहांनी आणि शुभ अशा विहार गृहांनी तें विमान सर्व बाजूंनी अलंकृत केलेलें होतें. (१०—१४)

ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुरुतं धिम्बकर्मणा ।	
हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रवरवेदिकम्	१५
जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ।	
इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम्	१६
चिद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ।	
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाविविराजितम्	१७
चन्दनेन च रत्नेन तपनीयनिभेन च ।	
सुपुण्यगन्धिता युक्तमादित्यतरणोपमम् ।	
विमानं पुष्पकं दिव्यमाररोह महाकपिः	१८
तत्रस्थाः सर्वतो गन्धं पानभक्ष्यान्नसम्भवम् ।	
दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रन्स्पृशन्तमिवानिलम्	१९
स गन्धस्तं महासत्त्वं यन्धुर्यन्धुमियोत्तमम् ।	
इत एहीत्युवाचेय तत्र यत्र स रावणः	२०

विधकर्म्यानि उत्तम रीतीनि तत्रार केलेल्या त्या विमानाला सूर्य व अग्नि याच्याप्रमाणे तेजस्वी अशा सुवर्णप्रय व स्फटिकप्रय जाल्या व सिद्धक्या होत्या, सौम्याचे जिने केलेले होते, सुंदर आणि उत्कृष्ट अशा वसावयाच्या जागा त्यात तयार केलेल्या होत्या आणि इन्द्रनील, महानील व इतरही उंचा रत्ने याच्याहि जागा त्यात बनविलेल्या होत्या नाना प्रकारची पोषक, महानूह्यवान् रत्ने व निरुपम मोल्ये यांनी तयार केलेल्या फरशीने तर ते विमान सज्जत होते. आरत्त्वर्ण आणि सुवर्णवर्ण अशा अत्यंत सुगंधी चंदनाने ते विमान युक्त व बालसूर्याप्रमाणे तेजस्वी होते अशा प्रकारच्या दिव्य पुष्पक-विमानामध्ये तो महाकपि हनुमान् आरुट आला व याप्रमाणे त्या विमानात जाऊन बसलेला तो हनुमान् पान, भक्ष्य व अन्न याचा दिव्य व मूर्तिमंत वायूच आहे, अशा रीतीने सर्व प्रदेश व्यापून राहिलेला गंध सर्व बाजूनी घेऊ लागला. याप्रमाणे एखादा बंधु दुसऱ्या आपल्या श्रेष्ठ बंधूला हाक मारीत असतो, त्याप्रमाणे तो गंध त्या महावीर्यावान् हनुमानाला इकडे ये, म्हणून जिकडे रावण होता तिकडे, जसा काही हाकच मागे लागला; कारण त्या दिव्य सुगंधमुळे

ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ।

रावणस्य महाकान्तां कान्तामिव चरस्त्रियम् २१

मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ।

स्फाटिकैरायुततलां दन्तान्तरितम्पिकाम् २२

मुक्तायज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ।

विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्नग्भभूषिताम् २३

समंक्रजुभिरत्युच्चैः समन्तान्सुविभूषितैः ।

स्तम्भैः पक्षरिचात्युच्चैर्दिव्यं संप्रस्थितामिव २४

महत्या कुशयास्तीर्णा पृथिवीलक्षणाङ्गया ।

पृथिवीमिव विस्तीर्णा सराप्रगृहशालिनीम् २५

नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधियासिताम् ।

पराध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिपेविताम् २६

रावणाये नयनगृह येथेच कोठेनरी असावें शशी हनुमानाला अटकळ करता पात्री. (१५-२०)

नंतर हनुमान तेथून निघाला, तेव्हा एखाद्या उन्कट खूपमाणे प्रिय असलेल्या, अत्यंत रमणीय व विशाल अशा त्या रावणाच्या कन्याणकारक दिवाणगान्धासट त्याचें लक्ष्य गेलें, त्या दिवाणखान्याला रत्नांचे जिने विशेष कुशलतेने केलेले होते, मुवर्णजालमुळे त्याला शोभा आलेली होती; स्फटिकांनी त्यांतील भूमि मदविलेली होती; मधूनमधून दम्बिदंत, मैथ्यें, हिरें, पोषर्ळा, रूप्य व मुवर्ण यांची चित्रें बसविलेली होती; रत्नस्तंभांनी ती भूषित अमून, इतरही पुढळ स्तंभांनी त्याला शोभा आणली होती एकमारखे सरळ, अनिशय उंच आणि सर्व बाजूंनी शोभा देणारे स्तंभ त्या दिवाणखान्यास अमन्यामुळे, अनिशय उंच पक्षांच्या योगाने तो नैर्मलोकी जाग्रासच निघाला आहे कीं काय, असा भावना होता. (२१-२४)

पृथ्वीवरील वस्तूंच्या रपांचें किंद्द प्रशस्त काढलेला असा एक प्रशस्त गालिवा त्या पृथ्वीमारखीच राष्ट्रे व गृहे असणान्दा विस्तीर्ण दिवाणगान्दान पमरलेला होता. मत्त पक्षांनी तो गजबजलेला होता; दिव्य गंधांचा त्यांत

धूप्रामगरूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ।	
पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम्	२७
मनसो मोदजननी वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ।	
तां शोक्नाशनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव	२८
इन्द्रियाणीन्द्रियाद्यैस्तु पञ्चपञ्चमिरुत्तमैः ।	
तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता	२९
स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्यापि पुरी भवेत् ।	
सिद्धिर्वैयं परा हि स्यादित्यमन्यत मासतिः	३०
प्रध्यायत दद्यापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् ।	
धूर्तानिव महार्थैर्दण्डनेन पराजितान्	३१
दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ।	
अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत	३२

त्रिकडेतिकडे घमघमाट सुटलेला होता, मोठ्यामोठ्या मृत्यवान् बेटकी त्यात घटलेल्या होत्या, राक्षसाधिपति रावण त्यात होता वस्तुतः इसप्रमाणे शुभ्र व निर्मल असूनही कृष्णागुरूचा रूप जळत असल्यामुळे तो धूप्रवर्ण बनलेला होता आणि पत्र व पुष्प यांची तेथे समृद्धि असल्यामुळे वसिष्ठाच्या चित्रविचित्रवर्ण माईप्रमाणे त्याची काति उत्कृष्ट झालेली होती तेथे आत असणाऱ्याच्या देहाची काति उत्कृष्ट दृग्गन् त्याच्या मनला आनंद देणारा, त्याचा शोक नाहीसा करणारा आणि वैभवाची दिग्ग खानच अना भासणारा तो दिवाणखाना होता (२१-३८)

गन्ध, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध या उत्कृष्ट पाच विषयाच्या योगाने हनु-नानाची पाचहा जनेन्द्रिये त्या रावणरक्षित दिवाणखान्याने मातेप्रमाणे तृप्त केल्या असता ' हा का स्वर्गलोक आहे की देवलोक आहे ? किंवा इंद्राची अमरावती नगरी आहे ? अथवा ही कदाही पराक्रांतेची गंधर्वमाया आहे ? ' अस मासतील यादृ लागले तदनंतर तेथे असलेले सुवर्णदीप हे अट्टल जुगाथानी जुगारात जिंकल्यामुळे विचार करित बसलेल्या जुगाथाप्रमाणे त्याला दिसल (२९-३९)

दीपाचा प्रकाश, रावणाच तेज व भूषणाच्या प्रभा यांच्या योगाने तो दिवाण-

ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् ।
 सहस्रं वरनारोणां नानावेषविभूषितम् ३३
 पटिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशगतम् ।
 क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रसुप्तं बलवत्तदा ३४
 तत्प्रसुप्तं विरुच्ये निःशब्दान्तरभूषितम् ।
 निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं ग्रहत् ३५
 तासां संवृतदान्तानि मौलितार्क्ष्याणि मारुतिः ।
 अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोपिताम् ३६
 प्रवृद्धानीय पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ।
 पुनः संवृतपद्मानि रात्रात्रिय यभुस्तदा ३७
 श्मानि सुरपद्मानि नियतं मत्तपदपदाः ।
 अन्युजानीय पुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ३८
 इति ग्रामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकविः ।

त्याना त्याला जसा काही पेटलेलाच भागू लागला नंतर अनेक रंगार्चा वस्त्रे व
 माला धारण करून नाना प्रकारचे वेष व भूषणे धारण केलेल्या हजार उत्कृष्ट
 स्त्रिया गालिच्यावर निजलेल्या त्याच्या नट्रीस पडल्या. मध्यरात्रीचा समय झालेला
 होता व मद्यपान आणि निद्रा याच्या आधीन झालेल्या त्या स्त्रिया रात्री क्रीडा
 करून दमूनभागून पारच गाढ झोपलेल्या होत्या. त्या हजार स्त्रियांना गाढ
 झोप लागली असल्यामुळे त्याच्या नूपुरप्रवृत्ति भूषणाचा ध्वनि अगदी बंद पड-
 लेला होता आणि यामुळे तो स्त्रीसमुदाय शब्दरहित हंस व भ्रमर अमलेल्या
 एकाद्या प्रचंड पद्मवनाप्रमाणे शोभत होता (२९-३५)

मार्तण्डि पाहिले-या त्या सुन्दर स्त्रियांचे मुखाम कमलाचा नेंव येत होते :
 काहल्या मुत्तागंगेन नेत्र अर्धवट मिटलेले असून, त्यांना ग्लानी अन्त्यामारुता
 दिमत होती आणि काही मुग्गावरील नेत्र पूर्णपणे मिटलेले होते. त्या स्त्रियांची
 मुखे रात्र उजाड-ंधार कमलाप्रमाणे विकसित हेज्जून पुनरपि रात्र पडली असता
 पाळ्या मिटलेल्या कमलाप्रमाणे मिटत होती. प्रफुल्लित कमलाची ज्याप्रमाणे
 मत्त भ्रमर वारंवार टाळा करीत अगतात, त्याप्रमाणे ते एकसारखे या मुखकमला-

मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः	३९
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ।	
शरदौव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता	४०
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ।	
यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव सवृतः	४१
यादृच्यवन्तेऽम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ।	
इमास्ताः संगताः कृत्वा इति मेने हरिस्तदा	४२
ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् ।	
प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम्	४३
ध्यावृत्तकचपीनस्रक्प्रकीर्णधरभूषणाः ।	
पानव्यापामकालेषु निद्रोपहतचेतसः	४४
ध्यावृत्ततिलकाः काञ्चित्काञ्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः	

चौ इच्छा करीव आहेत, अमेंही त्या भव्य महाकर्पीला कमलाची त्याचे सन्य दिसून अत्यामुळे वाटू लागले आणि गुणामध्येही ती कमलाचीच बरोबरी करणारी आहेत, असे त्या हनुमानाचे मत झाले (३६-३९) .

असो शरदसूनचे निर्मल झालेलं नभोमंडल ज्याप्रमाणे तारागमानी सुशोभित दिसतं, त्याप्रमाणे त्या रावणाचे तें सप्यागूढ त्या त्रियामुळे सुशोभित झालेलं होतं. नक्षत्राधिपति श्रीमान् चंद्र ताच्याच्या सनूहात जसा शोभतो, तसा तो राक्षसाधिपति रावण त्या त्रिदानी परिवेष्टित झाला असल्यामुळे शोभू लागला.

‘ज्या तारा आकाशातून खाली पडतात, त्या पदरी काही पुण्यास शिष्ट असल्यामुळे येथे सर्व एकत्र जमलेल्या आहेत, असे त्या वानराणां वाटले. कारण, त्या ठिकाणी असलेल्या त्रियाची देहकाति, सौंदर्य आणि उज्ज्वलता ही उज्ज्वलता काति असलेल्या मोठ्या ताराप्रमाणे होती, हें पारच स्पष्ट रीतीने झळकत होते. (४०-४३)

पान आणि गायनादि जीटा चालत्या अमनांना, निद्रेने घेऊन राकलेल्या त्या त्रियाचे केश आणि मोठमोठ्या माला इकडेतिकडे उडवल्या गेल्या होत्या, तसेंच त्यांच्या अंगावरील उत्तमोत्तम भूषणें अन्नाव्यवधान झालेलं होनां वार्त सुंदर

पार्श्वे गलितद्वाराश्च काश्चित्परमयोपितः	४५
मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रम्रस्तवाससः ।	
ध्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव चाहिताः	४६
अकुण्डलधराश्चान्या चिच्छिन्नमृदितस्रजः ।	
गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने	४७
चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुद्रताः ।	
हंसा इव यभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योपिताम्	४८
अपरासां च धैदूर्याः कादम्या इव पक्षिणः ।	
हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवामयन्	४९
हंसकारण्डयोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ।	
आपगा इव ता रेजुजघनः पुलिनैरिव	५०
किङ्किणीजालसंकाशास्ता हेमविपुलाभुजा ।	

श्रियाचे तिलक नाहीमे झाले होते, काहींच्या पायातील तोरण्या गट्टन गेलेल्या होत्या आणि काहींच्या कंठातील हारही याने पडले होते काहींच्या गळ्यातील मोलाचे हार तुटलेले होते; माहाचीं वस्त्रे सुटलेली होती आणि कमरपट्टे अस्माव्यम्न झाले असल्यामुळे काही श्रिया, भार नाहून एकलेल्या घोड्याप्रमाणे अस्माव्यम्न लंडन पडल्यामागच्या दिसत होत्या काहींचीं कुंडले जाग्यावर नव्हतीं, काहींच्या माळा तुरगद्वन तुटून गेलेल्या होत्या आणि यामुळे त्या श्रिया गणेशानी तुडावेलेल्या महावनानील प्रकृति रत्नाप्रमाणे दिमत होत्या, चंद्राच्या लहानमोठ्या किरणप्रमाणे ज्याचे तेज आहे, असे काही श्रियाचे घर आलेले मोयाचे हार त्या श्रियाच्या म्मनामध्ये निद्रेस्य झाले-या हमाप्रमाणे शोभू लागले (४३-५८)

तुस-या श्रियाच्या वैदूर्यरत्नमाला म्मनाच्या मध्यभागी आल्या असल्यामुळे यदमाप्रमाणे दिमत होत्या आणि इतर श्रियाच्या कंठातील मोन्याचे पदर चमत्कार पक्ष्याप्रमाणे दिमत होते. हंस, कारंठव आणि चक्रवाक या पक्ष्यांनी सुशोभित झालेल्या नद्या ज्याप्रमाणे वाळवंटांमुळे क्षळस्त अमनात, त्याप्रमाणे त्या श्रिया वटेप्रदेशांमुळे चमस्त होत्या घुगुराप्रमाणे ज्याचे ठेके मिटलेले आहेत, अशा

भावग्राहा यशस्तोराः सुप्ता नद्य इवावभुः	५१
मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः	
वभूवुर्भूषणानीव शूमा भूषणराजयः	५२
अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः ।	
उपर्युपरि वस्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः	५३
ताः पताका इवोद्धताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ।	
नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे	५४
ववङ्गुध्वात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ।	
मुखमारुतसंकम्पैर्मन्दं मन्दं च योषिणाम्	५५
शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुलः ।	
तासां वदननिःश्वासः सिपेये रावणं तदा	५६
रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः	
मुखानि च सपत्नीनामुपाजिघ्रन् पुनः पुनः	५७

खा क्रिया, निद्रित झालेन्ना नदाक आहेत की लव, अज्ञा दिसत होत्या; कारण सुवर्णभूषणरूपी असलेल्या कमलानी, संप्रतिषयक सुरतकीडारूपी मकरानी आणि कीर्ति-रूप तीरानी त्या युक्त होत्या. काही क्रियाच्या कोमल अवयवाचे ठिकाणी आणि काहीच्या स्तनाग्रचे ठिकाणी गडबडीमध्ये उठलेले भूषणाचे औरखडेही उत्कृष्ट भूषणाप्रमाणेच शोभू लागले. काहीच्या वस्त्राचे पदर मुखातील वायूने फंफुस होत असल्यामुळे वरचेवर मुखाच्या वर वर उडत राहिलेले होते. यामुळे रावणाच्या क्रियाच्या मुखासमीप नाना प्रकारच्या सुवर्णतंतूनी बनविलेल्या वस्त्राच्या उत्कृष्ट तेजस्वी पताकाच फडफडत आहेत की काय, असे ते वस्त्राचे पदर शोभू लागले उत्कृष्ट कार्तीने युक्त असलेल्या काही क्रियाची कुंडले मुखवाटूच्या संपर्कामुळे हळू लागून, हळूहळू वाजू लागली. त्याच्या मुखातून बाहेर पडणारा निःश्वस शर्करासवाच्या गंधाने युक्त असून सभावतः च सुगंधी व सुखावह होता आणि तो रावणाची सेवा करीत होता सारास, त्याच्या मुखापासून निघालेला सुगंधी व सुखावह वायु रावणाकडे जात होता (५१-५६)

मगप नाचा मद आणि निद्रा यांच्या अमलामुळे काही रावणक्रिया आपल्या

अत्यर्थं सक्तमनसा रावणे ता वरस्त्रियः ।।	
अस्यतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्स्तदा -	५८
याह् उपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषिताः ।	"
अंशुकानि च रम्याणि श्रमदास्तत्र शिश्नियरे	५९
अन्या यक्षासि चान्यस्यास्तस्याः काचित्पुनर्भुजम् ।	
अपरा त्वङ्गमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचा	६०
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ।	"
परस्परनिविष्टाङ्गया मदन्नेहवशानुगाः ।	६१
अन्योन्यस्याङ्गसस्पर्शान्प्रीयमानाः सुमध्यमाः ।	
एकीकृतभुजाः सर्वाः सुपुपुस्तत्र योषितः ।	६२

सवताचा मुष्ट ही रावणाचान मुख आहत, अस समजून वारवार त्या मुखाचा वाम घऊ लागल्या, तरी रावणाचे ठिकाणा नन अतिशय आसक्त झाले अमन्यामुळ मर्बव्या परतत्र बनल्या त्या उल्लाप क्रियाही सवतींना आपल्या मुखाचा वास घेतल्यामुळे त्यांच्यावर जुद्ध न होता त्या आपल्या मवतींचे प्रियच करू लागल्या कारण त्याही निद्रा व मद्यपानाचा मद यामुळे रावणच आपल्या मुखाचा वाम घेत आहे, अस समजून, उलट त्या सवताच्या मुखाचा वास घऊ लागल्या व त्या सवत ही रावणच आपल्या मुखाचा वाम घेत आहे, अस समजू लागल्या गोंट, तोडे अशा तऱ्हेचे अलंकार धारण केलेल्या दुसऱ्या काही तऱ्हेने क्रिया उशाला हात घऊन तेथे निजल्या हाता आणि काही उशालाला बळ घऊन निजल्या हाता एक दुसरीच्या वक्षस्थलावर शयन करीत आहे, तिचा हात उशाली घऊन दुसरीच श्रेणी निजली आहे, एक दुसरीच्या माटीवर डोक ठेवून सोप घेत आहे आणि तिच्याही स्तनावर पडून दुसरा शयन करीत आहे, अशा रातीने एक मेकाच्या माट्यावर, बरगड्यावर, कमरेवर आणि पाठावर मस्तक ठेवून पडल्या त्या क्रिया मद व रावणासवधी प्रेम यान्या अवीन झाल्या अस व मुळ एक-मेकींच्या अगावर पडल्या होत्या (५७-६१)

एकमेकींच्या अगसगामुळे आनंदित होणाऱ्या त्या सवहा अत सुंदर त्रिप दाताना एकमेकांना आलिंगन देऊन तेथे शयन करीत होत्या. एकमेकांच्या हस्त-
म० ६ (सुन्दर)

अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमालाप्रथिता हि सा ।

मालेव प्रथिता सूत्रे शुशुभ मत्तपटपदा ६३

लतानां माधवे भासि कुल्लानां वायुसेवनात् ।

अन्योन्यमालाप्रथितं संसक्तकुसुमोन्मथम् ६४

प्रतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ।

आसीद्वनमिवोद्धतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ६५

उचितेऽपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ।

विवेकं शक्यमाधातुं भूषणाङ्गम्वरस्त्रजाम् ६६

रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ।

उबलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्षन्तोऽनिमिषा इव ६७

राजपिंघिप्रदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ।

इप दोन्यानी प्रथित झालेली ती स्त्रियांची माला, सूत्रामध्ये प्रथित केलेली पुष्प-माला मत्त भ्रमरानी युक्त झाली असता जशी शोभते, तशी शोभू लागली. रावणा-च्या स्त्रियांचा तो समुदाय, वैशाखमासामध्ये वायूच्या लहरीमुळे प्रफुल्लित झालेल्या लताच्या वनाप्रमाणे दिसत होता, कारण एकमेकांचा संबंध झाला असल्यामुळे माळी ज्याप्रमाणे माला गुंफितो, त्याप्रमाणे त्या स्त्रियांची एक मालाच गुंफित्या-सारखी दिसत होती, त्याच्या अंगावरील भूषणसमुदाय हे त्या घनातील परस्पर संलग्न झालेल्या पुष्पराशीप्रमाणे दिसत होते, वनभाच्या स्कंधामौढवी त्यानी आपल्या भुजांचे आलिंगन दिले असल्यामुळे वृक्षाला वेष्टन करून राहिलेल्या लताप्रमाणे त्या शोभत होत्या आणि एकमेकांचे केशपाश बगैरे एकमेकांवर पडले असल्यामुळे त्या भ्रमराभी भरून गेलेल्या लताप्रमाणे मत्त होत्या. (६२-६०)

त्या स्त्रियानी भूषणे बगैरे जरी प्रथम योग्य ठिकाणी चागल्या रीतीने व्यवस्थित घातलेली होता, तरी त्या निद्रावश झाल्यामुळे, भूषणे, अवयव आणि माला हिऱ्या कोणत्या आणि तिच्या कोणत्या, हे स्पष्टपणे ठरविणे अशक्य झाले होते रावण सुखाने निजला असताना त्या दिवाणखान्य मध्ये जळत असलेले सुवर्ण-दीप, हे डोक्याचे पाते न लवविता त्या नाना प्रकारच्या अंगनाती असलेल्या स्त्रियांकडे पहात बसलेले वहाई पुरुषच आहेत का नाय, असे भासू न गेले, राजपि,

रक्षसां चामवन्कन्यास्तस्य कामवशंगताः ६८

युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः ।

समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ६९

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।

न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वराहो जनकात्मजां तु ७०

न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।

भार्याभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ७१

यभूय बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदादृशी राघवधर्मपत्नी ।

इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ७२

विप्र, दैत्य, गंधर्व आणि राक्षस यांच्या कन्या मदनाधीन होऊन त्या रावणाच्या भार्या झालेल्या होत्या. युद्धाची इच्छा घरण्याच्या रावणाने त्यांपैकी पुष्कळ स्त्रिया युद्धामध्ये हरण करून आणलेल्या होत्या आणि काही तरुण स्त्रिया मदनानेच मोहित झाल्यामुळे आपोआपच त्याच्याकडे आलेल्या होत्या. सारांश, रावण जरी सामर्थ्यावान् होता तरी त्यांतील तरुण स्त्रिया त्याने बलात्काराने आणलेल्या नसून, ऐश्वर्यादि गुण त्याचे अंगी असल्यामुळे त्याला आपोआपच प्राप्त झालेल्या होत्या. प्रथमतः दुसन्याने पाणिग्रहण केलेली अशी एकही स्त्री त्यांमध्ये नव्हती. पण प्रेष्ठ रामालाच योग्य अशा जनककन्या सांतेवाचून दुसऱ्या पुरुषाची इच्छा करणारीही स्त्री तेथे दुसरी कोणी नव्हती. सारांश, तेथे असलेल्या स्त्रिया रावणाचे ठिकाणीच आनंद होता आणि फक्त एक जनककन्या सांतेचें मन मात्र बिलगुल त्याच्यावर नसून, रामाचेच ठिकाणी आसक्त झालेलें होतें. (६६-७०)

त्या स्त्रियांमध्ये कुलोन्नमलेली, कुरूप, दुःशील, उत्तम भूषणें-वस्त्रें वगैरे नसलेली, हलक्या मनाची आणि वज्रभाला अप्रिय अशी एन्ही स्त्री त्या रावणाची भार्या नव्हती. त्या स्त्रिया अवलोकून केथानंतर मद्बुद्धि वानराधिपति हनुमानाच्याही मनात अगें आलें की, प्रथम “ प्रचंड राक्षसराज रावणाच्या या भार्या आहेत. तेव्हा यांच्याप्रमाणे जर राघवाची धर्मपत्नी झाली असेल, म्हणजे तिलाही जर याच्याचप्रमाणे रावणाचा उपभोग घडला असेल, तर मात्र या रावणाचा कार्यभागच झाला म्हणावयाचा; कारण, रावणाने आपल्या पत्नीचा

पुनश्च सोऽचिन्तयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।

अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवम सर्ग ॥ ९ ॥

दशम सर्ग

[५११]

तत्र दिव्योपमं मुखं स्फटिकं रत्नभूषितम् ।

अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् १

दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्दूर्य्येक्ष्य घरासनैः ।

महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः २

तस्य चैकतमे देशे दिव्यमालोपशोभितम् ।

ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ३

उपभोग घेतला, असं रामाला कळल्यावर, तो ता मेली आहे, अस समजेल व तिच्याविषयी उदासीन राहील आणि तसें झाल असता अर्थातच रावणाचा वध त्याच्या हातून होणार नाही परंतु, लगेच ' लकाधिपति महात्म्या रावणाने मायिक रुप धारण करून जरी सीतेचा अपहार करण्याचें निघ, अनार्य कर्म केलें आहे, तरी गुणानी सीता इतर नियापेक्षा नि सशय अधिक आहे आणि म्हणूनच रावणाचा तिला उपभोग घडण्याचा सभव नाही, " असेंही त्यान आपल्या मनामध्ये निश्चित ठरवेल (७१—७३)

याप्रमाणे महाभुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसहक आदिकाव्यातील सुंदर कांडांपैकी नववा सर्ग समाप्त झाला ॥ ९ ॥

त्या दिवाणद्यायामध्ये हनुमान् इरुडेतिरुडे पहात होता, तों एक दिव्यस्थान तुल्य असा पलंग ठेवण्याचा उत्कृष्ट चवुतरा त्याच्या दृष्टास पडला तो चवुतरा स्फटिकाचा असून रत्नांनी भूषित केलेला होता. त्या चवुत यावर लीयाचे मोठेमोठे मूयवान पलंग ठेविलेले होते त्या पलंगाचे अवयव हस्तीदंता व सुवर्णाचे व चित्रयुक्त केलेले असून, वैडूर्यप्रभृति रत्न जडलेला मोठामोठा मूयवान् आम्तरणेंही त्या यावर घातलेली होती त्या चवुत-यावर एका बाजूला दिव्य मालाना सुशोभित आणि चंद्रसारखे आ हादकारक धेतवर्ग छत्र हनुमानाने अवटे वन के (१-३)

जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रमानोः समग्रमम् ।	
अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम्	३
चालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः ।	
गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरघूपेन धूपितम्	५
परमास्तरणास्तीणमाविकाजिनसंवृतम् ।	
दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम्	६
तस्मिन्नीमूतसंकाशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलम् ।	
लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम्	७
लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ।	
संध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्रुणम्	८
धृतमाभरणैर्दिव्यैः सूरूपं कामरूपिणम् ।	
सप्तक्षयनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम्	९

नंतर त्याच चतुतऱ्यावर एके ठिकाणा एक उत्तृष्ट पलंग त्याच्या दृष्टीस पडला. तो मुवर्णाने मटविलेला होता. त्याची प्रभा अग्रांप्रमाणे होती आणि अशोक-पुष्पाच्या मालानी तो युक्त होता. दातामध्ये चवऱ्या घेऊन स्त्रिया त्या पलंगास-भोवती वारीत उभ्या राहिल्या होत्या; नाना प्रकारच्या सुगंधानी तो पलंग युक्त होता आणि उत्तृष्ट प्रकारच्या धूपानी तो सुगंधित केलेला होता. उत्तृष्ट आम्तरणे त्यावर पसरलेली होती; लेकरीची वस्त्रे आणि अग्निने होंही त्यावर होनी आणि उत्तृष्ट पुष्पाच्या मालानी तो सर्व बाजूंनी सुशोभित केलेला होता. वशा त्या पलंगावर शयन करित असलेला रावण त्याने पाहिला. तो मेघासारखा दिमत होता, त्याने देदीप्यमान व उज्ज्वल कुंडल धारण केलेली होती, त्याचे नेत्र आरत्तवर्ण होते; बाहु दीर्घ होते, जरीचा वस्त्र त्याने परिधान केलेली असल्यामुळे आणि आरत्तवर्ण सुगंधी चंदन त्याच्या अंगाला लावलेला असल्यामुळे विगुंतेमह असलेल्या आकाशातलि संयाकाळच्या आरत्तवर्ण मेघाप्रमाणे तो दिसत होता, तो दृष्टा असले, ते रूप धारण करणारा व सौंदर्यसपन्न असून, शरीर दिव्य भूषणानी व्याप्त असल्यामुळे, रूक्षसमुदाय आणि झुडपे यानी भरून गेलेला मंदरपर्वतच गाढ निद्रिस्थ झाला आहे की काय, असा दिसत होता.

क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ।	
प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम्	१०
पत्न्याभ्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ।	
भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम्	११
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः ।	
आसाद्य परमोद्विग्नः सोऽपासर्पत्सुभीतवत्	१२
अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।	
क्षीयं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः	१३
शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम् ।	
गन्धहस्तिनि संविष्टं यथा प्रस्रवणं महत्	१४
काञ्चनाङ्गदसंनद्धौ ददर्श स महात्मनः ।	
विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ	१५
ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतवर्णौ ।	

उत्कृष्ट भूषणानीं तो भूषित झालेला असून, सुरतक्रीडा करून थांत झालेला होता, राक्षसकन्यानां तो प्रिय असून राक्षसानाही सुखावह होता आणि मशपान करून व सुरतक्रीडा करून तो पडला होता, अशा स्थितीत महाकपि हनुमानाने त्याला पाहिलें, परंतु उज्ज्वल पलंगावर निजलेल्या आणि भुजंगाप्रमाणे निःश्वास टाकीत असलेल्या त्या वीर राक्षसाधिपति रावणासमीप गेल्यानंतर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् अत्यंत उद्विग्न झाला व अतिशय भयभीत झाल्याप्रमाणे तो एकदम दूर झाला. (४-१२)

नंतर तो एका जिन्यावर चढला व तेथे एका मधल्या पाथरीवर बसून, तो महाकपि हनुमान् यस्त होऊन पडलेल्या राक्षसश्रेष्ठ रावणाकडे पाहूं लागला मत्त गज नेहमी ज्याच्या सांगेच्यात असतो, अशा प्रचंड जलप्रवाहाप्रमाणे तें राक्षसाधिपति रावणाचे शुभ शयनस्थान शोभत होतें त्या महात्म्या राक्षसाधिपति रावणाचे पसरलेले हात इंद्रध्वजतुल्य असून त्यावर सुवर्णाचीं बाहुभूषणें असल्याचें हनुमानाने पाहिलें. त्या हातांवर युद्धामध्ये ऐरावत गजाने दंताग्राने पाडलेल्या क्षताच्या खुणा दिसत होत्या. इशाच्या वज्रामुळे त्याच्या पुष्ट रूपावर

यज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षितौ	१६
पीनौ समसृजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ ।	
सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीयकलाक्षितौ	१७
संयुतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ।	
विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविबोरगौ	१८
शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ।	
चन्दनेन परार्धेन खनुलितौ खलंकृतौ	१९
उत्तमस्त्रीधिमृदितौ गन्धोत्तमनिपेवितौ ।	
यक्षपक्षगरान्धर्वदेवदानवराविणौ	२०
ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ ।	
मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाहीरुपितायिव	२१
ताभ्यां स परिपूर्णभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः ।	

ओरखडे उठलेले होते; विष्णूच्या सुदर्शन चक्रामुळे पडलेल्या क्षतांच्याही रुणा त्याच्यावर होत्या. ते बाहु मृकचेच परिपुष्ट असून, त्यावरील म्कंध सारखे व उत्कृष्ट होते; त्या बाहुंमध्ये बल होतं व त्याच स्नायूही तसेच बळकट होते; त्याचीं नखें व आंगठे यावर सुलक्षणें होती, उत्कृष्ट उत्कृष्ट आगठ्या त्याने हातात घातलेल्या होत्या. आन्छादित असलेल्या त्या बाहूचा आकार अडमराप्रमाणे असून तो गजशुंभेप्रमाणे वर्तुळाकार होते, व म्हणून शुभ्र शय्येवर पसरलेले ते बाहु पंचमुखी नागाप्रमाणे दिसत होते, सद्याच्या रक्ताप्रमाणे अत्यंत लाल, अतिशयच गार आणि फारच मुगंधी अशा महामृन्ववान् चंदनाची उडी त्यांना लाविलेली असून, त्यावर उत्तम प्रकारचे अलंकार घातलेले होते. उत्तमोत्तम क्रियांनी त्या बाहुंना आलिंगन दिलेले होते. उत्तमोत्तम मुगंध त्यांना लाविलेले होते आणि यक्ष, पन्नग, गंधर्व देव व दानव यांच्यामध्ये ते भय उत्पन्न करणारे होते. (१३-२०)

अशा प्रकारचे त्या रावणाच्या शय्येवर असलेले बाहु मंदरपर्वताच्या गुहेमध्ये अंगाला उडी लावून निद्रिस्थ झालेल्या महासर्पाप्रमाणे त्या कर्पाने अवलोकन केले. त्या सर्व गुणानी परिपूर्ण असलेल्या दोन्ही बाहुंमुळे तो पर्वततुल्य

शुशुभेऽचलसंकाशः शङ्खाभ्यामिव मन्दरः	२०
चूतपुंनागसुरभिर्धकुलोत्तमसंयुतः ।	
मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः	२३
तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् ।	
शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्ब्रह्म	२४
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता ।	
मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम्	२५
रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ।	
पीतायतपिशालेन वक्षसाभिविराजता	२६
पाण्डुरेणापविष्टेन क्षौमेण छतजेक्षणम् ।	
महाहूण सुसंवीतं पीतेनोत्तरघाससा	२७
माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ।	
गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम्	२८

धिष्णाड राक्षसाधिपति रावण शिखरामुळे मंदरपर्वत ज्याप्रमाणे शोभतो, तद्वत् शोभूं लागला आम्रगंधाप्रमणे आणि उडीच्या वासाप्रमाणे त्याच्या शरिराला सुवास येत होता, उत्कृष्ट अकूलपुष्पाप्रमाणे त्याचा श्वास सुगंधित होता आणि घडूसाठी युक्त असलेल्या उत्तम अन्नाचा व मद्याचा गंध त्याचे ठिकणी येत होता (२१—२३)

त्या क्षीप घन असलेल्या राक्षसाधिपति रावणाच्या प्रबंड मुखातून निघालेला घोरप्याच्या नि श्वास जणु काही तें अत पुर भरूनच येवात होता, अनेक प्रकारची मोता व रत्ने खडबक्याने चित्रविचित्र बनलेला व रावणास गड क्षीप लागली असल्यामुळे अस्ताव्यस्त पडलेला, त्याचा तो सुवर्णाचा मुकुट तेथे चमकत होता. पुष्ट, रुद आणि विशाल अशा त्याच्या वक्ष स्थलास रक्तचंदन चोपडलेले असून, ते उत्कृष्ट हाराने चांगले शोभत होतें. आरक्तवर्ण नेत्रांनी शोभत असलेल्या त्या रावणाने नेसलेले शुभ्र वस्त्र अस्ताव्यस्त झालेले होतें आणि अत्यंत मोलाच्या पातवर्ण उत्तरीय वस्त्राने त्याचे शरीर गुरफटून गेलेले होतें. उदरान्या राशीप्रमाणे झमलेला आणि भुजगासारखा फुगणुस आवाज करीत शय्येवर पडलेला तो रावण

चतुर्भिः काञ्चनैर्दापैर्दाप्यमानं चतुर्दिशम् ।	
प्रकाशकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव	२९
पादमूलगताश्वापि ददर्श सुमहात्मनः ।	
पत्नीः स प्रियमार्यस्य तस्य रक्षन्पतेर्गृहे	३०
दाशिप्रकाशवदना चरकुण्डलभूषणाः ।	
अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः	३१
नृत्यवादिप्रकुशला राक्षसेन्द्रमुजाङ्गगाः ।	
चरामरणधारिण्यो निषण्णा दृष्टो कपिः	३२
चञ्चलैर्दूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ।	
ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च	३३
तासां चन्द्रोपमैर्वस्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ।	
विराजते धिमानं तन्ममस्तारागणैरिव	३४

गौरीया अगाध उदकांत स्रोपलेन्या गजाप्रमाणे शोभन होता. (२४-२८)

चारी दिनेम ठेविलेन्या चार सुवर्णदीपांचा प्रकाश त्याच्यावर पडून असून्या-
मुळं तो रावण विद्युद्गणांच्या समुदासांनी सर्व भाग प्रकाशित झालेन्या मेघाप्रमाणे
दिसून होता. आपल्या भार्या ज्याला प्रिय आहेत आणि ज्याचें शरीर फारच
धिप्पाट आहे, अशा त्या रावणाच्या पायांनी त्याच्या भार्या होत्या, त्या हनुमा-
नाने पाहिल्या, त्याचप्रमाणे त्या राक्षसाधिपतीच्या प्रामादांत चंद्राप्रमाणे तेजस्वी-
मुखान्या, श्रेष्ठ कुंटले व भूषणें धारण केलेल्या व कधीही न कोमेजणारी पुण-
भूषणे घातलेल्या देवकन्या त्या बानरभेनाधिपति हनुमानास दिमल्या. नृत्य आणि
वाद्यं वाद्ये निपुण आणि उत्कृष्ट अलंकार धारिलेल्या रावणाच्या प्रिय स्त्रिया
रावणाच्या हातांवर आणि माथ्यावर शयन करीत पडलेल्या हनुमाने अवलोकून
केल्या. (२९-३२)

हिरे आणि वैद्यर्मणि ज्यांत बसविलेले आहेत, अशी स्त्रियांचीं सुरंगकुंडले आणि
रावणाच्या हातांतील बाहुभूषणे हीं दोन्ही स्त्रियांच्या कानापाशीच आहेत, असे
हनुमानाने पाहिले. त्यांच्या चंद्रतुल्य मुखांनी आणि अद्भुत शुभ कुंटलानी तो
मंचक तारागणांनी शोभितून दिसणाऱ्या आकाशाप्रमाणे चमकत होता. रावणाच्या

मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ।	
तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः	३५
अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी ।	
विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी	३६
काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ।	
महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता	३७
अन्या कक्षगतेनैव मङ्कुकेनासितेक्षणा ।	
प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला	३८
पटहं चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शेते शुभस्तनी ।	
चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी	३९
काचिद्वीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ।	
वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी	४०
विपञ्ची परितृह्यान्या नियता नृत्यशालिनी ।	

वृक्षोदरी स्निग्धा सुरतनीचादि व्यायामानुळे भ्रमून जाऊन ठिक्ठिकाणी निद्रिस्थ पडल्या होत्या, ब्रह्मदेवाने जिचे सर्व अवयव उत्कृष्ट रीतीने रचलेले होते, अशी एक नृत्य करण्यांत कुशल, असलेली उत्कृष्ट स्त्री मनोहर नृत्याचे हावभाव करतां करताच शोपी गेलेली होती, तर दुसरी हातामध्ये वीणा घेऊन तशीच शोपी गेलेली, एक स्त्री महानदीमध्ये जिचीं पुष्पे व पाने अस्ताव्यस्त पडली आहेत, अशी कमलिनीच तेथे नावेचा आधार घेऊन राहिली आहे की काय, अशी दिसत होती. वाखमध्ये मङ्कुक्काय जसेंच्या तसेंच असून शोपी गेलेली दुसरी एक कृष्णयना स्त्री ही आपले लहान मूल कुडीत घेऊन निजलेल्या पुत्रवत्सल स्त्रीप्रमाणे भासत होती. (३३—३८)

जिचे सर्व अवयव मनोहर असून, स्तन उत्कृष्ट आहेत, अशी एक स्त्री, पुष्कळ दिवसांनी गाठ पडल्यामुळे प्रियकराला गाठ आलिमन देऊन शयन करणाऱ्या कामिनीप्रमाणे डगम्यालाच बबटाळून शयन करीत होती. विषयोपभोगाची तीव्र इच्छा शालेली कामिनी स्त्री ज्याप्रमाणे आपल्या अत्यंत प्रिय वत्सला बबटाळून शोपी जाते, त्याप्रमाणे कोणी एक कमललोचना स्त्री वीणा बबटाळूनच शोपी

निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी	४१
अन्या कनकसंकाशैर्मृदुर्पानैर्मनोरमैः ।	
मृदङ्गं परिचिद्व्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना	४२
भुजपाशान्तरस्थेन कक्षगेन कृशादरी ।	
पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा	४३
डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासकाडिण्डिमा ।	
प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्येव भामिनी	४४
काचिदाडम्बरं नारी भुजसंभोगपीडितम् ।	
कृत्या कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता	४५
कलशमिपाचिद्व्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ।	
वसन्ते पुष्पशयला मालेष परिमार्जिता	४६
पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमा ।	

गेली होती. एग्यादी स्त्री आपन्या बज्मासह ज्या रीतीने शयन करीत पडलेली असते, त्याप्रमाणे दुसरी एक नृत्यामध्ये निष्णात अगलेली व वर्तनाने दुद्द असलेली स्त्री आपल्या दोजारी सतार घेऊन शयन करात हांती. सुवर्णप्रमाणे उज्ज्वल, मृदु आणि पुष्ट अशा अवयवांची व मदामळे डोळे भुंद झालेले आहेत अशी दुसरी एक स्त्री मृदंगाला पोटाशी कवटाळून निद्रा घेत होती. जिच्या स्वरूपाला नाव ठेवण्यास कोठेही जागा नाही व जिचे उदर कृश आहे, अशी एक मदनमत्त झालेली स्त्री काक्षेमध्ये असलेले पणव बाघ दोन्ही हातांनी कवटाळून धरून शोप घेत होती. पाठीशी एक डिण्डिम बाघ बांधून व दुसरे एक डिण्डिम बाघ पुटे कवटाळून धरून जी एक स्त्री शयन करीत होती, ती पाठीशी तरुण पतीला घेऊन व पुटे लहान मूल घेऊन निद्रा घेत अमलेल्या स्त्रीप्रमाणे दिसत होती. (३९-४४)

कमलपत्राप्रमाणे जिचे नेत्र विशाल आहेत अशी एक मदमोहित झालेली स्त्री आडंबर बायाला बाहुंनी घट्ट आलिंगन देऊन निजलेली होती. दुसरी एक स्त्री जलपात्र शोपेमध्ये अंगावर सांढले गेले, तरां तशीच तेथे शयन करात पडली होती, ती वसंतऋतूमध्ये टवटवी येण्याकरिता पाणी सिपहन ठेवलेल्या चित्रविचित्र

उपगुह्यावला सुप्ता निद्राबलमुपागता	४७
अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।	
अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता	४८
आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वराहियः ।	
निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव	४९
तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ।	
ददर्श रूपसंपन्नामय तां स कपिः स्त्रियम्	५०
मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ।	
विभूषयन्तीमिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम्	५१
गौरी कनकवर्णाभामिष्टाममन्तःपुरेऽधरीम् ।	
कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम्	५२
स तां दृष्ट्वा महारथादुर्भूषितां मारुतात्मजः ।	
तर्कयामास सीतेति रूपयैविनसंपदा ।	

पुण्याच्या मालेप्रमाणे दिसत होती. निद्रेच्या आहारी गेलेली दुसरी एक स्त्री सुवर्णैश्चक्षुषासारखे असणारे आपले स्तन आपल्याच हातानी घट्ट धरून शयन करित होती पूर्ण चंद्राप्रमाणे आल्हादकारक मुख व कमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्र दानी युक्त असलेली, निद्रेने घेरलेली व एक स्त्री बेजारी निजलेल्या दुसऱ्याच एका स्त्रीला कपटाळून झोपली होती आपल्या स्तनानी आपल्या कामुक पतींना दृढ आलिंगन देऊन, कामुक स्त्रिया ज्याप्रमाणे निद्रा घेत असतात, त्याप्रमाणे नाना प्रकारची वाद्ये बवटाळून धरून दृढ दृष्ट उन्मृष्ट स्त्रिया तेथे निद्रा घेत होत्या. (४५-४९)

नंतर या शय्यापासून बजस दुसरीकडे पसरलेल्या एका शुभ क्षयेवर शयन करित असलेली एक रूपवती व मुख्य स्त्री त्या हनुमानाने पाहिली. मोठे आणि रत्ने यांच्या भूषणानी उत्कृष्ट रीतीने अलंकृत झालेली व आपल्या अंगकातीने त्या उत्कृष्ट गृहाला शोभा आणित असलेली, सुवर्णाप्रमाणे उज्ज्वल, गौर-दर्प, पतीला प्रिय, अन्त पुराची मालकीण, रूपाने सुंदर व अलंकारानी भूषित होऊन झोपी गेलेली ती मंदोदरी अवलोकन करताक्षणी तिचे रूप व यौवन या-

हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः

५३

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिकीड जगौ जगाम ।

स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्थां प्रकृतिं कपीनाम् ५४

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिशाय्ये सुन्दरकाण्डे दशम सर्गः ॥१०॥

एकादशः सर्गः ।

[५२५]

अथधूय च नां युद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ।

जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाक्षपिः

१

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमर्हति भाविनी ।

न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम्

२

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।

नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि

३

बहून् त्या महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाने “ही सीता अबावी,” अमा तर्क केला आणि त्यामुळे त्या वानरसेनाधिपति हनुमानाला मोठा हर्ष होऊन तो मनामध्ये प्रसन्नही झाला. साराश, वानराच्या जातीस योग्य अशा आपऱ्या जातिव्यभाषाम अनुसरून तो हनुमान् आपलें पुच्छ आपट लागला, त्याचें चुंबन घेऊ लागला, मनामध्ये अनर्दित होऊन नाचूं लागला, गाऊ लागला, इकडेतिकडे ‘बाबाबाब करूं लागला आणि खावावर चढून निरून जमिनीवर उज्याही माक लागला (५०-५४)

याप्रमाणे महासुनिवात्माविप्रर्णान श्रीमद्रामायणमंजक आदिशाय्यातील सुंदर-काण्डांपैकी दहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १० ॥

यानंतर तो महाक्षपि हनुमान् तो विचार सोडून देऊन, स्वप्न राहिला आणि सीतेसंबंधाने त्याचे मनाम ये दुमरीच एक शंका आली. “रामाच्या वियोग झाला, अमायामुळे त्या सीतेस गाढ शोष लागणे शक्य नाही व भोग्य वस्तूंचा उपभोग घेण, अलंकार धारण करणे आणि मद्यपानाचें भोजन करण, याही गोष्टी तिच्या हातून घडणे शक्य नाहींत शिवाय, देवाधिपति जगि अगला तरी रामावाचून दुमऱ्या पुण्याचे अवलंबून तिच्या हातून कधीही होणार नाही, कारण, देवा-म येही रामाची बगेवरी करणाऱ कोणी नाही ” (५-८)

अन्येयामिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः ।

पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनोत्सुकः ४

क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथापराः

नृत्येन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ५

मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः ।

तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ६

अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ।

रूपसंलापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ७

देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ।

रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ८

अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसंलापशायिनाम् ।

सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ९

असा विचार मनात आणून, “ ही कोणीतरी दुसरीच स्त्री असावी, ” असें त्याने निश्चित ठरवले आणि सीतेच्या दर्शनाश्रिता आतुर झालेला तो वानर-श्रेष्ठ हनुमान् पुनरपि त्या पानभूमीवर इकडेतिकडे संचार करू लागला. तेव्हा काही स्त्रिया सोंगट्यावगैरे खेळून, काही गायन आणि काही नृत्य करून भ्रमत्या-मुळे आणि काही मद्यपानाच्या धुंदीमुळे निद्रिस्थ झालेल्या आहेत, असें त्याने पाहिले आणि त्याचप्रमाणे मृदंग, मुरज व चेलिका ही वाद्ये वाजवीत वाजवीत बसल्या असतानाच झोपी गेलेल्या स्त्रिया आणि तशाच दुसऱ्याही काही मोठ्या मोठ्या गालिचावर निद्रिस्थ झालेल्या स्त्रिया त्याने अवलोकन केल्या (४-९)

साराश, झोपेमध्येही एकमेकांच्या सोदार्थासंबंधाने बोलत असून, योग्य रीतीने गायनाचा अर्थ बोलून दाखविणाऱ्या, स्थूल व काल दाना अनुरूप असे योग्य माषण करणाऱ्या, उत्कृष्ट रीतीने सुरतकंडा करणाऱ्या आणि अलंकारानी भूषित झालेल्या हजार स्त्रिया त्या पानभूमीवर असल्याचें त्या वानरसेनाधिपति हनुमानाला दिसून आले आणि त्याचप्रमाणे एकमेकांच्या सोदार्थाविषयी झोपेमध्ये वादविवाद करणाऱ्या अशा दुसऱ्याही एक हजार श्रेष्ठ तरण स्त्रिया झोप घेत पड-

देशकालाभियुक्तं तु युक्तवाक्यामिधायि तत् ।	
रताधिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः	१०
तासां मध्ये महाबाहुः शुश्रुमे राक्षसेश्वरः ।	
गोष्ठे महति मुर्यानां गवां मध्ये यथा वृषः	११
स राक्षसेन्द्रः शुश्रुमे ताभिः परिवृतः स्वयम् ।	
करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः	१२
सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ।	
ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे	१३
मृगाणां महिषाणां च घराहाणां च भागशः ।	
तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः	१४
रौन्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् ।	
ददर्श कपिशार्दूलो मयूराङ्कुफकुटांस्तथा	१५
घराहयार्थीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् ।	
शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्यवेक्षत	१६

लेन्या त्वाने दुसरांकडे अवलोकन केन्या, या ज्या खिया वानरसेनाविपति हनुमानाने पाहिल्या, त्या स्थल व समय यांना उचित असं योग्य भाषण करणाऱ्या व सुरतकीडेनंतर गाढ झोप लागलेल्या आहेत, अशा त्वाने अवलोकन केन्या, मोठ्या गोठ्यांत मोठमोठ्या गाईंच्या मध्यभागां शोभणाऱ्या बैलाप्रमाणे महापराक्रमी राक्षसाधिपति रावण त्या खियांमध्ये शोभत होता. सारांश हस्तिर्णीनी समोवार नेहून ठारलेला महागज ज्याप्रमाणे अरण्यामध्ये शोभतो, त्याप्रमाणे तो राक्षसाधिपति रावण स्वतः त्या खियांनी समोवार घेरलेला रावण शोभू लागला, (७-१२)

त्या राक्षसाधिपति महान्या रावणाच्या गृहामध्ये त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने पाहिलेली पानभूमि सर्व भोग्य पदार्थांनी युक्त होती. मृग, महिष आणि घराहयार्थी माने त्या पानभूमिमध्ये वेगळीं वेगळीं ठेविलेली न्याला दिसली, त्याचप्रमाणे मोठमोठ्या सुवर्णपात्रांमध्ये केणीही न उष्ट्रावित्तां ठेविलेले मयूर व कुंकुट त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने अवलोकन केले व तसेच मचळगार व दही

कृकलान्विविधांश्छागाञ्छशकानर्घमक्षितान् ।

महिपानेकशल्कांश्च च्छेदांश्च कृतनिष्ठितान् १७

लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यान्युच्चावचानि च १८

तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागखाण्डवैः ।

महानूपुरकेयूरैरपाविदैर्महाधनैः

पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि । १९

कृतपुष्पोपहारा भूराधिकां पुष्पाति श्रियम् २०

घालून तयार केलेले बराह, वाघ्रीणस× शल्क, मृग आणि मयूर याचें मास हनुमाने तेथे पाहिलें सरट, नाना प्रकारचे बोकड, अर्धबट लाहिले ससे, महिष आणि शिजवून तयार केलेले एकशल्क व छेद या नावाचे मासे, आणि बरेवाईट लेग, येद व भोज्य पदार्थ त्याने तेथे अग्लोकन केले (१३-१८)

जिव्हाजाव्य नाहीसे करणारा लवणरस व आम्लरस ज्यामध्ये आहेत, असे नाना प्रकारचे छरागखाडव, अस्ताव्यस्त पडलेल्या भारी किमतीच्या मोठ्या मोठ्या तोरण्या व बाहुभूषणें आणि पानपात्रातून पडलेलीं नाना प्रकारचीं फुले दान्या यागाने त्या पुष्पाची आरास केलेल्या भूमीला अधिकच शोभा आलेली होती

× कृष्णप्रीयो रक्तशिरः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वाघ्रीणसः प्रोक्तः ॥ (विष्णुधर्म)

त्रिःपित्रं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धप्रजापतिम् ।

वाघ्रीणसं च तं प्राहुर्याशिकाः श्राद्धकर्माणि ॥

त्रि पित्र म्हणजे मुख व दोन्ही कान पाणी पिताना ज्याचे पाण्याला लागतात तो

ॐ सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः ।

विरलश्चेत्कृतो रागः सान्द्रश्चेत्खाण्डव स्मृतः ॥

खडीसाखर, मध वगैरे पदार्थ घालून मधुर केलेला द्राक्षें व डाळिबें यांचा रस पातळ असल्यास त्याला राग अमे म्हणतात आणि घट्ट असल्यास त्याला खाडव अस म्हणत त.

तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुम्लिष्टशयनासनैः ।	
पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेष्वोपलक्ष्यते	२१
यहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ।	
मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक्	२२
दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ।	
शर्करासवमाध्वाकाः पुष्पासवफलासवाः	२३
धासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तेः पृथक्पृथक् ।	
संतता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च यहुसंस्थितैः	२४
हिरण्यैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ।	
जाम्बूनदमयैश्चान्यैः कर्करभिसंयुता	२५
राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ।	
पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह	२६
सोऽपश्यच्छातकुम्भानि सीधोर्मणिमयानि च ।	
तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महारुपिः	२७

उत्तम प्रकारें तयार केलेल्या शक्या व आसनें ठिकठिकाणीं ठेवलेली असल्यामुळे ती पानभूमि अर्पकाचूनच प्रदीप्त झाल्यासारखी दिसत होती नाना प्रकारचे पदार्थ ज्यात मिश्र केलेले आहेत आणि उत्तम प्रकारचे मसाले घालून जा तयार केलेले आहेत, अशीं निष्णात आचार्यानी शिजविलेला मांस त्या पानभूमीमध्ये वेगळे वेगळे ठेवलेली होती नाना प्रकारच्या दिव्य व रवच्छ सुरा तयार केलेल्या सुरा आणि साखरेपासून, मधापासून, पुष्पापासून व फलापासून तयार केलेल्या आसनें त्या ठिकाणां ठेविलेली होती (१९-२३)

नाना प्रकारच्या द्रव्यें घालून तयार केलेले व वेगवेगळे ठेवलेले अनेक प्रकारचे स्वच्छ अरगने आणि नाना प्रकारच्या आकृतोना युक्त अमलेला पुष्पे याद्वय यागाने ता भूमि व्याप्त झाल्यामुळे शोभत होती सुवर्णकलश, स्फटिकपात्रे आणि दुसरेही सुवर्णाचे बरगळ ही त्या पानभूमावर सर्वत्र ठेवलेली होती सोन्यापासूनच्या कुर्मातून प्रतिबिंबित झालेली आणि पेयद्रव्यांच्या योगाने उत्कृष्ट झालेला ता भूमि हनुमान् वानराने अवलोकन केली नाना प्रकारच्या अकराचा सोन्याचा,

कचिद्धर्धावशेषाणि कचित्पीतान्यशेषतः ।

कचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह २८

कचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्कचित्पानं विभागतः ।

कचिद्धर्धावशेषानि पश्यन्वै विचचार ह २९

शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ।

परस्परं समाश्लिष्य काञ्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ३०

काचिच्च बल्यमन्यस्य अपहृत्योपगुह्य च ।

उपगम्यावला सुप्ता निद्राबलपराजिता ३१

तासामुच्छ्वासाववातेन बल्यं माल्यं च गात्रजम् ।

नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ३२

चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च ।

विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य चः ३३

यहुधा मान्तस्तस्य गन्धं विविधमुद्रहन् ।

स्नानानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ।

ब हिन्द्याचीं मयपात्रे मयाने भरलेली असन्याचें, त्या, महाकपि हनुमानाने तेथे पाहिले काही ठिकाणी अर्धवट पिऊन ठेवलेली, काही ठिकाणी सर्व पिऊन टाकलेली आणि काही ठिकाणी मुट्यांच न पिला तशीच राहिलेली मयपात्रे त्याने अवलोकून केली. आणि त्याचप्रमाणे काही ठिकाणी नाना प्रकारचे खण्दाचे पदार्थ, काही ठिकाणी वेगळी वेगळी ठेवलेला पेय द्रव्ये व काही ठिकाणी अर्धवट पिऊन टाकलेली पेये पहात पहून तो सवार झाला (२४-३९)

या ठिकाणी शिवाच्या पुष्कळ शय्या मोकळ्याचे पडलेल्या होत्या काही श्रेष्ठ श्रिया एकामेकीला कवचातून निघत्या होत्या निघेने घेऊन टाकल्यामुळे कंणी-एक स्त्री दुसऱ्याचेंच दख हिदकवून घेऊन व नें पाघळून तिच्या शय्येवर उळून निजलेली होती. बायाची मदमंद लुटुक लागून आहे की काय, अशा रीताने त्या शिवाच्या दारिद्र्यावरिल बल्ले व चित्रविचित्र पुष्पे त्याच्या स्वतःच्या शय्येच्या आस-नेच किंचित् हलत होती. शीत चन्दन, मय, नध, काना प्रकारच्या माला आणि नाना प्रकारची पुष्पे याचा अनेक प्रकारचा सुवास ठिठठिक का अनेक मार्गाने

प्रवचो सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ३४

इयामावदातास्तग्न्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः ।

काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्गयः प्रमदा राक्षसालये ३५

तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ।

पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमार्साद्यैव हि ३६

एवं सर्वमशेषेण रावणान्त-पुरं कपिः ।

दृष्ट्वा स महातेजा न ददृश च जानकाम् ३७

निरीक्षमाणश्च तनस्ताः स्त्रियः स महारूपिः ।

जगाम महतीं शङ्कां धर्मसाध्यसशङ्कितः ३८

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निर्गक्षणम् ।

इदं पल्लु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ३९

न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ।

४ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ४०

मेऊन पोचविनारा वायु तेथे वहात होता आणि यामुळे पुष्पक विमानामध्ये कानाला थोरय अशा चंदनाचा व वृषाचा सुगंध व्याप्त होऊन राहिलेला होता (३०-३८)

त्या राक्षसान्या निवासस्थानामध्ये काही स्त्रिया न्यामवर्ण होत्या, काही गौरवर्ण होत्या, काही उत्कृष्ट स्त्रिया कृष्णवर्ण होत्या आणि काही तद्वत् स्त्रियांची कांति सुवर्णाप्रमाण होती मदनाधीन झालेल्या त्या स्त्रियांचे रूप त्या पूर्ण निद्रावश अमन्यामुळे गाढ निद्रा लागलेल्या कमलिनीचे रूप जसे दिसत, तसे दिसू लागले. (३८-३९)

या प्रकार रावणाचे अन पुर त्या महातेजस्वी हनुमान् कथान अगदी पूर्णपणे मग्न अजिणेवून बेल, परंतु, जनककन्या सता तेथे त्याच्या कोठेच दृष्टीस पडली नाही याप्रमाणे तो महाकपि हनुमान् त्या स्त्रियांमध पाहू लागला अमता धर्मा-विषयी भयभीत होऊन त्याला मोठीच गंवा आली व तो मनमध्ये म्हणाला, धर्माने वागणाऱ्या व उलटि अशा परस्त्रिया निद्रिस्त असलेल्या मी पाहिल्या नादना पाहण्याने खरोखर माया आतिथय वर्मगेव हॅडल तमेंच वाज

तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।	
निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिना	४१
कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।	
न तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते	४२
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ।	
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम्	४३
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ।	
स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे	४४
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्गते ।	
न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम्	४५
तदिदं मार्गितं तायच्छुद्धेन मनसा मया ।	
रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी	४६

मादया दृष्टीस दुसल्या परस्त्रियाच पडल्या आहेत, असेंहि नसुन परस्त्रियाचा स्वीकार करणारा हा अति पापी रावणही येथे माझ्या दृष्टीस पडला आहे ।” असा विचार त्याचे मनामध्ये येत आहे, तो सदेहरहित सिद्धात समजण्याकडे त्याच्या चित्ताची प्रवृत्ति आहे, असा त्या हनुमानान्या मनामध्ये पुन दुसराच एक विचार आला आणि अशा सारासार विचार करणाऱ्या त्याच्या मनाची बऱ्यावाईटविषयी स्त्रीची झाली (३७-४१)

तो मनात म्हणाला, “ निःशकपणें पडलेल्या या सर्व रावणस्त्रिया मी ह्या तशा पाहिल्या खऱ्या, परंतु, या पाहण्यामुळे माझ्या मनामध्ये काहीएक विचार उत्पन्न झालेला नाही बऱ्यावाईट स्थितांमध्ये कोणत्याही इन्द्रियाची प्रवृत्ति होण्यास मन हेच करणीभूत होत असतें आणि तें माझे मन तर अगदी निश्चल आहे स्त्रीसमुदायाशिवाय दुसऱ्या ठिकाणां मला विदेहराजकन्येचा शोध लागणें शक्य नाही, कारण स्त्री शोधण्याचा प्रसंग आला, तर स्त्रियांचेच ठिकाणी स्त्रिया आटवून येत असतात ज्या प्राण्यांची जी जाति असेल, त्याच जातीचा आश्रय करून तो प्राण रहात असतो तस्मात्, नाहीशा झालेल्या स्त्रीचा शोध हरिणामध्ये लागणें शक्य नाही. म्हणून शुद्ध मनाने मी हें रावणाचें

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च धीर्यवान् ।

अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ४७

तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यन्श्चान्या वराहियः ।

अपक्रम्य तदा वीरः प्रस्थातुमुपचक्रमे ४८

स भूयः सर्वतः श्रीमान्मासतिर्यन्माश्रितः ।

आपानभूमिमुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ४९

इदानीं श्रीमद्रामायणे बार्मीकीय आदिकाण्डे एकादश सर्ग ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

[६१४]

न तस्य मध्ये भग्नस्य संस्थितो लतागृहांश्चिन्नगृहांश्चिन्नागृहान् ।

जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारदर्शनाम् १

न चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्धुनन्दनस्य ताम् ।

ध्वं न सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली २

अन्नपुर सर्व धुंडाळन काटलें, परंतु येथे जनककन्या कोठेही दृष्टीस पडत नाही. (४२-४६)

माराय, तो बोर्यवान् हनुमान् सीतेला शोधून पाहूं लागला, तेव्हा देवकन्या, गंधर्वकन्या आणि नागकन्या त्याच्या पाहण्यात आल्या; परंतु जनककन्या सीता त्याच्या आटळण्यात आलीच नाही. याप्रमाणे इतर वस्तूंचा श्रिया अवलोकनात येऊन, सीता जेव्हा तेथे त्याच्या दृष्टी पडेना, तेव्हा तो वीर तो पानभूमि सोडून दुसरीकडे जायवास निघाला तात्पर्य, मग बाजूनी भेटला यत्नागे ते स्थान पाहिल्यानंतर ती पानभूमि सोडून देऊन, पुनरपि तो हनुमान् सीतेचा दुसरीकडे शोध करू लागला (४७-४९)

याप्रमाणे महामुनिगतात्मोक्तिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंजक आदिकाव्यातील सुंदर-महापैरी अकरावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ११ ॥

त्या रावणाच्या गृहामध्ये असलेल्या हनुमान् सीतेला पाहण्याविषयी अत्यंत उत्कृष्टित झाला होता. यानंतर राजा त्यामध्ये वसती करण्यात येते, अशा एका आश्चर्यकारक लतागृहामध्ये तो गेला, परंतु मनोहर मुद्रा असलेली ती सीता त्याच्या दृष्टीस पडली नाही. याप्रमाणे धुनंदन रामाची ती प्रिया जेव्हा त्याच्या

सा राक्षसानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।
 अनेन नूनं प्रति दुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ३
 विरूपरूपा विकृता धिवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
 समीक्ष्य ता राक्षसराजयोपितो भयाद्दिनष्टा जनकेश्वरात्मजा ४
 सीतामदृष्ट्वा हनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ।
 न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवान्श्च वानरः ५
 दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्ट्वा राक्षसयोपितः ।
 न सीता दृश्यते सार्धो घृथा जातो मम थमः ६
 किं नु मां वानराः सर्वे गतं यक्ष्यन्ति संगताः ।
 गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ७
 अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् । '

दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो महाकपि हनुमान् मन मध्ये म्हणाला, "ज्या अर्धी मिथिल-राजकन्या सीता मी इतक्या प्रयासाने शोधीत असतानाही माझ्या दृष्टी पडत नाही, त्या अर्धी ती निःसंशय जिवंतच नसावी, उत्कृष्ट पतिव्रतामार्गाचें अवलंबन करणारी आणि स्वतःच्या शीलाचे रक्षण करण्याविषयी दक्ष असलेली ती सार्धो बाला त्या दुष्ट कर्म करणाऱ्या राक्षसश्रेष्ठ रावणाने खात्रीने मारून टाकली असावी. किंवा कुरूप चेहऱ्याच्या, अक्राळविक्राळ, नित्येज आणि प्रचंड मुख व दीर्घ आणि विरूप नेत्र असलेल्या त्या राक्षसराज रावणाच्या स्त्रिया पाहूनच ती जनककन्या भीतीनेही मृत्यु पावली असेल. समुद्राचें उलंघन करून येण्याचा जो पराक्रम मी केला, तो सीतेचें दर्शन न झाल्यामुळे निष्फल झाला आहे व वानरांसह हिडल्यामुळे परत जाण्याची ठरलेली मुदत टकूनही बरेच दिवस झाले आहेत. तेव्हा आता सुग्रीवाकडे मला जाता येणार नाही; कारण, तो वानर बलाढ्य असून त्याची शिक्षाही फारच कडक आहे. (१-५)

"मी सर्व अन्तःपुर पुंडाळले आणि सर्व राक्षसस्त्रियाही पाहिल्या, तथापि सार्धो सीता दृष्टीस पडत नाही. यामुळे, माझे थम व्यर्थ झाले आहेत. मी तेथे गेल्यावर सर्व वानर एकत्र जुळून मला विचारतील, "हे वीर, तूं तेथे जाऊन काय केलेंस ? हे आम्हाला साग ! " परंतु ती जनककन्या सीता जर माझ्या

ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने ,	८
किं वा चक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानद्भुदश्च सः	
गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः	९
अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।	
भूयस्तत्र विचेप्यामि न यत्र विचयः कृतः	१०
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।	
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति नः	११
तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ।	
अदृष्टांश्च विचेप्यामि देशान्त्रावणपालितान्	१२
आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ।	
चित्रशालाश्च विचिता भूयः कीडागृहाणि च	१३
निष्पुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ।	
इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे	१४

दृष्टीस पडलांचि नाहा, तर मी तरी त्यांना सांगणार काय ? साराश, विनाकारण मुद्दत टकन गेल्यामुळे मला जाता मि संशय अन्नपाण्याचा त्याग करूनच प्राण सोडला पाहिजे एवढा मोठा समुद्र मी उगधला, परंतु तेथे परत गेल्यावर एकत्र जुळलेले घानर मला काय म्हणताल ? तो वृद्ध जांबवान् काय म्हणेल ? आणि तो भंगद तरी काय म्हणेल ? (६-९)

“ असो ! आपण हताश होणेंही उपयुगी नाहा. मनात उत्साह बाळगणें, हेच ऐश्वर्याचें मूळ आहे आणि अगात उत्साह असणें, हेच उत्कृष्ट सुखाचें कारण आहे. म्हणून ज्या ठिकाणां मी अपून, शोध केलेला नाही, तेथे तिला पुनरपि मी शोधून पाहीन कोणतीही गोष्ट करण्याकडे प्रवृत्ति होण्याला, उत्साह हेंच एक नेहमीचें कारण आहे आणि प्राणी जे काही कर्म करीत असतो, तेही उत्साहामुळेच सफल होत असतें. म्हणून मोठ्या उत्साहाने प्रयत्न करून, मी रावणाच्या रक्षण-खालचे जे प्रदेश मी अजून अवलोकन केलेले नाहीत, ते पाहून, मी मीता शोधून वटीन मी सर्व पनशाला शोधल्या, पुष्पगृहे पाहिला, चित्रशाला हुडकल्या आणि कीडागृहेंही अवलोकन केला. इतकेच नव्हे तर सर्व गृहातील आराम-

भूमीगृहांश्चेत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ।

उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः क्वचित् १५

अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ।

प्रविशन्निपतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव १६

सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः १७

चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ।

रावणान्तःपुरे तस्मिन्यं कर्पिर्न जगाम सः १८

प्राकारान्तरचीभ्यश्च घेयिकाश्चेत्यसंश्रयाः ।

श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् १९

राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा, विकृतास्तथा ।

दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा २०

रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्यांधरस्त्रियः ।

दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी २१

रघुनाथे मार्गं च पुष्पवादि विमानेही सर्व प्रकारें धुंझाकून पाहिली. ” असा विचार करून, तो पुन सीतेच्या शोध करण्यास तयार झाला. (१०—१४)

तळघरें, बिरेंबंदी बाडे आणि स्वैर कीडा करण्याकरिता घर सोडून जवळच नयार केलेली दुसरी घरें यावर उच उंच उड्या मारून, पुनरपि खाली येऊन, उभा राहून, कोठे कोठे पुन्हा पुन्हा जाऊन, दारें उघडून, खिचक्या लावून, आत शिरून, बाहेर पडून, उड्या टाकून च उड्या मारून सर्व प्रदेशावर त्या महाकपि हनुमानाने संचार केला. जेथे तो हनुमान गेलेला माहो, अशी रावणाच्या अन्तःपुरातील तर चार बोटेंसुद्धा जागा शिळक राहिली नाही. किळघातले मार्ग, मोठमोठ्या दृक्षाचे पार, खंदक आणि पुष्कारणी हें सर्व काही त्याने अवलोकन केलें. कुरूप आणि अकळविकाळ अशा नाना प्रकारचा रूपें असलेल्या राक्षसी त्याने पाहिल्या, परंतु त्या ठिकाणी ती जनककन्या सीता त्या हनुमानाच्या जेठेही दृष्टीस पडली नाही. (१५—२०)

रूपाने सर्व जगतामध्ये अप्रतिम अशा विद्याधराच्या उत्तुष्ट ब्रिया हनुमानाच्या पाहण्यात आल्या, परंतु, रघुवंशज रामाला आनंद देणारी ती सीता

नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा २२

प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ।

दृष्ट्वा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी २३

सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरत्रियः ।

विपसाद् महाबाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः २४

उद्योगं धानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।

व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः २५

अवतीर्थं विमानाद्य हनुमान्मारुतात्मजः ।

चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहनचेतनः २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वारमीकीये आदिशब्धे सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥२॥[६४०]

प्रयोदशः सर्गः ।

विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ।

त्याला आढळली नाही. उत्तृष्ट वटिप्रदेशांनी आणि पूर्णचंद्राप्रमाणे आल्हादकारक मुलें असलेल्या नागकन्या तेथे हनुमानाच्या दृष्टीस पडल्या, परंतु ती जनक-कन्या त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आली नाही. त्याचप्रमाणे राक्षसाधिपति रावणाने नागाना जिंकून बलात्काराने हरण करून आणलेल्या दुसऱ्या नागकन्याही त्या हनुमानाच्या अवलोकनात आल्या; परंतु ती जनककन्या सीता त्याला आढळली नाही. याप्रमाणे त्या आजानुबाहु महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाला उत्तृष्ट सुंदर स्त्रिया दिसत असूनही, जेव्हा सीता त्याच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो क्षिप्त झाला आणि धानराधिपतीचा उद्योग व त्याचें सागराचें उल्लंघन ही व्यर्थ झाल्याचें पाहून, तो वायुपुत्र पुनरपि चिन्तामूर्त झाला. सारास पुनरपि विमानामध्ये, चंद्रन-उतरल्यावर त्या वायुपुत्र हनुमानाचें मन शोकग्रस्त झालें आणि तो सीतेच्या शोधाबद्दल पुनः चिन्ता करूं लागला. (२१-२६)

याप्रमाणे महामुनिवाग्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आट्टिकाव्यांतील सुंदर-काण्डावैकी वारावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १२ ॥ •

तो वेगवान् धानरमेनाधिपति हनुमान् विमानावरून तटावर गेला, तेव्हा मेघा-

हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युन्नान्तरे	१
संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनान् ।	
अदृष्ट्वा जानकीं सीतामग्रवीर्यचनं कपिः	२
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ।	
न हि पश्यामि वैदेही सीतां सर्वाङ्गशोभनाम्	३
पल्यलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ।	
नद्योऽनूपवनान्तादत्र दुर्गाश्च धरणीधराः ॥	
लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम्	४
इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने !	
आरयाता गृध्रराजेन न च सा दृश्यते तु किम्	५
किं तु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ।	
उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हता बलात्	६

मध्ये असलेल्या विद्युत्तेज्प्रमाणे शोभू लागला, परंतु, रावणाचीं गृहं हिडूनही जेव्हा जनककन्या सीता हनुमानाच्या दृष्टीस पडेना, तेव्हा तो कपि आपल्याशा म्हणाला, “रामाचें कऱ्याण करव्याकरिना मी बहुतेक लंका धुंडाळून काढली; परंतु, सर्व उत्कृष्ट अवयवानी युक्त असलेली ती विदेहराजकन्या सीता कोठेच माझ्या दृष्टीस पडेना तळी, तडाग, सरोवरे, ओढे, नद्या, नदीतीरावरील वने आणि दुर्गम पर्वत अशीं सर्व पृथ्वी मी धुंडाळून काढली; परंतु, जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही. गृध्रराज संपातिनि सीता येथे रावणाच्या गृहामध्ये मेली, म्हणून सांगितले आहे परंतु ती कोठेच दृष्टीस पडत नाही, हें काय ? (१-५)

“मिथिलाधिपति जनक-राजाची कन्या वैदेही सीता अनाथ असताना जरी रावणाने बलात्काराने पकडून घेतली, तरी ती त्याला वस्त्र होऊन राहिल, हें तर असंभवनीयच आहे. मला वाटते, सीतेला येताना तो राक्षस आकाशमार्गाने पलद्गतीने जाळें लायला असतांना, रामबाणाचें त्याला भय वाटल्यामुळे, त्याच्या हातातून ती कोठेतरी मार्गामध्येच पडली असावी, अथवा सिद्धानी आचरलेल्या आकाशमार्गाने रावण सीतेला हरण करून नेत असताना, सागरा-

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।	
विभ्यतो रामवाणानामन्तरा पतिता भवेत्	७
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।	
मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम्	८
रावणस्योन्मेषेण भुजाभ्यां पीडितेन च ।	
तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्याया	९
उपर्युपरि सा नूनं सागरं कमतस्तदा ।	
विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा	१०
आहो भुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ।	
अयन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी	११
अथवा राक्षसेन्द्रम्य पत्नीभिरसितेक्षणा ।	
अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति	१२
अथवा निहिता मन्ये रावणस्य नियेशने ।	
भृशे लालप्यते याला पञ्जरस्थेय सारिका	१३
जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ।	

कडे पाहून त्या साध्वीने प्राण सोडला अगावा, असें मला वाटते. रावणाच्या माझ्याचा वेग आणि त्याच्या हाताचे घट्ट धरणे, याच्या योगाने मला वाटते त्या विशाल नेत्रानी युक्त असलेल्या साध्वीला मृत्यु आला अगावा. रावण समुद्राचे उद्‌घन करून जाते असताना त्याच्या हातून मुटण्याकरिता तडफटत असलेली ती जनकच्या सीता खरोखर समुद्रात पडली तरी असेल, किंवा आपले शील रक्षण करणारी ती विचारी अनाथ सीता या भुद्रे रावणाने कदाचिन् नाऊनही टाकली असेल अथवा ज्याचा हेतु दुष्ट आहे, अशा त्या राक्षमाधिपतीच्या भार्यानीच त्या कृष्णनयना मुशील सीतेचा कदाचिन् नाश केला असेल. अथवा पिंजऱ्यात ठेवलेला सारिका ज्याप्रमाणे स्वतःची एकमात्राची भयण करित असते, त्याप्रमाणे रावणाच्याच गृहामध्ये सोडलेली अज्ञान ठिकणीं ठेवलेली ती याला सीता एखासारखे 'राम, राम' म्हणत आपला कंठशोथ करून घेत असेल. जमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्राची ती सुंदरी ज्या अर्थी जनकाच्या कुलामध्ये

कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत्	१४
विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ।	
रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम्	१५
निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ।	
कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे	१६
अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ।	
भवेदिति मतिं भूयो हनुमान्प्रविचारयन्	१७
यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः ।	
गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति	१८
ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ।	
प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम्	१९
किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि संगताः ।	
किंकिन्धामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ	२०

उत्पन्न झालेली आहे आणि रामाची पत्नी आहे, त्याअर्थी ती रावणाला कोटून वश होणार ? (१-१४)

‘ज्याला भार्या प्रिय आहे, त्या रामाला “जनककन्या सीता कोठे आहे, याचा पत्ता लागत नाही. म्हणून ती नाहीशी झाली आहे किंवा ती मृत झाली आहे,” असे निवेदन करणेही योग्य नाही. खरं खरं वर्तमान सांगितलं, तर त्यातही दोष आहे आणि खरं निवेदन न केलं, तरीही दोष आहे ! तेव्हा आता करावं कसं ? मला तर हा मोठा विकट प्रसंग दिसत आहे, म्हणून आपण हाती घेतलेल्या कार्याची अशा प्रकारे स्थिति झाली आहे. तेव्हा सांप्रतच्या या विकट परिस्थितीत झालेला योग्य असे काय केलं तर चागलं होईल,” याविषयी हनुमान पुनरपि विचार करूं लागला. (१५-१७)

तो म्हणाला, “ सीतेला अवलोकन न करता मी जर येथून वानरराज सुग्रीवाच्या नगरीमध्ये गेलों, तर माझा त्या जाण्यामध्ये पुरुषार्थ तो काय ? मी एवढा सागर उलंघन केला, लंकेमध्ये प्रवेश केला आणि हे येथील राक्षस पाहिले, हा सारा खटाटोप व्यर्थ होईल. मी किंकिन्धानगरीमध्ये गेल्यावर एवढा जम-

गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः ।	
न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम्	२१
परुषं दारुणं तीणं क्रूरमिन्द्रियतापनम् ।	
सीतानिमित्तं दुर्धान्यं श्रुत्वा स न भविष्यति	२२
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्यगतमानसम् ।	
भृशानुरक्तो मेघावी न भविष्यति लक्ष्मणः	२३
घिनघ्नौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ।	
भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति	२४
पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ।	
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः	२५
कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।	
रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम्	२६
दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी ।	
पीडिता भर्तृशोकेन हमा त्यक्ष्यति जीवितम्	२७

लेले वानर, सुमित्रा अथवा ते दशरथपुत्र रामलक्ष्मण मला काय म्हणतील 'ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाकडे जाऊन "सीता माझ्या दृष्टीस पडली नाही," असे कठोर शब्द जर मी त्याच्यापाशी उच्चारले, तर तो प्राण सेईल. कठोर, भयंकर, उग्र आणि इंद्रियाना संताप देणारे असे सीतेसंबंधी दुर्भाषण ऐकल्यावर तो प्राण ठेवणार नाही विपन्नावस्थेत सापडून मृत्यु पावलेल्या त्या रामाला पाहिल्या-तर त्याचेवर अत्यंत प्रेम करणारा विचारी लक्ष्मणही प्राण सोडील. आपले बंधु नाहीसे झाल्याचे ऐकून भरतही मरून जाईल आणि भरत मेळ्याचे पाहून शत्रुघ्नही जीव ठेवणार नाही हे सारे पुत्र मृत झाल्याचे ऐकताच कैमत्या, सुमित्रा व कैकेयी या त्याच्या माताहि नि संशय प्राणत्याग करतात. (१८-२५)

रामाची अशी वाईट अवस्था झाल्याचे पाहून कृतज्ञ व सत्यवचनी वानरराज सुग्रीव प्राण देईल आणि त्याच्या नंतर खिन्न, शुब्ध, दीन, दुःखित आणि पानिग्रो-ने व्याप्त झालेली विचारी हमाही आपल्या जीविताचा त्याग करील आर्थाच वालीच्या मृत्यूचे अत्यंत दुःख होऊन, नोकाने अगदी जर्जर झालेली जा-

वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्षिता ।
 पञ्चत्वमागता राक्षी तारापि न भविष्यति, २८
 मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ।
 कुमारोऽप्यङ्गदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवितम् २९
 भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः ।
 शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ३०
 सात्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ।
 लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ३१
 न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ।
 क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ३२
 सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ।
 शैलाग्नेभ्यः पतिष्यन्ति समेषु विपमेषु च ३३
 विपमुद्वन्धनं वापि प्रयेशं ज्वलनस्य वा ।
 उपवासमथो शूलं प्रचरिष्यन्ति वानराः ३४
 घोरमारोदनं मध्ये गते मयि भविष्यति ।

मरणाच्या दारों बसलेली राजकन्या ताराही इहलोक सोडून जाईल. मातापितरा-
 चा नाश आणि सुग्रीवाचा मृत्यु यामुळे कुमार अंगदही आपल्या जीविताचा त्याग
 करील. राजाच्या मृत्यूमुळे उत्पन्न झालेल्या दुःखाने वानरही दुःखी होतील आणि
 हातांनी व मुठांनी आपआपली डोक्या बडवून घेऊं लागतील. सैन्य भाषण करून,
 देणव्या देऊन आणि मानमान्यता राखून वानराधिपति दशरथी सुग्रीवाने ज्याचे
 छात्र पुरविले आहेत, असे वानर प्राणत्याग करतील. वने, पर्वत, अथवा गुप्त
 स्थले यामध्ये एकत्र जमून श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर पुनरपि लढा करताना दृष्टीस पडणार
 नाहीत; कारण सर्वश्रेष्ठ वानरराजाच्या मरणामुळे पुत्र, स्त्रिया व अमात्य
 नासह ते दुःखातून होतील आणि पर्वतशिखरावरून सपाट अथवा विपन्न प्रदेशावर
 उड्या घेतील. साराश, वानर विपप्राशन करतील, गडबडाला पाम लागून घेतील,
 अग्नीमध्ये उड्या घालताल, उपवास करून प्राण सोडतील अथवा शस्त्राने आपली
 नन्मके तोडून घ्यावील. (२६-३४)

इक्ष्वाकुकुलनादाश्च नागश्चैव घनौकसाम्	३५
मोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ।	
न हि दाक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विनः	३६
मय्यगच्छति चेहस्ये धर्मात्मानौ महारथौ ।	
आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः	३७
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ।	
वानप्रस्थो भविष्यामि ब्रह्म जनकात्मजाम्	३८
सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके ।	
चित्तिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि सामिद्धमरणसितम्	३९
उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गितं साधयिष्यतः ।	
शरीरं भक्षयिष्यन्ति चायसाः श्वापदानि च	४०
इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ।	
सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पद्यामि जानकीम्	४१

“तारय. मी तेरे परत नेणों, तर इक्ष्वाकुकुलाचा नाग आणि वनराचा घात होऊन घोर अनर्थ होईल. म्हणून, मी येथून किष्किंधानगरीला परत जाणारच नाही आणि मीता श्वापद पटल्यावाचून मुझवरला तोंड दाखविण्ही मला योग्य नाही मी तिकडे न जाता येथेच राहिलों, म्हणजे ते धर्म मे महारथी रामलक्ष्मण आणि वेगवान् वानर आदीने जीव धरून राहतील. याकरिता जनककन्या जर दृष्टीस पडली नाही, तर उषमूलवर राहून मी आपला इच्छित वनप्रस्थ वनून राहिल आणि नितेष्टीस राहून हातात अथवा मुखात देऊन पटलेल्या फलादिग्र-वर आपली उपवाधिस करत जाईन अथवा पळें, मुळें व उदक याची जेथे समुद्धि आहे, अशा एखाद्या समुद्रतीरासमोप थमण्या प्रवेशावर चित्ता रचून प्रचलित झालेल्या अर्धप्रणये मी प्रवेश करीन किंवा प्रायोपवेशनाचा सक प करून प्राणयाग करण्याकरिता मी वसलों अहेमें पाहून पत्नी व श्वापदें माझे शरीर गऊन टाकतील अथवा हाही एव मरणाचा टपाय क्रयाना अभिमत अहे अमें मला वाटते याम्ना जनककन्या जर मज्या श्वापद पडली नाही तर मी स्वयं मनाने उदकामये उडी घालीन. (३५-४१)

सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ।

प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ४२

तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः ।

नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम् ४३

येदि तु प्रतिगच्छानि सीतामनधिगम्य ताम् ।

अद्भुतः सहितः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ४४

चिनाशे यद्वचो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ।

तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ४५

एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्बहु ।

नाध्यगच्छन्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ४६

ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः ४७

रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ।

काममस्तु हता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ४८

अथैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ।

“ सीता जर मी सोबून वाडली नाही, तर अक्षय, उत्कृष्ट आणि चोहोकडे गाजलेली मझी कीर्तिपरपरा कायमचीच नाहीशी होणार आहे अथवा जितेंद्रिय राहून व वृक्षमूलाचा आश्रय करून मी येथे तपस्वीच बनून राहीन कृष्णवर्ण नेत्रानी युक्त असलेली ती सीता जर दृष्टीस पडली नाही, तर मी येथून परत जाणार नाही त्या सीतेच शोध न लागताच मी जर येथून परत जाईन, तर सर्व वानरासह अगद प्राणत्याग कराळ, छे ! प्राणत्याग करण्यामध्ये पुष्कळच शोष आहेत पुरुष जिवंत राहिला तर त्याचें कधीतरी वल्गवण होतेंच, यासाठी मी प्राण धारण करून राहीन, कारण पुरुष कायम राहिल्यास त्याला इष्ट असलेली गोष्ट कधीतरी नि सशय प्राप्त होतच असते ” (४२-४५)

याप्रमाणे नाना प्रकारचे दुःख विचार मनामध्ये आणीत असलेल्या त्या वानर श्रेष्ठ हनुमानास शोक मारक विचारांतून बाहेर पडता येईना तथापि तो धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ तसेंच धैर्य धरून आपल्याशीच म्हणाला, “ चिता नाही, सीतेचें हरण झाल आहे ना ? खुशाल होऊ दे ! मी महाबलाढ्य दशानन रावणाचाच चव

रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव	४९
इति चिन्तासमापन्नः सीतामनाधिगम्य ताम् ।	
ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः	५०
यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ।	
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनःपुनः	५१
संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् ।	
अपश्यन्राघवो भार्या निर्दहेत्सर्ववानरान्	५२
इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः ।	
न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरयानराः	५३
अशोरुचनिका चापि महतीषं महादृमाः ।	
इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया	५४
यसून् रद्रांस्तथादित्यानश्विनी मरुतोऽपि च ।	
नमस्कृत्या गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः	५५

करान्, म्हणजे मोठेबहुल सृष्टी सर्वा उगवत्यासारखे होईल; अथवा या रावणाला समुद्रावरून केवून देईन व पशुपतीकडे व्याप्रमाणे पशु नेतात, त्याप्रमाणे मा त्याला रामाकडे घेऊन जाईन. ” (४६-४९)

याप्रमाणे सीतेचा शोध न लागल्यामुळे चिंताकात झालेला तो वानर पुनरपि राळजी व दुःख यांनी मन अम्वम्य शास्यमुळे पुनः मनांत चिंता कर्हं लागला. “ यशस्विनी रामपत्नी सातेचा शोध लागेपर्यंत मी ही लंकांनगरी वारंवार शोधानं सीता तेथे खाग आहे, या संपातीच्या वचनावर विश्वास ठेवून मी जर रामाला येथे घेऊन आलों आणि त्याची भार्या जर त्याच्या दृष्टीस पडली नाही, तर तो सर्व वानरांना जाळून टाईल. म्हणून मी येथेच नियमित आहारावर इंद्रियसंयमन करून राहीन. तेथे परत येण्यावर माझाकरता त्या सर्व वानराचा नाश होणे योग्य नाही. (५०-५३)

मोठे मोठे वृक्ष असलेले हे प्रचंड अशोम्बन मन्ना दिग्ने आहे हे मो अद्यापि शोधलेले नाही. वसु, रुद्र, आदित्य, अधिर्नकुमार आणि मन्द्रण याना नमस्कृत्य वरून मी राक्षसाचा शोक उद्दिगंत करणारा, अशोम्बनान जाईन आणि म० ८ (सुन्दर)

जित्वा तु राक्षसान्देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् ।

संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ५६

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविप्रयितेन्द्रियः ।

उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ५७

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।

नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्राक्षिमरुद्गणेभ्यः

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः ।

दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोकवनिकां प्रति ५९

स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ।

उत्तरं चिन्तयामास यानरो मारुतात्मजः ६०

ध्रुवं तु रक्षोयहुला भविष्यति वनाकुला ।

अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ६१

रक्षिणश्चाथ घाहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ।

भगवानपि विभ्वात्मा नातिक्षेभं प्रयायति ६२

संक्षितोऽथ मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ।

तपश्चर्धेने प्रसन्न झालेल्या देवता ज्याप्रमाण तपस्वी पुरुषाला तपाचे फल देत असतात, त्या प्रमाणे राक्षसाना विवृण, इक्ष्व कुलाला आनंद देणारी सीता ही रामाला अर्पण करील " याप्रमाणे थोडा वेळ विचार करून, चिंतानात झालेला तो महापराक्रमी बाबुपुत्र हनुमन उठला आणि म्हणाला, " लक्ष्मणसह राम, ती देवी जनककन्या, रूद्र, इंद्र, यम, वायु, चंद्र, अग्नि आणि मरुद्गण यांना नमस्कार असो " याप्रमाणे त्या रामादेवतांना व सुग्रीवाला नमस्कार करून व सगोवर सर्व दिशाभंडे पाहून, तो मारुति अशोकवनान गेला (५४—५९)

प्रथमतः त्या शुभ अशोकवनान जाण्य नें ठारचिन्त्यानंतर पुढे काय करावयाचें त्याविषयी तो बाबुपुत्र वानर आपल्याशा विचार करू लागला सर्व संस्कारानी युक्त असें तें दृष्ट्वा अशोकवन स्वर्गोत्तर उत्तरार्जोनी गजघडून गेलेलें आणि राक्षसानी व्यापून टासलेल असेल या वनाच्या रक्षणासाठी नेमलेले सरक्षक तेथील उभाचे रक्षक कंगन आहेत आणि वयुदेवज्ञ येथ विप्रोप जोराने

सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्पिगणास्त्रिवह ६३

ग्रहा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव तपस्विनः ।

सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ६४

वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ।

अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ६५

सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ।

दास्यन्ति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ६६

तदुन्नतं पाण्डुरदन्तमग्रं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।

द्रक्ष्ये कदार्यायदनं कदा न्यहं प्रसन्नताराधिपतुल्यचर्चसम् ६७

क्षुद्रेण ह्रीनेन नृशंसमूर्तिना सुदारुणालंकृतयेपधारिणा ।

यलामिभूता ह्यलला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ६८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

[५०८]

स सुहृत्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ।

बहात नाही. राम आणि रावण यांच्यासाठी मी हं अगले शरीर मंरुचित केले आहे. तेव्हा या ठिकाणी ऋषिगणांसह सर्व देव मांसा मनोरथ सिद्धीस नेवोत. त्याचप्रमाणे भगवान् स्वयंभु वक्रदेव, तपस्वी, देव, अग्नि, वायु, वज्रपाणि इंद्र, हातामध्ये पाश धारण करणारा वरुण, चंद्र, सूर्य, महात्मे अश्विनीकुमार व सर्व मरुत हे सर्व माझ प्रस्तुतचं कार्य मिद्धीम नेवोत. सर्व भूते, भूताधिपति आणि माझ्या दृष्टीस न पडलेल्या अशा मार्गातील देवता या मला सिद्धि देतील. उन्नत नासिरा, शुभ्र दंत, पवित्र हाथ्य, पद्मपद्मागारखे विशाल नेत्र आणि निर्मल चंद्रामारखी कांति, असलेल्या सा वीचे (सीतेचे) मुख माझ्या केव्हा चरं दृष्टीस पडेल ? छुद्र, नीच, दुष्ट आणि अयं भयंकर असूनही, विश्वसनीय. देव धारण करणाऱ्या रावणाने दलात्काराने हरण करून नेलेली ती विचारी अरला आज रुग्णी चरं माझ्या रुष्टीस पडेल ? (६०-६८)

याप्रमाणे महाभुनिवात्माकिप्रणांत श्रीमद्रामायणसंज्ञक अद्विषाव्यानील सुंदर-
जांटापैरी तेरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः	१
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ।	
पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान्	२
सालानशोकान्मव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ।	
उद्दालकाग्न्यागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि	३
तथाम्रवणसंपन्नां लताशतसमन्वितान् ।	
ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम्	४
स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।	
राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम्	५
विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।	
उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्यली	६
वृत्तैर्नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ।	

सीतेच्या शोध लावण्याविषयी एक मुहूर्तपर्यंत विचार करून आणि मनानेच सीतेची भेट घेऊन, तो महातेजस्वी हनुमान् त्या रावणाच्या वाज्यावरून उडी मारून अशोकवनाभोवती असलेल्या कोंडावर जाऊन बसला. तो महाकपि कोंडावर जाऊन बसला असता त्याच्या सर्वांगावर रोमाच उठले. तेथून त्याने वसंतऋतूचे आरंभी प्रफुल्लित झालेले नाना प्रकारचे वृक्ष, म्हणजे साल, भव्य अशोक, प्रफुल्लित चपक, उद्दालक, नामकेसरवृक्ष आणि आकृतीने धानराच्या मुखासारखी फळे धारण करणारे अशा तऱ्हेचे आम्रवृक्ष अवलोकन केले. नंतर शेकडो लता व आंबराया असलेल्या त्या बागेत एखाद्या धनुष्याच्या दोरीपासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणे त्याने उडी मारिली (१-४)

याप्रमाणे त्या अद्भुत अशोकवनामध्ये प्रवेश केल्यानंतर त्या बलव्य हनुमानाने ते सर्व वन पाहून घेतले तेथील पक्षिगणांच्या आवाजानी वातावरण भरलेलं होतं. रौप्यवर्ण आणि मुखवर्ण रूक्षानी ते सर्व वाजूनी भरून गेलेलं होतं, ते आश्चर्यकारक दिसत असून, अद्भुत वृक्षसमुदाय, पशुसमुदाय व पक्ष्यानी ते सर्वत्र व्यापलं गेलेलं होतं आणि उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणे ते अशोक्वम प्रकाशित होतं. त्याचप्रमाणे पुष्पफलांनी चारलेले नाना प्रकारचे वृक्ष तेथे होतं. तसेच मत

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिपेविताम्	७
प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदाकुलाम् ।	
मत्तयहिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम्	८
मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।	९
सुखप्रसुप्तान्विहगान्वोद्ययामास वानरः	१०
उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैर्वर्तैः समाहताः ।	
अनेकवर्णा विविधा मुमुक्षुः पुष्पवृष्टयः	११
पुष्पाचकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः ।	
अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः	१२
दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् ।	
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे	१३
वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरचकीर्णा पृथग्विधैः ।	
रराज घसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता	१४

झालेले भृंग व कोकिला त्यात नेहमी वास्तव्य करीत होत्या. त्यातील लोक सर्वदा आनंदित होते. मग झालेल्या मयूराच्या आवाजांनी ते नादित झालेले होते. नानाप्रकारच्या पक्ष्यांनी ते गजयजलेले होते आणि मद्मत्त झालेल्या इतरही पशुपक्ष्यांनी त्या वनाच्या सर्व भाग व्यापून टाकला होता. असो, तो वानर हनुमान् निपाप आणि मर्दर्यसंपन्न अशा त्या राजकन्येचा शोध करू लागला, तेव्हा आतापर्यंत म्यस्थ निजलेल्या पक्षांची, त्याने झोप मोडिली आणि पक्ष्याचे मयाथ इकडेतिक्के उडू लागले, तेव्हा त्याच्या पंक्तांच्या हालचालींनी वायु नाटित झाला व त्यामुळे तेथील वृक्षांची नाना वर्णांची व गंधाची फुले खाली पडून जणु पुष्पवृष्टि होऊ लागली. (५-१०)

तेव्हा पुष्पाचे टिंगान भरून गेलेला तो वायुपुत्र हनुमान् एखाद्या पुष्पमय पर्वताप्रमाणे त्या अशोकवनात शोभू लागला. वनामध्ये येऊन, सर्व वार्जस धावावाच करू लागलेल्या त्या कपीला पाहिल्यावर सर्व प्राण्यांना वनातील तो प्रत्यक्ष वसंत ऋतूच वानररूपाने आला असावा, असे वाटले. माहतीच्या धावाधावामध्ये वृक्षापासून खाली पडलेल्या नाना प्रकारच्या पुष्पांनी भरून गेलेली तेथील भूमि

तरसिना ते तरवस्तरसा बहु कम्पिताः ।	
कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा	१४
निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ।	
निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः	१५
हनुमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ।	
पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुक्षुः फलशालिनः	१६
विहङ्गसङ्घैर्हानास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ।	
चभ्रुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः	१७
विधूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ।	
निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तेश्च विक्षता	१८
तथा लाङ्गूलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च मर्दिता ।	
तथैवाशोकवनिका प्रभञ्जवनपादपा	१९

अलंकार घातलेल्या तरण स्त्रीप्रमाण स्वमूळ लागली ती बलाढ्य कपि संचार करून लागला असता, त्याच्या हालचालीच्या वेगाने तेथील वृक्ष कपित झाले व ते चित्रविचित्र पुष्पांचा वर्षाव करू लागले आणि शेंज्याचा पाने झडून जाऊन, पुष्पे व फलेही ज्याची झडून गेलेली आहेत, असे तेथील वृक्ष हे जुगारीमध्ये हरल्यामुळे घबरे व भूषणें शरिरापासून बाजूस काढून ठेविले-या जुगायाप्रमाणे दिसू लागले (११-१५)

तेथे फलांनी भरलेले उत्कृष्ट वृक्ष वेगवान् हनुमानाच्या गतीमुळे कपित झाले व त्यांनी एकदम पुष्पांचा, पानांचा व फलांचा त्याग केला आणि वायुपुत्र हनुमानाने कपित केलेल्या त्या सर्वही वृक्षांचा त्यावरील पक्षिगण नाहीसा झाल्यामुळे नुसती खोडेंच तेथे दिसू लागली जिच्या अगाला लाविलेली उट्टी पुसून गेली आहे, जिचे दात शुभ्र असून, जिच्या अधरोष्ठाचे पान केलेले आहे व सुरत कोडेच्या बहरात जिला वखानी व दातानी क्षते पडलेली आहेत, अशी केश अस्ताव्यस्त झालेली तरण स्त्री ज्याप्रमाणे दिसत असते त्याप्रमाणे आतील वृक्ष हनुमन्ताचे पुच्छ, हस्त आणि पाद याच्या आघाताने ती मोडून पडून, अशोक-वनिका अगदी उदास व अस्ताव्यस्त दिसू लागली पर्जन्यकालामध्ये वायु आप-

महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ।	
यथा प्रावृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः	२०
स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः ।	
तथा काञ्चनभूमीश्च विचरन्दृशे कपिः	२१
वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणाः ।	
महाह्रमणिसोपानेरुपपन्नास्ततस्तातः	२२
मुक्ताप्रघालसिक्ताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ।	
काञ्चनैस्तरभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः	२३
बुद्धपद्मोत्पलघनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।	
नट्यद्वन्द्वतसंघुष्टा हंससारसनादिताः	२४
दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च समन्ततः ।	
अमृतोपमतोषाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः	२५
लताशतैरव्यतताः संतानकुसुमावृताः ।	
नानागुल्मावृतयनाः करधीरकृतान्तराः	२६

त्या वेगाने ज्याप्रमाणे अप्रपटले इतस्तत उडवून देतो, त्याप्रमाणे मोठ्यामोठ्या, सत्ताचे मंटप येगारे त्या कपिने आपल्या वेगाने उडवून दिली. (१६-२०)

त्या वनामध्ये सचार करता करता रौप्यमय, सुवर्णमय व रत्नमय असलेल्या अनेक मनोहर स्थले त्या कपिने दिसले. त्याचप्रमाणे नाना प्रकारच्या आकृतीच्या उत्कृष्ट पाण्याने भरलेल्या आणि ठिकठिकाणी मोठ्या मोठ्या मूल्यवान् रत्नांच्या पायऱ्या असलेल्या वापीही त्याने अवलोकन केल्या. त्या वापीतील बाहु मोठ्याची व पोवळ्याची होती, आतील फरशी स्फटिकाची होती व त्याचे तीरा-रावरील चित्रविचित्र सुवर्णवृक्षानी त्यांना ओभा आलेली होती त्यामध्ये नाना प्रकारचे कमलसमुदाय फुलून गेले होते. चक्रवाक पक्ष्यांनी त्यांना ओभा आलेली होती. पाणझोबडे, हंस व सारस पक्षी यांच्या घनाने त्या वापी नादित झालेल्या होत्या. वृक्षयुक्त, दर्ध आणि अमृततुल्य पाण्याने परिपूर्ण भरलेल्या अशा पवित्र नद्यांनी त्यांना चहूबाजूंनी वेढून टाकले होते. शेकडो लता त्यावर पसरलेल्या होत्या. कपटूखाच्या पुष्पांनी त्या आच्छादले या हात्या. नानाप्रकार-

ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ।	
विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम्	२७
शिलागृहैरुद्यतं नानावृक्षसमावृतम् ।	
ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम्	२८
ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः ।	
अङ्गादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम्	२९
जलेन पतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ।	
धार्यमाणामिव क्षुब्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः	३०
पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ।	
प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम्	३१
तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ।	
ददर्श कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः	३२

न्या आच्छादनानी त्यातील उदक आच्छादलेलें होतें आणि त्यात मधूनमधून रोवतींचींही पुष्पे होती, (२७-२८)

यानंतर मोठमोठी शिखरे असेलला असा विचित्रकूट पर्वत त्या बानरछेष्ट हनुमानास तेथे दिसला. तो दिसल्यात मेषासारखा असून, त्याचे सर्व बाजूंनी शिखरे होती. त्याच्यावर जिकडेतिकडे शिलाची गृहे होती व नाना प्रकारच्या वृक्षांनी तो आच्छादिला गेला होता. तो पर्वत जगतामध्ये अत्यंत रम्य असा होता. आपल्या प्रियरावर रागावून, एखादी स्त्री ज्याप्रमाणे त्या रागात भूमीवर जाऊन लोपते, त्याप्रमाणे दिसणारी व त्या पर्वतावरून निघालेली अशी एक नदी हनुमानाने तेथे पाहिली. दुसऱ्या एका नदीच्या काठच्या वृक्षाचे शेडे पाण्यात जाऊन बुडलेले होते ॥ ती नदी, एखादी तरण स्त्री आपल्या पतीवर रागावून जात आहे व तिचे बाधन तिचे निवारण करीत आहेत, असा तरण स्त्रीप्रमाणे दिसत होती. त्या नदीचे पाण्यास वृक्षाचे शेड्याची वगैरे आडवाठी नव्हती, यामुळे त्या नदीचे पाणी परत फिरल्याप्रमाणे झालें होतें. त्यामुळे प्रथमतः रागावून निघालेली, परंतु मागून प्रसन्न होऊन पतीचेजवळ आलेली स्त्री जशी दिसते, त्याप्रमाणे ती नदी त्या महावपीय दिसली. (२७-३१)

कृत्रिमां दार्ढिकां चापि पूर्णं क्षीतेन वारिणा ।

मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ३३

विचित्रैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।

प्रासादः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विभ्रकर्मणा ३४

काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ।

ये केचित्पादपास्तत्र मुष्णोपगफलोपगाः ३५

नच्छात्राः सवितर्दकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ।

लताप्रतानैर्वटुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ३६

काञ्चनां शिंशुपामेकां ददर्श स महारुपिः ।

पृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ३७

सौऽपश्यद्भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च ।

सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसंनिभान् ३८

तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिय महारुपिः ।

त्या पर्वतासमीपच नाना प्रकारच्या पक्ष्याचे बरे असलेला सरोवर त्या कपि-
श्रेष्ठ बाबुपुत्र हनुमानास दिसली. त्याचप्रमाणे थंडगार जल परिपूर्ण भरन
ठेवलेली अशा एक बापोही तेथे त्याने पाहिली. त्या बापान्या पायन्या उत्कृष्ट
गन्नाच्या केल्या होत्या. व मोत्याच्या वाळूने ती सुशोभित झालेली होती.
नोनताली नाना प्रकारचे पक्षींचे समुदाय अमन्यामुळे ती फार मोहक दिसत
होती तिच्या चहु बाजूम चित्रविचित्र वने होता आणि विध्वंस्यमाने निर्माण
केल्या प्रचंड राजवाड्यानी व कृत्रिम बनानीही ती सर्व बाजूनी अलंकृत
झालेली होती तेथे जे काही उख होते, ते सर्व पुष्पानी व फलांनी भरलेले होते.
त्याचा आकार छत्राप्रमाणे होता आणि त्या सर्वांनाही खली मोठे मोठे रुप्याचे
च नंतर त्यावर मोन्याचे अमे पार बांधलेले होते, असंख्य वेलींनी व अमन्य
पत्रांनी आच्छादित केलेल्या आणि समोवती सुवर्णमय पारानी घेउन टाकलेला
असा एक सुवर्ण वर्णाचा शिंशुपावृक्ष म्हणजे शिखरीचा वृक्ष त्या महारुपिने पाहिला
च त्याचप्रमाणे तेथील भूप्रदेश, पर्वतावरील जलप्रवाह आणि अग्रीमारेखे उज्ज्वल
दिग्गारे असे दृग्मेही सुवर्णगुप्त त्याने तेथे पाहिले. (३१-३८)

अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति सर्वतः	३९
तान्काञ्चनान्वृक्षगणान्मारुतेन प्रकम्पितान् ।	
किङ्किणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा विस्मयमागमत्	४०
सुपुष्पिताग्रान्चिरांस्तरुणाङ्कुरपल्वान् ।	
तामारुह्य महावेगः शिशपां पर्णसंवृताम्	४१
इतो द्रक्ष्यामि वेदेही रामदर्शनलालसाम् ।	
इतश्चेतश्च दुःखार्तो संतपन्तो यदृच्छया	४२
अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ।	
चन्दनैश्चम्पकैश्चापि यकुलैश्च विभूषिता	४३
इयं च नालिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता ।	
इमां सा राजमहिषी नूनमेध्यति आनका	४४
सा रामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा ।	

मेरुपर्वताच्या प्रभेप्रमाणे असलेल्या त्या वृक्षाच्या प्रभेमुळे त्या वीर महाकपि हनुमानास आपले सर्व सरीर सर्वतोपरी सुवर्णमयच आहे, असे वाटू लागले स्वाभाविकपणेच पल्ले याच लहान लहान घटा ज्यांना आहेत, असे सुवर्णाचे वृक्षसमुदाय वाऱ्याने हलत होते आणि म्हणूनच ते शेकडो घंटांनादाना युक्त झालेले आहेत, असे पाहून त्याला आश्चर्य वाटले; कारण सुवर्णमय वृक्षाचे समूह रम्य दिसत होते. त्याचे शेंडे प्रफुल्लित होते व त्यांना कौमल अंकुर व पालवी फुटलेली होती. असो. सुवर्णपानानी आच्छादिलेल्या त्या शोभायमान अशा शिसवीच्या वृक्षावर तो महावेगवान् हनुमान् चढला आणि मनामध्ये म्हणाला. (३९-४१)

“रामदर्शनाविषयी आतुर झालेली व म्हणून अत्यंत दुःखामुळे सतप्त झालेली विदेहराजकन्या साता कदाचित् या बाजूला स्वेच्छेने दकडेतिकडे हिंडत असेल व ती माझ्या दृष्टीस पडेल. त्या दुरात्म्या रावणाचे हे अशोकवन अत्यंत रम्य असून चंदन, चंपक व यकुल वृक्ष यांनी त्यास शोभा आणली आहे आणि त्यात पक्ष्याचे समूहांनी आश्रय केलेले, असे हे रम्य सरोवरहा आहे. म्हणून ती राजपत्नी जानकी निःसंशय या सरोवराकडे येईल. (३९-४४)

वनसंचारकुशला ध्रुवमेप्यति जानकी	४५
अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ।	
वनमेप्यति साचेह रामचिन्तासुकर्षिता	४६
रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ।	
वनवासरता नित्यमेप्यते वनचारिणी	४७
वनेचराणां सततं नृनं स्पृहयते पुरा ।	
रामस्य क्षयिता भार्या जनकस्य सुता सती	४८
संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेप्यति जानकी ।	
नदीं चेमां शुभजलां संध्यायै वरवर्णिनी	४९
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ।	
शुभायाः पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता	५०
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।	
आगमिष्यति सायदयमिमां शीतजलां नदीम्	५१

रामाला सर्व काल प्रिय असणारी परतु साप्रत त्याचा वियोग झालेला ती राजपत्नी जानकी इला वनामध्ये फिरण्याची सवय झाली असतानामुळे ती नि संशय मनाने इच्छेही येईल साराश, हरणाच्या पाडसाप्रमाणे जिचे डोळे आहेत व जी रामाचा ध्यास लागून अन्वत वृद्ध झालेली आहे, अशा ती सीता आज या वनात शोय करण्यामाठी कोणी आले आहे की काय, हे पाहण्याच्या इच्छेने सरी येथे येईल सुंदर नेत्राची, रामाखोबर वनगास स्वीकारण्यास तयार व रामाच्या घोशामुळे संतप्त झालेली ती सीतादेवी नित्य वनामध्ये संचार करीत असतानामुळे नेहमाच डकडे येत असेल, ती जनकाची कन्या, साध्वी रामभार्या हिला पूर्वी नि य वर्नात संचार करणारे मृग वगैरे प्राणी नेहमी पाहण्याची हांस असेल, तसेच संवाकाळचे काही कर्म करण्याचे मनात आणून त्याकृति तरा ती श्रेष्ठ स्त्री जानकी या पवित्र पाणी असलेल्या नदीवर नि संशय येईल, कारण नृपश्रेष्ठ रामाची जी प्रिय पत्नी तिला सर्वस्वी योग्य, अशी ही शुभ अशोकवनिका आहे जिचे मुग चक्षुप्रमाणे आम्हादकारक आहे, ती सीतादेवी जग खरोखर जिवंत असेल, तर या शीत जलाने भरलेल्या नदीवर ती राजपत्नी

एवं तु गत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।

अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुषुप्तिं पर्वण्ये निलीनः ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

पञ्चदश सर्गः ।

[७६०]

स दीक्षमाणस्तत्रस्थो भार्गमाणश्च मैथिलीम् ।

अवेक्षमाणश्च महीं सर्वो तामन्ववैक्षत १

संतानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ।

दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् २

तां स तन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ।

हर्षप्रसादसंवाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ३

काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ।

बह्वासनकुधोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ४

रात्रीने येणारच, असा विचार मनामध्ये करोत सीनेचा शोध करण्यासाठी नक्षोकवनात गेलेला श्रेष्ठ हनुमान्, तेथील एरा दाट पावानी व कुलानी भरगच्च नरलेल्या शिंशापावृक्षात दडन बसला व तेथून तो समोवार पाहू लागला, तेव्हा त्याला तेथील सर्व कांही दृष्टीस पडल. (४५-५२)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसत्तत्र आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डापर्यंत चोदावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १४ ॥

तो हनुमान् शिंशापावृक्षावर बसून डकडेतिकडे पाहून, सीतेला पाहण्याकरिता त्याला पाहू लागला, तेव्हा तेथील सर्व भूमि त्याने अवलोकन केली. तेथील वृक्षांवर कपलता असून, त्या मुळे त्या भूमीला शोभा आलेली होती, सर्वत्र दिव्य गंध आणि रस भरलेला असून, ती भूमी सर्व वाजूनी शृंगारलेली होती, मृग आणि वृद्ध पानी ती गजवजून गेलेली असून, नदनवनाप्रमाणे दिसत होती, कोकिलपक्ष्याचे चव्द तेथील वातावरणात दुमदुमत होते व तेथे मोठ्यामोठ्या इमारती व वाडे पाची खेचाखेच झाली होती; वापीचे भोवती अनेक प्रकारची सुवर्णरुमले असून, त्यानी ते वन नुशोभित झालेलं होतं अनेक प्रकारची आसने तेथे बसावयासाठी घातलेली होती व तेथील गृहाना पुष्कळ मजले होते ती भूमि सर्व ऋतूतील

सर्वर्तुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ।	
पुष्पितानामशोकानां ध्रिया सूर्योदयप्रभाम्	५
प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ।	
निष्पत्रशाखां विहगेः क्रियमाणामिवासकृत्	६
विनिष्पताद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ।	
समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः	७
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ।	
कर्णिकारैः कुसुमितैः किञ्चुकैश्च सुपुष्पितैः	८
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सूर्यतः ।	
पुंतागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा	९
विबुद्धमूला यद्वयः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ।	
शतकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखप्रभाः	१०
नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ।	

मनोहर पुष्पांनी व प्ररुजित वृक्षांनी भरलेली असून प्रफुल्लित अशोकवृक्षाच्या कांतांमुळे तिची प्रभा सूर्योत्तारखी दिमत होती. (१-५)

या अशोकपुष्पाच्या योगाने ती भूमि प्रदीप्त झाल्यासारखी भासत होती. अशा प्रकारचे ते अशोकवन त्या शिखपाश्र्वावर बसलेल्या मारुतीस दिसले. त्यांतील वृक्ष त्यावर बसलेल्या पक्ष्यांमुळे वारंवार पाने व खांद्या यांनी रहित असे होत होते; कारण पुष्पे ज्यांना कर्णभूषणाप्रमाणे शोभा देत होती, असे शंकडो प्रकारचे पक्षी वारंवार तेथील वृक्षावर येऊन बसत असत व त्यामुळे त्यांची पाने व शाखा आच्छादन जात असत, मुळे व पुष्पे यांनी व्याप्त असलेले शोकनाशक अशोक-वृक्ष, पुष्पांचा ज्यांना अतिशय मार झालेला आहे आणि म्हणूनच भूमीला जे स्पर्श करीपर्यंत लवलेले आहेत, असे प्रफुल्लित कर्णिकारवृक्ष आणि प्रफुल्लित पालाग-वृक्ष यांनी व्यापलेला तो प्रदेश, त्याच्या प्रभेमुळे सर्व वाजूंनी जमा काही पेटव्य-गारखाच दिसत होता. उंटणी, सातवण, चाफा आणि भोक्री अशा तऱ्हेचे खोल मुळे गेलेले पुष्कळ वृक्ष फुललेले त्या ठिकाणी शोभा देत होते; काही सुवर्णासारखे उज्ज्वल, कांही अग्नीच्या ज्वालेसारखे दंद्दीयमान आणि कांही काजळासारखे

नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा	११
अतिवृत्तमिवाचिन्त्य दिव्यं रम्यश्रिया युतम् ।	
द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम्	१२
पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ।	
सर्वतुष्टुपैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः	१३
नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः ।	
अनेकगन्धप्रचहं पुण्यगन्ध मनोहरम्	१४
शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ।	
अशोकयनिकायां तु तस्यां धानरपुंगवः	१५
स ददर्शाधिदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम् ।	
मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थित कलासपाण्डुरम्	१६
प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनयेदिकम् ।	
मुष्णन्तमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया	१७

कालेमोर असे हजारो अशोकवृक्ष तेथे होते. अत्यंत रमणीय, दिव्य व कल्पनातुल्य असे एक उपवन त्या अशोकवनात हनुमानाच्या पाहत्यात आले ते देवाचे नंदनवन कुबेराचे अद्भुत उपवन चैत्ररथ याचेही मागे टाळणारे होते. तेथील पुष्पे ताऱ्याप्रमाणे दिसत असल्यामुळे जणू दुसरे आकाशच की काय, असे दिसत होते (१-१२)

पुष्पहृपी शेरडो रत्ने असलेले ते अद्भुत वन, पाचवा सागरच का काय, असे भासत होते. मधुर गंध आणि सर्व काल फुलणारी पुष्पे असलेल्या वृक्षानी ते उपवन आगदी खेचून भरलेले होते मृगसमुदाय व पक्षी यांच्या नाना प्रकारच्या ध्वनींनी ते उपवन अतिशय रम्य झालेले होते, अनेक प्रकारचे सुगंध त्यात पसरलेले होते, त्या उपवनात उत्कृष्ट गंध सुटलेले असून, ते अतिशय रमणीय होते आणि सुगंधानी भरून गेले असल्यामुळे, ते वन म्हणजे दुसरा पर्बतराज गंधमादनच की काय, असे भासत होते असो त्या अशोकवनिचेमध्ये त्या धानर-श्रेष्ठ हनुमानाने जवळच एक चिरेवदी असा मध्य वाडा पाहिला त्याला हजारो खाम होते तो वाडा बेल संपूर्णताप्रमाणे धेत वर्णाचा होता त्याचे जिने पंक्-

निर्मलं प्रांशुभाघत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।	
ततो मलिनसंवीतां राश्रसीभिः समावृताम्	१८
उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।	
ददर्श शुक्लपश्चादौ चन्द्ररेखामिवामलाम्	१९
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।	
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः	२०
पतितैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमधाससा ।	
सपद्मामनलंकारां विपद्नामिव पद्मिनीम्	२१
पीडितां दुःखसंतप्तां परिशीणा तपस्विनीम् ।	
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम्	२२
अध्रुपूर्णमुखीं दीनां रुशामनशनेन च ।	
शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम्	२३

उद्याचे वेलेंले होते; शुद्ध सुवर्णाच्या जमिनी त्यात वेलेंल्या होंग्या, आपल्या वातीने सल्लवत अमन्यामुळे तो पट्टणाराचे डेळे दिववीत होता. आणि निर्मल अमून, तमाच उंच असल्यामुळे तो आकाश भेडून चालला आहे की काय, असा दिसत होता तदनंतर मर्या वाजूनी राक्षसाना बेटलेली, मलेन वस्त्र परिधान वेलेंली, उपवासाने दृश झाल्यामुळे शुद्ध पद्माच्या आरभीं अवगाथा निर्मल चंद्रकलेप्रमाणे नमन असलेली आणि बारीवार दुःखाचे सुस्कारे टाकीत अमलेली दीन मीता लाव अंतरावर असलेली हनुमानाचे दृष्टीस पडली दुःखान्या लोढानी आनील अर्पची उवाला उवाप्रमाणे तेजस्वी असूनही अगदी अमून नमन्यासारखाच दिमत असते, त्याचप्रमाणे मनोहर अगवाती अमून रानीला मागे मरणाची मी मीता मारतील नोटणी खेळगता अली नाही. (१३—२०)

ती एक उंचा प्रकारचे पग जीर्ण वस्त्र नेमली अमून, तिच्या अगार अलंकार नमन्यामुळे ती पत्ताया पंक्चुक्त आणि कमलरहित कमलिनीप्रमाणे दिमत होती. ग्रामून दुःखमंत आणि अनिदय र्दंग झालेली ती विचारी मीता मंगळ-मन्य वेलु या ग्रहाने पीडित झालेल्या रोहिणीप्रमाणे दिमत होती, निचा बंधरा अध्रुनी भरन गेलंला होता. ती दीनवणी दिमत अमून, उपवासामुळे दृश

प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।

स्वगणेन मृगी हीनां श्वगणेनावृतामिव २४

नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ।

नीलया नीरदापाये चनराज्या मर्हामिव २५

सुखार्हो दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ।

तां विलोम्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् २६

तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ।

ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा २७

यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमङ्गना ।

पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् २८

कुर्वती प्रभया देवी सर्वा वितिमिरा दिशः ।

तां नीलकण्ठीं विम्योष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् २९

झालेली होती, अनाथ झालेली ती साता सारखी शोक व कळभी करीत होती व एकसारखा अतिशय दुःख करीत होती तिला पाहिले अमलेले आवडते असे कोणीच तिच्या दृष्टीस पडत नव्हते. मे वतलचा राक्षसस्त्रियाचा समुदायच काय तो दृष्टीस पडत अस-यामुळे मृगाच्या कळपातून चुकून कुत्र्याचे टोळीत सापडलेल्या हरिणीप्रमाणे तिची स्थिति झाली होती आणि पाठीवरून कटिप्रदेशापर्यंत लोबत असलेली तिची माऊळी वेणी नीलवर्ण नागाप्रमाणे दिसत असल्यामुळे ती पर्जन्य-काल संपल्यानंतर नीलवर्ण वनपर्णीमुळे शोभणाऱ्या भूमीप्रमाणे शोभत होती जगातील सुखोपभोग घेण्याची योग्यता अमूनहा ती दुःखसंतप्त, सकटाचा पूवा अनुभव नसलेली, विशाल नेत्रांनी आणि पूवापेक्षा फारच कृश व मलीन झालेली गधा स्थितीत पाहिल्यावर, हनुमानाने सशयित मनाचेच "ही सीताच असावी," असा तर्क केला (२१-२७)

इच्छेप्रमाणे हवे ते रूप धारण करणारा तो रावण तिला घेऊन चालला असताना ती ज्याप्रमाणे दृष्टीस पडली असेल, तणा प्रकारची ही श्री दिवत आहे, असा हनुमानाने तर्क केला ती देवी उत्कृष्ट भिवया, पूर्ण चंद्राप्रमाणे सुख आणि सुंदर व वर्तुल स्तन यांनी युक्त असून, आपल्या तेजाने सर्व दिशा प्रकाशित करीत

सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ।	
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव	३०
भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ।	
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव,	३१
शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ।	
संसक्तां धूमजालेन शिर्यामिव विभावसोः	३२
तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ।	
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव	३३
सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ।	
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव	३४
रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिपाडिताम् ।	
अथलां मृगशावाक्षीं चीक्षमाणां ततस्ततः	३५

होती, गळ्यांतील इंद्रनीलमण्यसारख्या अलंकाराऱ्या तेजाने तिचा कंठ नीलवर्ण दिसत होता; तिचे ओठ पिक्लेऱ्या तोंडल्याप्रमाणे होते, तिच्या शरिराचा बांधाहि उत्कृष्ट होता, तिचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणे विस्तीर्ण असून, मदनाच्या रतीप्रमाणे ती सीता सुंदर दिसत होती. पूर्ण चंद्राच्या तेजासारखी ती सर्व जगनाला मुखकर होती. तिच्या शरिराची ठेवण सडपातळ असून, इंद्रियमंयमन केलेल्या तपस्विनीप्रमाणे ती भूमीवर बसली होती; नागराजाच्या पत्नीप्रमाणे ती भयभीत होऊन एकमारखे तोंडातून मुन्कारे टागीत होती. मोठमोठ्या व चटूकटून घाटलेल्या अशा शोकजालात सापडल्या कारणाने, ती घुराऱ्या लोटांत सापडलेल्या अमोच्या उबाले-प्रमाणे निस्तब्ध दिसत होती. अपाविषयी संदेह असलेली स्मृति, अन्यायाने हरण करून आणलेली संपत्ति, नास्तिक बुद्धीने हाणून पाडिलेली श्रद्धा, निष्फल झालेली आशा, विज्ञाने घेऊन टाकलेली मिद्धि, रागद्वेषादिकांनी मलिन झालेली बुद्धि अथवा केवळ असत्याचें अवलंबून करून दिलेल्या दृष्ट्याने हाणून पाडलेली कीर्ति निःप्रभ दिसावी, तशा ती दिसत होती. (२७-३४)

राम चा वियोग झाल्यामुळे ती दुःखित झालेली होती. जेवनालच्या राक्षस-गणांना तिला त्रासून सोडली होती. हरिणाच्या पडसमारग्ये मनोहर टोळे

वाष्पाब्जुपरिपूर्णं कृष्णवस्त्राक्षिपद्मणा ।

वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्ती पुनः पुनः ३६

मलयङ्गधरां दीनां मण्डनाहमिमण्डिताम् ।

प्रमां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ३७

तस्य संदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ।

आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशितिलामिव ३८

दुःखेन युद्धे सीतां हनुमाननलंकृताम् ।

संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ३९

तां समीक्ष्य विशालाक्षी राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।

तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ४०

वेदह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।

तान्याभरणजालानि गात्रशोभान्यलक्षयत् ४१

अमलली सी अचला इच्छतेरुडे पडात होती. डोळे अथूनी परिपूर्ण भरलेले असून, ते सळभोर व हुटेल पाण्यानी युक्त होते व तिचा चेहरा अप्रसन्न असून, ती वारंवार मुस्कारे दाकृत होती तिच्या अगाल, मळ व चिरल लागला असल्या-
करणाने सर्व तन्हेचे शृंगार पालण्याम योग्य असूनही या वेळा ती शृंगाररहित असल्यामुळे, कृष्णवर्णमेघानी झाडून टाकल्या चंद्राच्या तेजाप्रमाणे ती दीन दिसत होती. अन्नास नसल्यामुळे कारणचिबिल झालेली विद्या जणी अस्ताव्यस्त दिग्मते, व्याप्रमाणे त्या सीतेला अस्ताव्यन्न पाहून, आपण ऐकिलेली संता हीच आहे विद्या पाय, अशी माहतीच्या ममान शका आली; परंतु पदच्छेदादि संस्कार नसलेली अणि मित्रक्षेप अर्थाशेवाय अन्धानांची वाचन असलेली उक्ति व्याप्रमाणे मोठ्या मृष्ट ने ध्यातात येते, त्याप्रमाणे अलंकार व नाट्येष्टरेषणा नमलेल्या त्या सीतेचा ओळख पटण्यास हनुमंताला फार कष्ट पडले. मोरात्र, विशाल नेत्र अमलेंद्रा या निदर्शे राजकन्येला पाहिय वर. जनक प्रमाणे विचारात घेऊन निजय वग्याच्या हनुमान न “हा सीताच अगार्वी,” त्या वेळी तर्क केला. (३५-४०)

विदेदराजकन्येच अंगदराज जी नृपणे आहेत, अगें रामाने त्याग पागाले होते, त्याच दारिद्र्या दामा देणागे भूपणे तरे हनुमानाच्या दृष्टी पडली, तेव्हा

सुकृती कर्णवेष्टी च श्वदंष्ट्री च सुसंस्थिता ।	
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वामरणानि च	४२
श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ।	
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्यकर्तयत्	४३
तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ।	
यान्यस्याः नावहीनानि तानीमानि न संशयः	४४
पीतं कनकपद्मं स्तस्तं तद्वसनं शुभम् ।	
उत्तरीयं नगासक्तं तद् दृष्टं पुण्ड्रमैः	४५
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।	
अतयैवापविद्धानि स्वनयन्ति महान्ति च	४६
इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टयत्तरम् ।	
तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत्	४७

तो मनामध्ये म्हणाला, “ उत्तम रीतीने तयार केलेली कुंडलें, चांगले डोलदार काप आणि हिरे पोवळीं वसेविन्यामुळे चित्रविचित्र दिमत अमलेली हस्तभूषणें हे अलंकार फार दिवस साफसूफ केले नसल्यामुळे जरी काळे पडलेले आहेत, तरी त्याचा आकार तसाच कायम अमन्यामुळे, रामाने जी भूषणें मागितलीं, तींच हीं आहेत, असें मला वाटतें. रामाने सांगितलेल्या अलंकारांपैकी जे मार्गामध्ये पडले, ते माझ्या दृष्टीस पडत नाहीत; परंतु, मार्गामध्ये सीतेच्या अंगावरून जी भूषणें गळून पडलेली नाहीत, तीं हींच याविषयी विलकुळ मंगयनाही. (सुवर्ण-नंगूनी निर्माण केलेल्या) जरीच्या वस्त्राप्रमाणे सीतेचे गळून पडलेलें पीतवर्ण व शुभ उत्तरीय वस्त्र वृथाळा अडकेलेले असता त्या वेळी धारणांनी अवलोकन केलें होतें आणि त्याचप्रमाणे हिनेच रावण नेत अश्वतांना वाटेत टाकलेली मोठी-मोठी ध्वनिपुष्प उदृष्ट भूषणेही भूतलावर पडलेली त्यांना पाहिली होती. हिच्या अंगावर अमलेलें वस्त्र धारण करून पुष्कळ दिवस झाले अमन्यामुळे याची जरी फारच दुर्दशा झालेली आहे, तरी याचा वर्ण जवळ जवळ त्याच्याचमारंगा अमुन, आम्हाला सापडलेल्या तिच्या दुसऱ्या वस्त्राप्रमाणेच हें दिमत आहे. (४१-४७)

इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ।	
प्रणष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति	४८
इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते ।	
कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च	४९
स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ।	
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च	५०
तस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।	
रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणम्	५१
अस्या देव्या मनस्तस्मिन्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।	
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति	५२
दुष्करं कृतवाग्रामो हीनो यदनया प्रभुः ।	
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति	५३

रोजच्या दृष्टीआड झाली आसताही जी रामाच्या मनातून नाहींशी होत नाही तीच ही सुवर्णवर्णाची शरीरकाती असलेली रामाची आवडती पत्नी होय, जिच्यासाठी कारुण्य, आनृशंस्य, शोक आणि मदनवाधा या चोहोंनी राम अगदी जळत आहे, तीच ही सीता होय. निळा दुसऱ्याने दुःख दिले, म्हणून कारुण्याने तो तप्त झाला आहे आपल्या आभयाला ती असूनही तिचे रक्षण आपले हातून झाले नाही, म्हणून आगिताचे संरक्षण करण्याचे कर्तव्य झाले नाही या विचाराने त्याला काही सुचेनासे झाले आहे, आपली धर्मपत्नी नाहीशी झाली, म्हणून शोकाने तो धुव्ध झाला आहे आणि आपली प्रियाच नाहीशी झाली, म्हणून पूर्वी तिच्यासह अनुभवलेल्या उपभोगाचे एकसारखे त्याला स्मरण होत असल्यामुळे, उन्पन्न झालेल्या मदनाने व्याधीने त्याला फारच ताप झालेला आहे. काळेभोर डोळे लपलेली ही स्त्री त्या रामाचीच पत्नी असून, रामाचे व त्याच्या पत्नीचे रूप आणि लहानमोठ्या अवयवांचेही सौंदर्य ही अगदी एकसारखीच आहेत. या देवीचे मन त्याचे ठिकाण आसत झालेले असून, त्याचीच मन हिचे ठिकाणी गिळून गेलेले आहे आणि म्हणूनच त्याच्यावाचून ही व हिच्यावाचून तो धर्मात्मा लग्नभरही जिवंत राहणे शक्य नाही, हे मग दिगम आहे. हिचा वियोग झाला असूनही,

एवं सीतां तथा हृष्टा हृष्टः पवनसंभवः ।

जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ५४

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिभाष्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदश सर्ग ॥१५॥

पोट्य सर्गः ।

[८१४]

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ।

गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् १

स मुहूर्तमिष ध्यात्वा वाप्पपर्याकुलेक्षणः ।

सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान्विललाप ह २

मान्या गुरुचितीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ।

यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ३

रामस्य व्ययसायशा लक्ष्मणस्य च धीमतः ।

नान्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गे च जलदागमे ४

नोक करीत मृत्युमुखी न पटता रामाने आपला देह जिवन ठेवला आहे, हे त्या प्रभूने जगातले एक दुर्घटच कर्म केले आहे 'याप्रमाणे सीतेला पाहताच वायुपुत्र हनुमान् आनंदित झाला आणि रामाचे स्मरण करून, त्या प्रभूची प्रशंसा करू लागला. (४७-५४)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमज्झ आदिकाव्यातील सुंदर-काण्डांपैकी पंधरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १५ ॥

मर्वाच्या प्रशंसेस सर्वथा योग्य असलेली ती सीता आणि गुणामुळे सुंदर असलेला राम याची स्तुति करून, तो वानरधेष्ट हनुमान् प्राप्त परिस्थिति लक्षात घेताच पुनः चिन्तानुर झाला. रीतिसंबंधाने क्षणभर विचार घेताक्षणाच त्या हनुमानाचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले आणि तो स्वतः तेजस्वी असूनही तेथे विलाप करू लागला. तो म्हणाला, "गुरुजनानीं गुरुशिक्षित केलेल्या लक्ष्मणाला गुरुपत्नी म्हणून मान्य असलेली सीता ही ज्याअर्थां दुःखाने अशी पीडित झाली आहे, त्या अर्थां कालाचे टांगण होणे दुर्घट आहे, हीच गोष्ट न्वरी. राम आणि विचारी सुद्धीचा लक्ष्मण या दोघाचाही पराजय पूर्णपणे माहीत असल्यामुळे ही सीतादेवी पावसाऱ्यातील पुरामुळे क्षुब्ध होणाऱ्या गंगेप्रमाणे बेनायानानेच क्षुब्ध

तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ।

राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ५

तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ।

जगाम मनसा रामं वचनं चेदमप्रधात् ६

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ।

रावणप्रतिमो वीर्यं कथन्धश्च निपातितः ७

विराधश्च हतः संरये राक्षसो भीमविक्रमः ।

वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणैव शम्भरः ८

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ९

सरश्च निहतः संरये त्रिशिराश्च निपातितः ।

दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना १०

ऐश्वर्यं धानराणां च दुर्लभं घालिपालितम् ।

अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकविभूतः ११

ज्ञातं अहे शल, वय, आचरण, वृत्त य इतर शुभ लक्षणें या वावर्तीत रान-
प्रमाणे असलेली ही विदेहराजकन्या रामालाच योग्य असून, तोही या कृष्ण
नेत्राच्या कीमती गर्वधा योग्य अहे ” (१-५)

तदनंतर रात्र जगतार्ताल सौंदर्यसंपन्न लक्ष्मीच की साथ अशी दितगरी व ही
तम मुनर्गामाररी वाती अगलेली शिता पाहून हनुमनाला पुन रामाचें स्मरण
झालें आणि तो म्हणाला, “ विशाल नेत्रयुक्त अगलेल्या या रतेरलाच मह-
बलद्वय वालीचा आणि बलामध्ये रावणाची बरोबरी करणाऱ्या कंधाचा वध
झाला. दंडने व्याघ्रमाणे दांबरामुखाचा वध केला, त्याप्रमाणे रामाने वनमध्ये
अनेक पराक्रम करून, भयंकर पराक्रमी विराध राक्षसचा समरागणामध्ये हिच्य-
करता वध केला, भयंकर पराक्रम करणारे चांदा हजार राक्षस जनस्थानमध्ये
अग्निज्वालेसारख्या तीक्ष्ण दणानी रामाच्या हातून हिच्यकरताच मारले गेले.
त्याचप्रमाणे आम्होल्या रामाने युद्धामध्ये गर, महातेजस्वी दूषण अग्निशिखा
याचा नि पान फेका आणि जग द्विधात सुप्रसौख्याही वालने गभिलेले वनराज्ये

सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नद्वनदीपतिः ।	
जस्या हेतोर्विन्नालाद्याः पुरी त्रैयं निरक्षिता	१०
यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ।	
अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः	१३
गज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जननात्मजा ।	
त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नानुयान्कलाम्	१४
इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महान्मनः ।	
सुता मैथिलराजस्य सीता भर्तृद्वन्द्वता	१५
उन्विता मेदिनीं भित्ता क्षेत्रे हलमुखक्षते ।	
पद्मेणुनिभैः कीर्णैः शुभैः कन्दारपांसुभिः	१६
प्रिदाम्तस्यायंशीलस्य संयुगेऽप्यनिर्गतिनः ।	
न्नुपा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा रागो यशस्विनी	१७
धर्मज्ञस्य हृतज्ञस्य रामस्य विद्वितात्मनः ।	
इयं सा दयिता भार्या गङ्गासौविद्यमागता	१८

तुल्यं एवैव प्रप्तं हृष्याग हीच नृणांभूतं शाली या विशालनयना सातिकरता-
मा मोठमोठं नदं व नद्या राचा वविपनि जा भय मागर राच उधन वन
दी लरुनगा अवगेन नेला (५-१०)

रामाग हिच्याकरिता त्रेव समुद्रव्यापित पृथ्वाच नहे, परंतु सर्व जगाड
जरी राध-पल्लव केव, तरी त याग्यच अह, अमे भग वरत त्रेल क्यंच
आशियव आणि जनकस्या साला या दोहाचा जग तुलना करून पाहिला, तर
त्रैलोक्याच मूर्ते गजव सनद्या पागालाही पुरणार नाही मिथिलाधर्पति
महात्म्या धर्मशाल जनकराजचा अवन पत्निता म्हणून प्रसिद्ध असलेली हा
ती न या, मता, दा नागराच्या फेळ ने व निषलेया क्षान्त्ये, जेताताल वन-
लपरागनु-य यगा भूरीच्या नणांना भळून गेली हे ती व ले भूमाचा भेद वन-
वर निषाली अग्नि पुट पराक्रम, मुर्शल वणि सप्रभमन्त्रे परत न विरणा
दशरथाचची ही यशस्विनी ज्येष्ठा म्नुपा झाला साशान, जगद्विरथत, हृत-
न धर्मज्ञ रामाचा ती ही प्रिय भार्या साशत राक्षमस्त्रियाच्या सावडत मापडल

सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृहृदयलातकृता ।	
अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम्	१९
संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणापरा ।	
या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा	२०
मेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुसितभाषिणी ।	
सहते यातनामेतामनर्थानामभाषिणी	२१
दमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ।	
रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः	२२
अस्या नूनं पुनर्लोभाद्राघवः प्रीतिमेप्स्यति ।	
गजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम्	२३
कामभोगैः परित्यक्तां हीना बन्धुजनेन च ।	
धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी	२४

आहे. (१३—१८)

भर्तृप्रेमाचें प्रबल उत्तेजन मिळान्यामुळे पुढील दुःखाचा विचार न करता सर्व भोग्य वस्तूचा त्याग करून, ती रामायरोबर निर्जन वनामध्ये आली. इतकेंच नव्हे तर, भर्त्याच्या शुश्रूषेत नेहमी तत्पर राहिली. फलमूलावर संतुष्ट राहून लागलेल्या या सीतेला वनामध्येही अगदी आपल्या घरात असल्याप्रमाणे आनंद वाटत होता, परंतु अशी ही सुवर्णामारुद्धा शरीरकातीची व नेहमी हास्यपूर्वक मधुर भाषण करणारी सीता वास्तविक संकटे भोगण्यास पात्र नसतानाही, साप्रत येथील यातना सहन करीत आहे. रावणाने जरी हिला घेऊन नेले आहे, तरीही शीलसंपन्न अमन्यामुळे, एसादा तहनेलेला पुरुष ज्याप्रमाणे पाणपोई पहाण्याची इच्छा करित असतो, त्याप्रमाणे रघुवंशज राम हिच्या दर्शनाची इच्छा करित आहे. (१९—२२)

राज्याभ्यामून भ्रष्ट झालेल्या राजाला ज्याप्रमाणे पुनरपि पृथ्वीचें राज्य प्राप्त झाल्यावर आनंद होतो, त्याप्रमाणे रामाला ही सीता जर पुनः मिळाली, तर त्याला स्वरोपर आनंद होईल सर्व प्रकारच्या भोग्य वस्तूंनी सोडलेली आणि बन्धुजनाचाही वियोग झालेली ही सीता, आपण त्या रामाचा विरून मनागम होईल,

नेपा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ।

एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति २५

मर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ।

एषा हि राहिता तेन शोभनार्हा न शोभने २६

दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ।

धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति २७

इमामसिनकेडान्नां शतपत्रनिमेषक्षणात् ।

मुखाहो दुःखितां धान्या ममापि व्यथितं मनः २८

क्षितिक्षमां पुष्करसंनिमेषणा या राक्षिता रात्रयलक्ष्मणाभ्याम् ।

सा राक्षसाभिर्विदूतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले २९

हिमहतनलिनीय नष्टशोभा व्यसनपरम्परया निपीड्यमाना ।

महचरराहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दृशां प्रपन्ना ३०

या आगेवर आपला देह धारण करीत आहे. येथल्या या राक्षसी आणि पुष्प-
फलानी भरलेले हे वृक्ष हिच्या दृष्टीस पडत नाहीत; कारण, एक रामाकडेच हिचें
ध्यान लागलेलें आहे आणि त्यामुळे सर्व काळ स्वरोवर केवळ रामालाच ही पहात
असते. मुवर्णादि अलंकारापेक्षाही मर्ता हेंच श्रियाचें उद्दिष्ट भूषण आहे आणि
म्हणूनच मर्त्याचा वियोग झालेली ही मीता, भूषणे वापरत मुग्धोभित
होण्यास पात्र असूनही तर्था शोभन नाही. हिचा वियोग झाला असूनही, राम
दुःखाने नष्ट न होता आपला देह धारण करीत आहे, हे त्या प्रभून्या हातून
स्वरोवर मोठे दुर्घटक कर्म होत आहे कारण, सर्व केवळ काळेभोर असलेली आणि
कमलपत्रासारख्या विशाल नेत्राची ही मीता सदैव मुक्त भोगण्यालाच पात्र
असूनही अता अशी दुःखित झाली आहे, असे समजल्यामुळे माझ्याही मनला
दुःख झाले आहे. (२३-२८)

पृथ्वीसारखी, क्षमावृत्ति आणि कमलामारखे नेत्र असलेल्या ज्या संतिचे
राम-मणानी रक्षण केले, तिचे रक्षण सांप्रत वृक्षान्यामुळाशी या अमळविनाळ
मुट्टा असलेल्या राक्षसाश्रया करीत आहेत. (२९)

येथीचा कडाका पटल्यामुळे सदैवर्धान झालेल्या कमलिनीप्रमाणे आणि

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।
 हिमव्यपायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ३१
 इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः ।
 संश्रित्य तस्मिन्निषसाद् वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ३२
 इत्योपे श्रीमद्रामायण वाल्मीक्याम् आदिकव्ये सुन्दरकाण्डे षोडश सर्ग ॥ १६ ॥
 सप्तदश सर्ग । [८४१]

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः ।
 प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो मीलमिवोदकम् १
 साचि-यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ।
 चन्द्रमा रश्मिभिः शीते सिपेये पवनात्मजम् २
 स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

पताच्या वियोग झालेल्या चन्द्राकें प्रमणे दुःखपरंपरेने वाचून गेलेल्या जनक
 कन्या सीतेचा साग्रज पारच शोचनीय स्थिति झाली आहे पुष्पाच्या योगाने
 उधावे शेंडे अगदी वाचून गेले आहेत, असे हे अशोच्य आणि लक्ष्मणे
 धर्मीचा अभाव अस यामुळे अतिशय प्रसन्नमान होऊन राहिलेला व हजारो
 किरणानीं प्रकाशित असलेला चंद्र हे हिला अतिशय दुःख देत आहेत
 अशा प्रकारच विचार मनःमध्ये आणून त्या वनस्थळ, महाबलान्त्र व वैमनास
 हनुमाना “ ता व्या हा नि सराव सीतच अमव ” असे वाटल आणि या
 विचाराच्या आश्रयावर ता त्या श्लेषावृक्षवर राहिल (२०-३२)

य प्रमाणे महामुनिवर्त्मनिर्णीत श्रानद्रामायणसंग्रह अदिस्मव्यार्तल सुद-
 काटोपकी सेंढवा सर्ग सप्ततशाला ॥ १० ॥

उय प्रमाणे हमसभी निजश रगच्या पाण्यात शिरावा त्याप्रमाणे पाटरी शुद्ध
 यती असलेला व श्वेत कनकाच्या गुच्छाप्रमाणे दिसत असलेला चंद्र निर्मल
 अशोकाश्रमणे काहला वर आला त्याच्या शुभ तेजामुळे सीतेच्या शोधासाठी
 काही मदतच करीत असल्या ता निर्मल चंद्र आपल्या शीत किरणानीं वायुपुत्र
 हनुमानचा तोंडाकडून आलासात चंद्र वर अन्व्याननर मारुतीने पूर्ण
 भद्रासारखा अष्टादशारक मुक्त अगलेला माता पहिली, तेव्हा ओह्यामुळे १०५ -

शोकभरैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्मसि	३
दिदृक्षमाणो वैदेहो हनुमान्मारुतात्मजः ।	.
स ददर्श विदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः	४
एकाक्षीमेकरुर्णा च कर्णप्राचरणां तथा ।	
अरुणां शङ्कुकर्णा च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम्	५
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ।	
व्यस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम्	६
लम्बरुर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ।	
लम्बोष्ठीं चुयुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम्	७
ह्रस्वां दीर्घां च कुम्भां च विकटां वामनां तथा ।	
करालां भुग्नचर्मां च पिङ्गाक्षीं विरुताननाम्	८

मध्ये नाव बुट्टन जावी, त्याप्रमाणे रामविद्योगान्या शोकभारींनी ती संतः
बुट्टनच जात आहे, अशी त्याला दिसली. प्रथमतः त्या वनाने गेल्यावर
वायुपुत्र हनुमान् संतेला गोधन्यामाली इतडे तेंडडे पाहूं लागला, तेव्हा भयंकर
सुंदर्या राक्षसींचे लाव घमट्या त्याच्या दृष्टीस पडल्या. (१-४)

हनुमानाने ज्या राक्षसीं तेंडे पाहिल्या, त्यांच्या कोंगाला एकच डोळा होता, तर
कोंगाला एकच कान होता. कोंगचे कान वस्त्राप्रमाणे पांघरता येतील, इतके
लाव होतं, तर कोंगाला कान मुळीच नव्हते आणि कोंगचे तर शरूंप्रमाणे होतं.
त्याचप्रमाणे कोंगच्या नासाचा भोक्केच वर अमरामुळे त्यांचा श्वासोच्छ्वास
वर मस्तकातूनच चाललेला होतं. कोंगचे मस्तक शरीरान्या मनाने पारच
मोठे होतं, तर कोंगाचा मानच अगदी बारीक व लांब होती. कोंगचे केसच
मार्दाले शाले होतं, तर कोंगाला मुळीच केस नव्हते आणि कोंगा तर आपण
केसामुळे काळी घोंगळांचे पाघळून वसुंधामारखी दिसत होतं. कोंगचे कान
व कोंगाला लांब होतं, तर कोंगचे उदर व स्तनच लांब होते. कोंगाचा ओठ
गाली लांबत होता, तर कोंगाचा हनुबटोलाच जगडलेला होता, त्याचप्रमाणे
एकाचे मुनच दीर्घ होतं, तर दुसरीच गुडघेच लांब होते कोंगी सुजी, तर
कोंगी टांगडी, कोंगी दुबडी तर कोंगी वाकडी; कोंगी अगदीच ठेंगणी, तर

विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ।

वक्रलायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ९

वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः ।

गजोद्ग्रह्यपादाश्च निखातशिरसोऽपराः १०

एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः ।

गोकर्णाहंस्तिकर्णाश्च हरिकर्णास्तथापराः ११

अतिनासाश्च काश्चिच्च तिर्यक्च्छ्वासा अनासिकाः ।

गजसंनिभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः १२

हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ।

अतिमात्रशिरोघ्नीचा अतिमात्रकुचोदरीः १३

अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा ।

कोणी भयंकर धिप्पाड; कोणाचें वस्त्र वेडेवाकडे तर कोणाचे डोळेच पिंगट वर्णाचे, आणि कोणाची तर मुद्राच अक्राळ-वेक्राळ होती. त्याचप्रमाणे कोणाचे अवयव छिन्नभिन्न झालेले, तर कोणाचें सारें शरीरच पिंगट वर्णाचें आणि कोणी तर अगदीच काळ्या रंगाच्या; कोणी तामसी, तर कोणी कहलप्रिय आणि कोणी तर लोखंडाचे मोठेमोठे दाल, कूट व मुद्गर धारण करणाऱ्या होत्या. कोणा-
राक्षसीचें तोंड दुकरासारखें, कोणाचें हरणासारखे, कोणाचे बापासारखें, कोणाचें
न्हत्तीमारखें, कोणाचें घोळपासारखें, कोणाचें कोण्यासारखें होतें. कोणाचे पाय
‘हत्तीसारखे, तर कोणाचे उंटसारखे आणि कोणाचे घोड्यासारखे होते. काहींचीं
तोंडेच कबंध राक्षसाप्रमाणे आत गेलेलीं होती. (५-१०)

काहींना एकेकच हात होता, तर काहींना एकेकच पाय होता. काहींचे फान
गर्दभामारखे लाव, तर काहींचे अश्वाप्रमाणे आसूड, त्याचमाणे काहींचे गर्दसा-
रखे तर काहींचे हत्तीसारखे आणि सिंहासारखे होते. काहींचे नाक भारच-
प्रचंड, तर काहींचा श्वासोच्छ्वासच अदृश असे. काही मुढीच नासिकहान, तर
काहींचा नाक हत्तीच्या मोठेप्रमाणे मोठी मोठी, आणि काहींचा तर कणाळ-
वरच होती. काहींचे पाय हत्तीमारखे लट्ट, तर काहींचे भारच प्रचंड, काहींचे
गर्दमारखे, तर काहींचे शिन्वाह्नि केमानी युक्त होते काहींचे अमृतक व मन

अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः	१४
हयोपूखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ।	.
शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥	
करालधूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः	१५
पियन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ।	
मांसशोणितदिग्धाक्षीर्मांसशोणितभोजनाः	१६
तां ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ।	
स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिचार्य वनस्पतिम्	१७
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।	
लक्षयामास लक्ष्मीयान्हनूमाञ्जनकात्मजाम्	१८
निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ।	

फारच प्रचंड, तर कांहींचे स्तन व उदर अतिच लांब; कांहींचे मुग्न व नेत्र फारच मोठे, तर कांहींच्या जिह्वा व मुसंडे फारच लांब. कांहींचे मुख दोळ्यासारखे, कांहींचे हृषीसारखे, कांहींचे गर्दसारखे, कांहींचे डुकरासारखे, कांहींचे घोण्यासारखे, कांहींचे उंटासारखे आणि कांहींचे गर्दभासारखे होत. अशा प्रकारच्या भयंकर चेहऱ्याच्या, तामसी, कलहप्रिय, भीति उत्पन्न करणाऱ्या, धूम्रवर्ण केसाच्या आणि अक्रळविक्रळ मुद्रा धारण करणाऱ्या आणि दिसण्यांतही भयंकर असून, हातांमध्ये शूल व मुद्गल घेतलेल्या राक्षसी हनुमानास तेथे दिसल्या. (११-१५)

त्याचे दर्शनही अंगावर काटा आणणारे होत. मामाने व रत्नाने त्यांचे शरीर भरलेले असून, त्यांना सुरा व मांस सर्वदा प्रिय असे. त्या सतत मद्यपान करणाऱ्या असून, मांस व रक्त हेच त्यांचे खाद्य असे. अशा प्रकारच्या भयंकर राक्षसी एका मोठमोठ्या पांथा असलेल्या वृक्षास सर्व नाजूनी गराडा देऊन बसल्या आहेत, असे वानरश्रेष्ठ हनुमानाचे दृष्टोत्पत्तीस आले. त्याच वृक्षाचे खाली ती निर्दोष राजपुत्री जनकच्या मीतादेवीही त्या धर्मान् हनुमानाने पाहिली. (१६-१८)

ती गीना शोकाने मंनप्त झाली असतानामुळे निस्तब्ध झाली होती. मळामुळे

क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव	१९
चारित्र्यपदेशाद्यां भवदर्शनदुर्गताम् ।	
भूषणैरुत्तमैर्होनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम्	२०
राक्षसाधिपसरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ।	
वियूयां सिंहसरुद्धां वद्धां गजबधूमिव	२१
चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभैरिवावृताम् ।	
ह्लिष्टरूपामसंस्पर्शाद्युक्तामिव चलकाम्	२२
स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ।	
अशोकधनिकामघ्यं शोकसागरमप्लुताम्	२३
ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ।	
ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव	२४
सा मलेन च दिग्धाह्नी वपुषा चाप्यलंकृता ।	

निन्द्या केमाची गुंतागुंत झाली होती, पुण्यधन्य शारदामुळे आकाशातून खाली
 नृमांवर पडलेल्या तान्व प्रमाणे ती नि प्रम भमन होती, पतित्रल्यधर्म पळव्यात
 ती विख्यात असून, भार्याचे दर्शन नित्या दुर्लभ झाले होते, अट्टप बाण अलं-
 कार तिच्या गरिबावर नव्हते, तरी भर्तृमेमाच्या अलंकाराने ती भूषित झालेली
 होती. आपण वंधुजनापासून तिचा वियोग करून राक्षसाधिपति राक्षसाने तिला
 अटकेंत ठेवलेली होती, त्यामुळे बळपातून चुकलेली व बाधून ठेवलेली हत्ती
 मिहान्या अटकेंत दिमावी, त्याप्रमाणे ती भासत होती. पर्जन्यकाल संपल्यावर
 शरत्तृतील मेघानी झालून टांगलेल्या चद्रकलेप्रमाणे ती निस्तेज दिसत होती.
 तिची काते कमी झाली असून, नल्यांचे स्पर्शसुख नमच्यामुळे, ररी पडलेल्या
 पोण्याप्रमाणे तिची दीन अवस्था झालेली होती. मल्यांच्या हिताविषयी
 नेहमी दक्ष व राक्षसान्या अटकेंत राहण्यास अयोग्य, शेकस गरास मर्वरवी
 चुटालेली, अलंकाररहित अमच्यामुळे पुण्यरहित लतेप्रमाणे दिवत अमलेली आणि
 रदा राक्षसप्रियांनी वेडलेली अमच्यामुळे मूर ग्रहानी घेरलेल्या रोहिणप्रमाणे
 न गत धनलेली ती मंत हनुमानने रस अमोघनामने अगोचर
 देला (१९-२८)

मृणालां पद्मदिग्वेद्य विमतिं च न भाति च	१५
मलितेन तु घग्नेन पण्डितेन भाभिर्नाम् ।	
मंयुतां मृगशायार्थं दृष्ट्वा हनुमान्कपिः	१६
तां देवीं दानवदनामदीनां भर्तृजम् ।	
रक्षितां म्येन शालेन सीताममिन्योचनाम्	१७
तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशायनिमेषणाम् ।	
मृगशय्याभिष्य प्रस्तां धीक्षमाणां समन्ततः	१८
दृष्ट्वा तमिष्य निःश्वसन्मृगशय्यालयाचारिणः ।	
संघातमिष्य शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोन्मिष्यन् ।	१९
तां क्षमां सुविषकाक्षीं विनामरणशोभिनाम् ।	
प्रदृश्यमनुले लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम्	२०
हरजानि च सोऽधुपि तां दृष्ट्वा मदिग्रेक्ष्णाम् ।	

मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ३६ ।

नमस्कृत्याथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ।

सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ३७ ।

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादश सर्गः ।

[८७८]

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।

विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशामयत् ३८ ।

पङ्क्त्येवदपिदुषां क्रतुप्रधरयाजिनाम् ।

शुथाय ब्रह्मघोषान्स चिरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ३९ ।

अथ मङ्गलयादिभिः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ।

प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ४० ।

विबुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

अस्तमाल्याभ्यरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ४१ ।

श्रीम पञ्चाश हनुमान्काव्या नेत्रातून आनंदधु आले व र्याने रामाला नमस्कार केला. रामाला व लक्ष्मणाला नमस्कार केन्व्यानंतर सांतेच्या दर्शनमुळे आनंदित झालेला तो घलाज हनुमान् सूक्ष्म रूप घेऊन कायामध्येच दडून राहिला. (२८-३२)

याप्रमाणे मह मुनिवार्मकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यातील सुंदर काण्डांपेकी सतरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १७ ॥

दशग्रीव वृक्ष पूर्णपणे फुललेले आहेत, असे तो वन पहात असतानाच आणि सांतेची उघडपणे भेट घ्यावी म्हणून राक्षसगिऱ्यांना निश देख्याची वाट पहात असताना रात्रीचा अगदीच थोडा भाग उरला आणि गर्दंगवेद जणूणाऱ्या व येथु येथु यज्ञ करणाऱ्या ब्रह्मरक्षसांचा वेदघोष उत्तररात्रीं त्याच्या कानीं देऊ लागला. नंतर मंगलवागे आणि कानाला मजुर लागणारे इतरही गुरुर पक्षि यांनी तो महाबलवान् व महपरायमी दत्तानने रावण जागा झाला अणि अस्ता ध्वज झालेला पुष्पमाला व बर्फ परिधान केलेला, तो महाभान्दवान राक्षसांचा पत्नी रावण जागा झालावर सांतेचेच चित्त कर्लाल्ले. मदनान्ना दोगांने

अशोकवनातील सीता (सुद० स. १७ पृ० २३१२४)

भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ।	
न तु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गृहितम्	५
स सर्वाभरणैर्युक्तो विभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ।	
तां नगैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः	६
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ।	
सदा मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतेः	७
ईहामृगैश्च विविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः ।	
वीर्याः संप्रेक्षमाणश्च भणिक्राञ्जनतोरणाम्	८
नानामृगगणाकीर्णा फलैः प्रपतितैर्वृताम् ।	
अशोकवनिकामेव प्राविशत्संततद्रुमाम्	९
अङ्गनाः शतमात्रं तु तं नजन्तमनुवजन् ।	
महेन्द्रमिथ पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोपितः	१०

मदमस्त शालेत्या त्या राक्षसाचे मन तिन्हाविषया अनिश्चय आसक्त होऊन राहिलेले होते आणि यामुळे आपली ती कामवामनाही अतःच आत दावून टाकण्यास तो राक्षस समर्थ नव्हता (१-५)

नंतर सर्व भूषणें आणि अनुपम वैभव उपभोगणारा रावण सर्व प्रकारच्या पुष्पांनी व फलांनी भरलेल्या नाना प्रकारच्या वृक्षाना व्यापलेल्या त्या अशोकवनामध्ये गेला ते अशोकवन पुष्करिणींनी व्याप्त झालेले होते, नाना प्रकारच्या पुष्पांनी त्याला शोभा आलेली होती, अन्यत अद्भुत आणि सर्वदा मत्त अशा पक्ष्यामुळे ते विभ्रविचित्र झालेले होते आणि दृष्टीला आश्चर्यचकित करून टाकण्याला नाना प्रकारच्या फीडा करणाऱ्या मृगाना ते भरलेले होते असे अत पुरातून उठून अशोकवनाकडे जात असता, वाटेत इकडेतिकडे पहात पहात तो रावण रत्नसंचित सेन्याच्या तोरणानी युक्त व नाना प्रकारच्या मृगगणांनी व वृक्षाखाली पडलेल्या फळांनी व्याप्त आणि एकसारख्या श्वर्परींनी भरलेल्या त्या वनामध्ये गेला देवातील आणि गरुडीतील श्रिया, त्याप्रमाणे इद जाऊ लागला अमता त्याच्या मागेमग चालून अमतात, त्याप्रमाणे तो पुलस्त्यपुत्र रावण निघला असता, त्याचे मागेमाग शमर श्रिया चालत्या

दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चिज्जगृहस्तत्र योपितः ।	
वालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः	११
काञ्चनैश्चैव भृङ्गारैर्जहुः सलिलमग्रतः ।	
मण्डलाग्रा वृसीश्चैव गृहान्याः पृष्ठतो ययुः	१२
काचिद्रत्नभर्यां पार्श्वी पूर्णा पानस्य भ्राजतीम् ।	
दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना	१३
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् ।	
सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृच्छतो ययौ	१४
निद्रामदपरीतादयो रावणस्योत्तमस्त्रियः ।	
अनुजग्मुः पतिं धीरं धनं विद्युलता इव	१५
व्याधिर्जहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ।	
समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा	१६
धूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ।	

होत्या. (१-१०)

वाही श्रियानी हातात मोन्य चे दीप चे-ले होते, काङ्कनी आपन्या हातात चौन्या घेतलेल्या हात्या, वाहीनी परो घेतलेले हाते. वाही सौन्याच्या सादामध्ये उदक घेऊन पुढे चालत्या होत्या आणि दुसऱ्या वाही वसावयाची वस्तुलाभार आसने घेऊन मगून चालल्या होत्या पेयाने पूर्ण भरलेले । रत्नाचे असल्याने चरकत असलेले एक पात्र उजव्या हातात घेऊन रावणाचे ह्छेत्रुसार वगणरी अशी एक स्त्री चालली होती. पूर्ण चद्राप्रमाणे उषाचे तेज आहे, राजहंसप्रमाणे उषाचा वर्ण आहे आणि न्यचा दण्ड सुवर्णाचा आहे, असे छत्र हातात घेऊन दुसरी एक स्त्री त्याच्या मागोमाग चालली आणि निद्रेने व मदने उषाची दृष्टि व्याकुल झाली आहे अशा रावणाच्या उत्तम स्त्रिया मेघाच्या मागोमाग जाणाऱ्या विष्णुप्रमाणे आपऱ्या पराक्रमी पत्नीच्या मागोमाग चालल्या होत्या. (११-१५)

उषाचे हार व वस्तुभूषणे त्याच्या योग्य आनामगून वस्तुमय झाली आहेत, उषाची उशी चारवटून गेली आहे, उषाचे केश लेंदन आहेत, उषाचे मुग

स्वेदाङ्गिष्ठाङ्गकुसुमाः समाल्याकुलमूर्धजाः	१७
प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः ।	
बहुमानाश्च कामाश्च प्रियमार्यास्तमन्वयुः	१८
स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ।	
सीतासक्तमना मन्दो मन्दाञ्चितगतिर्यमौ	१९
ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ।	
शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मरुननन्दनः	२०
तं चाप्रतिमकुर्याणमचिन्त्यबलपौरुषम् ।	
हारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः	२१
वीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ।	
गन्धतैलाद्यसिक्ताभिर्धियमाणाभिरग्रतः	२२
कामदर्पमदैर्घ्यकं जिह्मताम्रायतेक्षणम् ।	
समक्षमिद्य कंदर्पमपविद्धशरासनम्	२३

यामाने डण्डबले आहेत, मद काहीसा शिऱ्क असल्यामुळे आणि निद्रेमुळे ज्या अथाप धुंदीतच आहेत, ज्याचीं मुखें मन हर आहेत, यामामुळे ज्याच्या शरिरावरील पुष्पे सर्रास सलीं आहेत, ज्याचे वेम पुष्पयुक्त व अस्ताव्यस्त झालेले आहेत आणि ज्याचें नेत्र मदिरेंसारने मादक आहेत, अशा रावणाच्या प्रिय असलेल्या काही भार्या राक्षसाधिपति रावण जाऊं लागला असता, बहुमानमुळे आणि कामयामनेमुळे त्याच्या मागोमाग चालत्या होत्या. कामचे अधीन झालेला त्यांचा तो महाबलाव्य आविचारी पनि मात्र गृहा मीनेचे ठिगणीच मन आसक्त झालें अमत्यामुळे मावकाश व हुलत दुलत जाऊं लागला इतक्यात त्या उत्कृष्ट क्रियाच्या वमरपट्याचा आवाज व तोरण्याचा शब्द वशुपुत्र वनिराच्या कानीं पडला आणि लगेच तो अनुलपराक्रमी, महबलाव्य व महासमर्थवान् रावण अशोकरनिरेण्या दारापर्यंत अन्याचेंही त्या हनुमनास दिसून आले पण धरलेल्या अनेक मन्त्रालीवर मुगंधी तेल ओतले जात होतें व त्याचा सर्व चार्चनी रावणार प्रसाद पडलेला होता. (१६-२२)

वाम, गर्भ आणि मद यामुळे या रावणाचे नेत्र वर, तम्रवर्ण व विशाल

मथितामृतफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम् ।	
सुपुष्पमवर्णन्तं विमुक्तं सक्तमहृदे	२४
तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशतावृतः ।	
समीपमुपसंक्रान्तं विहातुमुपचक्रमे	२५
अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः ।	
रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः	२६
ताभिः परिवृतो राजा सुरुपाभिर्महायशः	२७
तन्मृगाद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ।	
क्षीयो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महायलः	२८
तेन विभ्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ।	
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः	२९
तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ।	
रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः	३०

अतून, तो रावण नसून चापाचा त्याग केलेला प्रत्यक्ष मदनच भासन होता आणि घुसकलेल्या दुधाच्या फेसाप्रमाणे शुभ्र व निर्मल पुष्प आणि उत्तम मोती लाविलेले व बाहूभूषणाला अडकलेले असे आपले उच्छृष्ट वस्त्र तो सारवीत होता. रावण अगदी नजीक आला, तेव्हा पानांनी गच्च भरलेल्या एका फांदीवर लून घसलेला आणि शेकडो पाने व पुष्पे यात गुरफडून गेलेला तो हनुमान " हा फौज असावा, " हे ओळखण्याचा यत्न करू लागला. तो वानरधेष्ट हनुमान् रावणाकडे पाहू लागला, तेव्हा रावणाच्या रूपवती व यौवनसज्ज उच्छृष्ट त्रिदासाच्या दृष्टीस पडल्या. त्या सुहृत् त्रिपानी तो महावीरतिमान् रावणराजा वेढून गेलेला होता. इतक्यात मृग व पक्षी याच्या शब्दांनी दुमदुमलेल्या आणि त्रिदाचा फ्रीडकरता तयार केलेल्या त्या वनामध्ये मगधनाचे मन झालेलं, अद्भुत अलंकार धारण केलेल्या आणि महानलाश्व असा शंखकर्णनामक राक्षस आल्या व ताच्याच्या बोगने जसा चंद्रमा परिवेष्टित झालेला असणे, तसा तो विभ्रवसमुर्नीचा पुत्र राक्षसाधिपने रावण उच्छृष्ट द्विपानी परिवेष्टितला अहे, असे त्या शंखकर्णाच्या स्त्रीम पडले (२३-२९)

सोऽयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ।

अवप्लुतो महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ३६

स तथाप्युग्रतेजाः स निर्धूतस्तस्य तेजसा ।

पत्रे गुह्यान्तरे सक्तो मतिमान्संवृतोऽभवत् ३७

स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ।

द्रिदश्रुरसितापाङ्गीमुपावर्तत रावणः ३८

इत्यापं श्रीमग्रमायणे वान्मीक्षीय आदिकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

[१११]

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुर्था त्यनिन्दिता ।

रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ३

ततो द्रष्टुं वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।

प्राचेपन धरारोहा प्रयाते कदली यथा ४

अथा स्थिताम् त्या तेजस्वी रावणाला पाहून महानेजस्वी व महाकपि हनु-
माने ' पूर्वी नगरांत उन्वृष्ट गृहामध्ये शयन करीत असलेला पाहिला होता,
नोच हा महापराक्रमी रावण ' असे मनामध्ये ओळखिले आणि लगेच त्या महा-
नेजस्वी वायुपुत्र हनुमानाने पारच टांच फादीवर उडी मारली. तो बुद्धिमान
हनुमान् जरी स्वतः महातेजस्वी होता, तरी त्या रावणाच्या तेजाने अगदीच
दिपून गेला आणि दृष्टोत्पत्तीम् न येणाऱ्या व पानानी भरलेल्या अशा दुसऱ्या
एका फादीवर जाऊन बहून बसला. इतक्यात कृष्णवर्ण केम, सुंदर कटिप्रदेश,
एकमेकाला लागलेले स्तन आणि कृष्णवर्ण नेत्रप्रदेश असलेल्या सीनेला पाहण्या-
नरता रावणही अगदी सजिध आला. (३०-३३)

याप्रमाणे महामुनिवान्मीक्षिप्रणीत श्रीमग्रमायणसंज्ञक आदिकाण्ड्यातील सुंदर-
काण्डांपैकी अठरावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १८ ॥

याप्रमाणे मारुती झाडाच्या टांच फादीवर उडी मारून बसल्यानंतर, रावण
त्या निदर्शे विदेहराजकन्या मातेच्या समीप आलेला तिच्या दृष्टीस पडला. उत्कृष्ट
अलंकार धारण केलेला, रूपवान् व यौवनसंपन्न असा तो राक्षसाधिपति रावण
मानेने पाहिला, नेव्हा तो सुंदरी वायूच्या वागटळीन सापटलेल्या केळीप्रमाणे धर-

ऊरुभ्यामुदरं छाद्य व । हुभ्यां च पयोधरौ ।	
उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी	३
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ।	
ददर्श दीनां दुःखातां नावं सन्नामिवार्णवे	४
असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ।	
छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः	५
मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हाममण्डनाम् ।	
मृणालीं पङ्कदिग्धेय विभाति न विभाति च	६
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।	
संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः	७
शुष्यन्ती रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ।	
दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम्	८
चेष्टमानामिथाविष्टां पद्मेन्द्वधूमिव ।	

पर कापू लागली व माझ्यानी उदर आणि बाहुंनी स्तन, आण्टादित करून, ती विशालनयना सुंदरी रडते बसली रावणाने ती विदेहराजकन्या सीता पाहिली, त्या वेळा राक्षसलियाच्या समुदायानी तिचे रक्षण केलेले होते आणि महासागरामध्ये भग्न होऊ लागलेल्या नावेतील लोकाप्रमाणे ती दुःखाकुल व दीन झालेली होती उपन्या जमिनीवर ती बसला असल्यामुळे, भूमिवर मोडून पडलेली वृक्षाची शाखाच आहे की काय, अशी ती भासत होती तिच्या शरीरावरील अलंकार घालण्याची स्थाने मलाने भरून गेलेला होती, भूयगे वापरण्यास योग्य असूनही ती भूषणरहित होती आणि म्हणूनच चिखलाने बरबटून गेलेल्या कमलिनीप्रमाणे ती धड शोभनही नव्हती आणि धड विशोभितही दिमत नव्हती (१-६)

आपला पति जो नृपश्रेष्ठ जगद्विख्यात राम त्याच्याकडे चित्तन होच कोणी अथ जे हून त्या मनोरथाच्या योगाने ती जान होती तिचे सुख शुष्क झाले होते, ती एकटीच रडत बसली होती, मनात एवसारखे चित्तन व शोक करित होती रामाचेच ठिकारण चित्त अजण असलेल्या त्या सीतेला दुःखाने पार पडण्याचा

धूप्यमानां ग्रहेणैव रोहिणीं धूमकेतुना	९
वृत्तशालि कुले जातामाचारवति धार्मिके ।	
पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले	१०
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ।	
प्रक्षामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव	११
आयतीमिव विध्वस्तामाशां प्रतिहतामिव ।	
दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव	१२
पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ।	
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां क्षमूमिव	१३
प्रभामिव तमोऽध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ।	
वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिपामिव	१४
उत्कृष्टपर्णकमलां विघ्नासितचिह्नंगमाम् ।	
हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम्	१५

काही मर्ग दिसत नव्हता मंत्रांनी जखडले-या नागराजाच्या भार्येप्रमाणे ती तडकडत होती, धूम्रवर्ण केतु ग्रहामुने पीडल्यामुळे संतप्त हेऊ लागलेली रोहिणीच की काय, अशी ती भासत होती. आचारसंपन्न, सुशाल, धार्मिक आणि सद्गुणानी कुल मध्ये जन्म घेऊन, खाला योग्य अशा कुलामध्ये तिचा पाणिप्रहण-संस्कारही झाला अपूर्णहि हीन कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या स्त्रीप्रमाणे तिची दुर्दशा झालेली होती उतरती कळा लागलेली जगद्विरघात कर्ताच की काय, मान-व्यंढना झालेली प्रलक्ष श्रद्धाच की काय, क्षीण झालेली वृद्धीच की काय, भ्रम झालेली आशाच की काय, विध्वंस करून टाकिलेली संपत्तीच की काय, हाणून पडिलेली आज्ञाच की काय, उत्पाताचे बेडा प्रदीप्त झालेली दिशाच की काय, लाथाडून दिलेली देवपूजाच की काय, अंधकाराने चडमंडल अस्त झालेली पौर्णिमेची रात्रीच की काय, तुडवून टाकलेली कमलिनीच की काय, शराचा वध झालेली सेनच की काय, अंधकाराने प्रस्त केलेली सूर्याची प्रभाच की काय, आटून गेलेली नदीच की काय, पतितानी व्यापलेली वेदीच की काय, शान झालेली अर्माची ज्वालाच की काय, जिची पाने च कमलेतोंडिलेली आहेत,

पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्त्रावितामिव ।	
परया मृजया हीनां कृष्णपक्षं निशामिव	१६
मुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।	
तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम्	१७
गृहीतां लाडितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ।	
निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव	१८
एकया कीर्धया वेण्या शोभमानामयत्नतः ।	
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव	१९
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ।	
परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाद्वरां सपोचनाम्	२०
आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ।	

१३ व्या सन्निध असलेले पक्षी चालवून दिलेले आहेत आणि हत्तींनी आपल्या चौदावे तडावे दिल्यामुळे जी अगदी जर्जर झालेली आहे, अशी कमलिनीच की काय, अशी ती सांगता तेथे दिसली पतिशोकाने व्याकुल व शुध्द झाल्यामुळे दुसरीकडे पाणी काढून लाविलेली शुष्क नदीच की काय आणि अभयगस्तान वगेरे बागले सरकार झरिरावर होत नसल्यामुळे कृष्णपक्षातील रात्रच दिसावी, तशी ती दिमत होती. (७-१६)

ती करच मुकुमार होती, तिचे रूप करच मनोहर होतें, रत्नखाचित प्रासादात राहण्यासच ती योग्य होती, मुक्तीच उपटून टाकलेली व तन्हाचे करपत असलेली कमलिनीच की काय अशी ती भासत होती, सर्व हताश्या टोळींचे रक्षण करणाऱ्या गजेन्द्राचा वियोग झाल्यामुळे त्या गजेन्द्राची भार्या धरली न ऊन, स्तम्भ दाटावून टाकल्यावर त्या गजेन्द्र भार्याने अत्यंत दुःखाकुल होऊन मुक्करे टाकवेत, तशी ती दिमत होती, पाठीवर एकच लाव वेणी असल्यामुळे, पर्जन्यमाल सपल्यानंतर नीलवर्णाचे वनपक्षीमुळे शोभणाऱ्या पृथ्वीप्रमाणे तिला अनायासे शोभा आलेली होती उपवास, शोक, चिंता आणि भय यामुळे त्या विचारीचा आहारही आप झाला होता व ती खीण, कृश व दीन झालेली होती रघुकुलश्रेष्ठ रामाच्या हातून रावणाचा पराभव व्हावा, असे ती दुःखारु

भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपरामवम् ११

समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपद्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः २२
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिग्रन्थे सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

विंशः सर्गः ।

[१३३]

स तां परियुतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।

साकारैर्मधुरैर्याप्यैर्यदृश्यत रावणः १

मां हृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ।

अदर्शनमिवात्मानं भयाघ्रेतुं त्वमिच्छसि २

कामये त्यां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ।

सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ३

नेह किञ्चिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ।

झलली सीता अगदी मनापासून देवनेपार्षा हान जोडून मागणे मागनच आहे, अशी भासत होती. अहो. उत्कृष्ट पापप्यानी युक्त अमलेले जिचे विशाल व म्वच्छनेत्र सापूस झाले आहेत, जी स्वतः निद्रांप अमून इकडेतिकडे पहात रडत वमली आहे आणि रामाचे ठिसाणी जी अतिशयच अनुरक्त आहे, अशा त्या मिथिलराजकन्या सीतेला रावण आपल्या स्वतःचा वव कम्म घेयामाठी यग कळ लागला (१७-२०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिश्रुत्यानील सुंदर-
काण्डपैकी एकोणिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥१९॥

राक्षसस्त्रियनी गराडा दिलेल्या त्या पिचान्या आनंदरहित दीन सीतेला सहेतुक अशा मधुर शब्दांनी रावण आपला मनोदय दर्शवू लागला तो म्हणला “ हे साते, तुझ्या मांज्या हर्षान्या सोंडेप्रमाणे गरगरीत आहेत, परंतु तूं मला पाहून आपले स्तन व उदर झाकता झाकता, भीतीने आपले काहीही घरीर भाड्या मुलीच दर्शय पडूं न देण्याची इच्छा करीत आहेस, हे काय ? हे विशाल-
नयने, हे प्रिये, हे सर्वाङ्गसुंदरी, हे त्रैलोक्यमोहिनि, मी तुझी इच्छा करीत आहे; यामाठी तूं मला बद्दमान न. हे सीते, तुला जे माझे नय वाटत आहे, तें तूं

व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम्	४
स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः ।	
गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा	५
एवं चैवमकामां त्वां न च स्पृक्ष्यामि मैथिलि ।	
कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम्	६
देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ।	
प्रणयस्य च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा	७
एकचेणी अधःशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ।	८
अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौषधिकानि ते	
विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च ।	
विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च	९
महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ।	
गीतं नृत्यं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि	१०
स्त्रीरत्नमासि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ।	

सोडून दे, कारण या ठिकाणीं मनुष्य आणि वाटेला ते रूप धारण करणारे राक्षस यांपैकी कोणीही नाही. (१-४)

हे मित्रे, बलात्काराने परस्त्रिया हरण करणे आणि त्याचा उपभोग घेणे हा तर राक्षसाचा सर्वदा स्वधर्मच आहे, यात मुळाच संशय नाही सीते, असें जरी आहे, तरी तुझ्या मनात माझी इच्छा क्षाल्याशिवाय मी तुला स्पर्शही करणार नाही. माझ्या शरीरामध्ये मदनाला वाटेला तशी विषयवासना उत्पन्न व्हाई दे, हे देवी, या ठिकाणीं मिण्याचें मुळीच कारण नाही. हे प्रिये, माझ्यावर विश्वास ठेवून तूं खऱ्या प्रीतीने माझ्यावर प्रेम कर, अशी शोकाकुल होऊं नको. एक चेणी, भूर्मवर पडून राहणें, चिंता, मलिन वस्त्र आणि विनाकारण उपवास, हीं तुझ्या काहीएक उपयोगी पडणार नाहीत हे मैथिली, चित्रविचित्र पुष्पे, नाना प्रकारचे चंदन, अनेक प्रकारचे अगुर, नाना प्रकारचीं वस्त्रे, दिव्य भूषणे, मोठ्या मोठ्या किमतीचीं लंघो पेंथें, शय्या, आसनें, गीत, नृत्य आणि सुस्वर वाद्य यांची, तूं माझा स्वीकार करून, प्राप्ति व्घन घे. (५-१०)

मां प्राप्य हि कथंचा स्यास्त्यमनर्हा सुविग्रहे	११
इदं मे चारु संजातं यौवनं हातिवर्तते ।	
यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव	१२
स्यां कृत्योपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वकृत् ।	
नहि रूपोपमा हान्या तवास्ति शुभदर्शने	१३
स्यां समासाय वैदेहि रूपयौघनशालिनीम् ।	
कः पुनर्नातिवर्तत साक्षादपि पितामहः	१४
यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ।	
तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चभ्रुर्मम निबद्धयते	१५
भव मैथिलि भार्या मे मोहमेतं विसर्जय ।	
यद्दीनानुत्तमस्त्रीणां ममाग्रमाहिषी भव	१६

हे सुंदरी, तूं ख्रियामध्ये रत्न आहेस म्हणून हें असे वागणे तुला योग्य नाही. तूं आपल्या अंगावर अलंकार घाल. माझा स्वीकार केलास तर तुला अशा प्रकारे अलंकाररहित राहण्याची फाळी कशी बरे येईल ? उत्कृष्ट दशेला पोचलेलं हें तुझे यौवन व्यर्थ जात आहे आणि जलप्रवाहाचे वहात असलेले पाणी ज्य-प्रमाणे फिहून पडिल्या स्थितांम परत येत नाही, त्याप्रमाणे हें तुझे यौवन पुनः परत येण्याची आशा नाही. तस्मात्, तूं माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागून विषयाचा उपभोग घे. हे सुंदरी, तुला निर्माण केल्यानंतर जगात दिव्य रूपे उत्पन्न करणाऱ्या जगरलक्षणाने आपले काम सोडूनच दिले असवें, असे मला वाटते, कारण, तुझ्या रूपला दुसरी उपमाच सापडत नाही. हे वैदेहि, सौंदर्य आणि यौवन ही एकत्रित असलेल्या तुला पाहिल्यावर प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवासुद्धा जरी कैर्णा आला, तरी कोणच्या बरे मनःप्रगति धुव्ध झाल्यावाचून राहतील ? हे चंद्रमासि, तुझ्या जांभा विशाल आहेत आणि जो जो तुझा अवयव मी पहात आहे, त्याचे त्याचे ठिकाणी तेथल्या तेथे माझी दृष्टि अगदी खिळून रहात आहे. म्हणून हे मैथिलि, तूं माझी भार्या हो. हें वेड सोडून दे. मला जरी उत्कृष्ट व सुंदर स्त्रिया पुढील आहेत, तरी त्या सर्वांमध्ये तूच माझी पहिली हो. (११-१६)

लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि मे ।	
तानि ते भर्तु सर्वाणि राज्यं चैव ददामि ते	१७
विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् ।	
जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि	१८
नेह पश्यामि लोकेऽन्य यो मे प्रतिवलो भवेत् ।	
पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे	१९
असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ।	
अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं भम सुरासुराः	२०
इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ।	
सुप्रभाण्ययसज्जन्तां तवाङ्गे भूषणानि हि	२१
साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्त प्रतिकर्मणा ।	
प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने	२२
भुङ्क्ष्व भोगान्यथाकामं पिय भीरु रमस्व च ।	
यथेष्ट ध्वं प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च	२३

हे विनयशाल सुदरी, त्रैलोक्यातूत आ रत्न मा स्वपराक्रमाने, घलात्काराने
 हरण करून आणलेली आहेत, तीं सर्व मी तुला देतो तसेच राज्यही अर्पण
 करता हे विलासिनी, नाना प्रकारचा नगरसमुदाय असलेली ही सर्व पृथ्वी
 जिंकून मी पाहिजेतर तुझ्याकरता जनकाला अर्पण करान या जगतामध्ये समरा-
 गणीत माझ्याशी युद्ध करणारा मला कोणाच दिसत नाही यासाठी युद्धामध्ये
 अजिंक्य ठरलेल्या माझ्या अतिप्रचंड सामर्थ्याचा तू पुन एकदा विचार तर
 करून घे। अनेक वेळा मी ध्वज उध्वस्त करून, सगळ्यामध्ये जिंकलेले देवदेव
 यापुढे माझ्यासमोर प्रतिपक्षी या नात्याने नुसते उभे राहण्यासही समर्थ नाहीत,
 यास्तव तू मला स्वीकार कर आणि उत्कृष्ट प्रकारे आपले शरीर तेजस्वी अलं-
 कारांनी भूषित करून घे तुझे रूप मला फारच सुंदर व अलंकार घालण्यास
 सर्वथा योग्य दिसत आहे तरी हे सुदरी, तू माझ्या कृपेमुळे आपले शरीर भूषित
 करून टाक (१७-२३)

हे विनयमपन्न सीते, तू आप वा इच्छेप्रमाणे विषयाचा उपभोग घे, इच्छेस

ललस्व मयि विस्त्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ।

मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव २४

शार्ङ्गि ममानुपदय त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि ।

किं करिष्यसि रामेण सुमगे चीरवासिना २५

निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्विनगोचरः ।

व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा २६

न हि वैदेहि रामस्यां द्रष्टुं बाप्युपलभ्यते ।

पुरोवलाकैरसितैर्मधैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् २७

न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः

हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव २८

चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।

येईल तें पेय सेवन कर आणि माझ्याशीं रममाण होऊन पृथ्वी अथवा संपत्ति वाटेला तें तूं इच्छेस येईल त्या लोकाना दे. माझी इच्छा परिपूर्ण कर, माझ्या-सारख्या घाडसी वीराला तूं नि संकषणें हवीं ती आज्ञा कर. माझ्या कृपेमुळे नुसा भाग्योदय होऊं लागला, तर तुझ्या बाधवाचेही मनोरथ परिपूर्ण होतात. हे कल्याणी, हे यशस्विनी, तूं माझे पराक्रम, संपन्नता आणि वैभव पहा! तर खरे! हे भाग्यवती, बल्कले परिधान करणाऱ्या रामाशीं तुला काय बरें कर्तव्य आहे? विजय मिळवण्याचें साधनही रामापाशीं काहीएक राहिलें नाहीं व त्याच्या-पाशीं संपत्तीही नाहीं, इतकेंच नव्हे तर तो आता वनात राहणारा व व्रतस्थ बनला असून, भूमीवर झयन करीत आहे तेव्हा अशा अवस्थेमध्ये तो जिवंत तरी राहिला असेल की नाहीं, याची मला शंका येते. बगळे ज्याचे अग्रेसर आहेत, अशा काळ्याजुट मेघानी झाकून टाकलेल्या चंद्रिकेप्रमाणे राक्षसद्विघानी तुला पूर्णपणे अचछादून टाकली आहे व म्हणून तुजें नुसतें दर्शन करून घेण्यासाठीं राम समर्थ होणार नाहीं, मग तुझ्या प्राप्तीची तर गोष्ट दूरच आहे. इंद्राच्या हातीं गेलेली भार्या ज्याप्रमाणे हिरण्यकशिपूला केवळ नारदमुनींच्या मार्फत प्रार्थना केल्यामुळेच प्राप्त जाली, त्याप्रमाणे माझ्या हातातून तुला पराक्रमांचे जोरावर प्राप्त करून घेण्यास राम समर्थ नाहीं (२३-२८)

मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा २७

क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ।

त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् २८

अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः

यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानाके २९

मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः ।

तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ३०

यानि वैधव्येण सुष्ठु रत्नानि च धनानि च ।

तानि लोकांश्च सुभ्रूणि मया भुङ्क्ष्व यथासुखम् ३१

न रामस्तपसा देवि न धनेन च विक्रमैः ।

न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ३२

पिय विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशाभिमेदिनीं च ।

मयि ललललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु धान्धवास्ते ३५

हे सुहास्यवदने, हे सुदरी, हे चारनयने, हे विलासिनी, गहड़ ज्याप्रमाणे मर्पाळा हरण करून नेतो, त्याप्रमाणे तूं माझे मन हरण करीत आहेस अंगाने सडपातळ, अलमाररहित आणि आर्ण पैठणी नेसलेल्या तुला अवलं वन करून, स्वतःच्या स्त्रियावरहि माझें मन आर्जनसे झालें आहे हे जानकी, सर्वगुण-संपन्न अशा जितक्या स्त्रिया माझ्या अन्त पुरात आज वास्तव्य करात आहेत, त्या सर्वांचें आधिपत्य वृ स्वाकार हे कृष्णकेशदुक्त सांते, त्रैलोक्यांतील उत्कृष्ट अशा ज्या स्त्रिया माझ्यापाशी आहेत, त्या लक्ष्मीची सेवा करणाऱ्या अप्सरा-प्रमाणे, तुझी सेवा करतील हें सुदरी, कुबेरापाशा जी काही उत्कृष्ट रत्ने व नाना प्रकारची उत्कृष्ट घने आहेत, तीं सर्व आणि त्याचप्रमाणे त्रैलोक्यातील सर्वहा उत्कृष्ट वस्तु यांचा तूं माझ्यासह खुशाल उपभोग घे हे देवी, तप, दळ, पराक्रम, धन, तेज आणि कीर्ति यांपैकी कोणत्याही एका गुणाच्या माघर्तत रामाला माफी दरोवरी करता येणार नाही (२९-३४)

हे स्त्रिये, माझ्या वर प्रेम करून तूं ज्येष्ठ विहार कर, नाटा कर, इच्छेप्रमाणे पान कर भोग्य वस्तूंचा उपभोग घे, धनराशि देऊन गोक आणि पृथ्वीहा

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।

कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहरमया सह भीरु काननानि ३६

इत्याप श्रीमद्रामायणे आत्मीयीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंश सर्ग ॥ २० ॥

एकविंश सर्ग ।

[९६९]

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।

भार्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः १

दुःखार्ता रदती सीता येषमाना तपस्विनी ।

चिन्तयन्ती धरारोद्धा पतिमेव पतिव्रता ॥

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिसिता ०

नियतं मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ।

न मां प्रार्थयितुं युक्तस्य सिद्धिमिव पापवृत् ३

अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ।

कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ४

कोणाला अर्पण कर, अस ■ ले म्हणजे तुझ्या याधवानाही तुझी भेट घेऊं देत
आपले सर्व मनोरथ इच्छेप्रमाणे परिपूर्ण करून घेऊं देत हे चिन्तयसपन्न सीते,
प्रफुल्लित वृक्षसमुदाय एकसारखे एक ज्यात अहेत आणि भ्रमरानी जी युक्त
आहेत, अशा समुद्रतीरावरील वनामध्ये माझ्यासह तू सुवर्णान्या उज्ज्वल हाराने
भूषित हेऊन यथेच्छ विहर कर (३५—३६)

याप्रमाणे मह मुनिवाल्मीकिप्रणात श्रीमद्रामायणसङ्गठ आदिकाव्यातील सुन्दर-
काण्डपैकी विगावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २००

त्या पूर राक्षस चें तें आपण भ्रवण केव्हा वर दुःख कुल झालेली सीता दीन-
वर्णाने आणि मोठ्या वाकुळीने दडदड त्याला म्हणली साराश, दुःखकुल
झालेली, रडत असलेली, भीतीने कापत अगलेला व पतिव्रता असल्यामुळे पता-
चेंच चिंतन करीत असलेली आणि राम समीप असताना शुभ हास्थ करणारी,
ती विचारी सुदर्शी साना, तृण मध्ये उरून रावणाला म्हणाली, “तुझा मन माझ-
पामूल निरुत्ता होऊन रात्रियाचे ठेराणा प्रीतियुक्त होऊ दे पापी पुष्ट जय-
प्रमणे ब्रह्मणेऽप्राप्तीग येव्य होती नाही, त्याप्रमाणे तू माझा इच्छा करण्याग

एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ।
 रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥
 नाहमौपयिकी भार्या परमार्या सती तव ।
 साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥
 यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ।
 आत्मानमुपमां कृत्वा खेषु दारेषु रम्यताम् ॥
 अतुष्टं खेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।
 नयन्ति निकृतिप्रशं परदाराः पराभवम् ॥
 इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।
 यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥
 यचो मिथ्या प्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ।
 राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥१०

योग्य नाहीस, मोठ्या बुलमध्ये जन्मस येऊन पुण्य कुलात प्राप्त झालेल्या माझ-
 सारख्या पतिव्रतेच्या हातून निघ कार्य कदापि होणार नाही. (१-४)

याप्रमाणे रावणाला सांगितल्यानंतर, ती यशस्विनी विदेहराजकन्या त्याच्या
 कडे पाठ करून पुनरपि म्हणाली, “ तुम्ही योग्य भार्या मी नव्हे मी परकी अहं
 आणि पतिव्रता आहे वास्तव तू चांगल्या रीतीने धर्माकडे दृष्टि देऊन, उत्तमो
 त्तम प्रकरानी आपलें आचरण झुड ठेव (५-६)

हे निशाचरा, जशा तुझ्या स्त्रिया तुला सरक्षणीय आहेत, तशाच दुसऱ्याच्याही
 आहेत म्हणून आपणाला जसे दुःख होतें, तसेच तें दुसऱ्याला दुःख होतें,
 असें समजून तूं स्वतःच्याच स्त्रियाचे ठिकाणीं रममाण हो स्वस्त्रीचे ठिकाण
 असंतुष्ट, चंचल आणि प्रभुव्य इन्द्रियवृत्ति असणारा व सज्जनाना तिग्मकारण्य
 वाटणारी बुद्धि वारण करणारा जो पुरुष असतो, त्याच्या पराजयाला परस्त्रिया
 कारणीभूत होत असत त ज्या अर्थां तुझी बुद्धि सदाचररहित व विपरीत
 दिसत आहे, त्या अर्थां येथे कोणी समजून नसावेत अथवा ते असले, तर
 तूं त्याची पर्वा करीत नसावास असे मला बटते दूरदर्शी लोकानी सांगितलेल
 तुझा हिताचा उपदेश, तुझ्या बुद्धीचा प्रह विपरीत आला अमन्यामुळे तू

अकृतत्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।	
समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्रानि नगराणि च	११
तथैव त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला ।	
अपराधात्तवैकस्य न चिराद्दिनशिष्यति	१२
स्वरुतैर्हन्यमानस्य राधणादीर्घदर्शिनः ।	
अमिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः	१३
एवं त्वां पापकर्मणे वक्ष्यन्ति निरुता जनाः ।	
दिष्टयैतद्वसनं घ्रातो रौद्र इत्येव हर्षिताः	१४
शक्त्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।	
अनन्या राधयेणाहं भास्करेण यथा प्रभा	१५
‘उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ।	
कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित्	१६

ऐक्य नाहीस, यासुळे मरं राजसत्ताचा नाश होईल. चारतर हिताचा उपदेश ऐकणं, ज्याच्या बुद्धीला पडत नाही व जो नेहमी लोकावर अन्याय करित असतो, अशा राजाच्या आश्रयाखालील समृद्ध असलेलीही राष्ट्रं व नगरं ज्याप्रमाणे नाश पावतात, त्याचप्रमाणे तुझा आश्रय केव्हासुळे रत्नमनुदायानी खण्खण भरलेली ही लंका केवळ तुझ्या एकाच्या अपराधाने लश्करच नाश पावेल. (७-१२)

हे रावणा, ज्याचे ठिकाण दूरवर विचार नसतो आणि म्हणूनच स्वतःच्या दूरदानीच त्याचा नाश होणार, हे ठरलेलं असते. अशा दुष्ट पुण्याचा नाश झाला, तर खरं प्राणी ज्याप्रमाणे आनंद मानित असतात, त्याचप्रमाणे “ या दुरावर हे घोर सकट आलं, ही मोठी मुर्देबाचीच गोष्ट समजली पाहिजे, ” असेच तू दुःख दिलेले सर्व लोक, तुझी दुष्कर्म आठवून तुला उद्देशून म्हणू लागतील. ऐश्वर्य अवयव वन याचे जोरावर माझे मन कोणालाही वळवता येणे शक्य नाही, कारण मर्यापामून जसे त्याचे तेज भिन्न असत नाही, तशाच मी रामापामून निराश्रय होणारी नाही. त्या लोकनाथ रामाचा मन्य हात उगारला घेऊन एकदा शयन केव्हापर तुमच्या कांठाचाही हात मस्तगखाली घेऊन, मी कधी बरे शयन करणं शक्य आहे ? (१३-१६)

अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः ।	
व्रतघातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः	१७
साधु राघण रामेण मां समानय दुःखिताम् ।	
घने वासितया सार्धं करेण्वेव गङ्गाधिपम्	१८
मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ।	
यन्धं चानिच्छता घोरं त्ययासौ पुरुषर्षभः	१९
विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ।	
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि	२०
प्रसादयस्य त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ।	
मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि	२१
एवं हि ते भवेत्स्यस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ।	
अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यासि चापदम्	२२

ज्याप्रमाणे ब्रह्मविद्या ही ब्राह्मणालाच योग्य आहे, त्याप्रमाणे ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वक समावर्तन झाल्यावर यथाविधि माझे पाणिग्रहण केलेल्या त्या पृथ्वीपति रामा-
च्य मी योग्य भार्या आहे, यासाठी, हे रावणा, वनामध्ये वास्तव्य केलेल्या
हृत्तिणीची ज्याप्रमाणे गजेशांशी गाठ घालून देणें योग्य असतें, त्याप्रमाणे तूं नीट
विचार कर व मजसारख्या या दुःखीकष्टी जिबला रामाकडे पोचती कर. हें
लंकास्थान सुरक्षित रहावें आणि आपणावर भयंकर आक्रमणास तोंड देण्याचा
प्रसंग न थावा, अशी जर तुम्ही इच्छा असेल, तर या पुरुषभ्रेष्ठ रामाला मित्र
कहन घेणेंच तुला योग्य आहे. जगद्विरूपात राम सर्व धर्म जाणणारा असून
शरणागतास अभय देऊन प्रेम करणारा आहे. म्हणून तुला जर जिवंत राहण्याची
इच्छा असेल, तर तूं त्याच्याशी मैत्री जोड. शरणागतावर कृपा करणा-या
या रामाला तूं प्रसन्न करून घे आणि मन शुद्ध ठेवून, तूं मला त्याच्या स्वार्थीन
कर. (१७-२९)

साराश, मला जर रघुवंशजश्रेष्ठ रामाच्या स्व धीन करशील, तरच तुझे कल्याण
होईल आणि या माझ्या सांगण्याच्या विरुद्ध जर तू वागूं लागशील, तर तुला
परायण ठेवें भयंकर संकट प्राप्त होईल. इंद्राच्या हस्तून सुटलेलें वज्र अथवा

वर्जयेद्भ्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकाश्चिरम् ।

त्वद्विधं न तु संकुद्धो लोकनाथः स राघवः २३

रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ।

शतकृतुचिसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव २४

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इयोरगाः ।

इषयो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः २५

रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्यामस्यां न संशयः ।

असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः २६

राक्षसेन्द्र महासर्पान्स रामगरुडो महान् ।

ऊद्धरिष्यति धेगेन चैनतेय इयोरगान् २७

अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः ।

असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां चिष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः २८

जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां धले ।

प्रत्यक्ष मृत्यु हे वाही काल कदाचिन् तुझी उपेक्षा करतील, परंतु त्या लोकनाथ रामास एवढा जर शोध आला, तर तो तुझ्यासारख्याचा समूळ नाश केल्यावाचून राहणार नाही. इशाने सोडलेल्या वज्राच्या भयंकर आगजाप्रमाणे रामाच्या धनुष्याचा अति प्रचंड शब्द तुझ्या कानी पडेल. उत्सृष्ट वेरें व प्रदीप्त मुखें धमलेल्या भुजंगाप्रमाणे दिसत असलेले आणि रामलक्ष्मणाच्या नावाने चिन्हित झालेले बाण सचरच येथे तुझ्यावर येऊन पडतील. कंकपश्याच्या पिसांनी युक्त असलेले त्याचे बाण राक्षसांचा घात करण्याकरता या नगरीतील योर्बिचितही जागा मोकळी ठेवणार नाहीत. (२१-२६)

विनतापुत्र गरुड ज्याप्रमाणे मोठे मोठे सर्प वेगाने, त्वरेने उचलून नेत असतो, त्याप्रमाणे राक्षसराजस्त्री मोठमोठे सर्प तो रामस्त्री गरुड या नगरीतून वेगाने उचलून नेईल. तीन पावले टाहून ज्याप्रमाणे विष्णूने दैत्यापासून उज्ज्वल लक्ष्मी हरण करून नेली, त्याप्रमाणे जत्रूना जेरीस आणणारा माझा भर्ता तुझ्यापासून मला त्वरेने घेऊन जाईल. हे राक्षसा, राक्षसाच्या सैन्याचा रामाच्या हातून वध होऊन, त्याने जनस्थानातील सर्व राक्षसाचा स्वर्गाने उध्वस्त केले आहेत. यामुळे

अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै २०
 आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ।
 गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाधम २०
 न हि गन्धमुपाग्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ।
 शफ्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव २१
 तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ।
 वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य विग्रहे २२
 क्षिप्रं तव सनाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ।
 तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः २३

गिरिं कुबेरस्य गतोऽथवालयां सभां गतो वा वरुणस्य राहः ।
 असंशयं दाशरथेर्विमोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव २४
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[१००३]

इतका निर्बल झालास, तरी मला येथे हरण करून आणिलीस, हें नीट केलें नाहीस हे अधमा, ते पुरषश्रेष्ठ बंधू वनामध्ये गेले असताना, त्याच्या आश्रमामध्ये कोणा नाहीस पाहून तूं प्रवेश केलास व मला तेथून घेऊन आलास, हे खरोखर बाईट केलेस अरे, बाघाच्या दृष्टीसमोर उभे राहण्यास ज्याप्रमाणे क्षुद्र श्वान समर्थ नसत, त्याप्रमाणे रामलक्ष्मणाचा वास आल्यावर त्याच्यासमोर उभा राहण्यास तू समर्थ होणार नाहीस (२७-३१)

वज्राने एक हात तुटून पडल्यानंतर वृषासुराचा शिखर राहिलेला दुसरा हात ज्याप्रमाणे युद्धामध्ये इद्रान्या दोन हातांशीं टिकाव धरण्यास समर्थ झाला नाही, त्याप्रमाणे त्या रामलक्ष्मणाशीं तुझे युद्ध सुरू झाले, तर तुला सहाय्य करणारे तुझे सैन्य मळीसुद्धा टिकाव धरणार नाही, ज्याप्रमाणे पाणी थोडे असले, तर तें सूर्य आपल्या किरणानीं तांबडतोव नाहीस करतो, त्याप्रमाणे लक्ष्मणासह तो माया नाथ, राम आपल्या बाणानीं तुझा प्राण योज्या क्षणात हरण करील. कुबेराचें निवासस्थान जो कैलास पर्वत, तेथे जरी तू गेलास किंवा वरुणराजाच्या समेमध्ये जरी जाऊन बसलास, तरी विजेचा तडाका बस यावर महा प्रचंड वृष्टी पड-

द्वाविंशः सर्गः ।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः ।
 प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् १
 यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ।
 यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा २
 संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ।
 द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ३
 ग्रामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निवध्यते ।
 जने तस्मिन्स्यनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ४
 एतस्मात्कारणात् त्वां घातयामि वरानने ।
 वधाहामवमानाहं मिथ्या प्रव्रजने रताम् ५

प्रमाणे प्राण सोढितो, त्याप्रमाणे कलाचाच तटाका बसलेला तूं दगदरपी रामाची गाठ पड्याचरोपर निःसंशय प्राण सोढील. ” (३२-३४)

याप्रमाणे महामुनिवाग्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदर-काण्डावैकी एकविसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २२ ॥

सीतेचें तें मर्मभेदी कठोर भाषण श्रवण केल्यावर, राक्षसाधिपति रावण अप्रिय शब्दांनी त्या प्रियदर्शन मतेला म्हणाला, “ पुरुष जों जों स्त्रियांचें सांत्वन करीत जातो, तों तों तो त्यांना आवडूं लागतो, असं सामान्यतः जगतामध्ये दिसून येते; परंतु मी जसें जसें तुझ्याशी प्रिय भाषण करीत आहे, तसा तसा तूं मान-माझा अनादरच करीत आहेत, रत्ना सोडून धावत मुटलेल्या अधोना ज्याप्रमाणे चांगला सारथी आवरण धरतो, त्याप्रमाणे तुझ्यासंबंधी माझ्या मनामध्ये उत्पन्न झालेला काम माझ्या कौर्धाना आवरून धरीत आहे. मनुष्याचा कामच सरोवर क्रोधापेक्षाहि दूर आहे; कारण ज्या ज्या व्यक्तीसंबंधी अत्यंत क्रोध स्वामाचिरूपणेंच येतो, त्याच व्यक्तीच्या ठिगणां काम बद्ध होऊन राहतो व त्या व्यक्तीबद्दल दया आणि प्रेम हीं नसोसर उत्पन्न होतात व या कारणामुळेच, हे मुंदरी, तुझा निरस्कार करून, वच करणेंच योग्य असताहि ब्रह्मचर्यपालनाविषयी व्यर्थ तत्परता दाखवणाऱ्या तुझ्यासारंगीचा मी घात करीत नाहीं. हे मंधिली, तूं माझ्याशीं

पहपाणि हि चांक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ।

तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ७

एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ।

‘क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ७

द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः ।

ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ८

द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ।

मम त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति खण्डशः ९

तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।

देवगन्धर्वकन्यास्ता विपेदुर्विकृतेक्षणाः १०

ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः ।

सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ११

ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ।

उवाचात्महितं वाक्यं धृत्तशौटीर्यगर्वितम् १२

जें जें कठोर भाषण करीत आहेस, त्या त्या अपराधाबद्दल भयंकर रीतीने तुझा वध करणेच योग्य आहे. ” (१-६)

याप्रमाणे विदेहराजकन्या सीतेला सांगितल्यानंतर, क्रोधवश झालेला तो राक्षसाधिपति रावण पुनरपि तिला म्हणाला, “ हे सुंदरी, माझ्या विचारास संमति देण्याबद्दल वाट पाहण्याची जी कालमर्यादा मी तुला सांगितली आहे, ती संपूर्ण होण्यास मला सुमारे दोन महिने थाबलें पाहिजे. या दोन महिन्यांनंतर एक तर तुला माझ्या शय्येवर आरोहण करावें लागेल किंवा जर दोन महिन्यांनंतरही भर्ता या नात्याने तूं माझा स्वीकार केल्या नाहीस, तर माझ्या न्याहारीकरिता आचारी तुझे तुकडे तुकडे करून टाकितील. ” (७-९)

असें बोलून राक्षसराज रावण सीतेची निर्भर्त्सना करूं लागला, तेव्हा तेथे असलेल्या देवकन्या व गंधर्वकन्या यांचीं तोंडें उतरली व त्या मनात विष झाल्या आणि रावणाने सीतेला धमकी दिल्यानंतर दुसऱ्या देवकन्यानी व गंधर्वकन्यानी ओठ, नेत्र व मुख यांनी खुणा करून तिला घोर दिला. त्याचा आधार

नूनं न ते जनः कश्चिदसिन्निःश्रेयसि स्थितः ।	
निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात्	१३
मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ।	
त्वदन्यास्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः	१४
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ।	
उक्तवानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे	१५
यथा हस्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने ।	
तथा द्विरद्वयद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः	१६
स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे ।	
चक्षुषो विषये तस्य न यावदुपगच्छसि	१७
इमे ते नयने शूरे विकृते कृष्णपिङ्गले ।	
क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्यं निरीक्षतः	१८

मिळाल्यावर, सदाचरण आणि पतीचे सौम्य याचा अभिमान बाळगणाऱ्या सीतेने राक्षसाधिपति रावणाला हितावह असं भाषण त्याच्याशीं तीने केलें, (१०-१२)

ती म्हणाली “ या नगरामध्ये तुझे कन्याण करण्याविषयी दक्ष असलेला असा कोणीही पुरुष खरोखर नाही, कारण या निंद्य कर्मापासून तुझे कोणीच कसे निवारण करीत नाही ? अरे, इंद्राच्या शचीप्रमाणे असणारी जी मी, धर्मात्म्या रामाची पत्नी, तिची प्रार्थना करण्याचें मनामध्ये आणणारा तुझ्याशिवाय त्रैलोक्यामध्ये दुसरा कोणी सापडेऊ काय ? हे राक्षसाधमा, ज्याच्या तेजाला अंत नाही अशा रामाच्या भायेंला उद्देशून ज्या अर्थी तूं आपल्या मनातील पापाचा उच्चार केलेला आहेस, त्या अर्थी कंठे गेलास तर तूं त्याच्या हातून सुटशील वरें ? मत्त हत्ती आणि सत्ता याची वनामध्ये दुर्दैवाने प्रतिपक्षा या नात्याने एकत्र गाठ पडावी, त्याप्रमाणे साप्रतचा तुझा प्रकार झालेला आहे. राम हा मत्त गजाप्रमाणे आहे आणि हे नीचा, तूं क्षुद्र संज्ञाप्रमाणे आहेस. त्याच्या दृष्टीच्या टप्प्यात जोंपर्यंत तूं गेला नाहीस, तोंपर्यंत त्या इक्ष्वाकुनाथाची येथे निर्लज्जपणें निंदा करताना तुला काहीच वाटणार नाही, हे ठीक आहे, परंतु हे अनार्य, तूं माझ्याकडे वार्डट नजरेने निरखून पहात असताना तुझे क्रूर, विकृत आणि कृष्णवर्ण व पिगट-

तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च ।	
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप दार्यति	६९
असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ।	
न त्यां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहतेजसा	७०
नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ।	
विधिस्तच्च वधार्थाय विहितो नात्र संशयः	७१
शूरेण धनदभ्रात्रा यलैः समुदितेन च ।	
अपोह्य रामं कस्माच्चिद्दारचौर्यं त्वया कृतम्	७२
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।	
विभृत्य नयने शूरे जानकीमन्ववैक्षत	७३
नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः ।	
सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोप्रलोचनः	७४

वर्णाचे डोळे पृथ्वीवर गळन वसे पडले नाहीत ? (१३-१८)

अरे, मी त्या धर्माच्या रामाची पत्नी व दशरथाची स्नुषा असून, माझ्याशी असून्य भाषण करीत असताना, हे पाप्या, तुझ्या जिहवेचे तुकडे तुकडे वसे होत नाहीत ? रामाची आज्ञा मला नाही आणि तपाचें परिपालन करावयाचें आहे, दासुळे, हे दक्षानना मी आपल्या पातिन्याच्या तेजाने तुझे भस्म करण्यास समर्थ असले, तरी तसें करत नाही. वस्तुतः त्या विवेकी रामाची मी भार्या आहे, म्हणून तुझ्या हातून माझा अपहार होणें शक्यच नव्हतें परंतु तुला वध व्हावा, दासाठी देवानेच हा प्रहार घडवून आणिला आहे, यात संशय नाही सैन्यबलावर प्रबल झालेला तूं, कुबेराचा भ्राता, मोठा शूर पडलास की नाही, म्हणून मारीच राक्षसाच्या मायेने रामाला फसवून दूर घालवून, हार्त्तार्य करण्याचे शौर्य तुझ्या हातून घडलें ? " (१९-२२)

हें सीतेचें भाषण ऐकताच तो राक्षसाधिपति रावण आपले उग्र डोळे बट्टाहन तिच्याकडे पाहूं लागला. या वेळीं मोठे मोठे हात व मस्तकें असलेला तो भव्य रावण नीलमेघाप्रमाणे दिसत होता, त्याचा पराक्रम व चालण्याची टब ही सिंहाप्रमाणे होती, त्याच्या जिह्वा प्रदीप्त झाल्या असून, नेत्र उग्र दिसत होते, मुकुटाचा

चलाप्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ।

रक्तमाल्याम्बरधरस्तताङ्गद्विभूषणः २५

श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ।

अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः २६

ताभ्यां स परिपूर्णभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ।

शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः २७

तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ।

रक्तपद्मचपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः २८

स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् ।

श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयङ्करः २९

अचेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ।

उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ३०

अप्रभाग वर वर सरत अमन्यामुळे, तो अधिकच उंच दिसत होता; चित्रविचित्र पुष्पमाला व उज्या त्याने लावलेल्या होत्या; रक्तवर्णाचीं पुष्पे आणि वस्त्रे त्याने धारण केलीं अमून, उत्कृष्ट मुवर्णाचीं बाहुभूषणे त्याने घातलेलीं होतीं, मोठ्या वृष्णवर्ण वटिस्ताने तो चांगलाच बद्ध झाला असल्यामुळे, अमृत उत्पन्न करणारा वासुकि नावाच्या भुजंगाने बद्ध झालेला मंदरपर्वतच की काय असा तो दिसत होता. (२३-२६)

दक्षीने परिपूर्ण असलेल्या आपल्या भुजामुळे तो पर्वतप्राय देहाचा राक्षसाधिपति शिखरांच्या योगाने शोभणाऱ्या मंदरपर्वताप्रमाणे शोभत होना. बालसूर्याप्रमाणे तेजस्वी कुंडलानी तो भूषित झाला होता, म्हणून तो आरक्तवर्ण पाने व पुष्पे असणाऱ्या अन्नोक्तवृक्षानी भूषित झालेल्या दुसरा पर्वतच की काय, असा दिसत होता. सर्व भोग्य पदार्थ जवळ असल्यामुळे तो रावण कल्पवृक्षतुल्य बनून, अलंकार धारण केलेला असल्यामुळे जरी मूर्तिमान् वसंत ऋतूच असा नासत होता, तरी श्मशानानील प्रसिद्ध ठिकाणच्या वृक्षाप्रमाणे तो भयंकरहि होता. याप्रमाणे श्रीघाने ज्याचे डोळे लालवुंद झाले आहेत, असा तो रावण भुजंगाप्रमाणे मुस्कारे टाकीत टाकीत सीतेकडे बघून म्हणाला, “ सूर्य ज्याप्रमाणे

अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ।

नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ३१

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।

संददर्श ततः सर्वा राक्षसीघोरदर्शनाः ३२

एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ।

गोकर्णा हस्तिकर्णा च लम्बकर्णामकर्णिकाम् ३३

हस्तिपद्मश्वपदौ च गोपदीं पादचूलिकाम् ।

एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ३४

अतिमात्रशिरोम्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ।

अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वानखामपि ३५

अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ३६

यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।

संधिकालीन अंधःकाराचा नाश करतो, त्याप्रमाणे मर्यादा सोडून बागणाऱ्या दारिद्री रामाचें अवलंबन करीत असलेल्या तुझा मी आज आपल्या सामर्थ्याच्या योगाने नाश करून टाकीन. ” (२७-३१)

. असें सांगितला सांगितल्यानंतर शत्रूला गर्भयुक्त करणाऱ्या रावणराजाने त्या ठिकाणच्या दिसण्यातही भयंकर असलेल्या सर्व राक्षसत्रिया अवलोकन केल्या. कोणाला एकच नेत्र, कोणाला एकच कान, कोणाचे कान उतरीय वक्राप्रमाणे झरंजर आच्छादन करता येण्यासारखे विशाल, तर कोणाचे कान गर्दसारखे, कोणाचे हत्तीसारखे, कोणाचे लाव व कोणी मुळीच कानाशिवाय होत्या. कोणाचे पाय हत्तीसारखे, कोणाचे अश्वसारखे, कोणाचे बेलसारखे, कोणाचा पायलाच कानाप्रमाणे पाळ्या फुटलेल्या, कोणाला एकच नेत्र, कोणाला एकच पाय, कोणाचे पाय स्थूल, कोणी मुळीच पायाशिवाय; कोणाच्या मस्तकाचें व मानेचें प्रमाण फारच मोठें, कोणाचे स्तन व उदर अतिशयच प्रचंड, कोणाचें मुख व नेत्र फारच मोठे, कोणाची जीभ व नखें फारच लांब, कोणी मुळीच नासिकाहीन, कोणाचें मुख सिंहसारखें, कोणाचें बैलासारखें आणि कोणाने डुकरासारखें होते. अशा प्रकारच्या राक्षसत्रिया पाहून त्यांना तो म्हणाला, “हे

तथा फुरत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा	३७
प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ।	
आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च	३८
इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।	
काममन्युपरीतात्मा जानकीं प्रति गर्जत	३९
उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ।	
परिप्लव्य दशग्रीवमिदं चवनमत्रवीत्	४०
मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ।	
विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर	४१
नूनमस्यां महाराज न देवा भोगसत्तमान् ।	
विदधत्यमरश्रेष्ठास्तय बाहुबलार्जितान् ।	४२
अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ।	
इच्छतीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना	४३

राक्षसत्रियानो जनकान्या सीता मला लवकर वश होईल, अशा रीताने तुम्हा सर्वां व्यवस्था लवकर करा, तुम्ही एकाच जमून तिला उपदेश करा आणि प्रतिकूल व अनुकूल हे देव्हा प्रवार उद्यामध्ये आहेत, अशा साम, दान प्रभृती-भेदक उपायांनी अथवा दड उगहनही तुम्ही सानेचें मन वळवा ” (३७-३८)

असैं त्यांना सांगून विप्रयवासना व क्रोध यात गुरफटेल' तीं राक्षसराज पुन्हा पुन्हा जानकीला उद्देगून मोठ्याने गर्जना कर लागला तेव्हा धान्यमालिन नावाची राक्षसी लागलीच त्याच्याजवळ गेली आणि त्याला आलिंगन देऊन म्हणाली, “ हे महाराजा, तू माझ्यासह क्रीडा कर हे राक्षसाधिपते, या वळक-ग भिकारण्या मानवी सीतेशीं तुला काय कर्तव्य आहे ? हे महाराज, आपल्या बाहुबलाने तू ज्या सवात्पट्ट भोग्य वस्तु संपदन केव्या आहेस, त्या केवळ हिच्यासाठी तू खर्चून टाकण्यास अमरश्रेष्ठ देवहि तुला मन्त्रणा देणार नाहीत इतकी थोर योग्यता हिचा नाही शिवय निकाम अमलेच्या क्रीची इच्छा धरणाऱ्याचें शरीर मात्र जळत असतें, पण तेच सद्यम क्रीची इच्छा धरणाऱ्याला निव्यापासून चांगला आनंद प्राप्त होत असतो (३९-४३)

एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ।

प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ४४

प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

ज्वलद्भास्करसंकाशं प्रविवेश निवेशनम् ४५

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः ।

परिवार्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोत्तमम् ४६

स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रधेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ।

विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव घेद्वम प्रविवेश रावणः ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिनाम्ने सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

[१०५०]

इत्युक्त्वा मैथिलीं राज्ञा रावणः शत्रुरावणः ।

संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह १

निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ।

राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुधुः २

याप्रमाणे बोलून त्या राक्षसींनी त्याला तेथून दूर सारलें, तेव्हा तो मेघतुल्य चलावून राक्षस तेथून हसतहसत परत फिरला. चालण्यामुळे जणू पृथ्वी कंपित करीतच तो रावण तेथून निघाला आणि दज्जवेल सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असलेल्या आपल्या प्रासादात त्याने प्रवेश केला. देवकन्या, गंधर्वकन्या व नागकन्या ज्या त्यांच्याभोवती गराडा देऊन उभ्या होत्या, त्याही त्याच्याबरोबर त्या श्रेष्ठ गृहानमध्ये प्रविष्ट झाल्या. साराश, धर्माविषयी तत्पर आणि लटलट कापत असलेल्या त्या मिथिलराजकन्या सीतेची निर्भर्त्सना केल्यानंतर, तिला तेथेच सोडून देऊन तो मदनाने मोहवश झालेला रावण स्वतःच्याच प्रासादांत परत गेला. (४४-४७)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदरकांडापैकी बाविसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २२ ॥

शत्रूंमध्ये हाहाकार करून टाकणारा तो रावण याप्रमाणे सीतेला बोलून आणि त्या सर्व राक्षसींना आपल्या आज्ञा सांगून तेथून निघून गेला. तो राक्षसराज तेथून निघून पुनः अंतपुरामध्ये गेल्यावर सीतेभोवताली असलेल्या भयंकर

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।	
परं परुषया वाचा वंदेहमिदमब्रुवन्	३
पौलस्त्यस्य चरिष्यस्य रावणस्य महात्मनः ।	
दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे	४
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।	
आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षीं सीतां करतलोदरीम्	५
प्रजापतीनां पण्णां तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः ।	
मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विप्रतः	६
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ।	
नाम्ना स विप्रया नाम प्रजापतिसमप्रभः	७
तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ।	
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भयितुमर्हसि ।	
मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे	८
ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।	

रूप धारण करणाऱ्या राक्षसस्त्रिया संताप अनावर होऊन तिच्याकडे धावल्या. क्रोधाने व्याप्त झालेल्या त्या राक्षसस्त्रिया सीतेसमोप गेल्यानंतर अति कठोर वाणीने तिला म्हणाल्या, “हे सीते, पुलस्त्यपुन व धेट्ट अद्या त्या महारम्या दशानन रावणाची भार्या होणें तुला बरें वाटत नाही, हें नेंद नव्हे. ” (१-४)

नंतर क्रोधाने बिबे डेळे लालमुंद झाले आहेत, अशी एकजटा नांवाची राक्षसी त्या सडपातळ सीतेला हाक मारून म्हणाली, “सहा प्रजापतींपैकी पुलस्त्य या नावाने प्रसिद्ध असलेला हा प्रजापति, ब्रह्मदेवाचा मानसपुन अमून, चवथा प्रजापतिच होय. तो कार्त्तिके प्रजापतीसारखा अमून विप्रया या नावाने प्रसिद्ध असलेला तेजस्वी महर्षि त्या पुलस्त्याचा मानसपुन होय. हे विशालनयने सीते, शत्रूंमध्ये हाहाकार उडवून देणारा हा रावण त्या प्रख्यात पुलस्त्याचा पुन होय. तेव्हा त्या राक्षसराजाची भार्या होणें तुला अयोग्य नाही. हे मर्वागमुंदरी, नों केलेला हा उपदेश तुला पटत कसा नाही ? ” (५-८)

विवृत्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा	९
येन देवास्त्रयस्त्रिशोदेवराजश्च निर्जितः ।	
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि	१०
वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।	
यलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लिप्ससे	११
प्रियां यदुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः	
सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः	१२
समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ।	
अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः	१३
अन्या तु विकटां नाम राक्षसीं वाक्यमब्रवीत्	१४
असकृद्भीमवीर्येण नागा गन्धर्वदानवाः ।	
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः	१५
तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ।	
किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ।	
ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्	१६

या नंतर माजरासारख्या नेत्राची हरिजटा नामक राक्षसी रागाने जोळे वढाहून म्हणाली, “ ज्याने तेहेतीस देव आणि देवराज इंद्र यत्ना युद्धात पराभव केला, त्या राक्षसराज रावणाची तूं भार्या होणेच उचित आहे. वीर्याने उचवळत असलेला आणि संग्रामामध्ये कधीही परावृत्त न होणारा जो शूर, बलाढ्य व वीर्यवान् रावण, त्याची भार्या होणे तुझ्या मनात कसे बरे येत नाही ? महाबलाढ्य रावणराजा अतिशय श्रेष्ठ असलेल्या आपल्या प्रिय भार्येचा त्याग करून, सर्वांमध्ये अतिशय माध्यवान् असलेल्या तुझाच स्वीकार करील. सहस्र स्त्रियांनी परिपूर्ण भरलेले आणि नाना प्रकारच्या रत्नांनी सुशोभित असलेले आपले अन्तःपुर सोडून देऊन रावण तुझाच स्वीकार करील. ” (९-१३)

यानंतर विष्टा नामक राक्षसी म्हणाली, “ ज्या मयंजर पराक्रमी रावणाने नाग, गंधर्व आणि दानव यांना समरागणामध्ये जिंकले, तो तुझ्या अगदी निम्नट सान्निध्यात आला असून, हे अधमे, त्या सर्वगुणसंपन्न महात्म्या राक्षसराज

यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः १७

न वाति स्मायतापाङ्गि किं त्वं तस्य न तिष्ठसे १८

पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ।

शैलाः सुघुबुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति १९

तस्य नैकतराजस्य राजराजस्य भामिनि ।

किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यायै रावणस्य हि २०

साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ।

गृहाण सुस्मिते पाप्यमन्यथा न भविष्यसि २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

[१०७१]

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विवृताननाः ।

परुषं परुषानर्हामृचुस्तद्वाक्यमप्रियम् १

किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोरमे ।

रावणाची भार्या होणें तुझ्या कमें घरें मनांत येत नाही ? ” याजंतरं दुर्मुखी नावाची राक्षसी तिला म्हणाली, “ ज्याला भिऊन जाऊन मूर्ख प्रकाशत नाही आणि वायूही वहात नाही, त्या रावणाला वध होऊन, हे विशालमयने सीते, तूं का घरें रहात नाहीस ? ज्याच्या भीताने रूक्ष पुष्पांचा बर्पाव करतात, आणि ज्वाले इच्छा प्रकट केली असता पर्वत व मेघ जलसाव कसे लागतात, ह्या राजाधिराज राक्षसाधिपति रावणाची भार्या होण्याची बुद्धि तुला कशी घरें होत नाही ? हे देवी, हे भामिनी, खरोखर तुझ्या हिताचा आणि उत्कृष्ट असा उपदेश मी तुला केला आहे; यास्तव, हे मुद्दालस्यवदने, तूं हा उपदेश ऐक, नाही तर तुझें अस्तित्वच राहणार नाही. ” (१४-२१)

याप्रमाणे महामुनियात्मीभिर्प्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुन्दर-काण्डांपैकी तेविसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २३ ॥

नंतर अनाद्विनाद वेदव्याख्या त्या सर्व राक्षसत्रिया, कठोर भाषण कर-प्यास पात्र नसलेल्या त्या संतिला उद्देगून कर्णकठोर व अप्रिय भाषण करूं लागल्या त्या म्हणाल्या, “ सर्व प्राण्यांचें मन अकर्तून टाकणाऱ्या आणि मोठ्या

महार्हशयनोपेतै न वासमनुमन्यसे	२
मानुषे मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ।	
प्रत्याहर मनो रामाश्चैवं जातु भविष्यति	३
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ।	
भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम्	४
मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ।	
राज्याद्भ्रष्टमस्तिद्वार्थं विकृष्टं तमनिन्दिते	५
राक्षसीनां घचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ।	
नेत्राभ्यामथुपूर्णाभ्यामिदं वचनमध्वीत्	६
यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरत संगताः ।	
नैतन्मनासि वाक्यं मे किल्विदं प्रतितिष्ठति	७
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।	
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि यो वचः	८
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।	

मौढ्या मूल्यवान् शब्दा असलेल्या अंतःपुरामध्ये राहणे तुला का बरें पसंत पडत नाही ? हे मानुषे, मनुष्याचीच भार्या होऊन राहणे तुला उत्तम वाटत आहे, परंतु रामापासून तू आपलें मन निवृत्त कर; कारण तुझ्या मनात असलेल्या रामाची व तुझी गाठ पडणे पुनः कधीच शक्य नाही. साराश, त्रैलोक्यार्तल संपत्तीचा उपभोग घेणाऱ्या राक्षसाधिपति रावणाशी तू भर्ता या नात्याने समान वळन खुशाल क्रीडा कर. हे कल्याणी, हे सुंदरी, तूं स्वतः मनुष्य असून राज्यापासून श्रष्ट झालेल्या व मनोरथ भग्न झाल्यामुळे दुःखित झालेल्या त्या मनुष्यदेही रामाची तू इच्छा करीत आहेस, हे नोंट नाही.” (१—५)

हे राक्षसस्त्रियाचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या कमलनयना संतिचे डोळे अश्रूंनी भरून आले आणि ती म्हणाली, “ तुम्ही एकत्र होऊन जगतामध्ये निद्र ठरलेला उपदेश मला करीत आहा, परंतु तो पातक वाटवणारा असल्यामुळे माझ्या मनामध्ये ठसत नाही. मनुष्यस्त्री राक्षसाची भार्या होणे योग्य नाही. यास्तव, तुम्ही साऱ्या जणी मला खाऊन टाक, पण मी तुमचें म्हणणे ऐणार

तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला	९
यथा शर्चा महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ।	
अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा	१०
लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ।	
सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा	११
सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ।	
नैपथ्यं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता	१२
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ।	
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता	१३
सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।	
भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः	१४
अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमार्जिशपाद्रमे ।	
सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशूणोत्कपिः	१५
तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समन्ततः ।	

माही. दीन असो अथवा राज्यहान असो, भर्त्स हेंच मासे उपास्यदेवत आहे, म्हणून सूर्यापत्नी सुवर्चला ज्याप्रमाणे सूर्यावर नेहमी अनुरक्त असते, त्याप्रमाणे मी नेहमी त्या रामच्याच ठिकाणा अनुरक्त आहे, ज्याप्रमाणे महाभाग्यवनी शची ईशचें, अरुंधती वसिष्ठाचें, रोहिणी चंद्राचें, लोपामुद्रा अगस्त्याचें, सुकन्या च्यवनाचें, सवित्री सत्यवनाचें, श्रीमती कपिलाचें, मदयन्ती सौदासाचें, केशिनी सगराचें अथवा भीमराजाची कन्या दमयन्ती निपधराज नलाचें अवलंबन करून राहिली, त्याप्रमाणे मी माझा भर्ता टक्क्याकुवंशज श्रेष्ठ जो राम दयाचेंच अवलंबन करून राहिलेली आहे ” (६—१३)

हे सीतेचें भाषण ऐकताच राक्षसस्त्रियाना अत्यंत खोब आला आणि रावणाची रवाना तशी अज्ञा झाली अगन्यामुळे कर्णकट्टु शब्दानो तिची निर्भर्त्सना करूं लागला. त्या राक्षसस्त्रिया सीतेला घमकी देऊं लागला असतांना, त्याची भाषणें, शिशपावृन्नावर काहीएक न बरेना गुपचुप दडून बसलेला हनुमान वानर ऐकून होता रागाने लटलट पात अगलेल्या व मभोवती गराडा देऊन

भृशं संलिलिहुर्दीप्तान्मलम्बान्दशनच्छदान्	१६
ऊचुश्च परमभुद्धाः शृगृह्याशु परश्वधान् ।	
नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम्	१७
सा भर्त्स्यमाना भीमार्भी राक्षसीभिर्वराङ्गना ।	
सा चाप्पमपमार्जन्ती शिशपान्तामुपागमत्	१८
ततस्तां शिशपां सीता राक्षसीभिः समावृता ।	
अभिगम्य विशालाक्षी तस्यौ शोकपरिप्लुता	१९
तां कृशां दीनवदनां मलिनाभ्यस्वासिनीम् ।	
भर्त्सयाञ्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः	२०
ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ।	
अब्रवीत्कुपिताफारा कराला निर्णतोदरी	२१
सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः ।	
सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते	२२

बसलेल्या राक्षसस्त्रिया क्रुद्ध होऊन सीतेजवळ अल्या आणि आपले प्रदीप्त व
हीच ओठ एकसारख्या चाटू लागल्या नंतर त्या अ यंत क्रुद्ध होऊन व ह तातील
जुहाडी सरसावून म्हणल्या, “ र क्षसाधिपति रावण हिचा भर्ता व्हावा, इतका
हिची योग्यताच नाही ” याप्रमाणे तेथेच भयंकर राक्षसस्त्रिया तिची कठोर
शब्दांनी निर्भर्त्सना करू लागल्या तेव्हा ती श्रेष्ठ स्त्री संता अश्रु पुशोत पुशीत
त्या शिशपावृक्षाजवळ गेली (१४-१८)

अशा रीतीने राक्षसस्त्रियानी वेढून टाकलेली व शोकाने घेरलेली ती विश ल-
नयना सीता त्या शिशपावृक्षासमीप जाऊन उभा राहिली, तरी त्या दीनवदन
होऊन मलिन वस्त्र परिधान करणाऱ्या व टूट झ लेल्या सातेच्याभावती जमून, त्या
भयंकर राक्षसस्त्रिया तिची निर्भर्त्सना करू लागल्याच शिशप वृक्षासमीप गेल्या-
नंतर भयंकर नेत्र, रागीट मुद्रा व खवदाडी गेलेले पोट असलेली विनतानामक
अनाळ-विकाळ राक्षसी तिला म्हणाली, “ हे साते, झाले इतकें पुरें झलें तु
भर्त्याविषयी आपले प्रेम दर्शविलेस हें ठीक झले, पण हे करायणी, केणतीही गोष्ट
अति झाली, तर तेंच भवटाला कारणाभूत होऊन असले, हे मॅवेली, तुजें देव घे

परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ।	
ममापि तु यच्चः पथ्यं श्रुवन्त्याः कुरु मैथिली	२३
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ।	
विक्रान्तमापतन्तं च सुरेशमिव वासवम्	२४
दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवादिनम् ।	
मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय	२५
दिव्याङ्गरागा घेदेहि दिव्यामरणभूषिता ।	
अद्यप्रभृति लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव	२६
अग्नेः स्याद्वा यथा देवी शची घेन्द्रस्य शोभने ।	
किं ते रामेण घेदेहि कृपणेन गतायुषा	२७
पतद्भुक्तं च मे वास्यं यदि त्वं न करिष्यसि ।	
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्यां भक्षयिष्यामहे ययम्	२८
अन्या तु विकटा नाम लभ्यमानपयोधरा ।	
अग्रयतीकुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्जनी	२९

करो मनुष्यजातीला योग्य असं वर्तन तूं केलें आहेस. आता मी तुझ्यावर संतुष्ट झालें आहे, म्हणून यापुढे तुझ्या हिताचे मी सांगत आहे म्हणून माझ्या सांगण्याप्रमाणे तूं वाग. देवराज इंद्राप्रमाणे पराक्रमी व शत्रूवर चाल करून जाणाऱ्या त्या सर्व राक्षसाधिपति रावणाचा तूं भर्ता म्हणून अंगीकार कर. साराण, दरिद्री मनुष्यजातीच्या रामाचा त्याग करून, मरळ दानशूर आणि सर्वांशी प्रिय मापण करणाऱ्या रावणाचा तूं आश्रय कर. (१९—२५)

हे विदेहराजकन्ये, दिव्य अलंकारानी भूषित हे ऊन आणि दिव्य दंडी अंगाला लावून तूं आजपासून सर्व लोकांची स्वामीनी हो. हे कन्या, अग्नीची ज्याप्रमाणे स्वाहा अथवा इंद्राची शची भार्या आहे, त्याप्रमाणे तूं रावणाची भार्या हो. हे घेदेही, तुला त्या अम गी मुमूर्षु रामाशी काय कर्तव्य आहे ? या माझ्या मागण्याप्रमाणे जर तूं न वगडाल, तर या क्षण मध्येच आम्ही सगल्या जणो तुला स्वाऊन दहू ” यामंनर जिचे स्तन गाली लावून आहेत, अशी एर मूढ उगाळून सन्नेहा धमरी देऊ अग्रेली विकटा नामर रुद्ध झालेली राक्षसी म्हणाला

यद्वन्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते	
अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोदानि तव मैथिलि	३०
न च नः कुरुष्व वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् ।	
आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ।	
रावणान्तःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि -	३१
रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ।	
न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः	३२
कुरुष्व हितवादिन्या बबनं मम मैथिलि ।	
अलमधुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ।	३३
भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजन्ती नित्यदन्यताम् ।	
सीते राक्षसराजेन परिक्रीड्य यथासुखम्	३४
जानीमहे यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्वरम् ।	
यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावद् दुःखमवाप्नुहि	३५

“ हे महादुष्टे मैथिली, दयैमुळे आणि आमचा स्वभाव गरीब पडल्यामुळे तुझी पुष्कळच अप्रिय भाषणे या वेळेपर्यंत आम्ही सहन केली. (२६-३०)

आता साप्रतच्या कालाला योग्य व तुला हितावह असा आमचा उपदेश जर तू ऐकणार नाहीस, तर प्राप्त परिस्थितीचा विचार कर, कारण इतरास जेथे प्रवेश करतां येथे अशक्य आहे, अशा समुद्राच्या परतीराला-लंकेला-तुल आणलें असून, हे मैथिलि, रावणाच्या घोर अंतःपुरामध्ये तुला आणून ठेविलें आहे. इतकेच नव्हे तर रावणाच्या गृहामध्ये तुला डावून ठेवून तुझ्या पहाऱ्यावर आम्ही आहों. तेव्हा इंदही आता तुझे रक्षण करण्यास समर्थ नाही, हे तूं पकें समजून ठेव आणि हे मैथिलि, तुझ्या हिताची शोष्ट मी सांगत आहे, ती ऐक. डोळ्यातून अभ्रु टाळणें आता बस झालें, असा शोक करण्यात काही अर्थ नाही हे सीते, नेहमीचा दीनपणा सोडण्याची इच्छा असली, तर रावणाचे ठिकाणी प्रेम-बुद्धि धारण कर व तूं आनंदित हो आणि, त्या राक्षसराजासह तूं सुखाला जांझ करीत रहा हे विनवसपन्न सीते, श्रियाचे यौवन अशाश्वत आहे, असे आम्ही समजतो, म्हणून ते जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत तूं दुःख ओढवून घेऊ

उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ।	
सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे	३६
स्त्रीसहस्राणि ते देवि वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ।	
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम्	३७
उत्पाद्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ।	
यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि	३८
ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ।	
भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं घञ्जनमग्रवीत्	३९
इमां हरिणशायाक्षीं घ्रासोत्कम्पयोधराम् ।	
रावणेन हुतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानयम्	४०
यकृतग्रीहं महत्कोटं हृदयं च सयन्धनम् ।	
गात्राण्यपि तथा शीर्षं खादेथमिति मे मतिः	४१
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी यान्ममग्रवीत् ।	
कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते	४२
नियेचतां ततो राक्षे मानुषी सा मृतेति च ।	

नटीस. (३१-३५.)

हे मदिरेक्षणे, राक्षसराज रावणासह तूं रम्य उद्यानांतून आणि पर्वतावराल
उपवनांतून यथेच्छ संचार कर. हे देवी, हजारों स्त्रिया तुझ्या आज्ञेत राहतील.
यासाठी हे सुंदरी, सर्व राक्षसाधिपति रावणाचा तूं भर्ता म्हणून स्वीकार कर. हे
मैथिलि, मी सांगितल्याप्रमाणे जर तूं वागली नाहीस, तर मान मी तुझे हृदय
पाटून घईन.” यानंतर क्रूर मुद्देची एक चंडोदरी नामक राक्षसी मोठा शूल फिर-
वीत फिरवीत म्हणाली, “हरणाच्या पाडसाप्रमाणे डोळे असलेली आणि भीती-
मुळे जिचे स्तन कंपित होत असलेली ही मी रावणाने हरण करून आणलेली
पाहिन्यापागूनच मलाही एक प्रबल इच्छा झाली आहे आणि ती इच्छा म्हणजे
द्विचें बघून, ग्रीहा, वक्षस्थल, शिराबंधनासह हृदय, मस्तक आणि इतरही
अवयव खाऊन टाकावे.” (३६-४१)

नंतर प्रघसा नामक राक्षसी म्हणाली, “अग, तुम्ही अशा बसलां काय ?

नात्र कादिचच्च संदेह खादतेति स वक्ष्यति । ४३

ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।

विशस्येमां ततः सर्वान्समान्कुरुत पिण्डकान् ४४

विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ।

पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यं च विविधं बहु ४५

ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।

अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ४६

सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ।

मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ४७

एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ।

राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदति ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकाय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंश सर्ग ॥२४॥

पञ्चविंश सर्ग ।

[१११९]

अथ तासां चदन्तीनां परंपं दारुणं बहु ।

या दुष्टे चै नरदैव आपण आवद्धेन दाकू आणि मग ती मनुष्य स्त्री मेली म्हणून राजाला सांगू म्हणजे हिला 'तुम्ही खऊन दाका,' असें तो सांगेल, 'याहं मुलीच सशय नाही' " अजामुखीनामक राक्षसी म्हणाली, " हिला प्रथम चिरा आणि नंतर द्विचे सर्व सारखे गोळे करा म्हणजे आपण सर्वजणी ते सारखे वाटून घेऊ, मला हा तुमचा वाद रुचत नाही. नाना प्रकारचा पुष्पे आणि पुष्कळसे पेय लवकर घेऊन या " तदनंतर दुसरी एक शूर्पणखानामक राक्षसी म्हणाली, " अजामुखाने जें सांगितलें, तेंच मला बरे दिसते सर्व दुःखविनाशक अशी आपली मुरा सत्वर-आणवा, म्हणजे आपण या मानुषमासाचें सेवन करून निकुम्भिला देवापुढे नृत्य कर " याप्रमाणे देवकन्यातुल्य असलेल्या सीतेची तेथील अकाळविकाळ राक्षसस्त्रिया निर्भर्त्सना कर लागल्या, तेव्हा ती धैर्य सोडून रडू लागली (४२-४८)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्याताल सुन्दर-काण्डापर्यंत चोविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २४ ॥

राक्षसीनामसौम्यानां सरोद् जनकात्मजा	१
एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ।	
उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा	२
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।	
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः	३
सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ।	
न शर्म लेभे शोकार्ता रावणेनेव भर्त्सिता	४
वेषते स्माधिकं सीता विशन्तीबाह्वमात्मनः ।	
वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिचार्दिता	५
सा त्वशोकस्य विपुलां श्रापामालम्ब्य पुष्पिताम् ।	
चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा	६
सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ।	
चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति	७

याप्रमाणे त्या कूर राक्षसी फारच कठोर व कूर भयण करं लागल्यावर जनककन्या सीता रडू लागली; परंतु राक्षसस्त्रियांनी तिला सांगितलें तें ऐकून ती विचारी सीता फारच भिऊन गेली आणि अश्रूंनी कंठ दाटून आपल्यामुळे अस्पष्ट शब्दांनी त्यांना म्हणाली, “मनुष्यजातीची स्त्री राक्षसाची भार्या होण्यास रामर्थ नाही. तुम्ही सर्व मिळून मला शुशल खाऊन टाका, पण मी तुमचें म्हणणें ऐकणार नाही.” राक्षसस्त्रियांमध्ये सपडलेल्या आणि जशी कांही रावणानेच निर्भर्त्सना केली आहे कीं काय, असें समजून शोकाज्जल झालेल्या त्या देवकन्यातुल्य सीतेला मुठीच बरें वाटेना. वनामध्ये कळपांतून चुकलेल्या आणि झांडायानी भंडावून सोडलेल्या हरिणीप्रमाणे भीतीने आपलें तारार संतुचित करूं लागलेली सीता भयाने थरथर कापूं ल गेली. शोकाने तिचें मन तिज होऊन गेलें आणि ती अशोकवृक्षाच्या एका मोठ्या प्रफुल्लित फांदीचा आधार घेऊन आपल्या प्रिय भर्त्याचें मनामध्ये चिंतन करूं लागली. नेत्रातून चाललेल्या दोन्ही जलप्लावांनी आपल्या मोठ्या मोठ्या स्तनांना जगु स्नान घालीत असलेली ती सीता, जां जां मनांत रामाचें एकसारखें चिंतन करूं लागली, तो तो तिला

सा वेपमाना पातिता प्रवाते कटली यथा ।	
राक्षसीनां भयत्रस्ता दिवर्णवदनाभवत्	८
तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा ।	
दृष्टो कम्पिता वेणी व्यालीव परिसर्पता	९
सा निःश्वसन्ती शोकार्ता कोपोपहतचेतना ।	
भार्ता व्यसृजदध्नि मैथिली विललाप च	१०
हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ।	
हा धर्मम कोसल्यं हा सुमित्रेति भामिनी	११
लोकप्रवादः सन्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ।	
अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा	१२
यत्राहमाभिः नृराभी राक्षसीभिरिहादिता ।	
जीयामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता	१३
एषाल्पपुण्या कृपणा चित्तशिष्याम्यनाधवत् ।	

शोक अवरता येईना (१-७)

राक्षसत्रिदानी मर्तने मृत साप्यामुळे त तेव्हा मुन्व निस्नेह झाले व प्रचंड पुण्याचे तडाक्यात संपडलेल्या केळीप्रमाणे लटलट हलता हलता ती रोवटी नृमंवरही पडली लटलट कापन अमल्या त्या सांतेचा ती लाव व मोठी वेग इकडेतिकडे हल लागला, तेव्हा ती इकडेतिकडे चढवळ करणाऱ्या नरिणी-प्रमाणे भामू लागली केपाने त्या मैथिलीबै अत करण अगदी भरन गेले होते, ती शोकादुल झाली, दु खाने गानून गेव्यामुळे दीर्घ मुग्धारे टाच लागली आणि अश्रु टाळन विलापही करू लागली “ हे रामा, हे लक्ष्मणा, अहो ससूयाई, हे कौनस्ये, हे सुमित्रे ” वाग्रमणे दु खकुल झालेली ती सुंदरी शोक कसे लागली आणि म्हणाला, “ खंला काय नि पुरुषला काय वेळ आन्यावाचून मृत्यु देणे दुर्लभ आहे, हा जो पडेलानी लिहून ठेविलेली म्हण ती अगदी खरी आहे; कारण रामाचा वियोग होऊन मा इतकी दु खी झाले अमनां आणि या कूर नापमत्रिदानी मला वेधे गच्चिले अमनाना एक घटवामर का हेईना, परंतु मां निर्वन राहिले आहे (८-१३)

समुद्रमध्ये नाः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता	१४
भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ।	
सौदामि खलु शोकेन कलं तोयहतं यथा	१५
तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविग्रान्तगामिनम् ।	
धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम्	१६
सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ।	
तीक्ष्णं विषमिवाभ्याद्य दुर्लभं मम जीवनम्	१७
कीदृशं तु महापापं मया देहान्तरे कृतम् ।	
येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं सुदारुणम्	१८
जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ।	
राक्षसीभिश्च रक्षन्त्या रामो नासाद्यते मया	१९
धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ।	

या कपालकरटीच्या पदरी पुण्य अगदीच घेई आहे, म्हणून मूर्ख भरलेली भौक वाऱ्याचे तडागे घसल्यावर जशी समुद्रात नष्ट होऊन जाते, तशी मी अनाथा-प्रमाणे नाहीसा होईन. माझा भर्ता माझ्या दृष्टी पडत नाही व मी राक्षसत्रिया-च्या ताबडोब साफडून पण्याच्या छाटेचे घडे घसलेल्या तीराप्रमाणे शोकान्या लाटांनी खचून जात आहे. कमलपत्राप्रमाणे ज्याचे नेत्र विशाळ आहेत आणि मिहासारखी ज्याची गति पत्राप्रमाणे आहे, असा तो कृतज्ञ व प्रिय भाषण करणारा माझा नाथ, राम ज्याच्या दृष्टी पडत असेल, ते धन्य आहेत. एखादे जालीम विष सेवन केल्यावर जीवन जसे दुर्लभ आहे, तसे सर्व प्रकारे त्या जगट्टियात रामाचा व माझा वियोग झाल्यामुळे मी जिवंत राहणे अशक्य आहे. (१४-१७)

माझ्या हातून पूर्व जन्मातरी कमले बरे महापतक घडले आहे की, त्यामुळे मला हे अत्यंत दारुण, घेर व मयंकर दुःख भोगणे प्राप्त झाले आहे. अतिशय मोठ्या शोकाचे प्रस्त झालेली मी, आता जीविताचा त्याग करण्याची इच्छा करीत आहे, कारण मी राक्षसत्रियांच्या प्रतिबंधात असल्यामुळे रामाची व माझी भेट होत नाही. जीवन अशक्य झाल्यामुळे, त्याचा आपल्या इच्छेने त्याग

न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् २०

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंश. सर्गः ॥२५॥

षट्विंश- सर्गः ।

[११३९]

प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवती जनकात्मजा ।

अधोगतमुखी बाला विलप्तमुपचक्रमे १

उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ।

उपावृत्ता किशोरीव चित्रेष्टन्ती महीतले २

राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ।

राघवेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ३

राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् ।

चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीयितुमुत्सहे ४

न हि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः ।

करण्याहृतकं हि स्वार्तत्रय उपात नाही, अशा त्या मनुष्यपणाला व त्या परवश तेला धिक्कार असो. (१८—२०)

याप्रमाणे मह मुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदर-काण्डांपैकी पंचविंशोवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २५ ॥

मुखावर अश्रूंचे ओघळ आलेले अहेत, अशी ती जनककन्या, बाला सांता याप्रमाणे बोलत खाली मान घालून विलाप करूं लागली. पिशाचादिकानी झपाटल्याप्रमाणे, पिताचा अतिरेक बगैरे झाल्यामुळे मत्त झाल्याप्रमाणे आणि मनाला भ्रांति झाल्याप्रमाणे शोक करीत असलेली ती सांता जेव्हा भूमीवर गड-बड लावूं लागली तेव्हा, धमपरिहार करण्याकरिता सोळगान्या शिर्गीप्रमाणे दिवूं लागली. ती म्हणाली, “ इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणाऱ्या मारीच राक्ष-साने राघवाला मोद पाहून त्याला दूर नेलें व त्यामुळे रावणाने माझे हाल-हाल करून, मी आक्रोश करीत असतांना, बळत्काराने मला येथे आणिलें. मी राधस-त्रियांच्या तावडीत सापडलें असून, त्यानी मज्जर रीतीने माझी निर्भर्त्सना चालवली आहे आणि मी अत्यंत दुःखी झालें असून, मनात चित्तेने जळत आहे-यामुळे आतां यापुढे मला जगावेंसें व टत नाही. महारथी रामाला सोडून ज्या

वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम्	५
अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् ।	
हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते	६
धिद्व्याग्रनार्यामसर्ती याहं तेन विनाकृता ।	
मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका	७
चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।	
राघवं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम्	८
प्रत्याप्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ।	
यो नृशंसस्यभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति	९
छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्तावाग्नीं प्रदीपिता ।	
राघवं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वञ्चिरम्	१०
रपातः प्राक्तः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ।	
सद्रूपो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात्	११

अर्था मला राक्षसस्त्रिवाच्या संगतीत रहावें लागत आहे, त्या अर्था जीवितार्थी, अपत्तीर्षी आणि भूषणांशी मला फांहीच कर्तव्य नाही. (१-५)

माझे हे हृदय खरोखर अगदी बळकट पापाणाचें तरी आहे, किंवा ते अजरामर तरी आहे, म्हणूनच मला इतकें असय दुःख झालें असूनही ॥ फाटून जात नाही, रामान्ना वियोग झाल्यावर एक मुहूर्तभरमुद्धा मला जिवंत राहणें योग्य नसताना, पाप्याप्रमाणे उपजीविका करून मी जिवंत राहिले आहे, अशा मला असाध्वी दुष्टला धिक्कार असो. कोणाही निशाचराला मी लांब्या पायानेही कधी स्पर्श करणार नाही, मग मनांत निशाचर रावणाची मी इच्छा कोट्टन धरणार ? रावण स्वतः आपण कोण हे जाणीत नाही, आणि आपल्या कुलाची यांत अपकीर्ति होत आहे, हेही त्याला समजत नाही; कारण तो आपल्या दुष्ट स्वभावाला अनुसरून, राक्षसस्त्रिवांना मध्यस्थी घालून, मला वश करून घेण्याची इच्छा करित आहे. हे राक्षसस्त्रिवांनो, तुमच्या या बडबडीचा उपयोग काय ? मी छिन्नभिन्न झाले, माझे तुकडे तुकडे झाले, ते आजून गेले अथवा पेटले, तरीही मी रावणाचा स्वीकार करणार नाही. (६-१०)

राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।	
एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते	१२
कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ।	
न तु राघववाणानां गतिरोधो भविष्यति	१३
किं नु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ।	
रक्षसापहतां भार्यामिष्टां यो नाभिपद्यते	१४
इहस्थां मां न जानांति शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ।	
जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति	१५
हृतेति मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेत् ।	
गृध्रराजोऽपि स रणे राघवेन निपातितः	१६
कृतं कर्म महत्तेन मां तदाभ्यावपद्यता ।	
तिष्ठता राघववधे पृथ्वेनापि जटायुषा	१७
यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां हि राघवः ।	
अथ याणैरभिमुद्रः कुर्याद्भोरुमराक्षसम्	१८

राघव प्रश्न, वृत्तज्ञ, दयालु अणि सद्गुणनीं म्हणून प्रसिद्ध आहे, परंतु, साग्रन नसं भाग्य नाहीसं साय मुळेच का काय कोण जाणे, तो असा निर्दय शाला आहे, अशी मला मोग येते. जनस्थानामध्ये ज्या एकट्याने चवदा हजार राक्षसांचा नाश केला, तो राम आज मला घेऊन का जात नाही ? समुद्रातल ही रक्षा इतरांना अजिंक्य असले, परंतु रामबलाची गति येथे कुंठित होणार नाही. राम महापराक्रमी धमर्तना, राक्षसने हरण करून नेलेल्या आपल्या प्रिय नाथेला घेऊन जात नाही, याचें कारण तरी काय बरे असावे ? मी देखे आहे, हे लक्ष्मणाच्या ज्येष्ठ ब्रह्मला ठाऊकच नाही, असें मला वाटतें, कारण जातून-पुतून तो तेजस्वी राम एवढा अपमान कसा सहन करील ? राक्षसने मला नेले आहे, असें रामाकडे जाऊन त्याला सांगता आले असे, त्या गृध्रराज जटायूचाही रावणाने रणामध्ये वध केला. माझी वृत्तज्ञ करुणाकरिता जटायूने दृढ असतानाही रावणाचा वध करण्याची तपरता दर्शविली, हे त्याने मीठेंच हरय केले (११-१७)

निर्दहेद्य पुरीं लङ्कां निर्दहेद्य महोदधिम् ।
 रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् १९
 ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ।
 यथाहमेवं रदती तथा भूयो न संशयः २०
 अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलदमणः ।
 न हि ताभ्यां रिपुदंष्ट्रो मुहूर्तमपि जीवति २१
 जिता धूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता ।
 अचिरेणैव कालेन दमशानसदृशी भवेत् २२
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् ।
 दुष्प्रस्थानोऽयमामाति सर्वेषां यो विपर्ययः २३
 यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि तु ।
 अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा २४

मी येथे जिवत असल्याचे जर रावणाला समजेल, तर आजच्या आजच ते
 क्रुद्ध राम आपल्या बाणांनी सर्व जगन् राक्षससैन्य कम्बन टाकील. इतकेंच नव्हे,
 तर तो लंका नगरी जडून खाक करील. महासगर दग्व करील आणि या
 नीच रावणाची कीर्ति च नावही पूर्णपणे नष्ट कम्बन टाकील. असें झालें, म्हणजे
 ज्याप्रमाणे मी येथे रडत बसले आहे, त्याप्रमाणे पर्तीचा बंध झालेल्या राक्षसत्रिषु
 चरोघरी मर्यापेशाही अधिक रडारड करतील, यात संशय नाही. लंकेचा शोध
 लावून लक्ष्मणासह राम राक्षसांचा नाश करील, हें खरें, परंतु मी येथे आहे, हें
 त्याला समजावें कसे ? शत्रु त्या गमलक्ष्मणाच्या इष्टीस पडला, तर मुहूर्तमरह
 जिवंत राहणार नाही. (१८-२१)

थोडक्याच अवकाशात रामलक्ष्मण लंका जिंकून टाकतील; तिच्यातील
 मार्ग धुराने व्यापले जातील, गिवाडाच्या टोळीनाना तो भूषित होईल व लक्ष-
 करच ती दमशानासारखी दिसेल. थोडक्याच कालात मज्जा हा मनोरथ
 सिद्धास जाणार आहे. तुम्हा सर्वांच्या या विपर्यय बुद्धीचा परिणाम मला नाद
 दिसत नाही. लक्ष्मणे जी अशुभ वर्तवणारा चिन्हें मला दिसत आहेत, त्यावरून
 थोडक्याच काळाने ही लंका निम्मेज होऊन जाईलमिं दिसते. राजमाधिपति

नूनं लङ्कां हते पापे रावणे राक्षसाधिपे ।	
शोषमेप्यति दुर्घर्षां प्रमदा विधवा यथा	२५
पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टमर्त्री सराक्षसा ।	
भविष्यति पुरी लङ्का नष्टमर्त्री यथाङ्गना	२६
नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे ।	
शोष्यामि न चिरादेव दुःखातीनामिह ध्वनिम्	२७
सान्धकारा हतयोता हतराक्षसपुंगवा ।	
भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः	२८
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ।	
जानीपाद्वर्तमानो यां राक्षसस्य निवेशने	२९
धनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ।	
समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः	३०
स च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टे न वर्तते ।	
अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः	३१
अधर्माच्च महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतम् ।	

पापी रावणाचा बध होऊन ही अजिंक्य लका वैधव्य प्राप्त झालेल्या तरुण स्त्री-प्रमाणे दुष्ट होऊन जाईल अजून आनंदकारक उत्सवसमारंभाची भरलेली आणि राक्षसानी व्यापलेली ही लकानगरी, तिच्या आधिपतीचा बध होऊन, तिची स्थिति विधवा स्त्रीप्रमाणे शेचनाय होऊन जाईल (२२—२६)

लक्ष्मणेचे घोषर शोकाकुल होऊन रडू लागले-या राक्षसकन्याचा ध्वनि तबकरच नव्या कानी येणार आहे रामबाणांनी या लकानगरीतील श्रेष्ठ राक्षसाचा बध होईल, ही निस्तेज होईल आणि दग्ध होऊन अधकाराने भरून जाईल, परंतु ज्याचे नेत्राभोवतालचा भग्न आरक्चर्ण आहे त्या शूर रामाला मी राक्षसाच्या घरी तिष्ठत असल्याचे समजले, तरच या सर्व गोष्टा घडणार आहेत या दुष्ट व अवम रागाने जी मला सुदत सांगितली, ती भरण्याचा समय तर जवळ येऊन ठेपण आहे त्याद्वारा अभ्याने मनांत येत-याप्रमाणे मला भग्न प्राप्त होणार, हे ठरलेच आहे कारण पापमर्म करण

नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः	३२
ध्वयं मां प्रातराशार्थं राक्षसः कल्पयिष्यति ।	
साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम्	३३
रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ।	
क्षिप्रं वैयस्यतं देवं पश्येयं पतिना विना	३४
नाजानाजीवतीं रामः स मां मरतपूर्वजः ।	
जानन्ती तु न कुर्यातां नोऽप्यां हि परिमार्गणम्	३५
नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ।	
देवलोकमितो यातस्त्यस्त्वा देहं महीतले	३६
धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।	
मम पश्यन्ति ये वीरं रामं राजीवलोचनम्	३७
अथवा न हि तस्यार्थो धर्मरामस्य धीमतः ।	
मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः	३८
हृदयमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्यहृदयतः ।	

ठाऊकच नमतें, ताप्रन परस्त्रीहरण करून जो अनर्थ झाला आहे, त्या अनर्थापासून मीठा उत्पात होईल, कारण हे मासभक्षक राक्षस धर्म मुळीच जाणत नाहीत. (३५-३७)

तो राक्षस नि मगय माझा न्याहरीन्या काही उपयोग करील, अशा संकटात मी सपडलेली आहे; तर ज्ञाचें दर्शनही प्रिय आहे, अशा त्या रामापासून मा आता कतें वरें करू? ज्याचे नेत्रशत आरक्तवर्ण आहेत, अशा राम दृष्टीस पडत नसल्यामुळे मी अ येन तु मी झालेला आहे व मी पतीपासून रात्रच यम-धर्मांग पाहीन. रामाला आणि त्या लक्ष्मणालाही मी निवन अमन्याचें ठाऊक नाही कारण त्यांना जग ममत्तलें असतें, तर सर्व पृथ्वीवर मत्ता शोध केत्यान चून ने वर्धाही राहने ना मला वाटने माझ्या शोकासुळे तो वीर राम मतलपर देह पाहून चलता झाला आहे माझ्या ममत्तनयन वीर रामचें दर्शन घेणारे देव, गंधर्व, सिद्ध आणि महर्षि अन्य आहेत. किंवा त्या निवेकी, धर्मानिष्ठ व परमात्म्या राजर्षि रामाला मत्ता माही प्रयोजनच उरलें नम व (३३-३८)

नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ३९
 किं वा मय्यगुणाः केचित्किं वा माग्यक्षयो हि मे ।
 या हि सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी ४०
 श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ।
 रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिवर्हणात् ४१
 अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ ।
 भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ ४२
 अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
 छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ४३
 साहमेयंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः ।
 न च मे विहितो मृत्युरास्मिन्दुःखेऽतिवर्तति ४४

कारण दृष्टीसमोर असलेल्या मनुष्याबद्दल प्रेम कायम असते पण तेच मनुष्य दृष्टीआड झाले, तर त्याच्यासंबंधाने प्रेम कायम रहात नाही, परंतु साप्रत असेही म्हणता येणार नाही, कारण कृतघ्न पुरुष तेवढे दृष्टीआड झालेच नाही मनुष्यावरील प्रेम नाहीसे करतात, तसे राम करणार नाही, हे निश्चित कदाचित् माझ्या ठिकाणी पतीने माझी उपेक्षा करावी, असे काही दोषही असतील, अथवा जगातील उत्कृष्ट वस्तूंचा उपभोग घेण्यास पात्र असलेल्या रामाचा व माझा वियोग झाला आहे, त्या अर्थी या दुर्दैवी सीतेच्या जशिवातील मुक्तच सपले म्हणावे त्या महात्म्या रामाचा वियोग सहन करून, जीवन कठण्यापेक्षा त्या निर्मल वर्तनाच्या शर, शत्रुन शर अशा रामाच्या हातून मला मरण येणेच श्रेयस्कर वाटते, परंतु वनामध्ये वास्तव्य करणारे व हिंडणारे ते श्रेष्ठ दोषे भ्रत अता शस्त्राचा त्याग करून फलमूलावर उपजीविका करणारे बनले असतील, तेव्हा हाही आपला मनोरथ सिद्धास जाण्याचा संभव नाही किंवा त्या दुरात्म्या राक्षसाधिपति रावणाने त्या देवा शर बंधूचा, रामलक्ष्मणाचा, कपटाने बंधूही करवला असेल तेव्हा या अशा प्रसंगी मग मरणच पत्करणे बरे वाटत आहे परंतु या पराकाष्ठेला पोचलेल्या दुःखामध्ये माझा मृत्यु ठरलेला असेच, असे वाटत नाही (३९—४४)

धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसंमताः ।

जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४५

प्रियाश्च संभवेद् दुःखमप्रियादधिकं भवेत् ।

ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ४६

साहं त्यक्ता प्रियेर्णव रामेण विदितात्मना ।

प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

सप्तविंशः सर्गः ।

[११८६]

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।

काञ्चिज्जगमुस्तदार्याप्तं रावणस्य दुरात्मनः १

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः

पुनः परपमेकार्थमनर्थार्थमथाग्रयन् २

अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ।

जे प्रिय आणि अप्रिय ही दोन्ही सारखांच लेवून वागताम्, ते महात्मे, सत्य-निष्ठ, जितेन्द्रिय व महाभाग्यवान् मुनि खरोखर धन्य होत. प्रिय वस्तूचा वियोग झाला असता ज्यांना दुःख होत नाही आणि अप्रिय गोष्ट प्राप्त झाली असता ज्याला अधिक काही वाढत नाही आणि म्हणूनच प्रिय आणि अप्रिय या दोन्ही गोष्टींपासून ज्याचें मन अलिप्त असतें, त्या महाग्न्यांना नमस्कार असो. साराश, आत्मवेत्या प्रिय रामानेच माझा त्याग केला आहे. अशा परिस्थितीत मी दुष्ट रावणाच्या आवान झालेली असल्याने मी प्राण-वागच करीन. (४५-४७.)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-कांडापेढी सव्विसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २६ ॥

याप्रमाणे सीतेने आपल्याभोवतालच्या राक्षसस्त्रियांनीं कठोर भाषण केलें, तेव्हा त्या राक्षसस्त्रिया त्रोधाने खल झाल्या आणि त्यापैकी काही हे सारे दुरात्म्या रावणाला सांगण्याकरिता गेल्या. यानंतर दिसण्यातही भयंकर असलेल्या दुसऱ्या राक्षसस्त्रिया सातेकडे आल्या आणि तिच्याशी परिण मी अनर्थावद् एकाच अर्थाने असं कठोर भाषण पुनः करूं लागल्या. त्या म्हणाल्या, “ हे दुष्ट सीते, तुझ्या म० ६३ (सुन्दर)

नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति	३९
किं वा मध्यगुणाः केचित्किं वा भाग्यक्षयो हि मे ।	
या हि सीता वराहैष हीना रामेण भामिनी	४०
श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ।	
रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिवर्हणात्	४१
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ यने मूलफलशनौ ।	
भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ	४२
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।	
छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ	४३
साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः ।	
न च मे विहितो मृत्युरासिन्दुःखेऽतिवर्तते	४४

कारण दृष्टीसमोर असलेल्या मनुष्याबद्दल प्रेम कायम असते. पण तेच मनुष्य दृष्टीआड झाले, तर त्याच्यासंबंधाने प्रेम कायम रहात नाही, परंतु साप्रत असेही म्हणता येणार नाही, कारण कृतज्ञ पुरुष तेवढे दृष्टीआड झालेला मनुष्यावरील प्रेम नाहीसे करतत, तसे राम करणार नाही, हे निश्चित. कदाचिन् माझ्या ठिकाणी पतीने माझी उपेक्षा करावी, असे काही दोषही असतील, अथवा जगतील उत्कृष्ट वस्तूचा उपभाग घेण्यास पात्र असलेल्या रामाचा व माझा वियोग झाला आहे, त्या अर्थाचा दुर्दैवी सीतेच्या नशिवातील सुखच संपले म्हणावे त्या महात्म्या रामाचा वियोग सहन करून, जीवन कठण्यापेक्षा त्या निर्मल वर्तनाच्या शर, शत्रुनाशक अशा रामाच्या हातून मला मरण येणेच श्रेयस्कर वाटते, परंतु वनामध्ये वास्तव्य करणारे व हिडणारे ते श्रेष्ठ दोघे भ्रम अता शस्त्राचा त्याग करून फळमूलावर उपजीविका करणारे वनले असतील, तेव्हा हाही आपला मनोरथ सिद्धीस जाण्याचा संभव नाही किंवा त्या दुरात्मा राक्षसाधिपति रावणाने त्या देवा शूरा बंधूचा, रामलक्ष्मणाचा, कपदाने बध्नी करवला असेल तेव्हा या अशा प्रसंगां मला मरणच प करणे बरे वाटत आहे. परंतु या परकाष्टेला पोचलेल्या दुःखामध्ये माझा मृत्यु ठरलेला असेल, असे वाटत नाही (३९—४४)

धन्याः खलु महान्मानो मुनयः सत्यसंमताः ।

जितात्मानो महामागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४१

प्रियाघ्न संभवेद् दुःखमप्रियादधिकं भवेत् ।

ताभ्यां हि ते धियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ४२

साहं त्यक्त्वा प्रियेणैव रामेण विदितात्मना ।

प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२६॥

सप्तविंशः सर्गः ।

[११८६]

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।

काञ्चिज्जगमुस्तदार्यातुं रावणस्य दुरात्मनः १

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः

पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् २

अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापघनिनिश्चये ।

जे प्रिय आणि अप्रिय ही दोन्ही सारखांच लेवून वागतात, ते महाम्ने, सन्ध-
निष्ठ, जिनेंद्रिय व महाभाग्यवान् मुनि खरोखर धन्य होत. प्रिय वस्तूचा वियोग
झाला असतां ज्यांना दुःख होत नाही आणि अप्रिय गोष्ट प्राप्त झाली अमना
ज्याला अधिक काही वाटत नाही आणि म्हणूनच प्रिय आणि अप्रिय या दोन्ही
गोष्टीपासून ज्याचें मन अलिप्त अमन, त्या महाम्म्यांना नमस्कार अमो. साधन,
आत्मवेत्त्या प्रिय रामानेच माझा त्याग केला आहे. अगा परिस्थितीत मी. दुष्ट
रावणाच्या आधीन झालेली असल्याने मी प्राणत्याग करीन. (४५-४७)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यातील सुन्दर-
काण्डापर्यंत सध्विसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २६ ॥

याप्रमाणे सीतेने आपल्याभोवतालच्या राक्षसत्रिघातो कठोर भाषण केले, तेन्हा
न्या राक्षसत्रिघा मोघाने लल झाल्या आणि त्यांपैकी काही हे सारे दुरात्म्या
रावणाला सांगण्याकरिता गेल्या. यानंतर त्रिसत्र्यांतही भयंकर असलेल्या दुसऱ्या
राक्षसत्रिघा सीतेकडे आल्या आणि तिच्याशी परिणमो अनर्थावद्द एकच अर्थाचे
अमे कठोर भाषण पुनः करुं लागल्या. न्या म्हणाल्या, “ हे दुष्ट सीते, तुझ्या

राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम्	३
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा सतर्जितां तदा ।	
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत्	४
आत्मानं सादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ।	
जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च	५
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ।	
राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च	६
एषमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमृच्छिताः ।	
सर्वा एषाद्युबन्मीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ।	
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि	७
तासां धृत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ।	
एषाच्च वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम्	८
गजदन्तमर्यां दिव्यां शिषिकामन्तरिक्षगाम् ।	
पुष्पां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः	९

मनातील हेतु वाईट आहे. यास्तव आज या राक्षसस्त्रिया आताच्या आताच तुला मारून आनंदाने तुला मांस भक्षण करतील. ” याप्रमाणे त्या दुष्ट राक्षसींनी सीतेला धमकी दिलेली पाहताच त्रिजटा नावाची एक वृद्ध व समंजस राक्षसी त्यांना म्हणाली, “ हे दुष्ट राक्षसींनो, स्वतः लाच तुम्ही खाऊन टाका. जनकाची प्रिय कन्या आणि दशरथाची प्रिय स्नुषा जी ही सीता तिला भक्षण करणे तुमच्या हानून होणार नाही; कारण जे पाहून शरिरावर रोमाच उठतील, असे राक्षसान्या नाशाचे व हिच्या भर्याच्या अन्नुदयाचे सुखक असे एक महाभयंकर स्वप्न मा पाहिले ” (१-६)

याप्रमाणे त्रिजटेने सांगितले, तेव्हा त्या क्रोववश झालेल्या सर्व राक्षसस्त्रिया नयभीत होऊन, त्या त्रिजटेला म्हणाल्या, “ रात्री तुला कसा प्रकारचें लग्न पडलें, ते तूं आम्हाला सविस्तर साग ” हे त्या राक्षस स्त्रियाच्या मुखानून ऐकून निघालेले दगडार ऐकताच ती त्रिजटा त्यांना आपलें स्वप्न सांग लागली, “ सद्यः अधाचा आणि ह्रस्तिदती अशा लाकडांमधी दिव्य शिषिकेमध्ये राम बसलेला

शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः ।	
स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरवृत्ता	१०
सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ।	
रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ।	११
राघवश्च पुनर्दृष्टुर्दुर्दन्तं महागजम् ।	
आरूढः शैलसंकाशं चक्रास सहलक्ष्मणः ।	१२
ततस्तु सूर्यसंकाशी दीन्यमानौ स्वतेजसा ।	
शुक्लमाल्याम्बरधरो जानकीं पर्युपस्थितौ	१३
ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ।	
भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकीं स्फुग्धमाश्रिता	१४
भर्तुरङ्गात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ।	
चन्द्रसूर्या मया दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती	१५
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः	
सीतया च विद्यालक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः	१६

होता. त्याने पादरीं शुभ्र पुष्पे आणि वस्त्र धारण केलेली होतीं आणि लक्ष्मणहि त्याच्याबरोबर होता, असें मी आज स्वप्नामध्ये पाहिले. त्याचप्रमाणे शुभ्र वर्णाचीं वस्त्रें सीतेने परिधान केलेलीं असून, ती सागराने वेढलेल्या श्वेतपर्वतावर आरूढ झालेली होती, हे मी आज स्वप्नामध्ये पाहिले. ती सीता सूर्याशी मिळणाऱ्या प्रभेप्रमाणे रामाशी मिळून गेलेली होनी. (७-११)

“ त्यानंतर पुनः राम मोठ्या पर्वतप्राय चीदंती गजावर लक्ष्मणासह बसलेला तो तेजःपुंज दिसत आहे, असें मी पाहिले. तद्वत्तण स्वतःच्या तेजाने दीक्षीत्यमान असलेले आणि शुभ्र वस्त्रे व पुष्पे धारण केलेले सूर्यतुल्य राम—लक्ष्मण सीतेसमीप उभे आहेत, असेंही मी पाहिले. यानंतर आकाशाम ये असलेल्या त्या पादऱ्या शुभ्र पर्वताच्या अप्रभागीं, जानकीस भर्त्याने अंगावर घेतले असून, ती गजान्या स्फंधावर बसलेली होती, असें मला दिसले. यानंतर कमलासारख्या नेत्राची ती मीना हातांनी चंद्रमूर्त्यांना झाडीत अग्न्याचेही मी पाहिले. नंतर ते राजकुमार राम—लक्ष्मण आणि विद्यालक्ष्या लङ्काची ही मीना, ज्यावर बसली होती, तो गज

पाण्डुरर्धभयुक्तेन रथेनाप्रयुजा स्वयम् ।
 शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः १७
 ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सोतया सह वीर्यवान् १८
 आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् ।
 उत्तरां दिशमालोक्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः १९
 रावणश्च मया दृष्टो मुण्डस्तैलसमुक्षितः ।
 रक्तयासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्त्रजः २०
 विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितः क्षितौ ।
 कृप्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः पुनः २१
 रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ।
 पिबन्स्तैलं हसन्नृत्यन्भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः २२
 गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमाश्रितः ।

लंकेवर उभा असत्याचें मी पाहिलें (१२-१६)

पादरे शुभ्र आठ वृषभ ज्याला जोडले आहेत, अद्या रथात श्वेतवर्ण पुष्पे व वस्त्रे धारण केलेला राम लक्ष्मणासह बसून येथे आलेला मला दिसला त्यानंतर अमौल्यपराक्रमी व वीर्यवान् पुरुषश्रेष्ठ राम, अपला बंधु लक्ष्मण आणि सीता यासह सूर्याप्रमाणे उज्ज्वल असलेल्या दिव्य पुष्पकविमानामध्ये आरुढ होऊन व उत्तरदिशेच्या रीताने निघालेला मी पाहिला (१७-१९)

रावण तावड्या कण्ठेरीच्या माळा घाटून आरुचवर्ण वस्त्रे परिधान केलेला, अंगाला तेल खोपडलेला, श्मश्रू करविलेला आणि मस्त होऊन तेल पीत असलेला मी पाहिला रावण पुष्पकविमानातून पृथ्वीवर पडलेला मी आज पाहिला. त्याचप्रमाणे त्याचे मुंडण केलेलें अमूल, त्याने बाळ्या रंगाचा वस्त्र परिधान केलेला आहेत आणि एक नवी त्याला ओढून नेत आहे, असेही मी पाहिले त्याचप्रमाणे आरुच वर्णाची पुष्पे धारण करून आणि आरुच वर्ण उडो लावून रावण गर्दभ जोडनेच्या रथात बसला आहे आणि त्याचे मन व इन्द्रियें पूर्ण भ्रांतियुक्त झाली अमूल, तो तेल पीत आहे, हसून आहे व ऋत्यु वर्गित आहे, अशा स्थितान मया

पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः	२३
पतितो विशिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ।	
सहस्रोत्थाय सञ्चान्तो भयार्तो मदविह्वलः	२४
उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वाभ्यं प्रलपन्वह ।	
दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम्	२५
मलपङ्कं प्रविद्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ।	
प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टो कर्दमं हृदम्	२६
कण्ठे यद्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ।	
काली कर्दमलिताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षती	२७
एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ।	
रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः	२८
चराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् ।	
उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम्	२९

दिसला. तसाच तो राक्षसाधिपति रावण गर्दभावर बमून दक्षिण दिशेस जात असलेला पुनः स्वग्रामध्ये माझ्या दृष्टीस पडला. रावणास भयाने कांही सुचेना व त्याचा शिरच्छेद होऊन तो गर्दभावहन भूमीवर पडला; तेथून लगवणीने उठून तो अतिशयच आतिग्रस्त झाला. तो भयभीत व मदमत्त झालेला होता. मी हें पाहिलें. (२०-२४)

उन्मत्त, दिगंबर आणि हवें तितकें अभद्र भाषण बोलणारा असा तो रावण दुर्गंधी, दुःसह, घोर, नरकतुल्य आणि मळव चिखल यानीच भरलेल्या अंध-कारामध्ये सार शिरला व त्यात गडप झाला, हें मी पाहिलें. त्याचप्रमाणे दक्षिण-दिशेस निघालेला रावण कर्दमरहित तळ्यात शिरल्याचेंही मी पाहिलें. आरक्त-वर्ण वस्त्र नेसलेली व सर्व शरीर चिखलाने भरलेलें असलेली एक कृष्णवर्णाची तरुण स्त्री रावणाच्या गळ्याला फास लावून त्याला दक्षिणदिशेस ओढून नेत आहे, असें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. महाबलाद्य कुंभकर्णही याच तऱ्हेचा स्वग्रामध्ये माझ्या दृष्टीस पडला. रावणाच्या सर्व पुत्राचें मुंडण केलें असून, त्यांच्या अंगा-वर तेल शिपडलेलें आहे, अगेंही मी पाहिलें. रावण सक्त्रावर, इंद्रजित् शिशु-

एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ।	
चतुर्भिः सचिवैः सार्वे वैहायसमुपस्थितः	३०
समाजश्च महान्वृत्तो गीतवादित्रनिःस्वनः ।	
पिवतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम्	३१
लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ।	
सागरे पतिता दृष्टा भङ्गगोपुरतो रणा	३२
पीत्वा तैलं प्रमत्ताश्च ग्रहसन्त्यो महास्वनाः ।	
लङ्कायां भस्मरुक्षायां सर्वा राक्षसयोपितः	३३
कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ।	
रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयद्वदम्	३४
अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ।	
यातयेत्परमामर्षी युष्मान्सार्धं हि राक्षसैः	३५
प्रियां बहुमतां भार्या घनवासमनुमताम् ।	

मार नावाच्या एका जलचर प्राण्यावर आणि कुम्भकर्ण उडावर आरुड होऊन, दक्षिण दिशेस गेल्याचे माझ्या दृष्टीस पडले (३०-३९)

“ एक विभीषण मात्र श्वेतवर्णाचे छत्र धारण करून तो आपल्या चार मध्य-सह आकाशमार्गाने जाणाऱ्या विमानात बसलेला मी पाहिला त्याच्याभोवती गायन व वादन यांचा ध्वनी काढीत असलेला एक प्रचंड लोकसमुदाय मी पाहिला लाललाल वस्त्र आणि लाललाल पुष्पे धारण करून, तेल पीत बसलेल्या राक्षसांच्या या रम्य लक्ष्मणमरीचीं गोपुरे व तोरणे मोडून जाऊन याताल अथ, रथ व गज यांसह ही नगरी सागरामध्ये पडलेली मला दिसली तेल पिऊन सर्व राक्षसत्रिया मत्त झाल्या आहेत आणि भस्माभूत होऊन रथ झालेल्या या लंकेमध्ये उघड स्वराने खदखदा हसत आहेत, असेही मी पाहिले हे सर्व कुम्भकर्ण बगेरे राक्षसश्रेष्ठ आरचवर्ण वस्त्र नेसून, श्वेतसज्ज्याच्या डबक्यात शिरलेले मला दिसले म्हणून हे राक्षसत्रियानी, तुम्ही दूर व्हा पहा, राम आता आपल्या सीतेला पुन्हा परत मिळवाल व शोध अलेला तो राम सर्व राक्षसामंद तुमचाही वध करील (३०-३९)

भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः	३६
तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवामिधीयताम् ।	
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते	३७
यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ।	
सा दुःस्वैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्	३८
भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया ।	
राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम्	३९
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ।	
अलमेया परिश्रान्तुं राक्षस्यो महतो भयात्	४०
अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्ष्ये ।	
विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम्	४१
छायाचैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ।	

“वनवासामध्येही बरोबर असलेल्या त्याच्या प्रिय व आवडत्या भायेंची तुम्ही निर्भर्त्सना के-याचें अथवा तिला धमरी दिल्याचें समजलें, तर तें त्या राघवाला सहन होणार नाही. यासाठी आता हिच्याशी कठोर शब्दाने न बोलतां तिच्याशीं सौम्य भाषणच केळें पाहिजे. इतकेंच काय, पण वैदेहीची आपण क्षमाही मागितली पाहिजे, हें मला बरें दिसतें. जी दुःखामध्ये रतली असतानाही तिच्यासंबंधी अशा प्रकारचें स्वप्न दृष्टीस पडत आहे, ती सर्व दुःखांपासून मुक्त होत असते आणि तिचे सर्वोत्कृष्ट मनोरथ परिपूर्ण होत असतात. हे राक्षसाल्लियांनो, तुम्ही जरी हिची निर्भर्त्सना केली आहे, तरी आता हिची क्षमा मागा. हिच्याशीं वृत्तिन भाषण करण्याची इच्छा घेऊन कांहीएक उपयोग होणार नाही. रघुवंशज रामापासून राक्षसाना भय उत्पन्न झालें आहे, हें तुम्ही पकें समजा. साध्या नमस्काराने हीं जनकन्या माता प्रगल्भ झाली, तर हे राक्षसाल्लियांनो, ती तुमचें त्या मोठ्या संकटापासून संरक्षण करील. (३६-४०)

शिवाय विशाल नेत्र असलेल्या या सांतेचे अवयव पाहिले तर कोणत्याही ठिकाणीं मला सूक्ष्मही न्यून असें काहीच आढळत नाही. सारांश, दुःख मोमण्यास योग्य नमलेल्या आणि स्वप्नामध्ये विमानांत आरुढ होऊन माझ्या

अदुःखाहर्त्रिभिर्मां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ४२
 अथसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ।
 गक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ४३
 निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ।
 दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ४४
 ईषश्च हृषितो वास्या दक्षिणाया हृदक्षिणः ।
 अकस्मादेव वैदेह्या यादुरेकः प्रकम्पते ४५
 करेणुहस्तप्रतिमः सद्यश्चोन्ननुत्तमः ।
 केपन्कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ४६
 पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमस्तान्त्यवादी ।
 सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ४७
 ततः सा ह्रीमती चाला भर्तुर्धिजयहृषिता ।

दृष्टीम पडलेच्या या सीतेच्या कारिणवर कोणत्याही ठिकाणी दुःखाचा परि-
 णाम बघहीच झालेला नाही फक्त आनवधैरे नसल्यामुळे देहाच्या बातीत मान
 वैगुण्य दिसत असल्याची मला संवा येत आहे. सीतेचा मनोरथ लवकरच
 पूर्ण होणार असून, राक्षसाधिपतीचा नाश आणि राघवाचा जय या गोष्टीही
 बघही जवळच येऊन ठेपल्या आहेत, असे मला दिसते. या सीतेचा मुख्य
 मनोरथ सिद्धीस येण्याचें ऐकण्याची पाळी आपणाला लवकरच येणार आहे,
 असेही एक चिन्ह मला दिसत आहे. कमलपत्रासारखा विस्तार असलेला हा
 दावा डोळा स्फुरण पावत असल्याचें दृष्टीम येत आहे. वर्तमाने सरळ अस-
 नेल्या या वैदेहीचा दावा बाहु निवित् रोमाचयुक्त झाला असून, एकाएकी स्फुरण
 पावत आहे. (४१-४५)

“ त्याचप्रमाणे गजशृङ्गेप्रमाणे असलेली दिवी उत्कृष्ट दावी माढीही स्फुरण
 पावत आहे आणि त्यामुळे ती राम तिच्यापुढे येऊन उभा राहिल्याचेंच जमें
 घाही गुचवात आहे. पक्षी वृक्षशान्नावरील आपल्या घरट्यांमध्ये जाऊन दाबेवर
 नमुनर व साम्य राव्द करीत आहेत. अनंदिता होऊन वारंवार मनोरथसिद्धिसूचक
 दणांवा टांगार करणारे ते पक्षी सीतेला राघवाचें दर्शन घेव्याम अशी गायी

अवोचद्यदि नक्षय्यं भवेयं शरणं हि वः ४८

इत्यापे श्रीमद्रामायणे कान्भीक्षीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

[१२३४]

मा राक्षसेन्द्रस्य यच्चो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।

सीता विनम्रास यथा वनान्ते सिंहाविपन्ना गजराजकन्या १

मा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्मृशं रावणतर्जिता च ।

कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेषु कन्या विललाप सीता २

मत्स्यं यतेदं प्रयदन्ति लोके नाकालमृत्युर्मवतीति सन्तः ।

यथाहमेवं परिमत्स्यमाना जीवामि यस्मान्क्षणमप्यपुण्या ३

सुखाद्धिहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।

विदीर्यते यत्र सहस्रधाप यज्जाहतं शृङ्गमिवाचलस्य ४

प्रेरणाच करीत आहूत, " याप्रमाणे त्रिजटेने सागिन्यावर लज्जेने युक्त असलेली ती बाला सीता पनीला विजय मिळणारच, असें समजून वानंदिता झाली आणि " त्या त्रिजटेचे बोलणे जर बरे होईल, तर मी तुमचे रक्षण करीन," असें त्या राक्षसीना तिने आश्वासनही दिले. (४६—४८)

याप्रमाणे महामुनिवाग्भीक्षीप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डपैकी सप्ताविंशवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २७ ॥

असे. राक्षसाभिपति रावणाचे अप्रिय भाषण ऐकून दुःखातुल झालेली सीता, वनमध्ये सिंहानी घेऊन टाकिलेल्या गजेंद्रकन्येप्रमाणे त्रासून गेली होती. राक्षसस्त्रियाच्या कचाट्यात सापडलेली आणि रावणाच्या धमकीच्या धाड्यानी अतिशय भिळून गेलेली, एखाद्या निर्जन घोर अरण्यात अन्यल्पवयी कन्या सोडून दिल्यावर ती जन्मा विलाप करते, तसा विलाप सीता तेथे कर्द लागली. ती म्हणाली, "अशा प्रकारे माझी विटंबना होत असून, क्षणभर का होईना, मी पापी ज्या अर्था जिवंत रहात आहे, त्या अर्था योग्य वेळ आल्यावाचून, दु खमोग सरल्यावाचून मृत्यु येत नाही, असें जे जगतामध्ये सज्जन म्हणत असनात, ते अगदी खरे आहे. मुसाला मुक्तेल्या आणि अथार दुःखाने भरलेल्या या माझ्या हृदयाचे ज्या अर्था वज्राचा तडाखा बसलेल्या पर्वताप्रमाणे हजारो तुकडे होऊन जात नाहीत, त्या ."

नैवास्ति नूनं मम दोषमथ वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ।

भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ५

तस्मिन्नागच्छति लोकनाथे गर्भस्य जन्तोरिव शल्यकृन्तः ।

नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ६

दुःखं यतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ।

यदस्य वध्यस्य यथा निशान्ते राजोपरोधादिव तत्स्करस्य ७

हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्यः ।

एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ८

हृदय खरोखर बळकट असले पाहिजे. ज्याचे नुसते दर्शनही दुःखदायक आहे, अशा या रावणाच्या हातून जर माझा वध व्हावयाचाच आहे, तर या प्रसंगा मी आत्मघात केला, तर त्याचा मला खरोखर दोष लागणार नाही; कारण, ब्राह्मणाच्या हातून वध पावलेला आणि आत्मघात करणारा या उभयतानाही अप्रि- संस्काराचा अधिकार नसल्यामुळे, ब्राह्मणकुलात जन्म घेतलेल्या रावणाच्या हातून माझा वध होण्यापेक्षा मी आत्मघात केला, तरी तें चाईत नाही. द्विजेतरांना वेद देणें, ज्याप्रमाणे द्विजाला शक्य नसतें, त्याप्रमाणे मी आपलें प्रेम या रावणाला समर्पण करण्यास समर्थ नाही. (१ — ५)

“रावणाने मला दिलेली मुदत भरण्यापूर्वी तो जगन्नाथ राम मला सोडवण्यास जर येईल, तर गर्भामध्ये असलेल्या रोगी प्राण्याचे ज्याप्रमाणे शस्त्रवैद्य तुकडे करून टाकतो, त्याप्रमाणे राक्षसाधिपति दुष्ट रावण आपल्या लीक्ष्ण बाणांनी खरोखर माझ्या सर्व अवयवांचे तुकडे तुकडे करून टाकील. आधीच पुष्कळ दिवसपर्यंत मी रामाच्या वियोगाचें दारुण दुःख भोगत आहे. आता मला वध- दुःखही भोगावें लागणार आहे; कारण रावणाच्या मुदतचि हे दोन महिने लवकरच संपून जातील आणि राजाला त्रास दिल्यामुळे वधाच्या शिक्षेस पात्र झालेल्या व म्हणूनच प्रतिबंधात ठेवलेल्या चोराचा ज्याप्रमाणे राज्य संपल्यावर वध होत असतो, त्याप्रमाणे माझाही येथे निःसंशय वध होईल. हे, रामा, हे लक्ष्मणा, हे सुमित्रे, हे राममाते, हे माझ्या मातानो, वादळाच्या तडाख्यात सापडलेली नौका ज्याप्रमाणे महासागरामध्ये भग्न होऊन जाते, त्याप्रमाणे ही मी

तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
 नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ ह्याविष वैद्युतेन ९
 नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
 यत्रार्यपुत्रौ विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च १०
 हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानधन्व ।
 हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ११
 अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मः ।
 पतिव्रतात्वं यिफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विष मानुषाणाम् १२
 मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं तथैरूपर्त्तित्यमिदं निरर्थकम् ।
 या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा १३
 पितुर्निर्देशं नियमेन कृत्वा चनाश्विबृत्तश्चरितव्रतश्च ।

भाग्यहीन स्त्री मरण पावणार. (६-८)

“विशुद्धता पडून दोन बलाढ्य मिढाचा वध व्हावा, त्याप्रमाणे मृगस्य धारण
 करणाऱ्या त्या राक्षसाने त्या बलाढ्य राजपुत्राचा खरोखर माझ्याकरिता वध
 केला असून, त्यांना पाहून टाकलें असेल आर्यपुत्र राम आणि लक्ष्मण या
 उभयतांचाही व या मूढ स्त्रीचा वियोग करण्यासाठी मला वाडतें, प्रत्यक्ष फलच
 मृगवेष धारण करून आला होता व त्यानेच त्या वेळीं भाग्यहीन अशा मला
 मोहित करून मतिभ्रष्ट केलें. हे रामा, हे सत्यनिष्ठा, हे महापराक्रमी, हे पूर्णचंद्र-
 तुल्यमुहास्यवदना, तू जगनातील सर्व प्राण्यांचें हित करणारा आहेस, तसाच
 त्यांना प्रिय असूनही जी राक्षसाचे तावडीत सापडून ते आता माझा वधहि कर-
 तील, हें तुला कसे समजत नाही ? मनुष्यांनी कृतज्ञ लोकांवर केलेला उपकार
 ज्याप्रमाणे व्यर्थ जातो, त्याप्रमाणे पति हेंच मुख्य दैवत मानून राहणें, अशा
 प्रकारची क्षमा, भूमीवर शय्या, धर्माचे ठिक्कणा निष्ठा आणि पतिव्रत्य हे सर्व
 सद्गुणे व्यर्थ झाले आहेत. रामा, तुझा वियोग झाल्यामुळे मी कृश व निम्मेज झालें
 आहे, आपण माझ्या दृष्टीस पडत नाही, यामुळे मा आपल्या भेटीविषयी निराशा
 झाले आहे आणि म्हणूनच हें माझे धर्माचरण व्यर्थ झालें अशून, हें पतिव्रतही
 निष्फळ झालें आहे. (९-१३)

स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्थसे वीतभयः कृतार्थः १४ ।
 अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
 मोघं चरित्वाऽथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्याम् १५ ।
 संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।
 विषस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चिच्छत्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य १६ ।
 शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा ।
 उद्वह्य घेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् १७ ।
 उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य ।
 तस्यास्तु रामं परिचिन्तयन्त्या रामानुजं खंच कुलं शुभाङ्गयाः १८ ।
 तस्या विशोकानि तदा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।

“नियम पाळून आणि प्रतय राहून पित्याची आज्ञा पार पाडल्यानंतर आपण वनातून परत जाल आणि निर्भय व कृतार्थ होऊन विशाल नेत्र असलेल्या स्त्रियाशी रममाण व्हाल, असें मला वाटते. हे रामा, माझ्या सर्व काही इच्छा आपणावरच अवलंबून आहेत आणि चिरकालपर्यंत मी आपल्या ठिकर्णीच प्रेम ठेऊन राहिले आहे, परंतु या सर्वांचा शेवट प्राणातिक दुःखातच होणार आहे, म्हणून आजपर्यंत आचरलेले व्रत व तप व्यर्थ झाल्यामुळे, मी या जीविताचाच त्याग करते. धिक्कार असो या भाग्यहीन स्त्रीला ! जहरी विषाने अथवा तीक्ष्ण शस्त्राने माझ्या जीविताचा मी स वर त्याग करणार आहे; परंतु राक्षसाच्या या गृहामध्ये मला विष अथवा शस्त्र देणारा कोणीही आढळत नाही.” शोकाने तापून गेलेल्या त्या सीतेने याप्रमाणे नाना प्रकारानी विचार केल्यानंतर वेणी हातात घेतली आणि ती वर घाघून “मी सत्वर यमाकडे जाईन,” असें म्हणून ती सर्व कौमल अवयव असलेली सीता त्या गृहाची एक शाखा हाती धरून, आपला प्राण देण्याचा वेत शेवटास नेण्यास तयार झाली, परंतु याप्रमाणे जीविताचा शेवट करण्यास तयार झालेली ती सीता राम, लक्ष्मण आणि आपलें कुल या-विषयी असतसा अधिक विचार करूं लागली, तसतशीं शुभ अवयव असलेल्या त्या सीतेला शोकनाशक आणि धैर्यवर्धक अशीं सुचिन्हें पुष्कळच दिसून येऊं लागलीं. तीं सुचिन्हें जगतामध्ये उत्कृष्ट व बरोबर ठरलेलीं होती, आणि पूर्वीही

प्रादुर्निमित्तानि तदा वभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि १९
 श्रुत्वापि श्रीमद्रामायणे बान्नीक्ये आदिकव्ये मुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
 एकोनविंशः सर्गः । [१२५१]

तथागतां तां व्याथितामनिन्दितां व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
 शुभां निमित्तानि शुभानि भोजिरे नरं श्रिया जुष्टमिषोपसेविनः ?
 तस्याः शुभं वाममरालपद्मराज्या वृत्तं कृष्णविशालशुक्लम् ।
 प्रास्पन्दतर्कं नयनं सुकेदया मीनाहतं पद्ममिवामिताम्रम् २
 भुजश्च चार्धञ्चितपृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचन्दनार्हः ।
 अनुत्तमेनाभ्युपितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ३
 गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोस्तु जातः ।
 प्रस्पन्दमानः पुनरुत्तरस्या रामं पुरस्तात्सितमाचचक्षे ४

याचा अनुभव आला अमन्यामुळे, ते घडून अभ्युदयसूचक व तिच्या मनाचा
 म्नात्री पटविणारे होते. (१४-१९)

याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकव्यातलि मुन्दर-
 काण्डापर्यन्त अष्टाविंशोऽर्ग समाप्त झाला. ॥ २८ ॥

दु खर्षादित आणि हर्षरहित अशी ती सीता मनामध्ये अनिश्चय कट्टी होऊन,
 विचार करीत बसली अमनां, वैभवमंपन्न पुरुषाची मेवा करण्यास सेवक जसे पुढे
 सरसावताना, त्याप्रमाणे त्या निर्दोष व शुभ संतिला शुभ शून्य भराभर पुढे येऊं
 लागले. वरू पापग्या, काळीभोर सुमुळें व समोवतीं श्वेतवर्ण अमलेला आणि दोन्हा
 बाजूंना आरक्षवर्ण अमा-उत्कृष्ट केशपाशाने युक्त असलेल्या-त्या संतिचा शुभ डावा
 डोळा, समोवती आरक्षवर्ण असून मत्स्याचा धडा लागल्यामुळे स्फुरण पावत
 असलेल्या कमलाप्रमाणे स्फुरण पावूं लागला. मनोहर, रोमांचयुक्त, बर्तुल, पुष्ट,
 उत्कृष्ट प्रकारच्या, कृष्णागुरुची व चंदनाची उडी लावण्याम योग्य आणि पुष्कळ
 दिवसपर्यंत सरोवृष्ट प्रिय रामाचा संपर्क झालेला तिचा वामचाहु एकाएकी
 स्फुरण पावूं लागला. गट अगा तिच्या दोन पायांपैकी एक गजशेंडेप्रमाणे बर्तुल,
 पुष्ट व मुंदर पाय स्फुरण पावूं लागला आणि न्हणूनच राम अगदी पुढे येऊन
 उभाच राहिला आहे, असें निला जाणू मुचवूं लागला (१-४)

शुभं पुनर्हंसमानवर्णमीपद्रजोऽध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः ।
 चासः स्थितायाः शिखराग्रदन्त्याः किञ्चित्परिस्त्रंसत चारुगात्र्याः ५
 एतैर्निमित्तरपरैश्च सुभूः संचोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः ।
 चातातपन्नान्तमिव प्रणष्टं वर्येण बीजं प्रतिसंजहर्ष ६
 तस्याः पुनर्विम्बफलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशान्तमरालपद्म ।
 वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाश्चन्द्र इव प्रमुक्तः ७
 सा घीतशोका द्यपनीततन्द्रा शान्तज्वरा हर्षविवुद्धसत्त्वा ।
 अशोभतायां वदनेन शुक्ले शितांशुना रात्रिरिवोदितेन ८
 इत्याष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनविंश सर्ग ॥ २९ ॥
 त्रिंश सर्ग । [१०६१]

हनुमानपि चिक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।

त्याचप्रमाणे अनुपम नेत्र, डालियाच्या बियाच्या अप्रासारखे दंत आणि
 मनोहर स्वरूप असलेली ती सीता, तेथे बसली असताना तिचे किंचित् मलिन
 झालेल, परंतु सुवर्णासारखे पीतवर्ण वस्त्र योळसें स्व-स्थानापासून बाजूस झाले
 पूर्वी ज्याचे चांगले प्रत्यंतर झालेलं आहे, असे हे व अशाच प्रकारचे दुसरेही
 शुभ शकून होऊ लागले, तेव्हा वा याने व उन्हाणे कोमेजून जाऊन जवळ जवळ
 घाळून नाश पावलेलं बीज ज्याप्रमाणे पर्जन्यवृष्टीच्या योगाने हवेयुक्त होतं,
 त्याप्रमाणे ती संता हर्षित झाली पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणे लाल ओठ, उत्तम
 नेत्र, भिवया, कुरळे केस, वरू पाण्या आणि पाडल्या स्वच्छ दाढा असलेली
 तिची मुद्रा, राहून्या जब्यातून मुक्त झालेल्या चंद्राप्रमाणे तेजस्वी दिसू लागली
 असे शुभ शकून होऊ लाग यामुळे तिचा शोक नाहासा झाला, सुस्ती गेली,
 संताप शांत झाला व हर्षाने अत करण प्रफुल्लित झालं आणि यामुळे शुद्धपक्षा
 मध्ये ज्याप्रमाणे उदय पावलेल्या चंद्रामुळे रात्र अल्हादकारक दिसू लागते,
 त्याप्रमाणे त्या सा वा संतिचा नेहरा प्रफुल्लित दिसू लागला (५-८)

याप्रमाणे महामुनिवा मीक्षिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-
 काण्डांपैकी एकोणतिस वा सर्ग समाप्त झाला ॥ २९ ॥

महापरारमा हनुमानाने सानेचें आपण आणि त्रिचरा व राक्षस यांचा

सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसानां च गर्जितम्	१
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ।	
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः	२
यां कर्पानां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ।	
दिक्षु सर्वासु मार्गान्ते सेयमासादिता मया	३
चारुण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ।	
गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया	४
राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयं निरीक्षता ।	
राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च	५
यथा तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वद्वयावतः ।	
समाभ्यासयितुं भार्या पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम्	६
अहमाभ्यासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिमानताम् ।	
अहृष्टदुःखां दुःखस्य न हन्तमधिगच्छतीम्	७

आरुढाभोरुढा सर्व इन्धनमून धवन केरु हीतं, नन्दनवनमध्येच दृष्टीस पट्टगरी देवताच हीं काय, अद्या प्रकारची ती सीतादेवी ती वानर पाहूं लागला, तेव्हा नाना प्रकारचे, विचार त्याच्या मनामध्ये देऊं लागले. ती म्हणाल्या, "जिला हंजारी, लागो किंमहुना असंख्य वानर सर्व दिशांना शोचांन आहेत, ती ही मींता मला आढळली. धनूचें मानर्घ्य अजनावग्यानाठी मेल्या बंदीवस्ताने हेराचा पैप धारण करून गुप्तगने मंचार करता करता माझ्यां सर्व कांही आढळल्यांत आले. (१-४)

राक्षसांचे ठिकाणी विशेष काय आहे, हेंही दिसून आले; ही नगरी पाहिली. राक्षसाधिपति रावणाचा प्रभावही आढळून आला आणि प्राणिनांप्रारवर दया करणाऱ्या, त्या अतर्क्यस्वरूपाच्या रामाने पतिदर्शनाची इच्छा घट्ट राहिलेल्या आत्म्या असल्या मांयेंकरिता त्रैलोक्य पातये घालण्याचेही मनामध्ये जे आणजे ते योग्यच आहे, याविषयी माझी न्यायी झाली. पूर्ण चंद्रप्रमाणे जितें सुग आन्हाडकारक आहे आणि पतिविहीनदुःखाचा अनुभव नम्रान्मळे शोक करता करताही जो थांबत नाही, अशा या मांयेंला पुढे हेऊन, मो घीर देतो.

यदि ह्यहं सतीमेनां शोकोपहतचेतनाम् ।	
अनाश्वस्य गमिष्यामि दोषवद्भ्रमनं भवेत्	८
गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ।	
परिव्राणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत्	९
यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।	
समाश्वसयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः	१०
निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभिभाषितम् ।	
कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम्	११
अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वस्यते मया ।	
सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम्	१२
रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताग्रवीद्वचः ।	
किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम्	१३
सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् ।	

शोकान जिवें अत करण व्याकुल झालेले आहे, अशा या साध्वी सीतेचे सात्वत कल्याणाचून मी जर परत जाईन, तर माझ्या परत जाण्यानेही येथे अनर्थ होईल, कारण मा तिकडे परत गेल्यावर, आपले रक्षण करणारा कोणी नाही, असें सीतेला आढळून आले, म्हणजे हा यशस्वी राजकन्या जानकी आपल्या जीविताचा त्यागही करील (८—९)

“ पूर्ण चंद्रासारखे आल्हादकारक मुख असून सीतेच्या दर्शनाची उत्कट इच्छा असलेल्या महापराक्रमी रामचंद्राला ज्याप्रमाणे आपणस सीतेचा शोध लागला, ते कळवून धीर देण न्याय्य आहे, त्याचप्रमाणे हिलाही या वेळी धीर देणे न्याय्य आहे शिवाय, राक्षसछिायानी तिच्यापुढे केलेले भाषणही उपेक्षा करण्यासारखे नाही तेव्हा आता काय कराव, या मोठ्या अडचणीत मी सांप्रत पडलो आहे ही रात्र शिष्टव आहे, सोंच जर मी दिला धीर दिला नाही, तर तो जीविताचा त्याग करील, याविषयी मुळीच शका नाही. बर, सुंदरी सीतेला भाषण न करताच जर मी रामाकडे गेलों, आणि “ सातने मला कथ निरोप सांगितला आहे ” असें जर रामाने मला विचारले, तर मां याला उत्तर काय देऊ ? सीतेचा रामाला

निर्दोहोऽपि काकुत्स्थः क्रोधतामेण चक्षुषा	१४
यदि वोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ।	
व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति	१५
अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामवास्थितः ।	
शनैराश्वासयाम्यद्य संतापयद्गुलामिमाम्	१६
अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ।	
वाचं वोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम्	१७
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।	
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति	१८
अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ।	
मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता	१९
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ।	
रक्षोभित्त्वासिता पूर्वं भूयत्त्वासमुपैष्यति	२०

निरोप घेतल्याशिवाय जर मी येथून त्वरेने गेलों, तर ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम आपल्या क्रोधाने संतप्त झालेल्या दृष्टीने मला जाकून टाकील, सीतेशी संभाषण न करतो ती अमुक अमुक ठिकाणी आहे असा वृत्तांत वानराधिपति सुग्रीवाला कळवून रामाकरिता जर मी त्याला उद्योग करूयास लावीन, तर त्याचें सैन्यासह येथे येणेंच व्यर्थ होऊन जाईल; कारण इतका काल लोटलेयत सीतेला सुटकेचे आश्वासन ॥ मिळेल, तर ती जिवंत राहण्याचाच संभव नाही. (१०-१५)

“राक्षसी इकडेतिम्हे पहात आहेत, अशी संधि साधून मी येथे येऊन बसलों आहे, याकरिता ती अतिशय संतप्त झालेली आहे, तरी हिचें आजच हळू हळू मी सात्वत कराने, मी जरी अति सूक्ष्म रूप धारण केलें आहे आणि विशेषतः मी जरी वानर आहे, तरी या ठिकाणी मानवाच्या बोलीनेच मी बोलें; परंतु ब्राह्मणाप्रमाणे उत्तम संस्कृत भाषण मी जर करूं लागलों, तर मला वानर न समजता रावण समजून सीता भयभीत होईल. तथापि, बांदी झाले तरी अर्थ-युक्त असे भाषण मनुष्यवाणोचें अलंवन करूनच मला अवश्य केलें पाहिजे. नाहीतर माझ्या हातून या सावोचे सांत्वन होणेंच शक्य नाही. परंतु या म० १४ (सुन्दर)

ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ।	
जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम्	२१
सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसगणः ।	
नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः	२२
ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विहृताननाः ।	
यधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं महाबलाः	२३
तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् ।	
दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशङ्किताः	२४
मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् ।	
राक्षस्यो भयविप्रस्ता भवेयुर्विहृतस्वराः	२५
ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि ।	
राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने	२६
ते भूलशरनिर्लिशविविधायुधपाणयः ।	

जानकीला अगोदरच राक्षसानी त्रासून खोडले आहे; तेव्हा माझे रूप अवलोकन केल्यावर आणि भाषण धवण केल्यावरही वदावित् तिला अधिकच त्रास होईल आणि धस्त झाल्यानंतर विशाल नेत्र असलेला ही विचारी मीता हा हवे ते रूप धारण करणारा रावण आहे, असं मला समजून आक्रोश करूं लागेल, सीतेने आक्रोश केल्यावर राक्षसश्रेणचा घोर समुदाय नाना प्रकारची शस्त्रे घेऊन मृत्यू प्रमाणे एकदम तिच्यावर तुटून पडेल. (११-२२)

“ तदनंतर अनाळविकाल मुक्तांनी महाबलाळ राक्षस खोहोवडे पहात पहात मला हुडकून काढतील व ते माझा वध करण्याविषयी अथवा मला पकडण्या-विषयी प्रयत्न करतील. मोठ्या मोठ्या वृक्षाच्या शाखा, उपशाखा व खोडें यावरून धावतां-धावताना मला पाहून ते राक्षस साशरू होतील आणि वनामध्ये मी संचार करूं लागलों असता माझें प्रचंड स्वरूप अवलोकन करून राक्षसस्त्रियाहा भयभीत होतील व भयंकर-सूर काढूं लागतील इतकेंच नव्हे तर राक्षसाधिपति रावणाच्या वृद्धामध्ये लगेच्या राक्षणांमरिता त्या राक्षसराजाने नेमलेल्या राक्षसानाही त्या हाका मारतील व भूल, वाण, खड्ग वगैरे नाना प्रकारची आयुधे हातामध्ये

आपतेयुर्विमर्देऽसिन्वेगेनोद्वेगकारणात्	२७
संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमे रक्षसं बलम् ।	
शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः	२८
मां वा गृहीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः ।	
स्यादियं चागृहीतार्या मम च ग्रहणं भवेत्	२९
हिंसामिदृचयो हिंस्पुलिमां वा जनकात्मजाम् ।	
विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम्	३०
उद्देशे नष्टमार्गेऽसिन्वाक्षसैः परिवारिते ।	
सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी	३१
विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ।	
नान्यं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने	३२
विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ।	

घेऊन ते राक्षस, मनातून प्रासून निहराने व वेगावेगाने या गर्दामध्ये समाविष्ट होतील. त्यांनी मला सर्व बाजूंनी जखमून टाकलें, तरी मी राक्षससैन्याचा नाश करीन; परंतु नंतर महासागराच्या परतीराला परत जाव्याइतकी माझे शक्ती राहणार नाही (२३-२८)

“कदाचिन् शीघ्र पराक्रम गाजविष्यात प्रसिद्ध असे असटय राक्षस मला वेढा देऊन पडवतील, मग मात्र माझे कोणतेंच कार्य सिद्धीस जाणार नाही मी येथे कणाकरिता आलों, हे या सीतेला समजणार नाही आणि यामुळे घोटाळा उद्भूत नों पकडलों गेलों, म्हणजे सीतेची हरीगतही रामाला दळणार नाही अथवा हिमाप्रिय राक्षसानी जर या जनककन्येचा बध वेला, तर राम आणि सुग्रीव या दोघान्याही त्रायाच्या घात होईल. ज्याच्या सर्व बाजूंना सागराचा वेढा आहे, ज्याच्या नभोवती राक्षसाचा पटारा आहे व ज्यांना प्रवेश करण्यास कोणीकडूनही मार्ग नाही, अशा या गुप्त प्रदेशामध्ये जानकी साप्रत वास्तव्य करित आहे. म्हणून मग्नमाम ये राक्षसानी जर माझा बध वेला किंवा मला धरून ठेवले, तर प्रभुतत्वे कार्य सिद्धीस ने यामध्ये रामाला दुसरा कोणी सहाय्य करणारा मला दिसत नाही, कारण माया जर बध करी, तर या क्षमर योजने विस्तीर्ण

शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत् महोदधिम्	३३
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ।	
न तु शक्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः	३४
असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ।	
कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम्	३५
एष दोषो महान्नि स्यान्मम सीताभिभाषणे ।	
प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे	३६
भूताश्चार्था विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः ।	
विह्वलं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा	३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।	
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः	३८

असलेला महासागर उल्लघन करून येथे येईल, असा दुसरा धानर, मी कितीही विचार केला, तरी मला आढळत नाही (२९-३३)

“हजारों राक्षसांचा वध करण्यास मी एकटा खरोखर समर्थ आहे, परंतु राक्षसांशी युद्ध करून दमल्यावर या महासागराच्या परतीराला जाण्यास मला शक्ति राहणार नाही युद्धामध्ये कोणाला जय येईल, हे निश्चित झाले अशा प्रसंगां संशयित अवस्थेत अडकून पडणें तर मला बरें दिसत नाही जें कार्य सिद्धीस जाण्याबद्दल सहाय्य आहे, तें नि सहाय्य सिद्धीस जाण्याची खात्री तरी कोण देणार ? तेव्हा आधीच भिऊन गेलेल्या या सीतेशी मी जर कोणत्याही तऱ्हेचे भाषण केले, तर हा असा मोठा अनर्थ होण्याचा समभव आहे आणि जर काहीच भाषण न करीन, तर सीतेच्या हातून प्राणत्यागहि होण्याचा समभव आहे सूर्योदय झाल्या असता ज्याप्रमाणे अधिकार नाहीसा होतो; तसा अयोग्य दूतांशी प्रसंग पडला, तर देश व काल विरुद्ध झाल्याकारणाने जवळ जवळ सिद्धान्त पोचलेलीही कार्ये निष्फल होत अगतात कार्यान्वयविषयी स्वामीने मन्त्र्यांसही जरी एखादा वेत निश्चित केला असला, तरी अयोग्य दूतांशी गाढ पडल्यावर त्या वेतापासून काहीएक निष्पन्न होत नाही, कारण स्वतःच्या शाहूपाण्याच्या धमेंडात असणारे दूत स्वाभिमानीच घेत रहातात (३४-३८)

न विनश्येत्कथं कार्यं वैकुण्ठ्यं न कथं मम ।	
लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्	३९
कथं नु खलु चाप्यं मे शृणुयाद्योद्विजेत च ।	
इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्	४०
राममाह्निष्टकर्माणं सुबन्धुमनुकीर्तयन् ।	
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्वन्धुगतचेतनाम्	४१
इक्ष्वाकूणां धरिष्टस्य रामस्य विदितात्मनः ।	
शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन्	४२
धावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रश्रुयान्निरम् ।	
श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वं समादधे	४३

इति स यदुविधं महाप्रभावो जगतिपतेः प्रमदामयेक्षमाणः ।

मधुरमधितथं जगाद् चाप्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ४४

इत्यार्षे धामद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

[१३०५]

“तेव्हा काय केलें असता कार्यविघात होणार नाही ? कमें बायलें असता बुद्धि-
अंश होणार नाही ? कोणता उपाय योजिला असतां, मी केलेलें हें समुद्राचें
उलंघन व्यर्थ जाणार नाही ? आणि कशाचें अवलंब केलें असतां सीता उद्विग्न
न होता माझें भाषण ऐकून घेईल ? ” अमें मनांत एकरुसरतें चिंतन करतां
करतां त्या बुद्धिमान् हनुमानाला एक विचार मुचला. “उत्पृष्ट संबंधी जो सत्कर्म-
निष्ठ राम त्याचें वर्णन केलें, तर त्या रामाचेंच ठिकाणी मनाची एकाग्रता करून
राहिलेल्या या सांतेला उद्वेग वाटणार नाही. तेव्हा इक्ष्वाकुवंशजांमध्ये श्रेष्ठ
आणि स्वपराक्रमाने प्रसिद्ध अशा रामाला अनुलक्षून असलेलें, धर्मयुक्त, शुभ
वर्णन मी करूं लागलों, तर सांतेच्या मनात उद्विग्नता येणार नाही; यासाठी मधुर
शब्द बोलतां बोलतांच मी माझें मनोगत सांतेला ऐकवीन आणि तिचा विश्वास
बनेल अशा रीतीने मी तिला जें कांही सांगावयाचें तें सर्व सांगिन. ” याप्रमाणे
जगन्नाथ रामाची तरुण भार्या शोधून काढण्यासाठी रूक्षशाखांमध्ये बसलेला तो
महाप्रराक्रमी हनुमान् स्वतःचे मनाशीच अशा प्रकारें नाना प्रकारचें मधुर व

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तायित्वा महामतिः ।

संश्रये मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह १

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।

पुण्यशीलो महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणां महायशः २

अहिंसारतिरभुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ।

सुरयस्येक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ३

पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुग्रीः पार्थिववर्मनः ।

पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुसी ४

तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपतिभाननः ।

रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ५

रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ६

सप्त भाषण करू लागला. (३९-४४)

याप्रमाणे महामुनिवात्मीकिप्रणीत भ्रामद्रामायणसङ्गठक आदिकाव्यातील सुंदर-
काठापैकी तीसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३०४

याप्रमाणे अनेक प्रकारानी विचार केल्यावर, तो महाबुद्धिमान् हनुमन्
सीतेश्च ऐक्यं येईल, अशा जवळच्या जागेत जाऊन, मधुर भाषण करू लागला
तो म्हणाला, “ रथ, गज आणि अश्व यांनी युक्त, पुण्यशील, महाकीर्तिमान् व
महायशस्वी असा एक इक्ष्वाकुवंशजामध्ये दशरथ नामक राजा होऊन गेल’
तो अहिंसेविपयी तत्पर असे, मनाचा उदार असे, दयाळु असे; त्याचा पराक्रम
अमोघ असे, तो वैभवसंपन्न राजा, श्रेष्ठ इक्ष्वाकुवंशाचे वैभव वृद्धिगत करणारा
होता राजचिन्हानी तो युक्त असे, त्याची संपत्ति मोठी होती आणि तो नृपश्रेष्ठ
संपूर्ण पृथ्वीमध्ये विख्यात, प्रजेला सुख देणारा व सुखा होता (१-४)

“ त्याचा एक ‘ राम ’ म्हणून महाशानी व प्रिय असा ज्येष्ठ पुत्र आहे त्याचे
मुख नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे आलंहादकारक आहे सर्व धनुर्धरामध्ये तो श्रेष्ठ
आहे आणि स्वतःच्या शीलाचे, स्वजनाचे, जीवलोकाने व धर्माचे तो दधुतपन्न

तस्य सत्यामिस्रस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ।	
समार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रयजितो वनम्	७
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ।	
राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः	८
जनस्थानघर्षं श्रुत्वा निहतौ खरदूपणौ ।	
ततस्त्वमर्षापहता जानकी रावणेन तु ।	
यञ्जयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया	९
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ।	
आसत्साद् घने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम्	१०
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरजयः ।	
आयच्छत्कपिशायं तु सुग्रीवाय महात्मने	११
सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ।	
विश्वं सर्घासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः	१२
अहं संपातिष्ये चनाच्छतयोजनमायतम् ।	
तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं धेगवान्छ्रुतः	१३

राम रक्षण करणारा आहे. त्याचा जो सत्यप्रतिज्ञ वृद्ध पिता त्याच्या आज्ञेवरून तो वीर राम भार्या आणि भ्रता यासह वनामध्ये निघून गेला व त्या महावना-मध्ये मृगया करता करता इच्छेनुरूप हवे तें रूप धारण करणाऱ्या अमर्या शूर राक्षसाचाही त्याने वध केला, परंतु जनस्थानातील राक्षसांचा व त्याचप्रमाणे खर-दूपणाचा वध झाल्याचे ऐकून रावणास मोघ आला व त्याने जानकीचा अप-हार केला, तो अपहार मायेने मृगरूप धारण करून वनामध्ये रामाला फसवून केला. तेव्हा त्या निर्दोष सीतादेवीचा शोध लावण्यास होता राम वनामध्ये हिंडत असता त्या रामाला सुग्रीवनामक एक वानरामित्र मिळाला (५-१०)

“यानंतर वालीचा वध करून शत्रुसमूह जिंकणाऱ्या रामाने महात्म्या सुग्रीवाला वानराचे राज्य अर्पण केलें इतकें ज्ञान्यावर इच्छित रूप धारण करणाऱ्या वानराना सुग्रीवाने त्या सातेचा शोध लावण्याची आज्ञा केली व त्याप्रमाणे हजारो वानर सर्व दिशास त्या सीतादेवीचा शोध करीत हिंडत आहेत. विशालानेन

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतीं च ताम् ।

अथ्रौपं राघवस्याहं सेयमासादिता मया १४

विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः ।

जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता १५

ततः सा वक्केशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ।

उल्लभ्य वदनं भीरुः शिशपामन्ववैक्षत १६

निशम्य सीता घचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ।

न्वयं प्रहृषं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती १७

सा तिर्यग्भूर्ध्वं च तथा ह्यधस्ताच्चिरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।

उदर्शं पिङ्गाधिपतेरमात्यं धातात्मजं सूर्यभिवोदयस्थम् १८

इत्याषे श्रीमद्रा० वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दर० एरुत्रिंश सर्ग ॥३१॥ [१३२३]

असलेल्या त्याच सीतेच्या शोधाकरिता मी वेगाने सपातीच्या सागण्यावहन शभर योजनें विस्तृत असलेल्या समुद्राचें उत्पन्न केलें आणि रामाच्या मुखातून साता ज्या रूपाचा, ज्या वर्णाची व ज्या चिन्हानी युक्त आहे, असें ऐकलें होतें तशी सीता चौदटीं साड्या दृष्टीस पडली. ” (११-१४)

असें भाषण बोलून तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् स्वस्थ राहिला ॥ तें त्याचें भाषण ऐडून जनकपत्न्या सीतेलाही परावाष्टेचा विस्मय वाटला यानंतर वक्तृ केशाम आणि उत्कृष्ट केश असलेला ती विनयशील सीता तोंडावर आलेले केस हाजूत धरून तिने आपलें मुख वर केले व ती त्या शिशपा गृध्राकडे पाहू लागली याप्रमाणे त्या वानराचें भाषण ऐकल्यावर सीता सर्व दिशा व उपदिशा याकड पाहू लागली आणि अगदीं मनापासून ती रामाचा ध्यास घेऊन बसली असल्यामळे तिला स्वतःला परावाष्टेचा दर्शही झाला याप्रमाणे इकडेतिकडे आणि खाली-वर पहात होती, तों उदयाचलावर आलेला सूर्यच की काय, अशा प्रकारचा वानराधिपति सुभावाचा अमाल्य, तो अतर्क्य-बुद्धिमान् वायुपुत्र हनुमान् तिच्या दृष्टास पडला (१५—१८)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसङ्गठ आदिकाव्यातील सुंदर-काव्यापैकी एकतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

ह्यग्निः सर्गः ।

ततः शापान्तरे लीनं दृष्ट्वा चालितमानसा ।

येष्टितार्जुनयन्त्रं तं विधुत्संघातपिङ्गलम् १

सा ददर्श कपिं तत्र प्रथितं प्रिययाद्दिनम् ।

फुल्लशोकोत्करामासं तप्तचार्माकिरेक्षणम् २

साऽथ दृष्ट्वा ह्यग्निधेष्टं विनीतवदवस्थितम् ।

मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ३

अहो मममिदं सत्यं वानरस्य दुरासदम् ।

दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह सा ४

पिललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ।

राम रामेति दुःखातां लक्ष्मणेति च मामिनी ५

ररोद सहसा सीता मन्दमन्दस्यरा सती ६

साऽथ दृष्ट्वा हरिषरं विनीतवदुपागतम् ।

मैथिली चिन्तयामास म्यमोऽयमिति मामिनी ७

वृक्षशरोर पादरे वय पांचमन दहन बनलेल्या आणि विधुदृष्टाप्रमाणे तेजस्वी अगलेल्या त्या हनुमानाला पाहून, संतेच्या मननभ्ये हाही मायामृगच असावा, अशी शंका आली. विनयसंग्रह, प्रिय मयाग करणारा, अशोकशान्या फुललेल्या फुलांच्या गुच्छाप्रमाणे असणारा आणि मुखर्णानुष्य नेत्र अमलेला तो वानर जिने पाहिला; वृक्षावर गुपगुप बसलेला तो वानरधेष्ट पाहून, संतेला आश्चर्य घाटले व ती स्वतःचीच विचार करूं लागली— “अहो, वानराचें हें भयंकर धूळ इतरांना अनिष्टय दिसत आहे, इतकेंच काय पण इतरांची वाकडे पाहण्याचीही छाती होणार नाही” असें मनमये अगून, ती पुनः मनांत गांगरून गेली आणि भयाने गोंधळून जळून, दुःखाने व्याकुल झाली. ती उन्मृष्ट श्री सीता “हे रामा, हे रामा, हे लक्ष्मणा,” असें म्हणून, करुण स्वर घाटून एकसारखा विलाप करूं लागली. नंतर ती जांभून दग्धहि उमटेलामा प्रत्या, गरी ती मागची एकसरस्ती रडत होती. (१-६)

नंतर नम्रगर्ज मनीष अलेल्या त्या वानरधेष्टाला अगूनून वेच्यार.

सा वीक्षमाणा पृथुमश्वक्त्रं शास्त्रामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ।

ददर्श पिङ्गप्रवरं महाहं वातात्मजं बुद्धिमतां चरिष्ठम् ८

सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपत्रा गतासुकल्पेव बभूव सीता ।

चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य चैवं विचिन्तयामास विशालनेत्रा ९

स्वप्नो मयाऽयं विकृतोऽद्य दृष्टः शास्त्रामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।

स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मै जनकस्य राज्ञः १०

स्वप्नो हि नायं न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥

सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ११

रामेति रामेति सदैव मुमुक्षुया विचिन्त्य वाचा ध्रुवती तमेव ।

तस्यानुरूपं च कथां तदर्थमिव प्रपद्यामि तथा शृणोमि १२

हे स्वप्न आहे, असा विचार ती मनामध्ये आणू लागली. आपले हे शब्द राक्षस-
जिव्यानी ऐकले आहेत की काय, अशी शका येऊन, ती सीता इकडेतिकडे
पाहू लागली तेव्हा वानरराज सुग्रीवाच्या आज्ञेप्रमाणे वागणारा महायोग्य वयु
पुत्र वानरधेष्ठ तिने पाहिला. तो बुद्धिमानामध्ये श्रेष्ठ होता आणि वज्रप्रहारामुळे
त्याच्या विशाल मुखाचा भेग झालेला होता त्याला पाहताच तिच्या छतःत
अतिशयच धडका भरली आणि हा रूपांतर कऱ्हा रावणच आला असावा, या
भीतीने ती अगदी मृतवत् निक्षेष्ट पडली, नंतर विशाल नेत्राची ती सीता
अन्याच वेळाने शुद्धीवर येऊन विचार करू लागली. “ हे आज मला वाईट स्वप्न
पडलं, कारण शास्त्रगणानी निषिद्ध सांगितलेला वानर मी स्वप्नामध्ये प्रलय
पाहिला, तेव्हा लक्ष्मणासह रामाचें आणि त्याचप्रमाणे माझ्या पित्या जनकराजाचें
सुखल असे, परंतु मी शोकाने व दुःखाने पीडिले असल्याने माझा जर मुक्ती
डोळाच लागत नाही, तर मी पाहिले हे स्वप्न नव्हे, कारण, पूर्णचंद्रतुल्य आल्हाद
कारक मुखाने युक्त असलेल्या त्या रामाचा वियोग झाला असल्यामुळे डोळा
लागण्याइतकें सुख मला लाभत नाही (७-११)

“हे रामा, हे रामा, असे एकसारखें मी मनामध्ये चिंतन करीत असून, वाणीनेही
त्याच्याच नावाचा उच्चार करीत आहे त्वाचा ज्यात संवध आहे, अशीच गोष्ट
ऐकण्याकडे माझ्या मनाचा ओढा आहे आणि माझ्या दृष्टीपुढेही त्याच्याच गोष्टी

अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ।
 विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि १३
 मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्यापि चिंतर्कयामि ।
 किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च यदत्ययं माम् १४
 नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्जिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय ।
 अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनकैसा तच्च तथास्तु नान्यथा १५
 इत्यपि श्रीमद्रामायणे वामीरीय आदिकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥३२॥
 त्रयस्त्रिंशः सर्गः । [१३३८]

सोऽयतीयं द्रुमात्तस्माद्दिद्रुमप्रतिमाननः ।

विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च १

दिसत आहेत. साराश त्या रामासंबधी उत्कट विचार मनात येत असल्याने मी आज अन्वस्थ झाले आहे; मज्जे सर्व मन त्याचे ठिकाणीच लीन होऊन राहिले आहे, मनात एम्मारखे चिंतनही त्याचेंच करीत आहे व दृष्टीपुढेही सर्व काही त्याचाच पराक्रम अमूल, कानानेही सर्व काही त्याच्याचसंबंधा ऐकू येत आहे, असा भास होत आहे. आतापर्यंत झालेला हा सर्व प्रकार मनोराज्य असेल, कल्पित असेल, असे समजावे, तर स्थिर अंतःकरणगति अमूलही मला तमंच वाटत आहे. तेव्हा असे होण्याचे कारण काय ? हा सर्व मनोराज्यातीलच प्रकार आहे, असे म्हणावे, तर तसल्या प्रकारचा प्रत्यक्ष अनुभव कधी काहीच येत नसतो; परंतु हा वातर जो मला उद्देगून भाषण करित आहे, याचे रूप तर अगदी स्पष्ट दिसत आहे. वृद्धस्पति, इंद्र, ब्रह्मदेव आणि अग्नि यांना नमस्कार असे. या वनचर वानराने माझ्यासमोर केलेले हें भाषण, या देवतांच्या रूपेने सत्य असो, तें अन्यथा न होवो. ” (१२-१५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील मुंदर-वाडापैकी बतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३२ ॥

नवीन फुटलेल्या पालवीप्रमाणे ज्याचें मुख आहे, असा तो विनम्र चेहरा केलेला विचारा हनुमान् त्या झाडावरच्या झाडावरच, उंच पांदावून एका अगदी जवळच्या पांदावर आला आणि सतिसमीप येऊन तिला त्याने नमस्कार

नामग्रवीन्महातेजा हनूमान्मरुतात्मजः ।
 शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा २
 का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि ।
 द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ३
 किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।
 पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ४
 सुराणामसुराणां च नागगन्धर्वरक्षसाम् ।
 यक्षाणां किंनराणां च का त्वं भवसि शोभने ५
 का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ।
 वसूतां वा वरारोहे देयता प्रतिभासि मे ६
 किं नु चन्द्रमसा हीना पणिता विबुधालयात् ।
 रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणाधिका ७
 कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ।

जेला तो महातेजस्वी वायुपुत्र हनुमान् मरुकाइतके वर हात जोडून, मधुर
 वर्णान त्या सीतेला म्हणाला, “ कमलपत्राप्रमाणे नेत्र आहेत, मलिन रेशमी वस्त्र
 जिने परिधान केलेलं आहे आणि रुपाच्या बाबतीत नावें ठेवण्यास कोठेच जागा
 नाही, अशी तूं या झाडाच्या पादीचा आधार घेऊन उभी राहिली आहेस, ही
 तूं कोण वरें आहेस ? कमलपत्रावर पडलेलं उदक ज्याप्रमाणे कमलपत्रापासून
 खाली गळत असतं, त्याप्रमाणे तुझ्या नेत्रापासून शोकजन्य उदक-अश्रु-कशा-
 वरिता खाली स्रवत आहे ? (१-४)

“हे कल्याणी, देव, दैत्य, नाग, गंधर्व, राक्षस, यक्ष आणि किन्नर यांपैकी तूं
 कोणत्या जातीची आहेस ? हे सुंदरी, तूं मला देवतेसारखी भासत आहेस. तर
 हे सुमुखी, रुद्राची, मरुद्रणाची अथवा अष्टनसूंची तूं अधिष्ठानी देवता आहेस
 कीं काय ? नक्षत्रांमध्ये धेष्ट आणि उत्कृष्ट अशा सर्व गुणानी सर्वांत अधिक अशी
 तूं रोहिणी असून, चंद्राचा वियोग होऊन, स्वर्गातून खाली पडलेली तर नाहीस
 ना ? हे कृष्णनयने, क्रोधाने अथवा मोहाने वसिष्ठाच्या क्रोध आणवून, तूं कल्याणी
 वरधती तर येथे आली नाहीस ना ? हे सुंदरी, इहलोकातून परलोकी गेलेल्या

यसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वासि कल्याण्यरुन्धती	८
को न पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ।	
अस्माह्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचामि	९
रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ।	
न त्वा देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात्	१०
व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये ।	
महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे भता	११
रावणेन जनस्थानाद्बलात्प्रमाथिता यदि ।	
सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममात्रक्ष्य पृच्छतः	१२
यथा हि तद्य चै दैन्यं रूपं चाप्रतिमानुपम ।	
तपसा चान्वितो येषस्त्वं राममहिषी ध्वजम्	१३
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।	
उवाच चाग्न्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाश्रितम्	१४
पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।	
स्नुया दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रणाशिनः	१५

कोणाचातरी तूं शोक करीत आहेस तेव्हा परलाकीं गेलेली तू तुझा पुत्र होता का ? की पिता होता, की भ्राता होता, किंवा भर्ता होता ? एकमारवें रडणें, अतिशय श्वासोच्छ्वास घेणें व जमिनीवर बसून राहणें आणि राम-राजाचें नांव घेणें, याबद्दल तूं देवता नव्हेस, असें मला वाटते. (५-१०)

“राजपत्नीवन्मूक अशी जी लक्षणें तुझ्या ठिकाणी मला दिसत आहेत, त्याबद्दल तूं पृथ्वीपति रामाची पट्टराणी व जनकराजाची कन्या अमावीस, अमें मला वाटते. रावणाने जनस्थानापासून बलान्काराने अपहार करून आणलेली सीता जर तूं असशील, तर तुजें देव बरें करो, हे विचरणान्या मला तूं तमें माग. तुझी ही साप्रतची दैन्यावस्था, मनुष्यामध्ये ज्याला कोठेही उपमा नाही, अमें हें तुजें रूप आणि तपश्चर्येला योग्य असा हा तुझा वेष, यांबद्दल तूं निःसंशय रामाची पट्टराणीच आहेस ” ला हनुमानाचें माणण ऐकताच रामराजाचा उच्चार शान्यामुळे नीतिला हर्ष झाला आणि त्रिशशाखेवर बसलेल्या न्या हनुमानाशी ती

दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।	
सति तिति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ।	१६
समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ।	
भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिर्ना	१७
ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चेक्ष्वाकुनन्दनम् ।	
अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे	१८
तस्मिन्सांभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।	
कैकेयी नाम भर्तारमिदं वचनमब्रवीत्	१९
न पित्रेयं न स्वादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ।	
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते	२०
यत्तदुक्तं त्वया चाप्ययं प्रीत्या नृपतिसत्तम ।	
तद्येन वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः	२१
स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ।	
सुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम्	२२

विदेहराजकन्या सीतं लगली. ती म्हणाली, “ पृथ्वीतील धेष्ट राजांमध्ये मुख्य, स्वपराक्रमाने प्रसिद्ध आणि शत्रुसैन्यघातक अशा दशरथाची मी स्तुषा आहे; महात्म्या विदेहराज जनकाची मी कन्या आहे आणि बुद्धिमान् रामाची मी भार्या असून, सीता या नावाने मला लोक ह्याक मारीत असतात. (११-१६)

“मनातील सर्व इच्छा परिपूर्ण होत होत्या आणि मनुष्यजातीला योग्य अशा सर्वर्षी भोग्य वस्तूंचा उपभोग घडत होता, अशा स्थितीत राघवाच्या गृहामध्ये मी बारा वर्षेपर्यंत राहिले होते तदनंतर तेरावे वर्षा इक्ष्वाकुवंशज रामाला राज्याभिषेक करण्याचा उपाध्यायासह दशरथराजाने उपनम सुरू केला, परंतु रामाच्या राज्याभिषेकाची ती तयारी चालली असता, कैकेयिनामक स्त्री अपत्या भर्त्या दशरथाला म्हणाली, “ रामाला जर राज्याभिषेक व्हावयाचा असेल, तर या-नंतर मी म शे नेहमीचें भोजनही घेणार नाही व जलप्राशनही करणार नाही हे नृपधेष्टा, त्या वेळेला जे तू वरप्रदान देण्याचें माझ्याशी प्रेमाने भाषण केलें होतेंस ते जर व्यर्थ करावयाचें नसेल, तर रामाला वनांत जाऊ दे. ” हे कैकेयीचें

ततस्तं स्यविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुद्राज्यमयाचत ॥ २३ ॥

स पितुर्वचनं श्रामानमिपेक्षात्परं प्रियम् ।

मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २४ ॥

दद्यान्न प्रतिगृहीयात्सत्यं धूयान्न चानृतम् ।

अपि जीवितहृतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥

स विहायोत्तरीयाणि महाहोणि महायशाः ।

विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २६ ॥

साहं तस्याग्रतस्पूर्णं प्रस्थिता धनचारिणी ।

न हि मे तेन हीनाया चामः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २७ ॥

प्रागेय तु महाभागः सौमित्रिमित्रनन्दनः ।

पूर्यजस्यानुयात्रायै रुद्राचीरैरलंकृतः ॥ २८ ॥

दूर व अप्रिय भापण भ्रमण केन्यावर तिला पूर्वी एकदा वर दिन्याचें दगर-
घाला स्मरण झालें आणि तो मयवचनी राजा मूर्च्छित झाला. (१७-२२)

“नंतर सत्यधर्माचें अवलंबन करून राहिलेला तो वृद्ध राजा रडत रडत आपल्या
त्या यशस्वी ज्येष्ठ पुत्रापाशी गज्याची वाचना करूं लागला. त्या श्रीमान् रामाने
राज्याभिपेक्षापेक्षाही तें पित्याचें वनात जाण्याचें भापण मनामध्ये अधिक प्रमाण
मानून, तसें वाणीनेही उच्चारावून दाखविलें. “सत्यपराक्रमी राम जीविताकरिता-
ही कधी खोटें बोलणार नाही; मत्स्यच धोलेल आणि त्याचप्रमाणे कधी प्रति-
ग्रह करणार नाही; परंतु, दुग्ध्याना नेहमी दानच देईल ” असें म्हणून त्या महा-
यशस्वी रामाने अंगवरची मोठीमोठी मृगवान् वस्त्रे काढून टाकली आणि
आपल्या मनानेच राज्याचा त्याग करून, माझे रक्षण करण्याविषयी मातेची
प्रार्थना केली, परंतु मी त्याच्यापुढेच वनामध्ये संचार करण्यास निव्व होऊन,
त्याचेपरीवर स वर चालू लागले, कारण त्याच्यागिवाय स्वर्गामध्येही वास्तव्य
करण मला रुचत नाही. मित्राना आनंद देणारा महाभाग्यवान् सुमित्रा-पुत्र
लक्ष्मण माझ्याहोपर्यंत आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याच्या मागोमाग जाण्याकरिता दर्भ
धेऊन व वारले नेमून तयार झाला हे ना (२३-२८)

ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ।

प्रविष्टाः स्म पुराः दृष्ट वनं गम्भीरदर्शनम् २९

वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ।

रक्षसापहता भार्या रावणेन दुरात्मना ३०

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ।

ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ३१

इत्यादि श्रीरामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

[१३६९]

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरिपुङ्गवः ।

दुःखादुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् १

अहं रामस्य संदेशाद्दोषं द्रुतस्तथागतः ।

वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् २

यो ब्राह्ममखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ।

स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ३

अशा रीतीने स्वीकारलेल्या व्रतांचे परिपालन करणारे ते आम्ही निवर्गहा राजा दशरथाच्या आज्ञेला बहुमान देऊन, पूर्वी कधीही न पाहिलेल्या अग्नि दिसण्यातही भयंकर असलेल्या अशा त्या वनामध्ये आलों. अतुलसामर्थ्यवान् राम दंडकारण्यामध्ये वास्तव्य करित असताना दुराच्या रावणाने त्याची भार्या जी मी तिला, हरण करून येथे आणलें आहे. आपुढे दोन महिन्यांच्या काल लौट-पर्यंत त्या रावणाने माझ्या जावितरक्षणाची मुदत दिलेली आहे आणि दोन महिन्यांनंतर माझेवर प्राणत्याग करण्याचा प्रसंग येणार आहे " (२९-३१)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसङ्गठ आदिकाव्यांतील सुंदर-कांडांपैकी तेदेतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

दु खपरपरेने घेऊन टाकलेल्या त्या सोतेचें भाषण ऐकून घेऊन, तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् सौम्य शब्दांनी तिला म्हणाला, " हे देवी, रामाच्या आज्ञेने मी तुझ्या वडे आलों आहे हे वैदेही, राम कुशल आहे आणि त्याने तुलाही कुशल प्रश्न केला आहे हे देवी, सर्व वेदवेत्त्यामध्ये श्रेष्ठ अमून, जो वेद व ब्रह्माक्ष जगात

लक्ष्मणश्च महातेजा मर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ।	
कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम्	४
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।	
प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमयावर्षात्	५
कल्याणां वत गाथेयं लौकिकीं प्रतिमाति मा ।	
एति जायन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि	६
तयोः समागमे शसिन्प्रीतिरुत्पादिताद्भुता ।	
परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः	७
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ।	
सीतायाः शोकनसायाः समीपमुपचक्रमे	८
यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति ।	
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिदाहूते	९
अहो धिग्धिक्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ।	
रूपान्तरमुपागम्य स पयाऽयं हि रावणः	१०

अहो, त्या दागण्णी रामाने मुला कुशल प्रश्न केल्या आहे. मुझ्या भार्याचा अखंत लाडका अनुयायी, महानेजस्वी लक्ष्मण मांप्रत शोकाने संतप्त झाला अमून, त्याने मुला शिरमाटांग नमस्कार सांगितला आहे. ” (१-४)

याप्रमाणे त्या उभयतां पुढथेष्ट रामलक्ष्मणांचे कुशल ऐकून, त्या सीता-देवीच्या सर्व शरीरावर आनंदाचे रोमांच उभे राहिले आणि ती हनुमानाला म्हणाली, “ मनुष्य जिवंत राहील, तर शंभर वर्षांनी तरी त्याला मुखाचे दिवस येतील, ही लौकप्रसिद्ध म्हण गरीगर मन्दा मोठी कल्याणकारक दिसते. ” त्या वेळीं जणु प्रत्यक्ष रामलक्ष्मणांची भेट झाल्याप्रमाणेच, सीतेला अनिर्वचनीय आनंद झाला आणि गीता व हनुमान या उभयतानीं एकमेकांशीं विद्यागाने भाषण करण्यास आरंभ केला. शोकसंतप्त झालेल्या सीतेचे भाषण ऐकल्यावर वायुपुत्र हनुमान तिच्याजवळ जाऊं लागला; परंतु तो हनुमान जसाजसा जवळ येऊं लागला, तसतशी तो हनुमान नमून रावण असावा, अशी सीतेला शंका येऊं लागली आणि ती म्हणाली “ अहो, धिडार अगो; धिडार अगो या माझ्या म० १५ (सुन्दर)

तामशोकस्य शाखां तु विमुक्त्वा शोककशिता ।

तस्याभेवानवधाङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ११

अयन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ।

सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत १२

तं दृष्ट्वा चन्दमानं च सीता शशिनिमानना ।

अध्रुवीर्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा १३

मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ।

उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् १४

स्वं परित्यज्य रूपं यः परिम्राजकरूपवान् ।

जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः १५

उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ।

संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् १६

असैं करण्याला याला मी भाजैं मनोगत सांगितलें हें ठीक जालें नाही, कारण तो रावणच हें दुसरें रूप घेतून येथे आला आहे ” (५-१०)

याप्रमाणे झोडून सांगाने व्याजुल झालेल्या त्या सीतेने अशोकवृक्षाची धरलेली ती फादी सोडून दिली आणि ती निर्दोष अवयव असलेली सीता त्या भूर्मावर तशीच तेथे बसली हें पाहून महापराक्रमी हनुमानाने त्या जनकबन्धेला बदन केलें, परंतु त्याला पाहून भयभीत झाल्यामुळे, पुनरपि त्याच्याकडे पाहण्याचेंही तिला धैर्य होईना, पण तो बदन करात आहे, असैं पाहून, मधुर स्वर आणि चंद्रसारखें अल्लादकारक मुख असलेली ती सीता दुःखाने लाव सुस्कारा दावून, त्या वानराला म्हणाली (११—१३)

“ मायेचें अवलंबन करून, जर तू रचत मायावी रावण असशील व मला पुन असा येथे घेतून जस देत असशील तर ह तुजें करणें चांगलें नाही. अरे, आपल्या मूळ रूपाचा त्याग करून सन्याशाचें रूप घेतलेला जो रावण जनन्यानामध्ये मी पहिला, तोच तू रावण आहेस हे रूप बदलणाऱ्या निशाचरा, उपवासाने कृश होऊन रामवियोगदुःखाने मी दीन झालें आहे, पण मला तू पुन संताप आणित व्हास, परंतु हें तुजें करणें चांगलें नव्हे, अथवा

अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ।	
मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात्	१७
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।	
पृच्छामि त्वां हरिश्चेष्ट प्रिया रामकथा हि मे	१८
गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ।	
चित्तं हरासे मे सोम्य नदीकूलं यथा रयः	१९
अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव चिराद्वता ।	
प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण धनाकसम्	२०
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ।	
पश्येयं नाघसीदेयं स्वप्नेऽपि मम मत्सरी	२१
नाह स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।	
न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तु प्राप्तश्चाभ्युदयो मम	२२

ज्या अर्थी तुलें दशन झाल्यामुळे, माझ्या मनाला आनंद झाला आहे, त्या अर्थी मला शका आल्याप्रमाणे तर हा प्रकार नाही ? यासाठी तू जर रामदूत होऊन आला असशील, तर तुलें कऱ्याण असो हे वानरश्रेष्ठ, मी तुला रामकथा विचारित आहे, कारण ती मला प्रिय आहे तेव्हा हे वानरा, तू मला माझ्या प्रिय रामाचे गुण सांग हे विनयशील, पाण्याचे वाहण्याचा वेग ज्याप्रमाणे नदीचे तार क्षिपिल करून टाकत असतो, त्याप्रमाणे तुझा मला पक्का विश्वास येत नसल्यामुळे तू माझ अत करण घाबरें धरीत आहेस (१४-१९)

अहो, या मला पडणाऱ्या स्वप्नाचा नितीतरी सुखकारक परिणाम झाला आहे पहा ! रावणाने मला आणून बरेच दिवस झाले असतानाही रघुवंशज रामाने पाठवलेला वानर मी स्वप्नामध्ये पहात आहे त्याचप्रमाणे लक्ष्मण-सह वीर राम जरी स्वप्नामध्येही माझ्या दृष्टी पडला, तरीसुद्धा मी निराश होणार नाही, परंतु, स्वप्नदेखा या वेळेला माझ्याशी वैर साधीत आहे. छे ! छे ! हे स्वप्न असाव असें मला वास्त नाही, कारण स्वप्नामध्ये वानर पाहिला, तर पाहणाऱ्याचा अभ्युदय होण शक्य नसत आणि मला तर मन अनर्थात झाल्यामुळे अभ्युदय लक्ष्मण होण्याची स्पष्ट चिन्ह दिसत आहेत अरे, पण

किं नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वयम् ।

उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका २३

अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।

संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि यनौकसम् २४

इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ।

रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् २५

एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ।

न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा २६

सीताया निश्चितं बुद्ध्वा हनूमान्मादतात्मजः ।

श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयन् २७

आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ।

राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा २८

विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ।

हा चित्तमोह तर नव्हे ना^१ कदाचित् वायूच्या शक्त्याचाही हा परिणाम असेल, म जाणो, उन्मादामुळे मनाला हा काही विकारही झाला असेल किंवा मृग-जलाप्रमाणे हा कदाचित् मनास झालेला प्रत्यक्ष भ्रमही असेल 'हँ हँ' हा उन्माद नव्हे, मोह व उन्माद यांची लक्षणे जवळजवळ सारखांच असल्यामुळे हा मोह नव्हे, कारण मी स्वतःला पूर्णपणे जाणीत आहे आणि हा वानरही मला स्पष्टपणे दिसत आहे " (२०-२४)

याप्रमाणे सीतेने नाना प्रकाराने सारासार विचार करून पाहिला, परंतु राक्षस इच्छेस येईल त्याप्रमाणे रूप धारण करणारे असल्यामुळे, समोर आहे तो हनुमान नसून राक्षसाधिपति रावणच असावा, असेच शेवटां तिला वाटलें आणि याप्रमाणे निश्चित वाटल्यावर ती जनककन्या कृशोदरी सीता त्या वानराशी काहीएक बोलनाशी झाली सीतेच्या मनातील हेतु जाणून, वायुपुत्र हनुमान् कर्मधुर शब्दाने तिला हर्ष उत्पन्न करीत करीत म्हणाला, (२५-२७)

“सूर्याप्रमाणे तेजस्वी, चंद्राप्रमाणे अमृताला आल्हादनाकरक, व कुबेराप्रमाणे सर्व लोकाना धनधान्य वगैरे देऊन रत्नन करणारा, महावशस्वी, विष्णूप्रमाणे पराक्रम-

सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पातिर्यथा	२९
रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।	
स्थानक्रोधे प्रहतां च श्रेष्ठो लोके महारथः	३०
बाहुच्छायामवशब्धो यस्य लोको महात्मनः ।	
अपकम्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥	
शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम्	३१
अचिराद्वाचणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ।	
क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः	३२
तेनाहं प्रेषितो दूतस्तत्सकाशमिहागतः ।	
त्वाद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमग्रवीत्	३३
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ।	
अभिवाद्य महापाहुः स त्वां कौशलमग्रवीत्	३४
रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ।	
राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमग्रवीत्	३५

संनख, सख्यवादी, देवगुरु बृहस्पतीप्रमाणे मधुर भाषण करणारा, प्रत्यक्ष मदन-
प्रमाणे रूपवान्, महाभाग्यवान्, वैभववाली, क्रोध करणें योग्य असेल, अशा
ठिकाणीच प्रहार करणारा आणि जगतामध्ये श्रेष्ठ महारथी असा जो आहे आणि
ज्या महान्याय्या बाहुंचा आश्रय आहे, म्हणून हें जगन् राहिलेलें आहे, त्या
राघवाला मृगरूपाने पकडून आश्रमांतून ज्याने दूर वेलें व त्या निराश्रित आश्रमा-
मध्ये येऊन, ज्याने तुला भक्षण आणलें, त्याला आपल्या त्या दुष्ट कर्मांचे फल प्राप्त
होत असल्याचें लवकरच तुझ्या दृष्टीस पडेल. (२८-३१)

जो वीर्यवान् लवकरच रागारागाने मोडलेल्या आणि प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे
नासत असलेल्या आपल्या बाणांनी संग्रामामध्ये रावणाचा वध करणार आहे,
त्या रामाने तुझ्याकडे पाठविलेल्या मी दूत असून येथे आलों आहे. तुझ्या वियोगाने
दुःखाकुल झालेल्या त्या रामाने तुला कुशल सांगितलें असून, सुमित्रेचा आनंद
वर्द्धित करणाऱ्या त्या महातेजस्वी व महापराक्रमी लक्ष्मणानेही तुला कुशल
सांगितलें आहे, आणि त्याचप्रमाणे हे देवी, रामाचा सखा आणि वानरश्रेष्ठांचा

नित्यं स्मरति ते रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ।

दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ३६

न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ।

मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ३७

अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ।

प्रविष्टो नगरं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ३८

कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः ।

त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ३९

नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ।

विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धस्व वन्दतो मम ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥३४॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

[१४०९]

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षमाह ।

राजा जो सुग्रीव वानर त्यानेही तुला कुशल प्रश्न केला आहे. सुग्रीव आणि लक्ष्मण यांसह राम नित्य तुझी आठवण काढीत असतो. हे वैदेही, राक्षसस्त्रियाच्या तावडीत सापडून तू जिवंत राहिली आहेस, ही मोठ्या भाग्याचीच गोष्ट समजली पाहिजे. (३२-३६)

आता राम, महारथी लक्ष्मण आणि अतुलसामर्थवान् सुग्रीव हे सबकरच कोट्यवधि वानरांसह येथे आलेले तुझ्या दृष्टीस पडतील. मी हनुमान् नावाचा वानर असून सुग्रीवाचा मंत्री आहे आणि महासागराचे उत्तंघन करून या लंका-नगरीत आलो आहे. इतकेच नव्हे तर, स्वपराक्रमाच्या जोरावर त्या दुरात्म्या रावणाच्या भस्तकावर फाय देऊन मी तुझे दर्शन घेण्याकरिता तुझ्याकडे आलो आहे. यासाठी हे देवी, तू मनांनील सर्व संशय सोडून दे आणि मी सागत आहे, यावर विश्वास ठेव माझ्यासंबंधी तुला जी शंका आली, त्याप्रमाणे मी जाही, ई तू पक्कें समज. (३७-४०)

याप्रमाणे महागुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंहिता आदिकाव्यांतील सुन्दर-काण्डांपैकी चौतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा	१
क ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।	
वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः	२
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर ।	
तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत्	३
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् ।	
कथमूरु कथं याहू लक्ष्मणस्य च शंस मे	४
एयमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः ।	
ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे	५
जानन्ती यत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ।	
भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च	६
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ।	
लक्षितानि विशालाक्षि चदतः शृणु तानि मे	७
रामः कमलपत्राक्षः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।	

वानरश्रेष्ठ हनुमानाच्या मुखातून रामकथा ऐकल्यानंतर विदेहराजकन्या सीता मधुर व सौम्य शब्दांनी त्याला म्हणाली, “ रामाची व तुझी गाठ कोठे पडली ? लक्ष्मण तुला कशावरून समजला आणि व नर व मनुष्य यांची गट्टी कशी जमली, हे तू मला साग हे वानरा, राम आणि लक्ष्मण यांची जी लक्षणे आहेत, तीं तू मला पुन मीट साग, म्हणजे मला त्याचेविषयीचा शोक ग्रासून टाकणार नाही. माराश, त्या रामाच्या शरिराची ठेवण कशी आहे, त्याचे रूप कसे आहे, त्याच्या माझ्या कशा आहेत, हात कसे आहेत आणि त्याचप्रमाणे लक्ष्मणाच्या अंगाची ठेवण वगैरे कशी आहे, हे तू मला सविस्तर साग ” (१-४)

याप्रमाणे सीतेने सांगितल्यावर तो वायुपुत्र हनुमान्, रामाचे जसें होतें, तसें वर्णन करूं लागला. तो म्हणाला, “ हे वैदेही, मी रामदूत आहे, असें सुदैवाने जाणून ज्या अर्थी हे कमलनयने, तूं मला भर्त्याची व लक्ष्मणाच्या शरिराची ठेवण वगैरे विचारीत आहेस, त्या अर्थी हे विशालनयने सीते, रामाची व लक्ष्मणाची जा चिन्ह माझ्या दृष्टीस पडलीं, तीं मी तुला सागतों. तीं तू ऐक हे

रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे	८
तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ।	
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः	९
रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।	
रक्षिता स्वस्य घृतस्य धर्मस्य च परंतपः	१०
रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।	
मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः	११
अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।	
साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम्	१२
राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः ।	
ज्ञानवाग्शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः	१३
यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्धिः सुपूजितः ।	
घनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः	१४

जनकवन्द्ये, रामाचे नेत्र कमलपद्माप्रमाणे आहेत, त्याचें मुख पूर्णचंद्राप्रमाणे व्याव्हादकारक आहे आणि नो जातीचाच रूपवान् व सरळ आहे, तेजाने तो सूर्याची बरोबरी करणारा आहे, अग्नेने तो पृथ्वीसारखा आहे, बुद्धीने तो बृहस्पतीची बरोबरी करणारा आहे आणि कीर्तने फक्त इंद्राच्याच त्याची तुलना होणारी आहे (८-१४)

तो शत्रुतापन राम जीवलोक, स्वजन, स्वतः चें वर्तन आणि धर्म याचें रक्षण करणारा असून, हे सति, जगतातील चातुर्वर्ण्यविंही तो राम परिपालन करणारा आहे आणि त्याचप्रमाणे जगतामध्ये तो मर्यादा घालून देणारा असून, त्या मर्यादाप्रमाणे तो लोकाना वागविणाराही आहे तो तेजस्वी आहे, लोकाना तो अलंत पूज्य आहे, तो ब्रह्मचर्यव्रताने राहिलेला आहे; साधूंचा उपकार जाणणारा आहे आणि कर्मानुष्ठानही त्याला अवगत आहे. राजनीतीमध्ये तो निपुण आहे, ब्राह्मणांचा उपासक आहे; ज्ञानवान् आहे, सुशील आहे आणि विनयसंपन्न असून, शत्रूंना ताप देणारा आहे. यजुर्वेदाचें त्याने अध्ययन केलेलें आहे; वेदेवत्यांना तो पारब्रह्म मान्य आहे आणि घनुर्वेद, वेद व वेदांगे यांमध्येही तो निष्णात आहे. (१०-१४)

विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुमाननः ।

गृहजघ्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः १५

दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।

समश्च सुविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः १६

त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमास्त्रिषु चोन्नतः ।

त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः १७

त्रिचर्त्तुमांस्ययनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ।

चतुष्फलश्चतुर्लङ्घश्चतुष्किङ्कुश्चतुःसमः १८

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ।

त्याचे स्क्ंध विशाल आहेत, बाहु मोठे आहेत, कंठ शंखाप्रमाणे तीन रेंपानी युक्त आहे, मुख उत्तृष्ट आहे, त्याचे स्क्ंधसांधे बाहेर दिमत नहीत, नेत्र चागले ताम्रवर्णाचे आहेत आणि लोकांमध्ये तो राम म्हणून प्रसिद्ध आहे. दुर्दुर्माप्रमाणे त्याचा स्वर गंभीर आहे, वर्ण तुळतुळीत आहे, तो प्रतापी आहे, त्याच्या अवयवाची ठेवण सारखी आहे, सर्व अवयव चागले स्पष्ट आहेत आणि त्याच्या शरीराचा वर्ण श्याम आहे, (माढ्या, मनगट आणि मूठ हीं) तीन्ही त्याची स्थिर आहेत, (भिवया, अंठफोटा आणि हात हे) त्याचे तीन अवयव लाय आहेत; (किशाप्र, उपण आणि गुडघे) हीं त्याची तीन सपाट आहेत, (नाभीजवळचा प्रदेश, कुशी आणि बक्षस्थल) हीं तीन उन्नत आहेत, (नेत्रप्रात, नखे आणि हातापायाचे तळवे) या तीन ठिकाणीं तो ताम्रवर्ण आहे; (पायावरील रेंपा, मस्तकावरील केश आणि लिंगमणि) या तीन ठिकाणीं तो तुळतुळीत आहे; (स्वर, गति आणि नाभि) हीं तीन गंभीर आहेत. (१५.१७)

(उदर आणि कंठ याचे ठिकाणीं) त्याला तीन तीन वळकट्या आहेत, (पायाच्या तळव्याचा मध्यभाग, पायावरील रेंपा आणि स्तनाचीं अंग्रे) हीं त्याचीं तीन खोलगट आहेत, (मान, जननेन्द्रिय, पाठ आणि पोटाच्या) हे त्याचे चार अवयव आखूड आहेत; त्याच्या मस्तकावर तीन भोवरे आहेत, त्याच्या अंगुष्ठमूलाचे ठिकाणीं चार रेंपा आहेत, त्याची उंची चार हात आहे; (हात, गुडघे, माढ्या आणि गाल) हे चारी शुभ्र-अवयव त्याचे एकसारखे आहेत; भिवया, (नाकपुढ्या,

महोष्टहनुनासश्च पञ्चस्त्रिग्व्योऽष्टवंशवान्	१९
दशपद्मो दशवृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ।	
पद्भुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः	२०
सत्यधर्मरतः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः ।	
देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः	२१
भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः ।	
अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः	२२

नेत्र, कर्ण, ओष्ठ, स्तनाग्रं, कोपरे, मनगटे, गुडघे, कृष्ण, कमरेच्या बाजबा, हात, पाय आणि डुले) त्याचे हे चवदा युग्म-अवयव एकसारखे आहेत, त्याच्या प्रत्येक बाजूला बरोबर चार चार दाढा आहेत, (सिंह, व्याघ्र, गज आणि वृषभ) या चार पशूंप्रमाणे त्याची चालण्याची ठव आहे, त्याचे ओठ, हनुवटी आणि नासिका ही प्रशस्त आहेत, त्याची (जीभ, मुख, नखें, केश आणि त्वचा) ही पाची निगंध आहेत; (हात, बोटे, माळ्या आणि पोटच्या) हे आठ अवयव त्याचे कलकाप्रमाणे सरळ आहेत. (१८-१९)

(मुख, नेत्र, चेहेरा, जीभ, ओठ, तारू, स्तन, नखें, हात आणि पाय) या त्याच्या दहा ठिकाणी कमलासारख्या आकृति आहेत (वक्ष.स्थल, मस्तक, ललाट, मान, हात, खांदे, नाभी, पाय, पाठ आणि कान) हे दहा अवयव त्याचे मेढे आहेत, (श्री, वश आणि तेज) या तिहींनी तो व्याप्त आहे, मातृवंश आणि पितृवंश ही दोन त्याची शुद्ध आहेत; (खाका, कुश, वक्ष स्थल, नासिका, स्कंध आणि ललाट) हीं सहा त्याचीं उन्नत आहेत; (त्याच्या बोटाचीं पैरें, केश, रोम, नखें, त्वचा, जननेन्द्रिय, श्मश्रु, दृष्टि आणि बुद्धि) हीं नऊ सूक्ष्म आहेत आणि धर्म, अर्थ व काम या तिहींचिही तो राम पालन करणारा आहे. सत्य धर्माविषयी तो तत्पर आहे; श्रीमान् आहे; निग्रहानुग्रहाविषयी तो दक्ष आहे; देशकालवर्तमान जाणणारा आहे आणि सर्व लोकाशी प्रिय भाषण करणारा आहे (२०-२१)

याचा अतुलतेजस्वी सुमित्रापुत्र लक्ष्मण भ्राता आहे, तो कौसल्या व सुमित्रा या दोन्हीही आपल्या माता समजत आहे आणि रूप, प्रजाजनाचे ठिकाणी प्रेम

स सुवर्णच्छविः श्रीमान् रामः श्यामो महायशः	२३
तामुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनकृतोत्सवां ।	
चिचिन्त्यन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिः सह संगतौ	२४
त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुंधराम् ।	
ददर्शतु मृगपतिं पूर्वजेनाचरोपितम्	२५
ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादपसंकुले ।	
भ्रातुर्भयार्तमासीनिं सुग्रीवं प्रियदर्शनम्	२६
घयं च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसंगरम् ।	
परिचर्यामहे राज्यात्पूर्वजेनाचरोपितम्	२७
ततस्तौ चीरचसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ।	
स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः	२८
अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः	२९

व इतरही गुण यानी तो रामासारखाच आहे. महायशस्वी आणि वैभवशाली राम श्यामवर्ण असून, त्याची कानि सुवर्णामारखी आहे. ते उभयता पुरयध्रेष्ठ रामलक्ष्मण दुष्ट्या दर्शनागरिता उत्सुक झालेले आहेत आणि आम्हां सुग्रीव-मंत्र्याशीं त्यानी जूट करून ते सर्व पृथ्वी तुमसाठी शो गीत आहेत. ते उभयता राजपुत्र तुला पाहण्याकरिता-पृथ्वीवर हिडत होते, त्या वेळीं ज्येष्ठ भ्रात्याने राज्या-तून हाकलून लावलेल्या वानराधिपति सुग्रीवाची व त्याची गठ पडली. त्या वेळीं आल्हादकारक मुद्रेचा परंतु भ्रान्त्याच्या भयाने काळवंडलेला तो सुग्रीव, अनेक तऱ्हेच्या वृक्षानी गजबजून गेलेल्या ऋष्यमूक पर्वताच्या पायथ्याशी बसला होता. (२२-२६)

ज्येष्ठ भ्रात्याने राज्यावरून हुसटून लाविलेल्या त्या सत्यशतित्त वानरराज सुग्रीवाची आम्ही सेवा करीत असतो. मोठमोठी धनुष्ये ज्यानी हातामध्ये घेतलेली आहेत त ज्यानी बकलें परिधान केलेली आहेत, अशा त्या पुरयध्रेष्ठ धनुर्वर रामलक्ष्मणाना पाहताच तो वानरध्रेष्ठ सुग्रीव भीतीने अगदी गागहन गेला आणि त्याने त्या पर्वताचे शिखरावर उग्राण केलें. नंतर त्या शिखरावर बसलेल्या त्या वानरराज सुग्रीवाने रामाकडे मला लागलीच पाठवून दिलें. तेव्हा सुग्रीवाना

ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ।

तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ३०

तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ।

रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ३१

तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ।

पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ३२

निघेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ।

तयोरन्योन्यसंभाषाद्भूतं प्रीतिरजायत ३३

तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ।

परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ३४

तं ततः सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ।

स्त्रीहेतोर्वालित्वा भ्रात्रा निरस्तं पुस्ततेजसा ३५

ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

लक्ष्मणो घानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ३६

स धृत्या घानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ।

आश्वेतून मी त्या रूपवान्, सुलक्षणी व समर्थ पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणाकडे गेलों आणि हात जोडून उभा राहिलो त्याचा मुख्य उद्देश मला समजून आल्यानंतर त्या परस्परावर प्रेम करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणाना मी पाठीवर बसवून, सुग्रीव बसला होता, त्या ठिकाणी घेऊन गेलों (२७-३१)

तेथे गेल्यानंतर महात्म्या सुग्रीवाला मी रामलक्ष्मणाचा खराखरा वृत्तांत निवेदन केला, तव्हा त्या दोघांचें समापण सुरू होऊन, सुग्रीव व रामचंद्र यांच्या मध्ये अतिशयच प्रेम उत्पन्न झालें आपआपला पूर्ववृत्तांत त्या कीर्तिसंपन्न घानराधिपति व प्रजाधिपति रामसुग्रीवांनी एकमेकांला कळवून, परस्परांनी परस्पराला मैत्रीचें आश्वासन दिलें प्रथमतः स्वीकरता महातेजस्वी वालि नावाच्या चधूने दाखून लावलेल्या त्या सुग्रीवाचें लक्ष्मणाग्रज रामचंद्राने सात्वत केले, आणि नंतर सरळ रीतीने वागणाऱ्या रामाला, तू नाहीशी झाल्यामुळे होत असलेले दु ख लक्ष्मणाने घानरराज सुग्रीवाला सांगितले लक्ष्मणाच्या तोंडचें भाषण ऐकतां-

तदासीमिप्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान्	३७
ततस्त्यद्रात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ।	
यान्यामरणजालानि पातितानि महीतले	३८
तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ।	
संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तत्र	३९
तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ।	
स्यनवन्त्ययक्रीणांनि तस्मिन्विहतचेतसि	४०
तान्यङ्गे दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा ।	
तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम्	४१
प्रादीपयद्वाशरथेस्तदा शोकहुताशनम् ।	
शायितं च चिरं तेन दुःखात्तेन महात्मना	४२
मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः	४३
तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ।	
राघवः सहस्रीमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेशयत्	४४
स तवादर्शनादार्यै राघवः परितप्यते ।	

क्षणीं तो वानराधिपति सुग्रीव, ग्रहण लागलेल्या सूर्यप्रमाणे अतिशय निस्तेज झाला. नंतर राक्षस तुला घेऊन चालला असता तुझ्या शरिराला गोभा आणणारे जे अनेक अलंकार भूमीवर पडले होते, ते सर्व आणून वानरसेनाधिपतींना रामास आनंदाने दाखविले; परंतु तूं कोणत्या दिशेस गेलीस, हें त्यांना समजलें नाहीं. (३२-३९)

मीच प्रथम तेथे आणलेले ते ध्वनियुक्त अलंकार रामाला दिले; पण ते घेताक्षणीच त्याला मूर्छा आली आणि नंतर ती प्रेक्षणीय भूषणें माडीवर तशीच ठेवून, त्या देवावतारी रामराजाने नाना प्रकाराने शोक केला. सारास, दाघरयां रामाचा शोकाग्नि त्या वेळीं फरच भडकला आणि दुःखकुल झालेला तो महान्मा राम पुष्कळ वेळपर्यंत भूमीवर निषचित पडला, परंतु नाना प्रभारच्या गोष्टी सागून मोठ्या कष्टाने मी त्याला फिरवून उठवलों. नंतर ते महामून्यवान् भूषणसमुदाय वारंवार सुग्रीवाला दाखवून, लक्ष्मणचरोवर रामाने ते सुग्रीवाकडेच ठेवले.

महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः	४५
त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ।	
तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नेयः	४६
तथादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते ।	
महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः	४७
काननानि सुरम्याणि नदीप्रखवणानि च ।	
चरन् रतिमाप्नोति स्वामपश्यन्नृपात्मजे	४८
स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ।	
समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे	४९
सहितौ रामसुग्रीवावभावकुरुतां तदा ।	
समयं बालिनं हन्तुं न च चान्वेषणं प्रति	५०
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां धीराभ्यां स हरीश्वरः ।	
किष्किन्धां समुपागम्य बाली युद्धे निपातितः	५१
ततो निहत्य तरसा रामो बालिनमाह्वये ।	

असौ हे साध्वी सीते, तू दृष्टिआड झाल्यामुळे रघुवशज राम ज्वालामुखी पर्वता-
तील मोठ्या पेटलेल्या अग्निने जसा वाही एकसारखा जळत राहिला आहे अशि
उपाप्रमाणे होमशाला सारखी प्रदीप्त ठेवीत असतो, त्याप्रमाणे महात्म्या राघवाला
मुझ्याबद्दलची शोक, चिंता आणि जाग्रण हीं तशे देत आहेत मोठ्या भूकंपने
प्रचंड पर्वतही कंपित होऊ लागता, त्याप्रमाणे तू दृष्टिआड झाल्यामुळे उत्पन्न
झालेल्या शोकाने राम कंपित होत आहे. हे राजकन्ये, आतिरम्य घनातून आणि
नदीप्रवाहाच्या बाजूने राम संचार करीत असला, तरी त्याच्या मनाला बरें वाटत
नही (४०—४८)

हे जनककन्ये, तो पुरुषप्रेष्ठ राम मित्र आणि बांधव याच सहायाने रावणाचा
वध करून तुला लौकरच प्राप्त करून घेईल एकमेकांशी मैत्री जोडलेल्या त्या
उभयता रामसुग्रीवांनी बालीचा वध करण्याची आणि तुझा शोध करण्याची
एकाच वेळी प्रतिज्ञा केली व तदनंतर तो वनरराज सुग्रीव त्या धीर कुमारासह-
दर्मान किष्किवा नगरीला अत्यंत तेथे बलीचा युद्धामध्ये वध झाला. सारांश,

सर्वर्क्षहरिसिद्धानां सुग्रीवमकरोत्पतिम्	५०
रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ।	
हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमुपागतम्	५३
स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपीन् ।	
त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्	५४
आदिष्टा धानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः ।	
अद्विराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम्	५५
ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ।	
चरन्ति यसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च धानराः	५६
अद्भुतो नाम लक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः ।	
प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागयलसंबृतः	५७
तेषां नो विप्रणष्टानां चिन्त्ये पर्वतसत्तमे ।	
भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः	५८
ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिरुमेण च ।	

युद्धामध्ये बालीचा खपरानमाने वध करून, रामाने सुग्रीवाला सर्व ऋक्ष आणि वानर वान्या जमातींचें आधिपत्य दिलें हे देवी, याप्रमाणे, राम आणि सुग्रीव यांची मैत्री जुळली आहे आणि मी त्याचा दूत हनुमान् येथे आलों आहे, हें तूं समजून घे. (४९-५३)

स्वराज्य प्राप्त झाल्यानंतर सुग्रीवाने महाबलान् महाकपि बोलावून आणि ते आणि तुझ्या शोधासाठी त्यांना चोहोकडे पाठवून दिले. वानरराज सुग्रीवाची आज्ञा ऐकून मह'पर्वताची बरोवरी रणारे ते महाबलान् वानर चोहोकडे पृथ्वीवर तुझा शोध करण्याकरिता वाहेर पडले. साराश, सुग्रीवाच्या आज्ञेची मीति बाळगून अम्ही व दूत असे ते सर्वही वानर सर्व पृथ्वीवर हिंढं लागले. (५४-५६)

वैभवशाली आणि महाबलान् वानरश्रेष्ठ बालिपुत्र अंगद एतत्तीयाश मेना बरोबर घेऊन निघाला; परंतु विच्यनावान्या संच पर्वतावर आम्ही जेव्हा विवरामध्ये गडप होऊन गेलों, तेव्हा आमच्या किल्लेक रात्री व दिवस तेथेच अत्यंत शोकामध्येच गेले आणि शेवटीं कार्याविषयी निगड होऊन व तुझा शोध

भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ५९
 विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च ।
 अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ६०
 ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्रायमुपास्महे ६०
 दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् ।
 भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेधयदद्भुतः ६१
 तव नाशं च वैदेहि चालिनश्च तथा वधम् ।
 प्रायोपयेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ६२
 तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ।
 कार्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्ययान्महान् ६३
 गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराज ।
 श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं घबनमग्रवीत् ६४
 यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ।
 एतदारयातुमिच्छामि भवद्भिर्यानरोत्तमाः ६५

लावुन परत फिरण्याचे कालातिक्रमण झाल्यामुळे, वानरराज सुग्रीवाला भिऊन जाऊन, प्राणत्याग करण्याकरिता आम्ही उद्युक्त झालों. साराश, पर्वतावरील दुर्गम प्रदेश आणि नद्याचे प्रवाह शोधले असताही, तुझा मागमूसुद्धा जेव्हा लागला नाही, तेव्हा आम्ही प्राणत्याग करण्याचा निश्चय कायम केला, व त्या विंध्यपर्वताच्या माथ्यावर आम्ही प्रायोपवेशन करित बसलों. तेव्हा सर्व वानर-थेष्ठ प्रायोपवेशनार्थ बसलेले पाहून अंगद शोकसागरामध्ये तर अतिशय बुडून गेला आणि हे वैदेहि, वालीचा वध, तुझा तपास न लागणे, आमचें प्रायोपवेशन ॥ जटायूचें मरण याबद्दल तो विलाप करूं लागला. (५७-६२)

याप्रमाणे आमचे प्रभूची आज्ञा झाली असता, कालातिक्रमण होऊनही कार्य शेवटास न गेल्यामुळे आम्ही निराश होऊन मरणाच्या द्वारे ठाण देऊन बसलों होतो, तोंच एक मोठा बलवान पक्षी तेथे आला, आणि गृध्रराज जटायूचा वंशु तो संपातिनामक गृध्रराज, आपल्या भावाचा वध झाल्याचे ऐकून, रागारागाने म्हणाला, “ हे वानरश्रेष्ठहो, माझ्या कनिष्ठ बंधूचा कोणी वध केला आणि कोठे

अद्भुतोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्बधम् ।

रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्यतः ६६

जटायोस्तु वधे श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ।

त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणालये ६७

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ।

अद्भुदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम् ६८

विन्ध्यादुत्थाय मंप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तमम् ।

त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः ह्यवज्ञमाः ६९

अद्भुदप्रमुखाः सर्वे धेलोपान्तमुपागताः ।

चिन्तां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ७०

अथाहं हरिमैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः ।

व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ७१

लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ।

केला, हें तुमच्या तोंडून ऐकण्याची मात्री इच्छा आहे ” याप्रमाणे त्याने विचारल्या-
वर तुझ्याकरिता त्या भयंकर रूप धारण करणाऱ्या राक्षसाने (रावणाने) जन-
स्थानामध्ये त्या महारम्या जटायूचा वध केल्याचें समग्र वर्तमान अंगदाने त्याला
सांगितलें जटायूचा वध झाल्याचें ऐकून, दुःखित झालेल्या अरुणपुत्राने, हे सुंदरी,
रावणाच्या गृहामध्ये तू वास्तव्य करीत आहेस, असें आम्हांला सांगितलें संपातीचें
तें आल्हादकारक भाषण ऐकताक्षणां अंगदप्रभृति, आम्ही सर्वे जण तेथून
निघालों (६३-६८)

तुझ्या दर्शनाविषयी मनात उत्साह उत्पन्न झाल्यामुळे आमची शारिरे पुन
टवटवीत होऊन आम्हांस आनंद झाला आणि विन्ध्यपर्वतापासून उठून आम्ही
सर्वे वानर समुद्राच्या उत्कृष्ट तीराशीं आलों तुझ्या दर्शनाकरिता उत्सुक झालेले
अंगदप्रभृति सर्वे वानर समुद्राच्या तीराशीं आल्यावर त्याच्या मनात पुन एक
भयंकर चिंता उपज झाली तेव्हा तो अष्टाट सगर अवलोकून केल्यावर धीर
सोड लागलेल्या त्या वानरसैन्याची मोठी भीति दूर कर्ण, मी शंभर योजने
उडण केलें व राक्षसानी व्याप्त झालेल्या या लोकामध्ये मी रात्रीच प्रवेश केला;

रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिपीडिता	७०
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ।	
अभिभाषस्व मां देवि दूतौ दाशरथेरहम्	७१
नन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ।	
सुग्रीवसचिवं देवि बुद्धयस्थ पवनात्मजम्	७२
कुशलीं तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रमृतां वरः ।	
शुरोराशयेने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः	७३
तस्य वीर्ययतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ।	
अहमेकस्तु संश्रुतः सुग्रीववचनादिह	७४
मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ।	
दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचर्यैषिणा	७५
दिष्टयाहं हरिसेन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ।	
अपनेष्यामि संतापं तवाधिगमशासनात्	७६
दिष्टया हि न मम व्यर्थे सागरस्येह लङ्घनम् ।	

रावण हा माझ्या दृष्टीस पडलेला आहे व साकपुल झालेल्या तुलाही मी पाहिले हे निर्दोष देवी, हे सर्व इत्यभूत वस्तु मी तुला सांगितले आहे यास ठा, मा दाशरथि रानाचा दूत असल्यामुळे, तू माझ्याशी मोकळेपणाने सभाषण कर (६९-७१)

हे राजपत्नी, रामकार्याकरिता उद्युक्त होऊन मी तुझ्याकरिता येथे आलो आहे मी वधुपुत्र इतुमन् सुग्रावाच्या मंत्री आहे, ङ तू समज सर्व शस्त्रे धारण करणाऱ्या मध्ये श्रेष्ठ असा तुला वक्रुस्थूलोत्पन्न राम खुशाल आहे आणि त्या ज्येष्ठ वयच्या सेवेमध्ये सदैव तू पर असलेला शुलक्षणा लक्ष्मणाही सुररूप आहे हे राजपत्नी, त्या तुझ्या बलवान् भर्ताचे हित करण्यासाठी आम्हा झटणारे असून, मी एकदा सुग्रावाच्या आजवर्णन येथे आलो आहे चरोवर कागाही सोवना नसताना ना योग्य वळले ते ते हथ धारण करून, तुझा शोध लावण्याच्या उद्देशाने ही दक्षिण दिशा उग्राग्र, आता तुम्हा शोध लागत नाही, असे वाटून, गोकर्णान वसल्या वानरसनाचे दुस, सुदवने तुझा शोध लागला असल्याची बात कळवून, ना नहर करान (७४-७६)

प्राप्स्याम्यहमिदं देवि त्वद्दर्शनकृतं यशः	७९
राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ।	
सपुत्रवान्धवं हत्वा राघवं राक्षसापम्	८०
माल्यवाघ्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ।	
ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः	८१
स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ।	
तीर्थे नक्षीपतेः पुण्ये शम्भुसादनमुद्धरन्	८२
यस्याहं हरिणः श्रेष्ठे जातो घातेन मैथिलि ।	
हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा	८३
विश्वसार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः ।	
अचिरास्यामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम्	८४
एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्षिता ।	
उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति	८५

हे देवी, एवढा मोठा समुद्र उलंघन करून, माझे येथे येणे व्यर्थ झाले नाही, हें नोठें भाग्यच म्हणावयाचें. आता तुझा शोध लावण्यासंबंधी मला यश संपदतां आलें; आता महावीर्यावान् रघुवंशज राम राक्षसाविपत्ति रावण त्याचे पुत्र व बांधव यांचा वध करून तुला सत्वरच प्राप्त करून घेईल. हे वैदेहि, पर्वतामध्ये मूल्यवान् म्हणून श्रेष्ठ पर्वत आहे. तेथून केसरी म्हणून वानर गोकर्ण पर्वतावर जात होता; कारण त्या माझ्या महार्षि पिलाला शंभुसादन नामक अमुराचा वध करण्याविषयी देवर्षिनी आज्ञा केली होती आणि त्या आज्ञेप्रमाणें सागराच्या पवित्र तीर्थावर त्याचा वधही केला. हे मैथिली, त्या वानराच्या पत्नीचें पोटों मी वायूपासून जन्म घेतला आहे आणि स्वपराक्रमानेच मी जगतामध्ये हनुमान् या नावाने विख्यात झालों आहे. हे विदेहराजरुन्ये, तुला विश्वास वाटावा, यासाठी नी तुझ्या भर्त्याचे गुण कथन केले. आता, हे राजपत्नि, रघुवंशज राम निःसंशय तुला येथून लवकरच घेऊन जाईल. ” (७९-८४)

वाप्रमाणे विश्वास ठेवण्यास योग्य कारणें देऊन हनुमानाने आपल्याबद्दल संतितेचे ठिगणों विश्वास उत्पन्न केल्या, तेव्हा तेथे शोकाने दृष्ट झालेल्या त्या संतिलाही

अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी ।

नेत्राभ्यां वक्रपद्माभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् । ८६

चारु तद्वदने तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।

अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त द्वोदुराद् ८७

हनुमन्तं कर्पि व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ।

अथोवाच हनुमांस्तमुत्तरं प्रियदर्शनाम् ८८

एतत्ते सर्वमारयातं समाश्वसिहि मैथिलि ।

किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ८९

हृतेऽसुरे संयति शम्भुसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ।

ततोऽस्मि वायुप्रमथो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमञ्च वानरः ९०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठ्यध्याये ॥ ३५ ॥

[१४९९]

रामलक्ष्मणाच्या चिन्हाची वास्तविक ओळख पटल्यावरून, तो रामदूत असला, असे वाटले, इतकेच नव्हे तर, त्या जानकीला अनुपम हर्ष झाला व वक्र पापण्या असलेल्या तिच्या नेत्रातून हर्षामुळे आनंदश्रुही गळू लागले विशाल नेत्र असलेल्या सीतेचे आरक्तवर्ण आणि पादन्याशुभ्र वर्णाच्या दीर्घ नयनानी युक्त असलेले मुख हे प्रहण सुटलेल्या नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे शोभू लागले आणि हनुमानाविषयी भलतासलता समज न होता, तो हनुमान वानरच आहे, अशी तिला पक्की खात्री वाटली. नंतर आल्हादकारक मुद्रा असलेल्या त्या सीतेला हनुमान म्हणाला, "हे मैथिली ! मी सर्व काही तुला सांगितले आहे; आता तू धैर्य धर आणि मी काय करू, ते सांग. रामाकडे मी परत जाणार आहे; परंतु, हे तुला कसे काय रुचत आहे, ते मला कळू दे. हे मैथिली ! संग्रामामध्ये शंभुसादन असुराचा ज्या वानरश्रेष्ठ केसरीने महर्षींच्या आज्ञेवरून वध केला, तेव्हा महर्षींच्या प्रसादामुळे त्या वायूपासून मी उत्पन्न झालो. मी वानर हनुमान प्रभावानेही त्याच्यासारखाच निपजलो आहे. " (८५-९०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदरकांडांपैकी परितोषावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

पटत्रिंशः सर्गः ।

मृग्य एव महातेजा हनुमान्पवनात्मजः ।	
अग्रयोत्प्रश्रितं चाक्यं सीताप्रत्ययकारणात्	१
चानरोऽहं महामागे दूतो रामस्य धीमतः ।	
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।	२
प्रत्ययार्थं तवानीते तेन दत्तं महात्मना ।	
समाध्वसिद्धि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि	३
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।	
भर्तारमिव संप्राप्तं जानका मुदिताऽभवत्	४
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।	
चभूय हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोद्गुराट्	५
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ।	
परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम्	६
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राक्षस्त्वं वानरोत्तम ।	
येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रघर्षितम्	७

महातेजस्वी बापुपुत्र हनुमान् सीतेला आपला विश्वास वाटाका, यासाठी पुनः नम्रपणाने तिला म्हणाला, “ हे महामाग्यवति, मी बुद्धिमान् रामाचा दूत असा चानर आहे. हे राजपत्नी, रामनामाने अंकित अशी ही माझ्यापाशी असलेली तू अंगठी पहा. तुला विश्वास पडण्यानरिता त्या महात्म्याने ही अंगठी मजकडे दिली असून, ती मी तुझ्यासाठी येथे आणिली आहे. तुझे भलं असो; तू आता धैर्य धर. तुझ्या पूर्वसंचित पापांचे दुःखदायक फल आता संपले आहे. ” मर्त्यांचे ते हस्तभूषण हातांत घेऊन ती जानकी पाहू लागली. तेव्हा जणु कांही प्रत्यक्ष मर्त्यांचीच गाठ पडल्याप्रमाणे तिला आनंद झाला. (१-४)

आरक्ष व शुद्ध वर्ण असलेले नेत्र ज्याच्यावर आहेत, असे ते तिचे सुंदर मुख ग्रहण सुटलेल्या नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे आम्हादकारक झाले आणि ती अंगठी पाहिल्यानंतर, पतीचा निरोप ऐकून आनंद झालेली ती विनयशील बाला, सीता सर्वस्वी संतुष्ट झाली व आदरपूर्वक त्या महाकपीची प्रार्थना करू लागली.

शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः
 विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ८
 नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।
 यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः ९
 अहंसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ।
 यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना १०
 प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो नष्टपरोक्षितम् ।
 पराक्रममविज्ञाय मत्संकाशं विशेषतः ११
 दिष्टया च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः १२
 कुशली यदि काकुत्स्थः किं न सागरमेखलाम् ।
 महीं दहति कोपेन युगान्तान्निरिद्योत्थितः १३
 अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ।

ती म्हणाली, “ हे वानरश्रेष्ठा तू एकव्याने या राक्षसस्थानामध्ये प्रवेश केलास, तेव्हा तू पराक्रमी, समर्थ व बुद्धिमान् आहेस, हे खरें मकराचें निवासस्थान असलेला हा सागर शहर योजने विस्तीर्ण आहे परंतु ज्याला पाहून स्तुति करणे योग्य आहे, असा पराक्रम करून, तू या सागराला गाईच्या पावलाप्रमाणे वरून टाकिलें आहेस हे वानरश्रेष्ठा, तुला रावणापासूनही त्रास अथवा उद्वेग प्राप्त झाला नाही, त्या अर्थी तुला मा काही सामान्य वानर समजत नाही हे कपिश्रेष्ठा, स्वपराक्रमाने प्रसिद्ध असलेल्या त्या रामाने जर तुला पाठविलें असेल, तर माझ्याशीं भाषण करण्यास तू योग्य आहेस. (५—१०)

तो अजिंक्य राम परीक्षा केल्यावाचून आणि पराक्रम पाहिल्यावाचून विशिष्ट माझ्याकडे कोणत्या पाठविणार नाही. धर्मात्मा सत्यप्रतिज्ञ राम व त्याच प्रमाणे सुमित्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा महातेजस्वी लक्ष्मण कुशल आहे, हें सुदैवच समजलें पाहिजे, परंतु, ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम जर कुशल आहे, तर प्रलयकाली उत्पन्न झालेल्या अज्ञाप्रमाणे तो कोपानेहा समुद्रवलयांकित पृथ्वी दग्ध करून का टाकीत नाही ? ते उभयता रामलक्ष्मण देवाचाही निग्रह कर-

ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः	१४
कश्चिन्न व्यथते रामः कश्चिन्न परितप्यते ।	
उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः	१५
कश्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ।	
कश्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः	१६
द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ।	
विजिगीषुसुहृत्कश्चिन्मित्रेषु च परंतपः	१७
कश्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।	
कश्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः	१८
कश्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।	
कश्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते	१९
कश्चिन्न विगतस्नेहो विधासान्मयि राघवः ।	
कश्चिन्मां व्यसनादसान्मोक्षयिष्यति राघवः	२०

ण्यास समर्थ अहेतु, तेव्हा माझ्याच दुःखाचा अंत होण्याची वेळ अद्यापि अली नाही, असे मला वाटते. राम कधी झाला नाहीना ? तो पुरुषश्रेष्ठ माझी मुक्ती करण्यासाठी पुढले उद्योग वरीत आहे ना ? (११-१५)

दीन होऊन व गोंधळून जाऊन काय करावे, हें त्याला मुचेनासे झाले नाही ना ? तो राजपुत्र वीराला योग्य अशीच कृपे करीत आहे ना ? मौढ्य आणि कडक अशा दोन्ही प्रकारानी धर्म, अर्थ आणि काम हे त्रिविध पुरुषार्थ प्राप्त होण्याचे उपाय आणि त्याचप्रमाणे सामदानादि उपाय यांचे तो अवलंबन करीत आहे ना ? त्याच्या मित्रांना विजयाची इच्छा आहे ना ? आणि त्याचप्रमाणे मित्राकरिता पराक्रांष्ट्या तापही सहन करीत आहे ना ? तसाच तो मित्र मंषादन करीत असून, मित्रही त्याला येऊन मिळत अहेत ना ? तसेंच त्याचे मित्र कल्याणकर्ते अमून, ते त्याला मान देत आहेत ना ? तो राजपुत्र देवतांची कृपा मंषादन करण्याची इच्छा धरीत आहे ना, आणि दैव व प्रयत्न या दोहोंचेही तो अवलंबन करीत आहे ना ? (१६-१९)

मी दूर शल्यामुळे माझ्याविषयी त्याचे प्रेम नाहीं तर झाले नाही ना ? व

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।

दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति २१

कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च ।

अभीक्ष्णं ध्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च २२

मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः ।

कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति २३

कच्चिदक्षौहिणी भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ।

ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते २४

वानराधिपते श्रीमान्सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ।

मत्कृते हरिभिर्घोरैर्वृतो दन्तनखायुधैः २५

कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दधर्षनः ।

अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति २६

रौद्रेण कच्चिद्वलेन रामेण निहतं रणे ।

या संकटापासून तो राघव मला मुक्त करणार आहे ना ? नेहमी सुखाचा उपभोग घेण्यामध्येच ज्याचे आयुष्याचे पहिले दिवस गेले आणि दुःखाचा अनुभव ज्याला मुळीच आलेला नाही, तो राम इतक्या दिवसानंतर दुःख प्राप्त झाल्यामुळे, धैर्यहीन तर झाला नाही ना ? कौसल्या, सुमित्रा आणि स्वाचप्रमाणे भरत या सर्वांचेही कुशल वृत्त वारंवार त्याच्या कानावर येत असतं ना ? संमानासच पात्र असलेला तो रघुवंशज राम, माझ्याकरिता त्याला जी शोक उत्पन्न झाला आहे, यामुळे संतप्त झाला आहे ना ? माझ्याशिवाय दुसऱ्याकडे त्याचें मन गेलें नाही ना ? तो मला या संकटातून तारणारा आहे ना ? भ्रानृवत्सल भरत त्याच्या मन्यानी रक्षण केलेली एक अक्षौहिणी भयंकर सेना माझ्याकरिता पाठविणार आहे ना ? हे वानराधिपते हनुमाना, वैभवशाली सुग्रीव, दंत व नखे या आयुधानी युक्त असलेल्या वानरवीरानी परिवेष्टित होऊन, माझ्याकरिता शक्ये वेणार आहे ना ? (२०-२५)

सुमित्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा, अस्त्रवेत्ता, शूर लक्ष्मण बाणसमूहानी राक्षसाना उडवून देईल ना ? रामाच्या हातून त्याच्या भयंकर अस्त्रानी सहजता-

द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् २७

कश्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।

मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन २८

धर्मापदेशात्पुत्रतः स्वराज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातेः ।

नासीद्यथा यस्य न मीनं शोकः कश्चित्स धैर्यं हृदये करोति २९

न चास्य माता न पिता न चान्यः कोहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा ।

नाघद्वयहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं दृणुयां प्रियस्य ३०

इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्यमुक्त्वा ।

श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्ययुक्तं विरराम रामा ३१

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय चाक्ष्यमुत्तरमग्रवीत् ३२

महारावण वध पावल्याचें हृदय धोवक्याच वेळ्यात मी पाहीन ना ? प्रखर उन्हाणे मरोवरांतील पाणी आटून गेलें असतां कमल ज्याप्रमाणे वाळून जातें, त्याप्रमाणे सुवर्णमारखें तेजस्वी आणि पद्मासारखें सुगंधी असें त्या रामाचें मुख, माझ्या वियोगामुळे उरपन्न झालेल्या शोकाने म्लान व शुष्क तर होत चाललें नाही ना ? धर्माकरिता म्यराज्याचा त्याग करून, मलांही बरोबर अरण्यामध्ये घेऊन जाणाऱ्या ज्या पादचारी रामाला त्या वेळीं मय अथवा दुःख झालें नाही, तो राम मनामये तसेंच अतुल धैर्य धरून राहिला आहे ना ? हे दूता, माझें ज्याप्रमाणे याच्यावर प्रेम आहे, त्याप्रमाणे पित्याचेंही त्याच्यावर प्रेम नव्हतें; मानेचेंही नाही आणि दुसऱ्याही कोणाचें नाही; मग माझ्यापेक्षा त्याच्यावर त्याने अधिक प्रेम करण्याची तर गोष्टच नको. म्हणून जोपर्यंत त्या प्रिय रामाचा वृत्तांत माझ्या कानावर येत राहाल, तोपर्यंतच मी जीविताची आशा धरून राहीन. ” (२५-३०)

याप्रमाणे त्या वानरप्रेष्टाशी गंभीर अर्थ आणि मधुर शब्द भरलेलें मापण फरून, ती राजपत्नी मुंदरी सीता रामाविषयाची ज्यात वृत्तांत आहे, असें द्रष्टुमानाचें चित्तवेधक मापण ऐकण्यासाठीं स्तब्ध राहिली, मीतेचें मापण ऐकून, महारराजमी मादति, मस्तकीं हात जोडून, तिला म्हणाला, “ कमलनयन रामाला

न त्वामिहस्था जानीते राम कमललोचन ।	
तेन त्वा नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दर	३३
श्रुत्वैव च वचो महा क्षिप्रमेष्यति राघव ।	
चमू प्रकर्षन्महतीं हर्यक्षगणसयुताम्	३४
विष्टम्भयित्वा बाणोघेरशोभ्य वरुणालयम्	
करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थ शान्तराक्षसाम्	३५
तत्र यद्यन्तरो मृश्रयंदि देवा महासुरा ।	
स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि घधिष्यति	३६
तथादर्शनजेनाय शोकेन परिपूरित ।	
न शर्म लभते राम सिंहार्दित इव द्विप	३७
मन्दरेण च ते देवि शपे भूलफलेन च ।	
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा दुर्दुरेण च	३८
यथा सुनयन वल्लु विम्बोष्ठ चारुकुण्डलम् ।	
मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिषोदितम्	३९

तू येथेच असलेच ठ ठक नाहा आणि म्हणूनच शचीला घऊन जाणाऱ्या इन्द्राग्रमणे ता सला वधून सत्वर घऊन पात नाह मझे भाषण एकलाक्षणा वानरगण आणि ऋक्षगण असलेला प्रचंड सना बर बर घऊन रघुवशज राम सत्वर तधून निघल आणि अधाभ्य असा सगराच अपत्या बाणाना हतभव करून ता ककुत्स्थकुलापन्न राम या लंकानगरात ल सब राक्षसाचा नाश करून टाकील इतकेंच न हे तर त्याच्या या मागामध्य दव मृश्रु अथवा महा अश्रु परी आडवे अ ले तरी त्याच सुद्धा ता वध कराल (३१-३६)

ह साऱ्ही सिंहाने जर्जर केल्या यज्ञात्र ज्याप्रमाण चैन पडत नाहा त्याप्रमाण तू दृष्टिआड चाल्यामुळ शोकाने व्याप्त झालेल्या रमाला रात्रिभित्त मुळ सुद्धा चैन पडत नाही ह रात्रपना मन हर कुडल उकृष्ट नेत्र आणि परिपक्व तेंडल्याप्रमाणे आरक्तवर्ण ओष्ठ असलेले व उदय पावलेल्या पूर्ण चणप्रमंग आं हादकारक असो रामाचें मुख तू लवकरच पाहिल ल हें मा तुला मुळ कळे याची आणि मदर, मलय, विंध्य मह व दुर्दुर या पर्वताचा शपथ घऊन सांगता

क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रसवणे गिरौ ।

शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्धनि ४०

न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चैव मधु सेवते ।

चन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ४१

नैव दंशास्त्र मशकाच्च कीटाच्च सरीसृपान् ।

राघवोऽपनयेद्वात्रात्वद्भतेनान्तरात्मना ४२

नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ।

नान्यच्चिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः ४३

अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः ।

सीतिति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ४४

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यश्चान्यत्स्वामिनोहरम् ।

बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ४५

स देवि नित्यं परितप्यमानस्तयामेव सीतित्याभिभाषमाणः ।

धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ४६

ऐरावताच्या मस्तकावर बसलेल्या इंद्राप्रमाणे प्रसवणपर्वासार बसलेल्या रामाला, हे वैदेहि, तू लवकरच पाहशील. (३७-४०)

राम मांस भक्षण करीत नाही आणि मधुहा सेवन करीत नाही, फक्त शास्त्र-विहित असे वनातील ओदनच तो नित्य एक वेळ संध्याकाळी सेवन करीत असतो. रामाचें अतः म्हण एका तुझ्या ठिकाणी खिळून गेलें असल्यामुळे, डास, माशा, कीटक आणि मर्प ही आपल्या शरिराच्या आले तरीही ते दूर करीत नाही राम एकसारखा मनात चिंताग्रात झालेला असून, सर्वदा शोक करीत असतो आणि कामाधीन होऊन गेलेल्या त्या रामाच्या मनात तुझ्याशिवाय दुसरा काही विचारच येत नाही राम नेहमी जागाच असतो आणि कदाचित् जरी त्याला थोडा वेळ झोप लागली, तरी 'सीता' अशी मधुर वाणी उच्चारित उबारीतच तो जगा होतो, फल, पुष्प अथवा स्त्रियाचें मन हरणारी अशी दुसरी काही वस्तु दृष्टीस पडली, म्हणजे 'हे प्रिये,' असें मुस्कारा टाकीत टाकीत तो बोंवट लागतो हे राजपति, तो नेहमी शोक करीत असतो 'सीता' म्हणून तुझाच उद्देशून बोलत

सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।

शरन्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा निशेच वेदेहसुता यभूव ४७

इत्यार्ये श्रीनद्रामायणे चाम्पार्कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंश सर्ग ॥३६॥

सप्तत्रिंश सर्ग ।

[१५४६]

सा सीता यच्चनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ।

हनुमन्तमुपाचेदं धर्मार्थसहितं यच्च १

अमृतं विपसंपृक्तं त्यथा वानर आपितम् ।

यश्च नाम्यमना रामो यश्च शोकपरायणः २

असतो आणि व्रश्चर्यनताने राहिलेला तो महात्मा राजपुत्र तुम्हाच प्राप्तीकरित
अहर्निश प्रयत्न करित असतो ” (४१-४२)

याप्रमाणे प्रथमतः रामाचा वृत्तात ऐकून शोकरहित झालेली, परंतु राम आपणा
साठी शोक करू न आहे, असे ऐकल्यामुळे पुनरपि त्याच्यासारखा शोक करू लागले-
ली ती विदेहराजकन्या सीता, तिचा मुद्दा वरचेवर पालटू लागल्यामुळे आकाशा-
मध्ये घोडे घेऊन मेघाच छेदे राहिले अमत्ताना शरहतूतीत चादणी राम ज्या-
प्रमाणे शोभू लागले, त्याप्रमाणे शोभू लागली, कारण रामाला एकसारखा आपला
पदास लागून राहिलेला आहे असे ऐकताक्षणी सीतेची मुद्दा आमदित दिशू लागली
परंतु तो शोकाकूल झालेला आहे, असे कानी पडताक्षणी तिची मुद्दा पुन शोक-
प्रस्तही दिशू लागली अशा रीतीने तिच्या मुद्देमध्ये वारवार फेर होऊ लागला-
मुळे शरहतूमध्ये आकाशात दबदोतिवटे मेघाचे बांदी तुकडे तिडक असतांना
सौंदर्यारात्री चंद्र उदाप्रमाणे वारवार मेघाच्छादित होतो व लगेच मेघांनी
मुलही होऊ लागतो यामुळे वरचेवर आह्लादकारक व आनंदनाशक भाव
लागतो, त्याप्रमाणे तिची ती मुद्दा मासू लागली (४७)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्तचिन्तित धर्मशमयणसशक्त आदिकाव्यांतिल सुंदर-
वर्णनेची उत्तमाका सर्ग समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

पूर्ण चंद्रासारखे आह्लादकारक मुख्य असलेली ती संता हनुमानाचे घेतले
पेटून घेऊन, धर्म व अर्थ दाना अनुसरून योग्य असे भयान करू लागली ती
ऋत्तली, “ हे वानरा, रामाचे मन दुसरीकडे न्हही आणि तो एकसारखा शोक

पेश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।	
रज्ज्वेव पुरपं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति	३
विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां ग्लवगोत्तम ।	
सौमित्रि मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान्	४
शोकस्यास्य कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति ।	
प्लवमानः परिक्रान्तो हतनौः सागरे यथा	५
राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ।	
लङ्कामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः	६
स वाच्यः संत्वरस्येति यावदेव न पूर्यते ।	
अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम्	७
वर्तते दशमो मासो ह्यौ तु शेषौ ग्लवंगम ।	
रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम	८
विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ।	
अनुनीतः पयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम्	९

करीत आहे, हें तू केलेलें मापण विषमिश्रित अमृताप्रमाणे मला भासन आहे. प्रचंड ऐश्वर्याचे ठिकाणीं अथवा भयंकर संकटाचे ठिकाणीं पुरुषाला देव जसें काहा दोरी बाधून ओढूनच नेत असते. हे वानरधेष्टा, प्राण्याना खरोखर देवाचे उन्धन करता येत नाहीं; कारण, सुमित्रापुत्र लक्ष्मण, मी आणि राम हे सर्व पहा केले संकटामध्ये सापडलों आहों. ज्याची नाव बुडालेली आहे, असा पराक्रमी पुरुष सागरामध्ये पोहता पोहता ज्याप्रमाणे मोठ्या पराकाष्ठेने तीराला जाऊन पोचतो, त्याप्रमाणे रघुवराज राम कसा बरे हा शोकसमुद्र उलंघून जाईल ? (१-५)

राक्षसांचा वध करून रावणाचाही नाश करून आणि लंकेचा विध्वंस करून माझा भर्ता मला कंन्हा बरे दृष्टीस पडेल ? असे ' त्वरा कर ' असा निरोप तूं त्या माझ्या भर्त्या रामाला साग, कारण जोंपर्यंत ही वर्षाची मुदत संपली नाही, तोंपर्यंत मी जिवंत अहं हे वानरा दुष्ट रावणाने जी वर्षाची मला मुदत दिली आहे, तिचा हा दहावा महिना मुष्ट अमून, दोनच महिने तो मुदत संपावयास राहिले आहेत रावणाचा बंधु विभीषण याने मला परत पाठविण्याविषयी, त्याचें

मम प्रतिभदानं हि रावणस्य न रोचते ।	
रावणं मार्गते सद्यस्ये मृत्युः कालघणं गतम्	१०
ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे ।	
तया ममेतदाख्यातं भावा प्रहितया स्वयम्	११
अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान्नाक्षसपुङ्गवः ।	
धृतिमान्छीलघान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः	१२
रामध्वजमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ।	
न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति धचनं हितम्	१३
नाशंसेयं हरिष्येष्ट क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ।	
अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिन् यहवो गुणाः	१४
उत्साहः पौरुष सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता ।	
विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति धानर राघवे	१५
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ।	

मम बलविषयाचा प्रयत्न केला, परंतु त्याच्या सांगण्याप्रमाणे बागम्याचा त्याला पुढी होत नाही. मला पुनरपि रामाचे स्वाधीन करावं, हा गोष्ट रावणाला रचत नाही, कारण मृत्यु हा कालाच्या कचाट्यात सापडलेल्या त्या रावणाची बुद्धामध्ये घट पडात आहे (९-१०)

हे धानरा, विभीषणाची कला म्हणून एक ज्येष्ठ कन्या आहे. त्या कन्येला मजकडे स्वतः तिच्या मातेने पाठविले असता ती मला म्हणाली, “ अविन्ध्य म्हणून एक मोठा बुद्धिमान व विद्वान् राक्षस आहे, तो धनवान्, सुशील व पण अमूर्त, रावणाला पारबं मान्य असा आहे. त्याने रामच्या हातून रामसत्त्वा सय होणार आहे, असे रावणाला कळविले परंतु तो दुरात्मा त्याच्याहि हितकारक नाशकाकडे लवकर लक्ष देत नाही. म्हणून हे धानरश्रेष्ठ लवकरच मला पति प्राप्त करून घेईल, अशा मला आशा वाटत आहे, कारण मला अंतरात्मा पुढे अमूर्त, मझे मनोरथ सिद्धीस नेण्याला योग्य जम पुष्कळच गुण त्या नाशका नाशकाच्या ठिकाणी आहेत, हे धानरा, उत्साह, दृढता, बल, दया, दान, दान, दान आणि प्रभाव हे गुण राघवच्या ठिकाणी आहेत. (११-१५)

जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् १६
 न स शन्यस्तुल्यितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ।
 अहं तस्यानुभावज्ञा शत्रुस्येव पुलोमजा १७
 शरजालांगुमान्दूरः कपे रामदिवाकरः ।
 शत्रुरक्षोभयं तोयमुपशोषं नयिष्यति १८
 इति संजल्पमानां तां रामार्थं शोककशिताम् ।
 अध्रुसंपूर्णचद्रनामुवाच हनुमान्कपिः १९
 ध्रुवैव च घचो मद्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
 चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् २०
 अथवा मोचयिष्यामि त्वामर्घ्यं स राक्षसात् ।
 अस्माद् दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते २१
 त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ।
 शक्तिरस्ति हि मे घोडु लङ्कामपि सरावणाम् २२
 अहं प्रक्षवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ।

अरे ! जनस्थानामध्ये जबदा हजार राक्षसांचा ज्याने आपल्या भ्रात्यांचेही सहाय न घेता बघ केला, त्याचा कोणता बरे शत्रु गर्भगळित होणार नाही ? कितीही संकटे आलीं, तरी तो पुरपथेष्ट लागला हार जाणें शक्य नाही. इंद्राणीला ज्याप्रमाणे इंद्राचा अनुभव आहे, त्याप्रमाणे मला त्याचा प्रभाव माहीत आहे. हे वानरा, शरसमुदायरुपी किरणें असलेला रामरुपी शूर सूर्य, राक्षसशत्रुरुपी उदक शुक करून टाकील. " याप्रमाणे रामासाठीं झालेल्या शोभने जर्जर झालेलीं तीं सीता भाषण करांत अमृताना तिचें मुख अधूनी भरून गेलें होतें व अशा अवस्थेमध्ये हनुमान वानर तिला म्हणाला, " माझे भाषण ऐकताच वानर आणि श्रक्ष यांची प्रचंड सेना चरोवर घेऊन ती राम सत्वर इकडे येईल. (१६-२०)

इतकें कशाला, राक्षसामुळे होत अमलेन्द्रा या दुःखापासून मांच आजच्या आजच तुझी सुटका करून टाकतो. हे निर्दोष संते, तूं माट्या पाठीवर बस. तुला पाठीवर घेऊन मी हा सर्व समुद्र तफन जईन; इतकेंच न-हे तर रावगा-सह लंका ही समुद्रावलीकडे घेऊन जाण्याचें सामर्थ्य नाज्या अंगें आहे. हे

प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः	२३
द्रक्ष्यस्यद्येव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ।	
व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा	२४
त्यद्दर्शनदृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ।	
पुरन्दरमिवासीन नगराजस्य मूर्धनि	२५
पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने ।	
योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी	२६
कथयन्तीय शशिना संगमिष्यासि रोहिणी ।	
मत्पृष्ठमधिरो ह त्वं तराकाशं महार्णवम्	२७
नहि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने ।	
अनुगन्तुं गतिं प्राक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः	२८
यथैराहमिह शसस्तथैवाहमसंशयम् ।	
यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम्	२९

संचितः हव्य इत्येतत् इव उग्रप्रमाणे अग्नि इशकडे नेऊन प्रेषितो, त्याप्रम प्रवर्गपर्वतावर वसलेल्या राघवकडे मी आजच्या आजच तुला नेऊन पोचविते हे वैदेहि, दैत्यवधार्थ उद्युक्त झालेल्या विष्णूप्रमाणे, रावणाच्या वधाविपरी उद्युक्त झालेल्या रामाला लक्ष्मणसह तू आजच पाहू शकशील साराश, तुझ्या दर्शनसाठी उत्सुक झालेला महाबलाग्र राम, पर्वतराज प्रवर्गाच्या माध्यावरील आश्रमामध्ये, शशाङ्कप्रमाणे बसलेला आहे, असे पाहू शक. यासाठी हे राजपति, तू माझ्या पाठीवर बस हे कल्पणी तू मनामध्ये बसलेली शक्य अणू नकोच चद्राशी समग्रम पावण्याच्या रोहिणाप्रमाणे रामाचा समाग्रम करणामध्ये तू अज मनामध्ये अण ” (२१-२९)

“ रामाची भेट आजच होऊ दे ” इतक्या अक्षरे तुझ्या तोंडून निघली व नही, तोंच चद्राशी समग्रम पावण्याच्या रोहिणाप्रमाणे तुला रामाची भेट होईल म्हणून तू माझ्या पाठीवर बस आता आजचसामागचे अवलंबने करून महागम सन्न जा आहे, तुला घेऊन मा येथून चालून झालो, तर लोकांमध्ये राहण्याची वेळी केव्हा माझ्या मागोमाग देव्यसु सनर्थ नही हे वैदेही, परा तर राहो.

हनुमान् सीतला मुद्रिका दाखयतो (मुद्र० म. ३५ ओ ११४)

मैथिली तु हरिश्चेष्टाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ।	
हर्षयिसितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत्	३०
हनूमन्दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि ।	
तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप	३१
कथं चाल्पशरीरस्थं मामितो नेतुमिच्छसि ।	
सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे लुवगर्षभ	३२
सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान्मारतात्मजः ।	
चिन्तयामास लक्ष्मीवाद्ययं परिभयं श्रुतम्	३३
न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभायं घासितेक्षणा ।	
तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः	३४
इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा लुवगसत्तमः ।	
दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमरिमर्दनः	३५
स तस्मात्पादपाद्रीमानाप्सुत्य लुवगर्षभः ।	

जसा मी येथे आलों, तसाच तूला घेऊन नि संशय आकाशमार्गाने परत जाईन. " याप्रमाणे वानरश्रेष्ठ हनुमानाच्या मुखातून अद्भुत भाषण श्रवण केल्यावर मिथिलराजकन्या सीतेच्या सर्व शरीरावर हर्षाचे रोमांच उठले आणि ता हनुमानाला म्हणाली, " हे हनुमाना, इतक्या लांब मार्गाने उग्वेचन करून, तू मला परत घेऊन जाण्याचे मनामाग्ये कसे आणीत आहेस ? हे वानरसेनाधिपते, तुझे बोलणे ही तुझी मला गरोसर माकडचेष्टाच वाटत आहे (२७-३१)

अरे, वानरश्रेष्ठ, तुझे शरीर इतकें लहान असताना, माझ्या मानवरज भर्त्या-कडे तू मला घेऊन नेऊन पांचवण्याची इच्छा करीत आहेस, याला काय म्हणावें ! " अर्थात् हे माणस ऐकल्यावर सीतेने आपला आता अपमानच केल्या आहे, असे त्या शरीरमंशतिमान् वायुपुत्र हनुमानाला वाट लागले आणि तो मनामध्ये म्हणाला, " या शृणुपर्णनेत्राच्या विदेहराजकन्या सीतेला माझे बल अथवा प्रभाव विदित नाही हें खरें, तेव्हा आज एकदा सन्ध्येप्रमाणे वनगारें नाझे रूप तिला दारुवतोंच " याप्रमाणे विचार करून हनुमानाक वानरश्रेष्ठ हनुमानाने सीतेला आपले स्वरूप दाखविलें तापर्यंत, त्या विचारी वानरश्रेष्ठाने त्या बधावून उडी

ततो वर्धितुमारेमे सीताग्रत्ययकारणात्	३६
नेरमन्दरसंकाशो यमौ दोस्तानलप्रभः ।	
अप्रतो व्यवतस्थे च सीताया धानरर्धमः	३७
हरिः पर्यतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ।	
यज्जटंष्टूनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत्	३८
सपर्यतयनोद्देशां साहृमाकारतोरणाम् ।	
लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे	३९
तद्वयस्याप्यतां शुद्धिरलं द्वेषि धिकाहृषा ।	
विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम्	४०
तं हृष्टाचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा ।	
पद्मपत्रविशालाक्षी भाग्यतर्प्यारसं सुतम्	४१
तय सत्सवं धलं चैष पिजानामि मद्याक्षे ।	
धाम्नीरिष गतिध्यापि तेजध्यामेरियादृतम्	४२

प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ।

उद्धेरप्रमेयस्य पारं वानरव्यूथप ४३

जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ।

अथदयं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः ४४

अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तुं त्वया सह ।

घायुषेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ४५

अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ।

प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयो वेगेन गच्छनः ४६

पतिता सागरे चाहं तिमिनःकप्रपाकुले ।

अवेयमाशु विवशा यावत्सामश्रमुत्तमम् ४७

न च शक्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुयिनाशन ।

कलत्रवति संदेहस्तद्यपि स्यादप्यसंशयम् ४८

द्वियमाणं तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ।

अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ४९

“हे वनरसेन धिपते, दूसरा एखादा सामान्य वानर या अपार समुद्राचें उचलून येऊन या भूमीवर येईल तरी कसा? येथून परत जाण्याचें आणि तेंही मला घेऊन जाण्याचें तुझे अंगी सामर्थ्य आहे, हें मी जाणून आहे, परंतु तूं ज्याप्रमाणे आपल्या पार्यामिद्धीचा सावर विचार केला आहेस, त्याप्रमाणे मलाही स्वतः संबंधी अवश्य विचार केला पाहिजे. हे वनरश्रेष्ठ, तुज्याबरोबर जाणें मला योग्य दिसत नाही. पण प्रमाणे तुझा वेग असल्यामुळे, त्याने मला मूर्च्छा येईल आकाशामध्ये मी अगदी उच उच गेलें, म्हणजे वेगवेगाने जाणाऱ्या तुझ्या पाठीवरून मी समुद्रातच पडेन. तिमे, नत्र व मग्य असलेल्या सागरामध्ये मी निशेष्ट पडलें, म्हणजे जलचर प्राण्यांचे सार उरुष्ट अथच मा डोकून जाईल शिनाय, हे शत्रुनाशना, तुझ्या पंगोरा मला ज ताही येणार नाही, कारण श्रीसह तू परत ज ऊ लागलास, म्हणजे उलगना रचित तुझा मग्य येईल (४३-४८)

तू मला घेऊन जात आहेस, असे शीघ्र पडद्यावर दुरात्मा रावण भयंकर पंगान्मी राक्षस पाठीशील व ते तुझा मागेमागे येतील. आतांमये अथ व मुद्र

ततो वर्धितुमारम्भे सीताप्रत्ययकारणात्	३६
मेरुमन्दरसंकाशो यमौ द्वीप्तानलप्रभः ।	
अप्रतो व्यचतस्ये च सीताया वानरर्षभः	३७
हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ।	
यज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमप्रवीत्	३८
सपर्वतवनोद्देशां साष्टप्राकारतोरणाम् ।	
लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे	३९
तद्वस्त्राभ्यतां युद्धिरलं देवि चिकाङ्क्षया ।	
विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम्	४०
नं दृष्ट्वाचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा ।	
पद्मपद्मविशालाक्षी भारुतस्यौरस सुतम्	४१
तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ।	
घायोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम्	४२

मं हन, सीतेला अपल्या सामर्थ्याचा विधास पटवण्याकरिता व आपला देह अधिकाधिक वृद्धिगत करवया अरभ केला, आणि मेरुमन्दरतुल्य शरीर धरण करून प्रदीप्त भस्मीसारख्या तेज ने व्याप्त झालेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् सीतेच्या सत्तेर घेऊन उभा राहिला (३७-३७)

नंतर ताम्रवर्णाचे मुख शरीरे वस्त्रतुल्य दृष्ट व नखे असलेला तो महाबलवान् भयंकर वानर सीतेला म्हणाला, ' देवाल पर्वत, वनप्रदेश, गरच्या, वृक्ष, र्शे आणि अधिपति यासह हो लक्ष्मणारी उचलून घेऊन जाण्याचे मला समर्थ अहे वासुकी हे राक्षस, तुला अलेली मनातील शका सोडून देऊन, माझ्या सामर्थ्याविषयी तू आपल्या मनाची खत्री करून घे आणि लक्ष्मणाने राखवला आपल्या दर्शनने तू आज शोकमुक्त करून टाक ' इतकें झालेवर पणत्याप्राप्तपणे विशाल नेत्र असलेले तो जनकच्या सहा बाजूच्या रदा पर्वत प्राय आरस पुत्रला म्हणाला, " हे महाकपे, तुमचे धर्म व धर्म मी जपत असून, वापुसने अगते तुम्ही वने आणि अनेकप्रमाणे अगते तुम्ही अद्भुत तेज हो नाला पूर्ण करून आण " (३८-४२)

प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ।

उदघेरप्रमेयस्य पारं चानरयूथप ४३

जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ।

अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः ४४

अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तु त्वया सह ।

प्रायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ४५

अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ।

प्रपतेय हि ते पृष्ठाद्भयो वेगेन गच्छन् ४६

पतिता सागरे चाहं तिमिनप्रमपाकुले ।

भवेयमाशु विघशा यादृसामन्नमुत्तमम् ४७

न च शक्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुयिनाशन ।

फलत्रयति संदेहस्थयि स्यादप्यसंशयम् ४८

ह्रियमाणं तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ।

अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ४९

‘हे वनरमेन विपने, तुमरा एखादा सामान्य वानर या अपार समुद्राचें उचन घडून दा भूमावर वेईल तरी कमा? येवून परत जाण्याचें आणि तेंही मला घेऊन जाण्याचें तुझे भगो! मामर्थ्य आहे, हें मा जाणून आहे, परंतु मूल्याप्रमाणे आपल्या पार्यमिर्दाचा मत्वर विचार केला आहेस, त्याप्रमाणे मलाही स्वतः सवधी अवश्य विचार केला पाहिजे हे वनश्रेष्ठ, तुमराबरोबर जाणें मला योग्य दिसत नाही. वचूप्रमाण तुमचा वेग असल्यामुळे, त्याने मला मूर्च्छा येईल अकाग्रामध्ये मा भगदी नच उर गेलें, म्हणजे वेगवेगाने जाणाऱ्या तुझ्या पाठीवरून मी समुद्रातच पडें तिमि, नच व मस्य असलेल्या सवगनये मी निश्रेष्ठ पडले, म्हणजे जल्पर प्रायाचें सार उद्घृष्ट अन्नच मा होऊन जाईल शिवाय, हे शत्रुनाशक, तुझ्या मारावर मला जताही वेगार नाह, कारण झोसह तू परत उरून लागलास, म्हणजे इतरांना खचित तुझा सवय येईल (४३-४८)

मू मला घेऊन जात आहेस, अम लक्ष्मि पत्न्यास शत्रुना रावण भयंकर पराक्रमी राक्षस पाठवात व ते तुमचा भगोमा देतात शत्रुनाशक व मुद्र

तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ।	
भवेस्त्वं संशयं प्राप्सो मया वीर कलत्रवान्	५०
सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ।	
कथं शक्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम्	५१
युद्धयमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्माभिः ।	
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम	५२
अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ।	
कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम	५३
अथवा युद्धयमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ।	
पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः	५४
मां वा हरेयुस्त्वद्भस्ताद्विशसेयुरथापि वा ।	
अनवस्थौ हि दृश्येत युद्धे जयपराजयौ	५५
अहं चापि विपद्येयं रक्षोभिराभितर्जिता ।	
त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ।	५६

चेकन ते शूर राक्षस तुला वेदन टाकतील आणि, हे वीरा, माझ्यामुळे तुझ्यावर आणि माझ्यावरही प्राणायतिक संकट येईल आयुधें बरोबर घेतलेले असे पुष्कळ राक्षस तुझ्यावर चालन येतील आणि तुझ्यापाशी तर आयुध मुळीच नाही तेव्हा आकाशामध्ये त्यांना तोंड देण्यास आणि माझे रक्षण करण्यास तूं कसा समर्थ होशील ? हे वानरश्रेष्ठा, त्या क्रूरकर्मी राक्षसांशी तुझे युद्ध होऊं लागलें, म्हणजे मी भयभीत होऊन, तुझ्या पाठीवप्पन खाली पडेन अथवा प्रचंड, बलाज्य व भयंकर असे ते राक्षस, हे वानरश्रेष्ठा, युद्धामध्ये काहीही करून कमानरी तुझा पराभव करतील, किंवा युद्ध करता करता तूं पराङ्मुख झालास, तरी मी खाली पडेन आणि मी खाली पडल्यावर ते दुष्ट राक्षस मला चेकन जातील (४९-५४)

सारांश, राक्षस तुझ्या हातून मला ओढून तरी नेतील किंवा तेथल्या तेथेच मला पाडून टाकतील, कारण युद्धामध्ये जय किंवा पराजय खात्रीनेच होईल, असे सांगता येत नाही राक्षसानां सर्व प्रकारानी मला धमकी दिली, तरीहि मी म्हण जाईन आणि हे वानरश्रेष्ठा, असें झाले, म्हणजे तुझा एवढा प्रयत्न निष्फळ

काम त्वमपि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ।	
राघवस्य यशो ह्यीयेत्वया शस्तेस्तु राक्षसैः ।	५७
अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः सवृत्ते हि माम् ।	
यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः ।	५८
आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तत्र निरर्थकः ।	
त्वया हि सह रामस्य मद्दानागमने गुणः ।	५९
मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः ।	
भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ।	६०
तौ निराशौ मर्द्यं च शोकसतापकर्षितौ ।	
सह सर्वर्षर्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसग्रहम् ।	६१
भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य धानर ।	
नाहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं धानरोत्तम ।	६२
यदहं गात्रसस्पर्शं राघवस्य गता यत्नात् ।	
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ।	६३

होईल सर्व राक्षसांचा वध करण्यास तूही समर्थ आहेस, परंतु, तू राक्षसांचा वध केल्यास, तर रामाचा नावलीकित जाईल अथवा त्या धानराना आणि रामाज्याही समजणार नाही, अशा एखाद्या गुप्त ठिकाणी राक्षस मला नेऊन ठेवतील. असे झाले, म्हणजे माझ्याकरिता झालेला हा दुष्ठा रागाटोप व्यर्थ जाईल तुझ्या सह रामाने येथे येण्यात मेठा लाभ आहे हे महापराक्रमी हनुमाना, अमित तेजस्वी राम, त्याचे भ्राते, तू आणि राजकुल या सर्वांचे जीवित माझ्यावर अवलंबून आहे (५५-६०)

माझ्याकरिता शोक व सताप यांनी वृध झालेले ते रामलक्ष्मण, माझ्या प्राप्ती-विषयी निराश झाले, तर ते सर्व ऋक्ष आणि धानर यासह प्राणत्याग करतील हे धानरा, हे धानरश्रेष्ठा, भर्त्याचे ठिकाणा अतिशयच भक्ति असल्यामुळे त्या रामा-वाचून दुसऱ्या कोणत्याही शरिराला आपण होऊन स्पर्श करण्याची माझी इच्छा नाही रावणाच्या शरिराचा स्पर्श मला झाला आहे, परंतु तो माझ्या इच्छे-विरुद्ध झालेला आहे मी अनाथ, स्वतः असमर्थ आणि पराधीन असल्यामुळे

यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सराक्षसम् ।

मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत्

६४

श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ।

न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे

६५

समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ।

सलक्ष्मणं को विपहेत राघवं हुताशनं दीप्तिमिवानिलोरितम्

६६

सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ।

सहेत को घातरसुर्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम्

६७

स मे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं प्रियं सयूथं क्षिप्रमिद्वोपपादय ।

चिराय रामं प्रति शोककशितां कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम्

६८

इत्यपि श्रीमदमा० वाल्मी० आदिक० व्ये सुन्दरकण्ठे सप्तविंश सर्गे ॥३७॥ [१६१४]

करगार तरी वाय साराक्ष, राम येथील राक्षसासह रावणाचा जर युद्धात वध करत आणि येथून मला घेऊन जाईल, तर तें स्वाच्या कीर्तीला शोभण्यासारखें होईल रणामध्ये शत्रूचें मर्दन करणाऱ्या त्या महात्म्या रामाच पराक्रम मी ऐकिले आहे व प्रत्यक्ष पाहिलेही अहेत त्यावरून देव, गंधर्व, भुजंग आणि राक्षस यांपैकी कोणाच्यानेही युद्धामध्ये रामाची बरोबरी होणार नाही, अशी माझी संप्राप्ती आहे (६१—६५)

ह्यातात अद्भुत धनुष्य घेतलेला अमा इतनुष्य पराक्रमी, महाबलशाली राम लक्ष्मणासह, वायूने प्रीत्याहून दिलेल्या प्रदीप्त अग्नेप्रमाणे, युद्धामध्ये उभा राहिलेला पाहिल्यावर त्याच्याशी संप्राम करभ्यास करण बरें समर्थ होणार आहे हे वानरश्रेष्ठा संप्रामामध्ये शत्रूचा भुष्या उडवून देणारा, मग यज्ञाप्रमाणे अवल राहणारा आणि बणरूपी विरणे पेकीत असल्यामुळे प्रलयकालच्या सूर्यासारखा दिशण जो राम, त्याला युद्धामध्ये कोण बरें तोंड देईल हे वानरश्रेष्ठा, तो माझा मित्र राम, लक्ष्मण आणि वानरसेनाधिपति सुग्रीव यांना घेऊन तू सत्वर इच्छेय दे आणि मला आनंदित कर." (६६—६८)

याप्रमाणे महानुक्तिवल्मीकिप्रसंगी श्रीमदमाय्यमसक अदिकाभ्यानेल मुदरा कोंडापैर्यी सत्तेनेमावा सर्ग ममात क्षण्य ॥ ३७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वास्येन तोषितः ।	
सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वास्यविशारदः	१
युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ।	
सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च	२
स्त्रीत्वाच्च त्वं समर्थासि सागरं व्यतिवर्तितुम् ।	
मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम्	३
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ।	
रामादन्यस्य नाहोमि संसर्गमिति जानकि	४
एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ।	
का ह्यन्या त्वामृते देवि ध्रूयाद्वचनमीदृशम्	५
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरपशेषतः ।	
चेष्टितं यस्त्वया देवि भाषितं च ममाग्रतः	६
कारणैर्यदुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ।	
स्नेहप्रस्कम्भनसा मयैतत्समुदीरितम्	७

तदनंतर ती वाकपटु वानरश्रेष्ठ हनुमान् सीतेच्या बरील भाषणाने संतुष्ट झाला आणि तिचे म्हणणे ऐकून घेऊन तिला म्हणाला, “ हे देवी, हे शुभदर्शने, तू वा बेळीं हूं योग्यच भाषण केलंस, हूं स्त्रीस्वभावाला आणि पतिव्रताच्या विनयला शोभणारेच आहे, तूं स्त्री अमन्यामुळे, माझ्या पातुंगळीस बसून, शंभर योजने विस्तीर्ण असा विशाल समुद्र उज्ज्वल करून जाण्यास समर्थ नाहीस. हे विनयसंपन्न जनककन्ये सीते, रामाशिकाय दुसऱ्याच्या शरिराला मी स्पर्श करणार नाही, हूं जें तूं दुसरे कारण सांगत आहेस, तेंही ॥ देवी, त्या महात्म्याच्या पत्नीलाच शोभण्यासारखें आहे. हे देवी, तुझ्याशिवाय दुमरी कोणती बरे स्त्री इतका दुर्धर प्रसंग घेऊन ठेपला असताही अशा प्रकारचें भाषण करण्यास तयार होईल ? (१—५)

हे देवी, तूं जी वागणूक केलीम आणि माझ्यासमक्ष जें भाषण केलेंम, त्यांतील शब्दन् शब्द कळसुनकुलोत्पन्न रामाच्या कानावर जाईल. रामाचे

लङ्काया दुष्पवेशत्वाद्दुस्तरस्त्वान्महोदधेः ।	
सामर्थादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम्	८
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनन्दिना ।	
गुरस्त्रेहेन भक्त्या च नान्यथा तदुदाहृतम्	९
यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ।	
अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्वाघवो हि यत्	१०
एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।	
उवाच वचनं मन्दं याप्प्रप्रग्रथिताक्षरम्	११
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं श्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ।	
शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पदे	१२
तापसाश्रमवासिन्याः प्रान्त्यमूलफलोदके ।	
तस्मिन्निद्धाधिते देशे मन्दाकिन्यविदूरतः	१३

अब इतने कार्य करण्याचा इच्छा, त्याच्या विषयी प्रेमासुळे अंत करणात उत्पन्न झालेला ओलासा, अशी अनेक कारणे असल्यामुळे मी असं भयग केले शिवाय हा महासागर दुस्तर असून, रामादिकांचा लंकेमध्ये प्रवेश होणे पारच दुर्घट आहे व म्हणून तुला घेऊन जाण्याचे माझ्या अर्शी सामर्थ्य असल्यामुळे मी भयं बोललो आता रघुवराजाना आनंद देण्याचा रामाला आज्ञा देऊन आपण येथे तुम्हा-
घटे आणवें, अशी मझी इच्छा आहे. रामावरूनच्या अतिशय प्रेमाने व भर्षने तुम्हा मुखातून जें शब्द निपले, ते घाटे होणार नाहीत. हे निर्दोष सति, माझ्या-
बरोबर येण्याची जर तुम्ही इच्छा नसेल, तर रामाला अंष्ट्रुं शकेल अशी माहीतरी तुम्हा जबट्या वस्तु खुजेसाठी तू माझ्यापशी दे" (१-१०)

वाप्रमाणे हनुमानाने मागितले असता देवकन्येची बरोबरी करणाऱ्या त्या सत्तेचा अधूनी कठ दाटून आला व तिच्या तोंडून अस्पष्ट शब्द निघून सगळे तो हळहळ हनुमानाला म्हणाला, " चित्रकूटपर्वताच्या पायथ्याशी इंदान्ये-
दाला तापसाश्रमामध्ये वास्तव्य करीत असताना, जी गोष्ट घडून आली, तीच गोष्ट तुम्हा या म्हणून तूं माझ्या प्रिय रामाला कथन कर. तूं स्वतः मझी निरोप असा रणा वी, हे रामा, मंदाकिन-जबट्या सिद्धानी वास्तव्य

तस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ।	
विहृत्य सालिले क्लिप्तो ममाङ्गे समुपाविशः	१४
ततो मां स समायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ।	
नमहं लोष्टमुद्यम्य चारयामि स्म वायसम्	१५
दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ।	
न थाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थं बलिभोजनः	१६
उत्कर्षन्त्यां च रक्षतां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे ।	
स्नंसमाने च वसने ततो दृष्ट्वा त्वया दाहम्	१७
त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ।	
भक्ष्यगृहेन काफेन दारिता त्वामुपागता	१८
ततः श्रान्ताहमुत्सङ्गमासीनस्य तथाविशम् ।	
क्रुध्यन्तीव प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता	१९
थाप्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुर्षी परिमार्जती ।	
लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता	२०

केलेन्या प्रदेशातील नाना प्रकारच्या पुष्पांनी सुगंधयुक्त सालेन्या उपवनातून एखादा विहार करून, तूं मिजला होतास. नंतर माझ्या अंकावर टेंवून बसला होतास. इतक्यात तेथे एक काकपक्षी आला व चोचीने मला टोचूं लागला, तेव्हा मी मातांचें एक टेकूळ उगारून त्याला हाकूं लागलों; परंतु तो काकपक्षी मला ओरखडीत-ओरखडीत तेथेच घोटाळूं लागला. त्याला काहीतरी भक्ष्य हवें होतें, यामुळे माझ्या बक्ष्यस्थलातील मांस काढण्याचें काम तो बलिभक्षक काकपक्षी बंद करीना. (११-१६)

तेव्हा मी त्या पक्ष्यावर रागवून कमरपट्टा बर सारूं लागलों असता, माझें बक्ष्य सुटूं लागलें आणि अशा वेळीं तुझी माझ्याकडे दृष्टि गेली. तेव्हा तूं मला हनलास; परंतु क्रुद्ध आणि भक्ष्यलोलुप काकपक्ष्याने ओरखडल्यामुळे अतिशय लज्जित होऊन मी तुझ्याजवळ आलों. नंतर मी थनलों असल्यामुळे तूं जेथे बसला होतास तेथे आलों व तुझ्या अंकावर बसलों. मला तर राग आला होता, परंतु तूं हसतहसत माझें सात्वत केलेस. काक पक्ष्याने त्रासून टाकल्यामुळे माझें मुख

परिश्रमाच्च सुप्ताहं राघवाङ्केऽस्म्यहं चिरम् ।

पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः २१

स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ।

ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्कात्समुत्थिताम् ॥

वायसः सहसागम्य विरराद् स्तनान्तरे २२

पुनः पुनरथोत्पत्य विरराद् स मां भृशम् ।

ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितविन्दुभिः २३

स मां दृष्ट्वा महायाहुर्वितुष्ठां स्तनयोस्तदा ।

आशीविष्य इव क्रुद्धः श्वसन्याक्यमभाषत २४

केन ते नागनासोरु विक्षतं यै स्तनान्तरम् ।

कः क्रीडति सरोपेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना २५

वीक्षमाणास्ततस्तं वै धायसं समवैक्षत ।

नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् २६

अधूनी भरत गेले होते आणि हळूहळू मी आपले डोळे पुमत होते, अशा वेळी तू मला पाहिलेस. (१७-२०)

हे राघवा, हे भरताग्रजा रामा, धमन्वासुक्ते पाळीपाळीने आपल्या अंकवर मी व माझ्या अंकवर आपण या रीतीने एकमेकांच्या अंकवर आपण पुढले वेळ पडलों; परंतु तो वाकपथी पुनः तेथे आला. मी झोपेतून जागी होऊन रामाच्या माडीवज्ज उठून बसलों होतों, तोंच त्याने एकाएकी माझ्याकडे येऊन, माझे वक्षस्थल ओरखडले. अशा रीतीने तो पथी बारंवार उठून जाई आणि बारंवार माझे वक्षस्थल ओरखडून टाकी नंतर रक्षाचे धेंब अंगावर पडव्यमुळे राम आगा झाला आणि मला स्तनाचे मध्यभागी ओरखडलेले आहे, असे पडून तो सर्पाप्रमाणे रागातून सुरकारे टाई लागला. तो महापराक्रमी राम मला म्हणाला. (२१-२४)

हे गजशुंडेसारखे चरण असलेल्या गीते, तुझ्या स्तनांमध्ये कोणी ओरखडते ! पंचमुखी क्रुद्ध नागाशीं अमर खेळणारा कोण बरे आहे, तें मला कळू दे रत्न असें मला विचारीत आहे, इकडे निकडे पहात आहे, तोंच उघाचों तीक्ष्ण मग

पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।	
धरान्तरं गतः शीघ्रं पवनस्य गतां समः	२७
ततस्तास्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ।	
वायसे कृतवान्मूरां मतिं मतिमतां वरः	२८
स दर्भसंस्तराद्रुह्य ग्रहणोऽस्त्रेण योजयत् ।	
स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखो द्विजम्	२९
स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ।	
ततस्तु वायसं दर्भः सोऽभ्यरेऽनुजगाम ह	३०
अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ।	
प्राणकाम इमं लोकं सर्वं च विचचार ह	३१
स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः ।	
श्रील्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः	३२
स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ।	

रत्नानी भरलेली आहेत, असा तो माझ्यासमोरच बसलेला काकपक्षी त्याच्या दृष्टिपट्टेला खरोखर पक्ष्यामध्ये श्रेष्ठ असलेला तो काकपक्षी इंद्राचा पुत्र होता यानुसारखी गति असलेला तो पक्षी रामाला पाहताच, एकदम जमिनीं-तील एसा बिळात शिरला नंतर महापराक्रमी रामाचे डोळे रामाने लाल झाले आणि बुद्धिमानामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या रामाच्या मनात त्या काकपक्ष्याविषयी क्रूर विचार आला तेव्हा दर्भास्तरणापैकी एक दर्भ घेऊन रामाने त्याचे प्रत्यक्षाने अभिमर्शन केले, तेव्हा तो प्रदीप्त झाले-या कालाग्नीप्रमाणे त्या पक्ष्यापुढे प्रज्वलित होऊ लागला (२५-२९)

नंतर त्या काकपक्ष्यावर तो पेटलेला दर्भ रामाने सेडला, तेव्हा तो पक्षा जमिनींतील बिळातून निघाला व आकाशामध्ये त्याने उडार केले, तरी त्या काकपक्ष्याच्या मागोमाग तो दर्भही लागलाच याप्रमाणे दर्भ त्याच्या मागे लागला तेव्हा तो पक्षी नानाप्रकारच्या गतीचे अवलंबून कप्पन उडू लागला आणि आपले रक्षण व्हावे म्हणून या सर्व जगतामध्ये तो हिंडला, परंतु, निव्वन आणि त्याचप्रमाणे सर्व महर्षींनीही जेव्हा त्याचा त्याग केला, तेव्हा सारे त्रैलोक्य

वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्	३३
परिदुर्गं विवर्णं च पतमानं तमब्रवीत् ।	
मोघमत्त्रं न शक्यं तु ब्राह्मं कर्तुं तदुच्यताम्	३४
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्र स दक्षिणम् ।	
दस्या तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः	३५
स रामाय नमस्कृत्या राज्ञे दशरथाय च ।	
विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम्	३६
मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्र समुदीरितम् ।	
कत्साद्यो माहरत्युत्तः क्षमसे तं महीपते	३७
स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरर्षभ ।	
त्वया नाधरती नाथ अनाथा इव दृश्यते	३८

हिंदूनही शेवटी तो रामालाच शरण गेला तेव्हा शरण येऊन भूमीवर पडलेल्या काकपक्षाचा त्याच्या दुष्ट कर्मांमुळे वध करणे जरी योग्य होतं, तरी शरणागताचें रक्षण करणाऱ्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला त्याची दया आली व त्याने त्याचें रक्षण केले साराश, दक्षिणात होऊन निस्तेज झालेल्या आणि उडण करतो-करताही खाली पडू लागलेल्या त्या काकपक्षाला तो म्हणाला " मला हें ब्रह्मास्त्र व्यर्थ होणें शक्य नाही तेव्हा या अस्त्रापासून तुझ्या कोणत्या घन्तूचा नाश झाल्यास चालेल, तें तू मला साग " (३०-३४)

असें रामाने विचारल्यानंतर, त्याने म्हटल्याप्रमाणे त्या काकपक्षाचा उजवा नेत्र रामाने नाहीसा केला असा प्रसंग आपला उजवा नेत्र देऊन या काकपक्षाने आपले प्राण वाचवले नंतर त्या वीर रामाने त्याला जाण्याची परवानगी दिली, तेव्हा तो इष्टपुत्र जयत रामाला आणि दशरथराजाला नमस्कार करून स्वस्थानी परत गेला हे दृष्टमाना, म्हणून तू माझा असा निरोप रामाला कळीव घी, हे सुपते, माझ्याकरिता ये कथिन् काकपक्षावरमुद्धा जर तू ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करीत होतास, तर ज्याने तुझ्यापासून मला दूरण करून नेत्रे, त्याला तू कदापरिता शमा करीत आहेस ? हे पुरवधेष्टा, यकरता मला आनंद होणारें, मर्य करून तू माझ्यावर कृपा कर दे नय, तुझ्यामुळे मी ररोगर सनाथ

आनृशंसं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम् ।	
जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम्	३९
अपारवारमक्षोभ्यं गार्भार्यान्सागरोपमम् ।	
भर्तारं स समुद्राया घरण्या वासवोपमम्	४०
एवमस्त्रविदां श्रेष्ठो बलवान्सत्त्ववानपि ।	
किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव	४१
न नागा नापि गन्धर्वा न सुरा न मरुद्गणाः ।	
रामस्य समरे चेगं शक्ताः प्रतिसमीहितुम्	४२
तस्य वीर्यघतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ।	
किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान्	४३
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः ।	
कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः	४४
यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसा ।	

असतानाही आज अनायाप्रमाणे झाले आहे. (३५—३८)

अरे, दया हाच श्रेष्ठधर्म आहे; असें तुझ्या मुखातूनच मी ऐकिले आहे; आणि तूं महावीर्यवान्, मोठा उत्साही, महाबलाश्रय, आदि-अंत न लागणारा, मनामध्ये न कबरणारा व गार्भार्यामुळे सागराची बरोबरी करणारा असा या समुद्रबलयांकित पृथ्वीचा इंद्रतुल्य भर्ता आहेम, हें मी जाणून आहे. परंतु, हे रामबा, राप्रमणे तूं भ्रष्टवेत्यामध्ये श्रेष्ठ, बलाढय व धैर्यवान् असतानाही राक्षसावर प्रह्वप्रयोग कोणत्या कारणांमुळे करत नाहीस ? नाग, गंधर्व, देव आणि मरुद्गण शक्ति कोणीही प्रतिपक्षी या नात्याने रामाशी संग्रामामध्ये युद्ध करण्यास आणि याचे आघात सहन करण्यास समर्थ नाही. त्या वरिष्ठ रामाला माझ्या साधन-दया स्थितीमुळे जर काही क्षोभ उत्पन्न झाला असेल, तर तीक्ष्ण बाणांनी तो या राक्षमाचा नाश का करून टाकित नाही ? किंवा ज्येष्ठ बंधूचो अनुज घेऊन, तो महाबलाढय, अनुतापन, वीर लक्ष्मण तरा कथ कारणांमुळे मज्जे रक्षण करावयास पुढे येत नाही ? (३९—४४)

वयु आणि इंद्र यासारखे तेजस्वी व देवानाही अजिंक्य असे ते देवदा

सुराणामपि दुर्धर्षा किमर्थं मामुपेक्षतः	४५
ममैव दुष्टते किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ।	
समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परंतपौ	४६
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम् ।	
अधात्रयीन्महतिजा हनुमान्हरियुथपः	४७
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।	
रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते	४८
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ।	
इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि शोभने	४९
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबली ।	
त्यद्दर्शनं दृष्टोत्साहौ लोकान्भस्मीकरिष्यतः	५०
हत्वा च समरभूरं रावणं सहवान्धवम् ।	
राघवस्त्वां विशालाक्षि त्वां पुरो प्रति नेष्यति	५१

पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मण वशाकरिता माझी उपेक्षा करीत आहेत ? ते घाबुताच रामलक्ष्मण समर्थ असूनही ज्या अर्था मंत्री परवा घाळगीत नाहीत, त्या अर्था माझ्या हातूनच तमोच काढीतरी माठे पातळ घडले आहे, यात मुझीच संशय नाही.” अथु टाळीत टाळत करण स्वराज्ये सत्तेने केलेले हे भाषण ऐकून, तो वानरमेनाधिपति महातेजस्वी हनुमान् तिला म्हणाला “ हे देवी, रामाला तुझ्या ग्रीक मुळे अगदी काहीएक मुचेनसे झाले आहे, आणि राम तु गित शप्य-मुळे लक्ष्मणादी अनिगव बिनाशभूत झाला आहे, हे मी तुला शपथपूर्वक रारें मागतो. आज काढीतरी आनन्दा तू टटोम घडली आहेस तेव्हा या क्षणापासून ग्रीक करण्यार्थ धेळ राहिला नाही, हे उघड आहे; कारण हे कण्यागी, मू अन्ना तुझ्या तु त्या नाश शकेला आहे, असे लवकरच पाहतील तुझ्या दर्शनकरिता उग्रा अमराल ते उगदनाई मर नाउप पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र तुझ्यासहित मी ते स्व बंद नना करून यावनेल (४५-५०)

हे विश्व जनकने रामे, मत्तमानाद दूर कम करणा त्या राजाचा त्याचा बांधवांमद पर करून, राम तुला अवेच नासिला पेऊन जेईल म्हणून राम

वृद्धि यद्रापयो चाख्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ।	
सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः	५०
इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरधावर्चात् ।	
कौसल्या लोकमर्तारं सुपुत्रे यं मनस्विनी	५३
तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चामिवादय ।	
अजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः	५४
पेक्ष्य च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ।	
पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च	५५
अनुप्रयजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ।	
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम्	५६
अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ।	
सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः	५७
पितृवद्वर्तने रामे मातृवन्मां समाचरत् ।	
ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां येद लक्ष्मणः	५८

काय निरोप सागावयाचा आहे ? महाबलाध्य लक्ष्मणाला काय विदित करावयाचें ? आणि तेजस्वी सुग्रीवाला अथवा तेथे जुळलेल्या वानरांना काय कळवावयाचें आहे ? ते मला साग. " याप्रमाणे त्या हनुमानाने भाषण केल्यावर सीता पुनः त्याला म्हणाली, " ज्या लोकनायकाला विचारी कौसल्या प्रसवली, त्याला तूं न इयाकरिता मस्तकाने प्रणाम करून दुसऱा प्रश्न कर. माला, सर्व प्रकारची रत्ने, प्रिय स्त्रिया आणि संपूर्ण पृथ्वीमध्येही दुर्लभ ऐश्वर्य, याचा त्याण करून व मातापितरांना संमानपूर्वक प्रसन्न करून घेऊन, जो रामाचे मायोभाग चागता झाला (५१-५६)

ज्याच्या योगाने सुमित्रा सुपुत्रवती झाली, जो धर्मत्मा अनुपम सुखाचा त्याग करून व अनुकूल वर्तन ठेवून वनामध्ये बडोळ बंधु रामाचें रक्षण करण्याकरिता त्याच्या मागोमाग जात आहे, मिहामारखे स्तब्ध, आज्ञानुचाटू आणि आह्वादकारक मुद्रा असलेला जो लक्ष्मण रामाच्या पित्रप्रमाणे मान देत आहे आणि जनिप्रमाणे जो माह्यदर्शी वगला, त्या वीर लक्ष्मणाला रावण मला घेऊन जात

वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छको न बहुभाषिता ।
 राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ५३
 मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ।
 न युक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्रहति वीर्यवान् ६०
 यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरत् ।
 स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ६१
 मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ।
 यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ६२
 त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप ।
 राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ६३
 इदं ब्रूयाच्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ।
 जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ६४
 ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ।

आहे, हें समजलें नाही जो वृद्धांशीं साहचर्य करणारा आहे, वैभवशाली व समर्थ असून जो मित भाषण करणारा आहे, राजपुत्र रामाला जो अति प्रिय आहे, माझ्या सासऱ्यासारखी ज्याची वागणूक आहे, लक्ष्मण हें ज्याचें नाव असून, रामाला जो माझ्यापेक्षाही नेहमीच अधिक प्रिय आहे, आजपर्यंत आयुष्यात जें कार्य करण्याचा प्रसंग पडला नाही, तें कार्यही जो वीर्यवान् असल्यामुळे पार पाडीत आहे आणि ज्याच्याकडे पाहून आपल्या निवृत्त झालेल्या पित्याचें स्मरण होईनासें झाले आहे, त्या लक्ष्मणाला तू माझ्याकरिता माझ्या सांगण्यावरून कुशल प्रश्न कर, म्हणजे, हे वानरश्रेष्ठ, नेहमी सौम्य, शुचि, दक्ष आणि रामाला प्रिय असा तो लक्ष्मण माझे दु ख नाहीसें करील (५६-६२)

हे वानरसेनाधिपते, ॥ मासें कार्य सिद्धीस जाण्याविषयी मी तुझ्यावरून अवलंबून आहे; कारण तू कार्याचा उपक्रम घेऊंस, म्हणजे राम माझा सुटकेविषयी यत्न करू लागेल माझा नाथ जो शूर राम, त्याला पुन पुन तू माझा अमा निरोध सांग को, “ हे दशरथपुत्रा, यापुढे मी एक महिन-
 भर जीव धरून राहीन या महिन्याच्यापुढे मी जिवन राहणार नाहीं, हें मी खरे

रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ।
 ज्ञातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ३५
 ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।
 प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ३६
 प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ।
 अद्गुल्या योजयामास नक्षस्य ग्रामवद्भुजः ३७
 मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ।
 सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ३८
 हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ।
 हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ३९

मणिवरमुपगृह्य तं महाहं जनकनृपात्मजया धृतं प्रमाणात् ।
 गिरिवरपयनायधृतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ७०
 इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाम्नी० आदिकव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥३८॥ [१६८४]

खरं सागून ठेकतं. म्हणून पातालामध्ये बुडून गेलेल्या पृथ्वीला, ज्याप्रमाणे भगवा-
 नांनी तारले, त्याप्रमाणे हे वीरा, दुष्टाचारी रावणाने कपट करून मला येथे
 अडकवून ठेविले आहे. त्यातून माझी तू मुक्त कर, मला तू तार. ” (६३-६५)
 * अमा निरौष सांगितल्यानंतर सीतेने पदरीत बाधून ठेविलेलं एक दिव्य व
 शुभ शिरोरत्न सोडलं, आणि ‘ हं रामाला दे, ’ अमें म्हणून तिने तें हनुमा-
 नाच्या स्वाामीन केलं नंतर वीर हनुमानाने तें अनुपम थेट रत्न घेऊन आपल्या
 चौडाला घट्ट बाधून ठेवलं तथापि तें रत्न स्वीकारण्यास मनापासून न्याचा हात
 पुढे झाला नाही. असे. शिवजी तें माल्यवान् रत्न घेऊन, त्याने सीतेला अभिर्वादन
 केलं, आणि तिला प्रदक्षिणा केल्यावर नम्र होऊन तो तिच्या बाजूस दभा
 राहिला. सीतेचें दर्शन झाल्यामुळे त्याला मोठा हर्ष झाला आणि राजलक्ष्मणांना
 युक्त असलेल्या लक्ष्मणाचें व रामाचें त्याला स्मरण झालें. त्याने जनकराजाच्या
 कव्येने भोजनालच्या राक्षसींना न दिसेल अशा युक्तीने जवळ ठेवलेलें तें बहु-
 मूल्य श्रेष्ठ रत्न घेतलें. प्रथमतः सीतेचें दर्शन न झाल्यामुळे उच्चपर्वतावर अमने-
 त्या पुण्याप्रमाणे दुःखाचे कंठिन झालेला आणि नंतर सीतेचें दर्शन झाल्यामुळे
 म० ६८ (सुन्दर)

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमन्तमथाग्रधीत् ।

अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ।

१

मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै अयाणां संस्मरिष्यति ।

२

योरो जनन्या मम च राहो दशरथस्य च

स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम ।

३

अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम्

स्यमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाण हरिसत्तम ।

४

तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत्

हनूमन्त्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ।

५

स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भामविक्रमः

शिरसा घण्ट्य वैदेहो गमनायोपयक्रमे ।

६

क्षत्वा संप्रस्थितं देवी घानरं पवनरत्नजम्

अपराहत आलेख भक्त रौं हनुमन् सगमये प्रसक्त शतलक्ष तेश्वर पर
आश्याची तपारी बर्फ लागला (६६-७०)

याप्रमाणे महामुनिवर्त्मनिप्रणीत श्रीमद्रायणसंज्ञक आदिशाय्यातील सुंदरकांडा-
पैवी अठतिस वा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३८ ॥

हनुमन्नाला गुणेचें रत्न दिव्यानंतर सीता म्हणाली, "हे रत्न रामाच्या खरो-
खर ओळखीचें आहे. हे रत्न पाहियेवावर त्या कीर रामाला मी, माता सौम्या
आणि दशरथाजांचा निषाचें स्मरण होईल; म्हणून हे कामाधेष्टा, मुला हे
माझ्या मुटूचेचें कार्य हाती घेण्याविषयी प्रेरणा होईल, आणि अशी प्रेरणा प्राप्त-
नंतर पुढे काय करावयाचें, त्याचा तू विचार कर. हे घानरघेष्टा, हे कार्यवर
पाहण्याविषयी माझ मुड्यावर भार आहे, यागटी राम ने घेतला प्रपन्न वेला
अमता सर्व दुःखाचा नाश होईल, हे तू मनामागे ठीक हे हनुमन्ना, इथे ते दान
रत्न, तू माझ्या दुःखाचा परहार कर." यावर "ठाक आहे," असे म्हणून तो
अचेंत परतली माहतीने सतेंत मरतक लघून प्रणाम केला आणि तो तेंपून
निष्पन्नान तयार झाला पापुत्र घानर परत निपत्ता, असें वाहून येतार,

याप्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ।	
हनुमन्कुशलं श्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणा	७
मुग्धौ च सहामात्यं सर्वान्वृद्धांश्च वानरान् ।	
श्रूयास्तं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्ममंदिनम्	८
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।	
अस्मादुःखान्मुसरोधात्वं समाधातुमर्हसि	९
जीवन्तौ मां यथा रामः संमाधयति कीर्तिमान् ।	
तत्त्वया हनुमन्वाक्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि	१०
नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः धृत्वा मयेरिताः ।	
वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये	११
मत्संदेशायुता वाचस्त्वत्तः धृन्वैव राघवः ।	
पराक्रमे मतिं वीरौ विधिघत्संविधास्यनि	१२
सीतायास्तद्वचः धृत्वा हनुमान्मादृनात्मजः ।	
शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीन्	१३
क्षिप्रमेप्यति फाकुत्स्यो हृद्यं प्रवरं वृतः ।	

अधूनी कंठ दाटन आन्यामुक्ते, अहमकृत अहमकृत त्वात्वा मृणाली, “ हे हनुमाना, समयता रामलक्ष्मणानां तूं माझे कुशल माग आणि त्याचप्रमाणे हे वनरश्रेष्ठा, अनाम्यामद् मुग्धवाला व सर्व उद्द वनराना तूं यर्माळा अनुसम्भन कुशल साग व तो महापराक्रमी राम या दुःखमागरापमून मला तारील, अशा रीतीने तूं त्याचे मन वळव. (१-९)

हे हनुमाना, मी जिवंत असवानाच तो कीर्तिमान् राम माझे रक्षण करील, असे मागण तूं त्याच्याशी कर आणि आपल्या चतुर्याच्या बलावर मला दुःखातून तार पाडण्याचे धर्मकार्य तुझ्या हातून होई दे मी जे शत्रु तुऱ्याचा बोलले, ते ऐक्य वर नेहमी सम ह्युक्त अपलेग दशरथपुत्र राम माझ्या प्राप्तीकरता अस्माद्विषय प्रश्न करीत जईल. माझा निरोध तुझ्या मुन्वातून ऐकनाच राम मन्वामाठी पराक्रम करणाचा योग्य तो विचार करील. ” (१०-१२)

मनेचें हे मागण ऐक्यनंतर वाटपुत्र हनुमानाने मन्तकीं हात जोडले व निला

यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोकं व्यपनयिष्यति	१४
न हि यदयामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ।	
यस्तस्य वमतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽप्रतः	१५
अप्यर्कमपि यर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ।	
स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषत	१६
स हि सागरपर्यन्तां महीं साधितुमर्हति ।	
त्वन्निमिन्नो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि	१७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् ।	
जानकी बहु मेने तं वचनं चेदमब्रवीत्	१८
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्ष्यमाणा पुनः पुनः ।	
भर्तृस्नेहान्वितं धान्यं सौहार्दादनुमानयत्	१९
यदि वा मन्यसे वीर यसैकाहमरिन्दम ।	
कस्मिंश्चित्संयुते देशे विश्रान्त श्वो गमिष्यसि	२०

म्हणाला " थोर थोड वानर आणि अस्वलें याचें सैन्य बरोबर येऊन कुतूस्थ-
कुतोत्पन्न राम लवकर इकडे येईल, आणि शत्रूंना युद्धामध्ये जिंकून, तो
लवकरच तुझ्या दुखाचा परिहार करील एकदा राम बाण सोडू लागला, म्हणजे
त्याच्यासमोर उभा राहण्यास समर्थ होईल, असा कोणीही वीर, पुरुष, मनुष्य,
दैत्य अथवा देव याच्यामध्ये आहे, असें मला अटळत नाही (१३-१५)

सप्रामाण्ये सूर्याशी, इशाशी अथवा वैवस्वत यमाशीही युद्ध करण्यास तो
समर्थ आहे, -तर विरोधकान्न तुझ्याकरिता-तर तो त्याच्याशीही युद्ध करण्यास
प्रसंग पडला, तरी मंगेषुडे पाहणारच न होई, हें निश्चित ही समुद्रवलयकी
पृथ्वीही जिकण्यास तो समर्थ आहे म्हणून हे जनककन्ये, तुझ्याकरिता राम हा
त्याचा पराजय करणारा आहे " हनुमानाने केलें हें सत्य भाषण मातेला उरड्या
मदत्ताचें वाळें आणि तिने त्याच्याशी दुसरे काही भाषणही केलें तो हनुमान
निघाला, तेव्हा सीता वारवार त्याच्याकडे गटू लागली, आणि भयान्या प्रेम-
ज्वाला सवध आहे, असा त्या हनुम नाच्या भाषणाची प्रेमाने तिने प्रशम के-
नंतर ती म्हणाली, " हे शत्रुदमना, वीरा, हनुमाना, कोणत्याही एकाचा दुःख

मम चैवाल्पभाग्यायाः सांनिध्यात्तत्र वानर ।

अस्य शोकस्य महतो मुहूर्ते मोक्षणं भवेत् २१

ततो द्वि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ।

प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः २२

नवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ।

दुःखादुःखपराभृष्टां दीपयन्निव वानरः २३

अयं च यीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।

सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः २४

कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिम् ।

तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरचरात्मजौ २५

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।

शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तत्र वा मायतस्य वा २६

अदेवामध्ये वाटेर, तर तूं एक दिवस रहा. तूं विश्रांति घेऊन उद्या परत जाशील. (१६-२०)

अद्या प्रकारें तूं राहिलस, म्हणजे वे वानरा, या भाग्यहीन सींची, तुझें सांनिध्य लाभल्यामुळे या प्रचंड शोकातून क्षणभर तरी सुटका होईल, कारण हे वानर-श्रेष्ठा, पुनः तरी तुझें आगमन येथे होण्याची पंचादतच आहे आणि यदाकदा-चित् जरी झाले, तरी तोंपर्यंत खरोखर मी जिवंत राहीन बी नाही, याचदल मला संशयच आहे हे वानरा, तूं माझ्या दृष्टिआड झालास म्हणजे मला अधिकच शोक होईल. मी अलंत दुःख भोगीत आहे त्याने वा माझ्या अंगाचा जसा काही तूं गेल्यामुळे भडकाय उढेल. हे वीरा, माझ्या मनामध्ये हा एक जबरदस्त संशय येत आहे. तुला सहाय्य करणारे वानर व अस्वल एकत्र जुळले, तरी वानराधिपति सर्प्राव हा दुस्तर महासागर ओलाढन पुढे येण्यास कसा बरे समर्थ होईल ? किंवा अस्वलवानराच्या त्या सेना अथवा ते पुरुषश्रेष्ठ दत्तारथाचे पुत्र तरी महासागराचें उलंघन करण्यास कसे समर्थ होतील ? या जगतामध्ये समुद्र उलंघन करण्याचें सामर्थ्य तीनच प्राण्यांचे ठिकाणीं असण्याचा संभव आहे. गरडाचे ठिकाणीं, तुझ्या ठिकाणी आणि वायूचे ठिकाणीं, तेव्हा हें दुर्घट कार्य पार पाडण्या-

तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।	
किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः	२७
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।	
पर्याप्तः परवीर्य यशस्यस्ते फलोदयः	२८
बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ।	
विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृश भवेत्	२९
यलैस्तु संकुलां कृत्या लङ्कां परयलार्दनः ।	
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्	३०
तद्यथा तस्य विमान्तमनुरूपं महात्मन ।	
भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय	३१
तदर्थोपहितं धाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।	
निशम्य हनुमाद्दशैषं धान्यमुत्तरमग्रधीत्	३२
देवि हर्षक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।	
सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्तवाथै कृतनिश्चयः	३३

चा दुसरा कोणता उपाय तुला दिसत आहे ? हे वीरा, तू स्वकार्य कसे शेतवस न्यावें, हे जाणान्यामधे श्रेष्ठ आहेस (२९-३७)

हे शत्रुपक्षीय घोरनाशक हनुमाना, तू एकट्या खरोखर हे कार्य पर पाहण्यास समर्थ आहेस परंतु, तुझ्या एकट्याचे हातून हे कार्य शेतवस गेलें तर कीर्तिवर्धक असें विजयस्त्री पत्नी तलाच प्राप्त होईल, रामला होणार नव्ह, परंतु संपूर्ण सैन्ये बरोबर घेऊन आणि समामान्ये रावणाला जिवून विजय हास्यावर जर राम मला घेऊन आपल्या राजधानीला आईल, तर तेंच त्या शोभेल शत्रुसैन्याचें मर्दन करणारा तो राम आपल्या सैन्याच्या योगने तें मध्ये सर्वांची दाणदण उडवून देऊन, जर मला घेऊन जाईल, तर तें त्या नावलौकिकला योग्य होईल, म्हणून त्या रणभूर महात्म्याचे हातून त्या योग्य असा पराक्रम होईल, अशी मी योजना कर. ” (२८-३१)

अर्थ, विनय आणि हेतु यांना भरलेले तें स तेचें भाषण ऐकून घेऊन, हनुमद् देवदत्त म्हणला “ हे देवी, वानर आणि अम्बलें यांच्या सैन्याचा अधिपति जे

स वानरसहस्राणां कीटीभिरभिसंवृतः ।	
क्षिप्रमेप्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः	३३
तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।	
मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः	३५
येषां नोपरि नाधस्ताच्च तिर्यक्सञ्जते गतिः ।	
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः	३६
असृष्टैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ।	
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः	३७
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।	
मत्तः प्रत्यघरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ	३८
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबला ।	
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरं जनाः	३९
तदलं परितापेन देवि शोको व्यपेतु ते ।	

वनरयेष्ठ, मुग्रीव, तो सयनिष्ठ आहे आणि तुझे कार्य पार पाडण्याविषयी स्थाने ठाम निश्चय केलेला आहे. हे सते, हजारो वानरांच्या कोंटपावधि भुंडा बरोबर धेऊन, तो राक्षसनाशक सबरच इकडे येईल पराक्रमी, धैर्यवान्, महाबलाढय आणि इच्छेप्रमाणे उडून करणारे वानर त्याच्या आज्ञेन आहेत ऊर्ध्व-भागी, अधोभागी आणि आठही दिशांना त्याची गति कुंठित होत नाही आणि अपरिमित तेज असलेले ते वानर कसत्याही मोठ्या कर्मांमध्ये कोणत्या हार जात नाहीत (३२—३६)

आराध्यमार्गाने गमन करणाऱ्या महोत्साही वानरांनी सागर आणि पर्वत यासह अनेक वेळा पृथ्वीला प्रदक्षिणः केली आहे. मुग्रीवाजबळ माझ्यापेक्षा पराक्रमात कर्मा असा कोणीही नाही जे वाही वानर आहेत, त्यापेक्षा काही माझ्यापेक्षाही जास्त आहेत आणि वाही माझ्या बरोबरीचे आहेत. मी कनिष्ठ प्रतीतला असूनही जर येथे आलो आहे, तर त्या महाबलवान् वानरांची गोष्ट पाहिजे कशाला ? मोठ्यामोठ्यांना हलकीसलकी कामे करण्याकरिता कोणी पाठवीत नाहीत, य कथितानाच बाहेर पाठवीत असतात. म्हणून हे देवी, तूं मनला

एकोत्पातेन ते लङ्कामेप्यन्ति हरियूथपाः	४०
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।	
त्वत्सकाश महासहो नृसिंहावागमिष्यतः	४१
नो हि धीरौ नरघरो सहितो रामलक्ष्मणौ ।	
आगम्य नगरं लङ्कां सायकोर्विधमिष्यतः	४२
सगण रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ।	
त्वामादाय चरारोहे स्वपुरीं प्रति यास्यति	४३
तदाभ्यसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाक्षिणी ।	
न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमियानलम्	४४
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्ययान्धवे ।	
त्व समेप्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी	४५
क्षिप्रं त्व देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मेधिलि ।	
रावणं ध्वेय रामेण द्रक्ष्यसे निहत यत्नात्	४६
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारतात्मजः ।	

सत्ताप बहून् धेऊ नकोस तुला शोक आता पुरे झाला त वनरसेनाधिपति ण्हा
उद्गणानेच लकेमध्ये येतील (३७-४०)

उदय पर्वलेच्या चन्द्रसूर्याप्रमाणे असलेले ते पुरपश्रंठ रामलक्ष्मण माझ्या
पाठावर बसून आणि मोठ्यामोठ्या सेना बरोबर धेऊन येथे तुझ्यापडे येतील
एकत्र असलेले ते उभयता वीर पुरपश्रंठ रामलक्ष्मण येथे येऊन लवानगरी
घाताना उद्बून देतील साराश, रघुनन्दन राम आपल्या अनुयायांसह रावणाचा
बध करील आणि हे मुदरी, तुला धेऊन आपल्या राजधानीला परत जाईल
यासाठी तू धीर धर आणि येथे कालाचा प्रतीक्षा करीत रहा "तुझे करण्या
होईल, आणि प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे असण्या रमाला तू लवकर पाहणाल
प रोहिणाचा ज्याप्रमाणे चद्राशी समागम होत असतो, त्याप्रमाणे पुत्र, अमत्य
अणि बांधव यांसह राक्षसधिपति रावणाचा बध होऊन तुला रामाशी समागम
होईल हे मेधिली, साप्रतच्या शोकच्या शेवट झालेल्या पाहण्याचा पट्टी तुला येईल
आणि रामाच्या हानून रावण बध पावल्याबेटी तू सखरच पाहशील " (४१-४६)

गमनाय मतिं कृत्वा चैदेहो पुनरब्रवीत्	४७
तमस्मिन् कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।	
लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपागतम्	४८
नमदं प्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ।	
वानरान्वारणेन्द्रामान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान्	४९
शेलाभ्युदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।	
नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः	५०
स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेपुणः ।	
न शर्म लभते रामः सिंहादित इव डिपः	५१
रुद् मा देधि शोकेन मा भूते मनसो भयम् ।	
शचीव भर्त्रा शक्रेण सङ्गमेप्यासि शोभने	५२
रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ।	
अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तथ संध्रयौ	५३

याप्रमाणे सीतेला धीर देऊन, बाधुपुत्र हनुमानाने तेथून जाण्याचा विचार केला आणि पुनरपि तो सीतेला म्हणाला, “तू सनुनाशक महात्मा राम आणि हातामध्ये धनुष्य घेतलेला लक्ष्मण लक्ष्म्या द्वाऱाशी येऊन ठेपल्याचें लवकरच पाहतील नरें आणि वंधू हांच ज्याची आयुधे आहेत, सिंह आणि व्याघ्र याप्रमाणे ज्याचे पराक्रम आहेत आणि गर्जेशारखीं ज्याची शरीरे आहेत, असे धीर वानर येथे एकत्र जुळलेले तू सत्वरच पाहशील हे साध्वी, लक्ष्मणांल मलयपर्वतान्या शिखरावर गर्जना करीत असलेल्या आणि पर्वत व मेघ यांचेप्रमाणे दिसत असलेल्या मोठमोठ्या वनराण्या अनेक झुंजीच्या झुंजी तुझ्या दृष्टीस पडतील. मिहाने जर्जर केलेल्या गजाप्रमाणे, मदन्याचे घोर बाण मर्मस्थानीं बसून पीडित झालेल्या रामाला सुख मुळीच वाटत नाही (४६—५१)

हे देवी, तूं रहं नवे स आणि शोकामुळे तूं आपला धीर खच् देऊं नकोस हे कल्याणी, इराणीचा ज्याप्रमाणे इराणी समागम होतो, त्याप्रमाणे तुझा भल्याशी, रामाशी समागम होईल रामापेक्षा अधिक प्रतापी कोण आहे ? आणि लक्ष्मणाचो बरोबरी करणारा तरी कोण आढळणार आहे ? तुझ्यावरच अवलंबून

नारिंमश्चिरं वत्स्यासि देवि देशे रक्षोगणैरध्युपितेऽतिरौद्रे ।

न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्संगमकालमात्रम् ५४
इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

[१७३८]

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ।

उवाचात्माहितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा १

त्यां वृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ।

अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा २

यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शिनैः ।

संसृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ३

अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगुणोत्तम ।

क्षितामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ४

राहणां ते दोषे वधु अग्नि व वायु याचेप्रमाणे आहेत हे देवी राक्षसगणनी वस्ती कैलेल्या या अति भयंकर प्रदेशात यापुढे तुला आता फार दिवस रहावे लागणार नाही तुझ्या प्रियवक्ताचे इकडे लवकर आगमन होईल. माझी व त्याची भेट होण्यास लवेल इतकाच वाळ लोटपर्यंत, तू आता त्याची वाट पहा, म्हणजे झाले " (५२-५४)

याप्रमाणे महाभुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिशब्दांतील सुंदर-
च्युतापेक्षी एङ्गुलक्षितावा सर्ग समत झाला ॥ ३९ ॥

त्या महात्म्या वायुपुत्र हनुमानाचे तें हितकर भाषण ऐकून देवगुणप्रमाणे असलेली सीता त्याला म्हणाली, " हे वानरा, अर्धवट धान्ये जिच्यामध्ये उगवली आहेत, अशा पृथ्वीला उवाप्रमाणे पर्जन्यवृष्टि प्राप्त झाली असता आनंद होतो, त्याप्रमाणे प्रिय भाण्य करणाऱ्या तुला पाहून, मला आनंद होत आहे. म्हणून शोकांनी वृक्ष झालेल्या या गात्रांनी त्या पुरुषधेष्ट रामाला स्पर्श करून मी वृक्षरूप होईन, अशा प्रणारची मूं मजवर दया कर, हे महागुणवान वानरा, काक-
पक्ष्याचा एक नेत्र नाहीसा करून टाकणारी इषीकास्र सोडव्याची रूपा तूं रामाला दे आणि त्याला अमेही राग की, (१-४)

मनःशिलायास्तिलकां गण्डपाथ्वं निवेशितः ।

त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ५

स वीर्यवान्कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ।

वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम ६

एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ।

एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ७

एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ।

अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसां ८

असह्यानि च दुःस्थानि याचश्च हृदयच्छिदः ।

राक्षसैः सह संघासं त्यक्तुते मर्यादाभ्यहम् ९

धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ।

मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मजं १०

घोरे राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ।

त्वां च धृत्या विपज्जन्ते न जीवेयमपि क्षणम् ११

पूर्वाचा तिलक पुसून होला अमर्ता माझ्या गालावर तूं एक जो मनःशिलेचा तिलक लावला होतास, त्याची आठवण कर. हे इंद्रवरुणप्रसन्न रामा, वीर्यवान असतांही रावणाने हरण केव्यामुळे सीता राक्षसगृही राहता आहे हें तुला सहन कसे होतें ? हे निष्पापा रामा, हें दिव्य शिरोरत्न मी फारच जपून ठेविलें होतें; कारण संकटामध्ये तुझें दर्शन शान्त्यावर जसा मला आनंद होतो, तसा हें रत्न अवलोकन करून, मला आनंद होत असतो. हें पाण्यात उल्लस झालेलें उत्तम रत्न मी तुझ्याकडे पाठविलें आहे; यामुळे शोकाज्जल झालेली मी यापुढे निर्वंत राहणें शक्य नाही. असण्य दुःखें, मर्मभेदक भाषणें आणि राक्षसामधे राहणें हीं मी तुझ्याकरिता सहन करीत आहे. हे राजपुत्रा, एक महिनाभर मी जीव धरून राहीन. महिन्यानंतर तुझ्यावाचून मी निर्वंत राहणार नाही. (५-१०)

हा राक्षसाविपाते रावण क्रूर आहे. माझ्यावरची याची दृष्टीही चांगली नाही. तेव्हा इतकें अमुन तूंही आपली दकडे येण्यास उशीर करित आहेस, हें माझ्या

वैदेह्या यचनं ध्रुत्वा करुणं साश्रुमापितम् ।

अथाग्रवीन्महातेजा हनूमान्मारतात्मजः । १२

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।

रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते १३

दृष्ट्वा कथचिद्भवती न कालः परिदेवितुम् ।

इमं मुहूर्तं दुःखानामन्त द्रक्ष्यसि भामिनि १४

तावुमौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ ।

त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्का भस्मीकरिष्यतः १५

हत्वा तु समरे रक्षो रावणं सहवान्धवैः ।

राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रति नेष्यतः १६

यत्तु रामो विजानोयादभिज्ञानमनिन्दिते ।

प्रीतिसजननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि १७

साग्रवीदत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् ।

एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् १८

क नावर आलें, म्हणजे मी एक क्षणभरही जिवत राहू शकणार नाही ” डोळ्या-
माये अश्रु आणून सीतेने केलेलें हें दीन भाषण श्रवण केल्यावर मोठा तेजस्वी
याशुपुत्र हनुमान् तिला म्हणाला “ हे देवी, तुझ्या शोकांमुळे रामाची मुखवचा
जगदी पालटून गेली आहे आणि राम शोकाकुल झाला असल्यामुळे लक्ष्मणही
दुःखित झाला आहे, हें मी तुला शपथपूर्वक खरें सांगतो, परंतु, आता कसा
तरा तुला शोध लागला आहे, तव्हा शोक करण्याचा वेळ आता उरला नाही
हे साध्वी, या घटनेलाच तुझ्या दुःखाचा शेवट होईल निंदेल्या पात्र नसलेले ते
रमयता पुष्पश्रृंग राजपुत्र तुझ्या दर्शनाकरिता उत्तम असल्यामुळे ते लक्षा
भस्म करून टाकतील (११—१५)

हे विशालनयन, युद्धामध्ये रावणाचा कलासहीत वध करून, ते रामलक्ष्मण
तुला आपल्या राजघ नीला घेऊन जातील हे निर्दोष सीते, ज्याची रामला
चंगली ओळख पटेल अणें ज्याच्या योगाने त्याला आनंद होईल अशी
जणवत एक मृग नृ रामाला दे ” यावर ता म्हणाली “ अरे, मी उत्तम मृग

श्रद्धेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति ।

स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्प्लवगसत्तमः १९

प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ।

तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरियूथपम् २०

यर्थमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ।

अथपूर्णमुखी दीना थाप्पगद्गदया गिरा २१

हनुमन्सिद्धसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् २२

यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।

अस्माहुःखाम्बुसंरोधात्वं समाधातुमर्हसि २३

इदं च तीर्थं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।

ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेषुधास्तु हरिप्रवीर २४

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिदृष्टचेताः ।

दिलीच आहे. हेंच भूषण नीट अवलोकन केल्यावर, हे वीर हनुमाना, रामाला तुझे बोलणें विश्वसनीय वाटेळ. " असें संतिने सांगितल्यानंतर तें श्रेष्ठ रत्न घेऊन, त्या तेजस्वी वानरश्रेष्ठ हनुमानाने त्या सीतादेवाला मन्तकाने प्रणाम केला आणि तो जाण्यास तयार झाला. तेव्हा उद्गण करण्यास सिद्ध होऊन वृद्धिंगत होऊं लागलेल्या त्या महावेगवान् वानरसेनाधिपतीकडे पाहिल्यावर त्या दीन संतिचें मुख अश्रूंनी व्याप्त झालें आणि कंठ दाटून आल्यामुळे अडमळत अडखळत ती त्याला म्हणाली. (१६—२१)

“ हे हनुमाना, सिंहासारखे बन्धु रामलक्ष्मण आणि अमात्यांसह सुग्रीव या सर्वांना तूं माझ्या वतीने आरोग्यविषयक प्रश्न कर आणि तो महापराक्रमी राम या दुःखसागरापासून माझा लवकर उद्धार करील, अशा प्रकारचा तूं कांहीयुक्ति योज. हे वानरश्रेष्ठा, तूं रामाजवळ गेल्यावर, हा माझा तोत्र शोक आणि या राक्षसांकडून होत असलेली माझी निर्भरना तू त्याला सांग. तुझा मार्ग सुखकर होवी. ” याप्रमाणे त्या राजकन्येने निरोप सांगितल्यावर अनं.करणामध्ये अतिशय आनंदित झालेला तो हनुमान संतिचा ओघ लगण्यामुळे कृतार्थ

तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं दृष्टुदीर्घा मनसा जगाम २५
इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

[१७६३]

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया ।

तस्माद्देशादपाक्रम्य चिन्तयामास वानरः १

अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ।

श्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थं इह दृश्यते २

न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।

न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्येव ममेह रोचते ३

न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः काश्चिदिहोपपद्यते ।

इतप्रवीराश्च रणे तु राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ४

कार्यं कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत् ।

मला आणि राहिलेले कार्य अगदीच थोडे आहे, असे समजून त्याने उत्तरदिशेकडे आप्याचे मनःमध्ये आणिले. (२२-२५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-
काण्डादेरी चालिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४० ॥

तो वानर हनुमन् जावयास निघाला असता, संतिने त्याची योग्य शब्दांनी प्रशंसा केली आणि नंतर तेथून निघाल्यावर मादती मनामध्ये म्हणाला, “ हृण-
वर्ग नेत्रांनी युक्त असलेली ही सीता तर दृष्टीस पडली. आता हे हाती घेतलेले
कार्य थोडेंसेच शिष्क राहिलेले आहे. या ठिकाणी पहिल्या तीन उपायांचे अवलंब-
न न करता चक्षुष्य मला हितावह वाटत आहे, कारण राक्षसांचे ठिकाणी
सामाचा काही उपयोग होणार नाही, तेद्रव्यसंपन्न आहेत, म्हणून त्यांना दान
देणेही योग्य नाही, बलाचा गर्व झालेले लोक भेदाने साध्य होणे शक्य नाही,
तन्मान् या राक्षसांच्या ठिकाणी पराक्रम हाच उपाय मला नीट दिसत आहे
पराक्रमाने अवलंबन केल्यावाचून या कार्यसिद्धिः दुमरा काहीपर निमित्त
उपय येथे लागू पडणार नाही. युद्धामध्ये मोठमोठे धोर मरण पवले म्हणजेच
ज्याे तरी हे राक्षस मऊ येतील. (१-४)

पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ५

न होकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।

यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ६

इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं व्रजेयमद्य पुत्रगेश्वरालयम् ।

परात्मसमर्पदविशेषतत्त्वावित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तुशासनम् ७

कथं नु तत्त्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।

तथैव खल्व्वात्मफलं च सारथत्समानयेन्मां च रणे दशाननः ८

ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सयलं सयायिनम् ।

हृदि स्थितं तस्य मते यलं च सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ९

इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ।

यनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् १०

मुख्य कार्य पार पडल्यानंतर, पहिल्या कार्याची विरोध न येता जो अनेक कार्ये पार पाडतो, तोच हाता घेतलेलं काम शिवडास नेण्यास समर्थ होतो. बारीकसारीक जरी कार्य असलें, तरी एकाच उपायाने तीं पार पडेल, असें न ही. यास्तव, अनेक उपाय योजण्याचे ज्याला माहीत असतें, तोच कार्य शिव-डास नेण्यास समर्थ होतो. म्हणून जरी सीतेचा शोध लावणें, एवढेंच कार्य करण्याचा माझा प्रथम निश्चय होता, तरा शत्रूचा व आपला युद्धप्रसंग प्राप्त झाला असता, आपणामध्ये आणि शत्रूमध्ये विशेष काय आहे, हें समजून आल्या-नंतर जर मी वानराधिपति सुग्रीवानडे प्रथमतः गेलों, तर यजमानाच्या आज्ञेप्रमाणे मी व म केव्हामारखें होईल, परंतु, आज या मोड्या येथे येण्याचा परिणाम अधिक सुखावह कसा होईल ? राक्षसाशीं एक एकी माझे युद्ध होण्याचा प्रसंग कसा येईल ? आणि त्याचप्रमाणे युद्धामध्ये स्वतःचें व माझे सामर्थ्याविषयी रावणाची चांगल्या रीतीने खात्री कशी होईल ? त्याचा आधी मला विचार केला पाहिजे हा विचार झाला, म्हणजे संग्राम मध्ये सैन्य आणि मन्त्रिवर्ग यासह रावणाची गाठ घेऊन आणि त्याचें बल व त्याच्या मनातील आशय जाणून, मी येथून सुखाने परत जाईन. (५-९)

नेत्राना व मन ला आनंद देणारे असें हें या दृष्टीचे नाना प्रकारच्या पृश्तांनी

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ।

अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः । ११

ततो महत्साध्वमहारथद्विपं बलं समानिष्यति राक्षसाधिपः ।

त्रिशूलकालायसगट्टिशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति । १२

अहं च तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरभद्रविक्रमः ।

निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम् । १३

ततो मारतघत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ।

ऊर्येगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् । १४

ततस्तदनुमान्वीरो यमञ्ज प्रमदावनम् ।

मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् । १५

तद्वनं मथितैर्धृक्षैर्भिक्षैश्च सलिलाशयैः ।

चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बहुधा प्रियदर्शनैः । १६

नानाशकुन्तविरतैः प्रभिन्नसलिलाशयैः ।

व लतानी युक्त असलेलें नदनतुल्य उत्कृष्ट वन आहे तेव्हा शुष्क वन जाळून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणे मी या वनाचा विध्वंस करून टाकीन आणि याचा नश झाला, म्हणचे तो रावण रागावेल. त्यानंतर अश्व, मोठे मोठे रथ आणि मंत्र यांनी युक्त असले प्रचंड सैन्य घेऊन राक्षसाधिपति रावण येईल व तो आला असता त्रिशूल व पौलादी पट्टे याच्या सहाय्याने मोठे युद्ध सुरू होईल. युद्धामध्ये प्रचंड पराक्रम करणाऱ्या त्या राक्षसादीं गाठ पडल्यावर आपला पराक्रम मुक्तीव बाया जाऊन न देता रावणाने पाठवलेल्या त्या सैन्याचा बध करून मी वानराधिपति सुग्रीवाच्या घराकडे सुखाल चालू लागेन (१०-१३)

असा वेत केल्यानंतर वायूप्रमाणे भयंकर पराक्रम करणारा तो मारुति युद्ध झाला व अगत्या माझ्याच्या मोठ्या तडाक्याने तो मंत्र उलथेपातले करून लागल नंतर मत्त पश्यानी गजबजलेलें, नाना प्रकारच्या वृक्षांनी व लतानी भरलेलें अग्नि अंत पुरातील मिथ्याना विहार करण्यास योग्य असें तें वन वीर दनुमानने उध्वस्त करून टाकलें त्या वनातील वृक्षाचा त्याने विध्वंस करून टाकला जल शय पीडून टाकलें, मनोहर पर्वताशिखराचे नाना प्रकाराने तुकडेतुकडे करून

ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतैः १७

न वभौ तद्धनं तत्र दावानलहतं यथा ।

व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः १८

लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालैर्मृगैरार्तरवैश्च पक्षिभिः ।

शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तद्भूम्नहृद्वनम् १९

सा विह्वलाशोकलताप्रताना वनस्थली शोच्यलताप्रताना ।

जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्वलाद्धि प्रमदावनस्य २०

ततः स कृत्वा जगतीपतेर्महान्महद्वलीकं मनसो महात्मनः ।

युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिष्टे व्ये सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४ ॥

[१७८४]

टाकले, गना प्रकारचे पक्षी ज्यामध्ये शब्द करित असतात, अने जलदाय फोडून टाकले, लल पालवी त्याने चुरगडून टाकली व शिखर राहिलेले दृष्ट आणि लताही त्याने जर्जर करून टाकल्या. यामुळे ते वन वगवा लागून जडून गेल्या- सारगें दिसें लागले आणि त्यांनील लता अन्नाव्यस्त होऊन, शोकातुल झाल्या- त्रिवाप्रमाणे भासें लागल्या. (१४-१८)

उपनस्त झालेही लतागृहे, धुकुधाण झालेला कोशागृहे, आनोश करून लागले- ले व्याघ्र-मृग आणि पक्षी, उलटून टाकलेले दगडी बंगले आणि सामान्य घरे- याच्या योगाने ते महान्न जमीनदेस्त झाल्यासारखे दिसें लागले. रावणाच्या श्रियाचे ज्यात रक्षण होत असे, अशा या प्रमदावनातील चंचल अशोकलताच्या समुदायानी युक्त असलेल्या त्या वनभूमीतील लतासमुदायाची स्थिति वनराज्या- वट्टामुळे नोचनीव झाली. याप्रमाणे पृथ्वीपात महात्म्या रावणाच्या मनाला- अनिशय लागली गोष्ट केल्यानंतर वृत्तीने देदीग्यमन अवलेखा तो प्रचंड वनर अनेक महानलद्वय राक्षसांशी एक ही युद्ध करण्याच्या इच्छेने दरवाजावर उजळ बसला. (१९-२१)

याप्रमाणे महामुनिव्रतमीनेप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्र आदिष्टव्द्वारेणल सुन्दर- वादिसी एतेचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४ ॥

स० १९. (सुन्दर)

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षमङ्गस्वनेन च ।
 वभ्रुवृक्षाससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः १
 विद्रुताश्च भयत्रस्ता निपेदुर्मृगपक्षिणः ।
 रक्षसां च निमित्तानि श्रूयानि प्रतिपेदिरे २
 ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ।
 तद्वनं ददृशुर्भक्षं स च वीरं महाकपिम् ३
 स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ।
 चकार तुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ४
 ततस्तु गिरिसंकाशमतिकार्यं महाबलम् ।
 राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पद्मच्छुर्जनकात्मजाम् ५
 कोऽयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहगतः ।
 कथं त्यया सहानेन संवादः कृत इत्युत ६
 आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूते सुभगे भयम् ।
 संवादमसितापाङ्गि त्वया किं कृतधानयम् ७

नतर पक्ष्यान्दा स्वराने आणि मोडता मोडता झालेल्या वृक्षाच्या जावाजने लंकेमध्ये राहणारे सर्व लोक भंतीने गगहन गेले भयभीत झालेले बाही मृग व पक्षी सैराबैरा धावू लागले आणि बाही पारच घाबरून गेल्यामुळे जगण्या जाणोच बसल. राक्षसानाही अपशकुन होऊ लागले. इतक्यात अक्राविकळ मुशनी शुक्ल असलेल्या रामसा जाम्या होऊन पहातात, तो ते उभयस्त स संलें वन आणि ती घीर महाकपि त्यांना दिसल, परंतु त्यांना अवलोकन करताक्षणी त्या महाधैर्यवान्, महापराक्रमी व महाबलवान् इनुमानने राक्षसीना भयप्रद असे पाग्व मेठें म्हण घगण केले नतर परताप्रमाणे अतिशयच धिप्पड असलेल्या त्या महाबल टय वनराज पाहून राक्षसी सींल्या म्हणाल्या, (१-५)

“ हा कोण ? कोण चा ? कोटून अला जहे ? कशाकरिता देये आल, जाहे ? आणि तुम्ह घरोवर त्याने र भयन वा केळ ? हे तू काय्हाण सांग हे विशाल नाने, तू मज वाजां नकेल. हे म्हणं-ननर्न रंत, हे वृष्णवने, तुम्हावदे

अथाग्रचीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गशोभना ।

रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम ८

यूयमेवास्य जानीति योऽयं यद्वा करिष्यति ।

आहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः ९

अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को न्वयम् ।

चेन्नि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् १०

यदेहा यन्नं धृत्वा राक्षस्यो विवृता दृतम् ।

स्थिताः काश्चिद्वृताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ११

रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विवृताननाः ।

विरूप वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिषुः १२

अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ।

सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितचिक्रमः १३

न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ।

य ने वयं समापण केलें, हें तूं आम्हाला सांग ” यप्रमाणे राक्षसींनी विचारिल्या-
न्तर ती सर्वाङ्गशुद्धी साध्वी सीता, त्यांना म्हणाली “यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या
राक्षसाना ओळखण्याइतकं मला बुद्धिसामर्थ्य फोडून असणार ? हा कोण आहे
आणि काय करणार आहे, याचा तुम्हीच शोध लावा, कारण, सर्पालाच सर्पाचीं
पावले ओळखता येतात, यात संशय नाही. मी तर अतिच भेदरून गेलें असल्या-
मुळे हा कोण, हें मला सुट्टीच ओळखता आले नाही. इच्छेप्रमाणे रूप धारण कर-
णारा हा कोणीतरां राक्षसच आला अस वा, अमें मला वाटते ” (१-१०)

सीतेचें हें मापण थरण नरताडणी काही राक्षसींनी ताबडतोब पळ पाडला
आही तेथेच उभ्या राहिल्या आणि दाही रावणाला ही हनीत सांगण्याकरिता
निघून गे या. अनाळवेनाळ मुठानी बुध्द असलेल्या त्या राक्षसी रावणाकड
गेत्या आणि कुरूप व भयंकर वानर तेथे आला असल्याचें त्या रावणाला सांगू
लागला त्या म्हणाल्या, “ हे राजा, अजोखनामध्ये भयंकर शरिराचा एक
वनर आला आहे. त्याचा पराक्रम मोठा आहे आणि सीतेच्या समापण करून
तो तेथेच बसला आहे मृगवना रानेला आन्ही गना प्रसारांनी विचारून

अस्माभिर्वहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति	१३
वासवस्य भवेद् दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ।	
प्रेषितो चापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया	१४
तेनैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् ।	
नानामृगगणाक्रीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम्	१५
न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः ।	
यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः	१७
जानकीरक्षणार्थं चा श्रमाद्वा नोपलक्ष्यते ।	
अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता	१८
चास्पृह्यपप्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ।	
प्रवृद्धः शिशपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः	१९

पहिले, परंतु तो कोण आहे, हें आम्हाला सांगण्याचा त्या जानकीचा मनम दिसत नाही तो इश्याचा दूत असावा अथवा कुवेराचा दूत असावा किंवा सीतेचा शोध लावण्याच्या उद्देशाने रामाने कंणी पाठविलेला असावा, अथ आम्हाला वाटते. (११-१५)

नाना प्रकारच्या मृगांनी गळबजलेचें जे आपलें मनोहर प्रमदावन आहे, त्याची त्या अद्भुत रूप धारण करणाऱ्या वानराने नासाडी करून टाकिली ज्या ठिकाणी देवी सीता आहे, तें ठिकाण मात्र त्याने उचलून घेतलें नाही, बाकी त्याने विचरून न केलेला असा कोणताही प्रदेश त्या वनामध्ये शिष्ट राहिला नव्हताना जानकी ज्या प्रदेशात बसली आहे, त्या प्रदेशाचा त्याने तिच्या रक्षणाकरिता विचरून केला नाही किंवा इतर सर्व प्रदेशांची धुक्याधुक करत करता तो धुकून गेल्यामुळे त्याच्या तावडीतून तेवढा भाग शाश्वत राहिला आहे, हें काहोंच आमच्या लक्षात येत नाही, परंतु एवढ्या थोरल्या वनाचा धुक्या उडवून देणाऱ्या त्या वानराला थकवा कोठला येणार तो प्रदेश सुरक्षित ठेवून त्याने त्या सीतेचेच रक्षण केलेलें आहे. (१६-१८)

मनोहर पदव अगि पणें यांनी सन्मद अपलेल्या ज्या वृक्षाचा आश्रय करून सीता स्वतः बसली आहे, त्या मध्य शिशपावृक्षाचा मात्र त्याने धका लावला

तस्योग्ररूपन्योग्रं त्वं दण्डमाश्वातुमर्हसि ।	
मीता संभाषिता येन वनं तेन विनाशितम्	२०
मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ।	
कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तर्जावितः	२१
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।	
चिताग्निरिष जज्वाल कोपसंचर्तितेक्षणः	२२
तस्य हृदस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ।	
दीप्ताभ्यामिष दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहविन्दवः	२३
आत्मनः सदृशान्वीराभिक्रूराभ्यां राक्षसान् ।	
व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनुमतः	२४
तेषामशीतिसाहस्रं क्रिद्वराणां तरस्विनाम् ।	
निर्ययुर्भयनात्तस्मात्कूटमुद्ररपाणयः	२५
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ।	
युद्धाभिमतसः सर्वे हनूमद्ब्रह्मणोन्मुखाः	२६

नाश, तेव्हा त्या उग्र रूप धारण करणाऱ्या वानराला चागली कडक शिक्षा देण्याविषयी आपली आज्ञा होऊं या, कारण त्याने सीतेचे संरक्षण केलें असून, वनाचाही पार नाश केला आहे हे राक्षसगणाविषते, आपलें मन जिच्यावर मेलें, त्या सातेनीं निवावर उठार झाल्याशिवाय कोण बरें भाषण करील ?" राक्षसींचें भाषण श्रवण करताक्षणीं राक्षसधिपति रावणाची दृष्टि मोघाने चढून गेली आणि चित्तप्रीप्रमाचे चौहोकटून त्याच्या अंगाचा भडका होऊं ल गला व प्रचलित झालेल्या दिव्याभ्यामून ज्योतींसह तैलचिदु पडूं लागला, त्याचप्रमाणे पुढे झालेल्या रावणाच्या नेत्रातून मोघाचे अश्रुचिदु पडूं लागले. (१९-२३)

तदनंतर त्या महातेजस्वी रावणाने हनुमानाला प्रतिबंध करण्याकरिता आपल्या-सारख्या नमस्कृत्य विवरनामक राक्षसाना जाण्याची आज्ञा केली वूट आणि मुद्र हाँ आशुपें हातात घेऊन ऐर्ष्या हजार विवरनामक बलशाली राक्षस त्या राजवाल्यातून बाहेर पडले मोठे उदर, प्रबळ दाटा, घोर रूप आणि भयंकर सामर्थ्य यानी युक्त असलेले ते सर्व राक्षस युद्धाची इच्छा करून हनुमानाला घरण्यासाठी पुढे

ते कपि तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ।

अभिपेतुर्महाभागाः पतङ्गा इव पावकम् २७

ते गदाभिर्घिचिग्राभि परिघैः काञ्चनाद्गदैः ।

आजग्मुर्बानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसंनिभैः २८

मुद्गरैः पट्टिदैः शूलैः प्रासतोमरपाणयः ।

परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः २९

हनूमानपि तेजस्यी श्रोमान्पर्वतसंनिभः ।

क्षितावाधिद्वय लाङ्गूलं ननाठ च महाध्वनिम् ३०

स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारतात्मजः ।

पुच्छमास्फोटयामास लङ्का शब्देन पूरयन् ३१

तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुनादिना ।

पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेद्मघोषयत् ३२

जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ३३

दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याहिष्टकर्मणः ।

साले कमानीवर बमलया वनरापाशा ते अल आणि अग्रीवर उडी घालणान्या पतंगाप्रमाणे ते महाबलाच्या राक्षस त्याच्या अगवर चढून गेले चित्रविचित्र गदा, मुवर्गाच्या पट्यांनी असडून टाकलेले परिघ व सूर्यासारखे चकचकीत बाण हातून घेऊन, ते राक्षस वानरश्रेष्ठ माहर्नजवळ आले आणि मुद्गर, पट्टे व शूल बरोबर घेऊन आणि त्याचप्रमाणे माले व तोमर हातात घेऊन ते एकाएकी मारतील असे म्हणून उभे राहिले तेव्हा तेज आणि काति दानी युक्त असलेल्या हनुमानाचे भूर्नवर शैष्ट आपटून मोठा गर्जना केली (२४-३०)

माराश, प्रचंड शरीर धारण करून, वायुपुत्र हनुमानाने लंका गर्जनेने दगून टाकित पुन्हा भूमीवर आपटले, तेव्हा प्रतिध्वनीने युक्त अज्ञा त्या आपणव्यान्द मोठ्या अवाजाने पथी आकाशातून खाली पडले व तो हनुमान् मौक्याने गर्जना करू लागला की, “ अतिबलाच्या राम, महाबलाच्या लक्ष्मण व रामाचे रक्षण विलेख राजा सुग्रीव याच्या विनय असो महाराक्षसी कोसलेन्द्राविषति रामाचा मी

हनुमाश्चाशुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः	३४
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।	
शिलामिश्र प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः	३५
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।	
समृद्धार्थो गमिष्यामि मिपतां सर्वरक्षसाम्	३६
तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः ।	
ददृशुश्च हनुमन्तं सन्ध्यामैशमिवोन्नतम्	३७
न्यामिसन्देशानि शङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ।	
चित्रैः प्रहरणेर्भौमैरभिप्रेतुस्ततस्ततः	३८
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ।	
आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम्	३९
स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ।	
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतास्रुतः	४०

दान आहे म सं नाव हनुमन् आहे आणि मी वायुपुत्र शत्रुसैन्याचा नाश कर-
णारा आहे हजार रावण जरी आले, तरी युद्धामे ये हजारा शिला व वृक्ष यांना
प्रहार करणऱ्या म ह्याशी सामर्थ्यमध्ये बरोबरी करणे त्यांना शक्य होणार
नही. (३१-३५)

सर्व राक्षसांच्या समक्ष लंकागरीचा विनाश करून व सातेला अभिवदन
करून मनोरथ परिपूर्ण झालेला असा मी परत जाईन ” या त्याच्या गर्जेमुळे
ते राक्षस भयभक्त झाले आणि सगळ्यांच्या प्रेषाप्रमाणे भय असलेल्या
हनुमानाकडे प हूं ल गले हनुमानाने आपल्या स्वामीचा उग्र वेल असल्यामुळे
हा कोणाचा थोडा अमात्रा, याविषयी राक्षसांना संका उरली नाही बम्हणूनच ते
राक्षस भयंकर व अद्भुत शस्त्रां बरोबर घेऊन चोडोडून त्याच्यावर धावले,
परंतु, याप्रमाणे त्या महानलाळ हनुमानाला सर्व बाजूनी त्या शूर राक्षसांना
वेढून टाकले अमता त्याने कमानीप घी ठेविलेला एक भयंकर लेंखंडो परिघ
हताम ये घेतला आणि तरफड करणारा सर्प हातात घरणऱ्या गरुडाप्रमाणे
तो परिघ हातात घेऊन त्या मास्तीने राक्षसांचा वध केला. (३६-४०)

विचचाराम्बरे वीरं परिगृह्य च भारति ।

सुदयामास वज्रेण देव्यानिव सहस्रदृक् ४१

स हत्वा राक्षसान्वीरं किङ्करान्मारतात्मजः ।

युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ४२

ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ।

निहतान्किङ्करान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन् ४३

स राक्षसानां निहतं महाबलं निशम्य राजा परिपृच्छलोचन ।

स्वमादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ४४

एवाप श्रीमद्रा० वा० म० क० य० आदिवाक्ये सुन्दरकण्ठे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

विचचारिणः सर्गः ।

[१०२८]

ततः स किङ्करान्हत्वा हनूमान्भयानमास्थितः ।

घनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ४५

तस्मात्प्रासादमयेवमिमं विध्यसयाम्यहम् ।

सारांशः, ते वायुपुत्र वीर हनुमान् परिपृच्छ हतमध्ये येऊन अज्ञातमध्ये
सचर एव लागला अणि यज्ञाया सगम्यान देव्याचा वध कणाया इशमृण
त्य न त्या परिघात राक्षसाचा वध करी इतकेंच न ह परंतु तो वायुपुत्र महा
वीर हान हनुमान विरर राक्षसाचा वध करून, युद्धाया इच्छेने पुन दखणवर
नाऊन घमटा नंतर भागीमुळ तवून निघून गयेया काई राक्षसाना सर्व
मिळगवा वध झायाचें दखणाला जाऊन सांगितले तेव्हा राक्षसाचें ते प्रचट संय
न दा पययाचें ऐकून राक्षसराज चे डेळ । एवून येते अणि सप्राम मध्ये पा
उद न पयणारा य पराक्रमामध्य अप्रताम अग्रेया प्रहस्तपुत्र जयुमाता
त्यने सुद्धला जयपी आत वेगी (४१-४८)

याप्रमाणे महामुनियाच्याकिप्रणान श्रीमद्राम यणसत्तक आदिवाक्य तात सुद
एवपरं येचात्रिमास मां समाप्त शा ॥ ४ ॥

तदनंतर विररनामक राक्षसाचा वध येयावर तो हनुमान् अपयरी
मनमध्ये म्हणाल, ' घनाया मा विरर बल, परंतु राक्षसाच्या पुत्रदेवतचे
देवतामी पाहून टक्के नाही म्हणून त्या देवतायादी कनय विरर

इति संचिन्त्य हनुमान्मनसा दर्शयन्वल्गम्	२
चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ।	३
आरुरोह हरिश्रेष्ठा हनूमान्मारुतात्मजः	३
आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः ।	
धर्मौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः	४
संप्रभृष्य तु दुर्धर्षश्चैत्यप्रासादमुन्नतम् ।	
हनूमान्प्रज्वल्लङ्घय्य पारियात्रोपमोऽभवत्	५
स भूत्या सुमहाकायः प्रमाचान्मारुतात्मजः ।	
धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पुरयन्	६
तस्यास्फोटितशब्देन महता ध्वजघातिना ।	
पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः	७
धल्लयिज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महायलः ।	
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः	८
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।	
हनूमान्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः	९

कृष्ण टाकितौ. " याप्रमाणं मनामध्वे आणून्, आपले सामर्थ्य दाखवण्याकरिता मेदपर्वतान्दा शिखराप्रमाणे उंच असलेल्या त्या राक्षसान्या देवालयावर व नरभेष्ट वायुपुत्र हनुमान उडी मारून उभा राहिला, आणि त्या पर्वतासारख्या उंच देवालयवर आरोहण केन्यानंतर तो श्रयंत महातेजस्वी सेनाधिपति हनुमान् उदय पावलेल्या दुसऱ्या सूर्याप्रमाणे दिसू लागला. (१-४)

तें उंच देवलय मोडून टाकण्यावर कानीने झळकत असलेला तो अजिंक्य हनुमान् पारियात्रपर्वताप्रमाणे दिसू लागला आणि पारियात्रपर्वताप्रमाणे पारच मोठें शरीर धारण केन्यानंतर त्या तेजस्वी वायुपुत्र हनुमानने धर्मीने लंका दगळून टाकीत टाकीत निर्भयपणे दंड ठोकले असता, कानठाळ्या बसविणाऱ्या असा त्या त्याच्या दंड टोकण्याच्या प्रचंड ध्वनने पक्षां खास्त्री पडले व देवालयाच्या रक्षकाना मूर्छा आली त्यानंतर ' अल्लखेता राम, महाबलाढ्य लक्ष्मण आणि राम ने संरक्षण केलेला राजा सुग्रीव याचा विजय असो (५-८)

न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।

शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः १०

धर्मयित्वा पुरी लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।

समृद्धार्थो गमिष्यामि भिपतां सर्वरक्षसाम् ११

एवमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः ।

ननाद भीमनिर्द्वादो रक्षसां जनयन्मयम् १२

तेन नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः १३

गृहीत्या विधिधानत्वान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ।

विभ्रजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् १४

ते गदाभिर्विचित्राभिः परिधैः काञ्चनाङ्गदैः ।

आजगमुर्चानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसंनिभैः १५

आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ।

परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स वभौ रक्षसां गणः १६

ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ।

मी वीसलदेशाधिपति नरापराजमी रामचा दास बहुपुन हनुमन् अहं
आणि शत्रुसैन्याचा मी नाश करणारा अहं. हजारो शिल्यानी व प्रक्षाली मी युद्ध-
मध्ये प्रहार करू ल गलों असता, सहस्र रावणही माझ्यासमोर टिकाव धरल्यान
समर्थ होणार नाहीत आता मी सर्व राक्षसासमक्ष लंकाजरीचा विध्वंस करून
य सितेला अभिवंदन करून, कार्य सिद्धीस येण्यावर परत चालता होईन " असे
बोळून भयंकर गर्जना करणाऱ्या त्या विष्णाड वानरसेनाधिपति हनुमानाने राक्ष-
साना मय उ पन्न करण्याकरिता देवालयवावर अमरानाच गर्जना केली. तो प्रचंड
ध्वनि झाल्यावरोंवर नाना प्रकारची अनेक हातात घेऊन, देवालयवरील शर्मा
रक्षक त्यान्य वर धावले आणि ते मेळोमेळे विष्णाड राक्षस भाले, तलवारी व
कुऱ्हाडी त्यांच्या अंगावर फेरीत फेरीत त्याला वेढून उभे राहिले. (१-१४)

सुवर्णाच्या पट्ट्यानी जसहून टाकलेले पराश, विचित्र गदा आणि सूर्याप्रमाणे
तेजस्वी बाण हातात घेऊन ते राक्षस वानरश्रेष्ठ हनुमानाजक आले अम-
वानरश्रेष्ठ माप्तीला वेढून उभा राहिलेला तो राक्षसाचा समुद्रय रणाजल्लंग

प्रासादस्य महास्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम्	१७
उत्पाटयित्वा घेगेन हनुमान्मारतात्मजः ।	
ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः	१८
तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ।	
दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः	१९
स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।	
अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्	२०
मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ।	
बलिनां घानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम्	२१
अटन्ति घसुधां कृत्स्नां घयमन्ये च घानराः ।	
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः	२२
केचिन्नागसहस्रस्य यभूयस्तुल्यविक्रमाः ।	
सन्ति चौघबलाः केचित्सन्ति यायुबलोपमाः	२३
अप्रमेयबलाः केचित्प्रासन्हरियूथपाः ।	

मोठ्या अगाध भोत्रयाप्रमाणे दिमूं लागला नंतर वायुपुत्र हनुमानाने लुद्ध होऊन, भयंकर रूप वारण केले त्या देवालयाला मुवर्गाने मळमळिलेला एक खाब त्या वायुपुत्र प्रचंड हनुमानाने जोराने उपटला आणि शंभर कौरांनी युक्त असलेला तो स्तंभ त्या महाबलाडय हनुमानाने गरगर फिरविला. फिरवत फिरवत दुसऱ्या खाबाशीं पर्यंत होऊन लागल्यामुळे तेथे अग्नि उपजत होऊन, ते देवालयही जळून गेले तेव्हा देवालय जळत असलेले पाहिल्यावर वज्राने अमुराचा वा करणाऱ्या ईश्वरप्रमाणे मादृतीने त्या शंभर राक्षसांच्या गंगाच्या सहस्रांगाने वा केला आणि उडी मारून तो तेजस्वी हनुमान् म्हणाला. (१०-२०)

“ सुग्रीवाच्या अज्ञेय वागणारे अमे मर्त्य सारंगे हजारो महा भे व दलाडय वानराधिपति बाहेर पाठविले आहेत. आम्ही आणि उत्तरही वानर मिटून सर्व पृथ्वी हिडत आहोत अम्हापैकी राईना दहा हत्तींचे बल आहे, राई त्याच्याही-पेक्षा बलाडय आहेत आणि काही तर पराक्रमाम ये हजारो हत्तींची बरोवणी करणारे आहेत काहींचे ठिकाणी हत्तींचे अनेक वळगडाने सारंगे आहे, काही

ईदग्विधेस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः २४
 शतं शतसहस्रेष्व षोडशिश्रायुतैरपि ।
 आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां यो निषूदनः २५
 नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ।
 यस्य त्विक्ष्वाकुचीरेण वद्ध वेरं महात्मना २६

इत्याद्य श्रीमद्रामायण का० आदिसन्ध्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
 चतुश्चत्वारिंशः सर्गः । [१८५४]

सदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो धर्मा ।
 जम्बुमाली महादष्टो निर्जंगम धनुर्धरः १
 रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्धी रचिरकुण्डलः ।
 महान्विपृत्तनयनश्चण्ड समरदुर्जयः २
 धनुः शनधनु प्रथम महद्रुचिरसायकम् ।
 विस्फारयाणो धेगेन यज्जाशनिसमस्वनम् ३

यावत्सारथ्य बल दय आहित अणि बलाचा अत लयत न हा, असेही काह
 पन्डसेन धिरति यात जहेन दन अणि नख वा आयुधानी लङ्का रे आणि
 याप्रमाणे बलान्तर अमे शेकटे हजार, लखो श्रेयो वानर योयन घेऊन
 तुम्हा सर्वांचा वध करण्याकरिता सुग्रीव येथे येईल आणि तो येथे आला, म्हणजे
 ही लंकानगरी, तुम्हा आणि म्हाश्या इ याबुवार रामाची ज्याने वीर गाथिले
 आहे तो रावण, यावेला कोणत्याच राहणार नाही । (२१-२६)

याप्रमाणे महासुनिवात्मविप्रेणात श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकण्ड्यानील सुन्दर
 पाटांपेक्षा त्रेचत्विम वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

राक्षसाधिपति रावणने आज्ञा केव अमता, मोठ्ठा दाटाचा जमुमाळी धनुर्धर
 दाटात घेऊन बाहेर पडला या धिण्याट व प्रचंड जमुमालाच दाळे राम न लात
 झाले हे ते समरांगणामध्ये त्याचा पराजय होणे कठीण हे तें; आरक्तवर्ण पुण व
 घण, मनोहर कुण्डल आणि मंगलस्थान धरण केव्या हात्या इद्रधनुष्यासारखे
 माटे, मन हर बघणी युक्त आणि वज्रप्रणाल व विशुद्धेप्रमाणे गर्वना करणें

तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः ।	
प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत	४
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ।	
हनूमान्वेगसंपन्नो जहर्प च ननाद च	५
तं तोरणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम् ।	
जम्बुमाली महातेजा विव्याध निशितैः शरैः	६
अर्धचन्द्रेण घट्ने शिरस्येकेन कर्णिना ।	
बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम्	७
तस्य तच्छुशुभे ताश्रं शरेणाभिहतं मुखम् ।	
शरदीयाम्युजं फुल्लं चिह्नं भास्कररदिमना	८
तत्तस्य रक्तं रक्तेन रजितं शुशुभे मुखम् ।	
यथाकाशे महापद्मं सितं काञ्चनचिन्दुभिः	९
चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ।	

अतें में ठें धनुष्य घेऊन, तो तसा टणकार करूं ल, गला असना, धनुष्यच्या त्या प्रचंड टणकाराने दिशा, उपदिशा आणि आकाश हां एकदम दणाणून गेली. इतक्यात गाडव जोटलेल्या रथावर आहट होऊन आलेल्या त्या जंजुमालीला अवलोकन करताक्षणीं वेगवान् हनुमानाला हर्ष झाला व तो गर्जना करू लागला. (१-५)

नंतर कमानीखालच्या दोन खांबावरील आडव्या लाकडावर बसलेल्या त्या महाकपि हनुमानाचा महातेजस्वी जंजुमालीने तीक्ष्ण बाणानी वेध केला. जंजुमालीने अर्धचंद्रबाणाने हनुमानाच्या मुखेचें ठिकाणीं वेध केला. एसा करणी बाणाने मस्तकचे ठिकाणीं वेध केला आणि दहा बाणानी त्या वानराधिपत्याच्या बाहूंचे ठिकाणीं वेध केला. तेन्हा बाणानी विद्ध झालेले तें त्या हनुमानाचें त घ्रर्ण मुख शरदतूमध्ये सूर्याच्या किरण ने विद्ध झालेल्या प्रफुलित कमलाप्रमाणे दिसूं लागलें. सुवर्णविंदूचा जडान्यावर अभिषेक झाला आहे, असें आकाशातील एक मोठे कमलच बीं काय, असा रीतने त्याचें रत्नाने भरलेलें आरक्तवर्ण मुख धोभूं लागलें राक्षसाचे बाण लागण्यमुळे महाकपि हनुमान् रुद्ध झाला

ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम्	१०
तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप जववद्वली ।	
तां शरैर्दशभिः कुड्मस्ताडयामास राक्षस	११
विपन्नं कर्म तद्गृष्टा हनूमांश्चण्डविन्ममः ।	
सालं त्रिपुलमुत्पाद्य भ्रामयामास वीर्यवान्	१२
भ्रामयन्त कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ।	
चिक्षेप सुबहून्पाणाञ्जम्बुमाली महाबलः	१३
सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ।	
उरस्येकेन वाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे	१४
स शरेः पूरिततनुं शोधेन महता घृतं ।	
तमेव परिघ गृह्य भ्रामयामास वेगितः	१५
अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः ।	
परिघ पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि	१६
तस्य चैव शिरो नास्ति न थाह जानुनी न च ।	

अणि क्षेत्रादीन् असलेत्या एषा अति लवहद शिल्पकृद् त्वने आपग दृष्टे
केदला (९-१०)

नतर ती शिला उपह्वन बभूव हनुमान ता त्या जम्बुमालीवर केदली
परतु कुड्म रागसान दहा बलना सिंग फोइन टाकग तेव्हा आपग तें कार्य
कुड्म गेलें पहन, प्रचंड पराक्रम, वार्यरन्, हनुमान् एक मोठ्ठा तान्त्रिक उपह्वन
गरगर फिरवू लाग्ल परतु तो महाबलान्च वनर सालवृक्ष फिरवात आहे,
असं पाहून महाबलाद्य जवुमागने पुष्कळ बाण त्या बावर टाकले चार बाणांनी
त्याने तो सालवृक्ष तोडून गाविला, आणि पाच बाणांना झुताच ठिराणी, एका
बाणांनी उराल आगि दहा बाणांना छातीवर त्या वानराला वेध केग बाभ्रमने
बाणांनी दह भरून गेग अमता तो हनुमान् अविशय कुड्म झाला आणि ताच
परीघ दानात घेऊन मोटा वगान फिरवू लाग्ल (११-१५)

नतर त्या अनियगवान् च महाबलान्च हनुमानान् अविशय वेगो तो परिघ
फिरवू लाग्ल या विशय दहा बाण पडग बाभ्रम, दहा जवुम ७

न धनुर्न रथो नाभ्यास्तप्रादृश्यन्त नेपथः १७

स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः ।

पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः १८

जम्बुमालिं सुनिहितं किङ्करांश्च महावलान् ।

चुक्रोध रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः १९

स रोपसंचर्तितताम्रलोचनः ग्रहस्तपुने निहते महावले ।

अमात्यपुत्रानतिर्वीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरोधरः २०

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंश सर्ग ४४

पञ्चचत्वारिंश सर्ग ।

[१८५४]

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण ओडिता मन्त्रिणः सुताः ।

निर्ययुर्भयनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिर्वर्चसः १

महद्वलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ।

कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः २

मस्तक, हात, पाय, धनुष, रथ, वाहनें आणि बाण यांपैकी वाहीच शिल्लक राहिलें नाहीं परिघान्या त्या वेळाने महारथी जंबुमाली मरण पावला आणि शस्त्रा व उपशस्त्रा वर्गरेचा तुराडा होऊन पडलेल्या रक्षाप्रमाणे भूमीवर पडला नंतर महाबलान्त्य सेवक आणि जंबुमाली याचा बव झाल्याचे ऐवून रावण रागावला व रागाने त्याचे नेत्र लाज होऊन गेले महाबलान्त्य ग्रहस्तपुत्र जंबुमाला मरण पावला अमता निशाचराधिपत रावणाचे कोळे रागाने लाल होऊन गेले आणि त्याने तत्क्षणच अतिर्वीर्यान् व अतिपरानर्मी अमात्यपुत्रांना बुडाला जाण्याची आज्ञा केली (१६-२०)

य प्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसत्तर आदिकाव्यातील सुंदरकाण्डांपैकी चव्वेचाळिस वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

त्यानंतर राजसाधिपति रावणने अज्ञा केली असता, ते अग्रास ररे ते पत्नी सात मन्त्रिपुत्र राजपुत्रातून बहेर पडले त्या-नाबरोबर सैन्याचा मोठा परिवार होत, त्यान धनुष्य धारण केली होती ते मळे बलाव्य होते, अस्त्रविद्या त्यांना सुसता म दीनच नव्हती तर ते अस्त्रेत्स्याम ये श्रेष्ठ होणे आणि जय प्राप्त करून

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ।
 तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ३
 तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ।
 विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ४
 जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान्हतान् ।
 यभूवुः शोकसंभ्रान्ताः सत्रान्धवसुहजनाः ५
 ते परस्परसङ्घर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
 अभिप्रेतुर्हनुमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ६
 सृजन्तो याणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ।
 प्रावृट्काल इवाम्भोदा विचेरन्कृताम्बुदाः ७
 अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाश्शरवृष्टिभिः ।
 अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ८
 स शरान्वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः ।
 रथवेगांश्च वीराणां विचरन्विमलेऽम्बरे ९
 स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिव्योमि वीरः प्रकाशते ।

चण्वाविषयी ते एकमेकाशी चडाओड करीत होते. मोन्याने मडविलेले ध्वज व पताका यांनी युक्त असलेल्या, अथ जोडलेल्या आणि मेघाप्रमाणे गर्जना करणाऱ्या मोठ्या मोठ्या रथावर ते अनुत्पराक्रमी मात्रिपुत्र आरुढ असे होते आणि आनंदित होऊन, सेन्याने मडविलेल्या धनुष्याचा टणकार करून लागल्यामुळे विगुणनेने युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणे ते दिसून लागले. तदनंतर वीरगाच्या सेवकाचा वध झाल्याचे ध्वज करून, त्या मात्रिपुत्राच्या मता, बाधा आणि सुहजन यांचेसह शोक करून लागल्या व इकडे प्रथम जय प्राप्त करून घेऊन वीरगाची एकमेकाशी स्पर्धा करीत असलेले आणि उन्मुट सेन्याची सुरंगेभारण केलेले मात्रिपुत्र दरवजावर बसलेल्या हनुमनवर चालून गेले (१-५)

रथपेयाचा मोठा ध्वनि करीत असलेले ते रथस बगडूट करून लागले असता, परजन्मवृत्ती वृष्टि करणऱ्या मेघाप्रमाणे दिसून लागले आणि त्या वृष्टींनी हनुमान् कदापि शत्रू असलेल्या परजन्मवृत्तींनी आनंदित झालेला परजन्मराजाप्रमाणे तो गोभूषणयुक्त गजस्य हनुमानावर याणवृष्टि करून लागले, १३

धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मरुतः प्रभुरम्बरे	१०
स कृत्वा निनन्द घोरं घ्रासयस्तां महाचमूम् ।	
चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान्	११
तलेनाभिहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परन्तपः ।	
मुष्टिभिश्चाहनत्कांश्चिन्नरैः कांश्चिद्वदारयत्	१२
प्रममाधोरसा कांश्चिदूरभ्यामपरानपि ।	
केचित्तस्सपैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि	१३
ततस्तेष्ववपसेषु भूमौ निपतितेषु च ।	
तत्सैन्यमगमत्सर्वे दिशो दश भयादितम्	१४
विनेदुर्ध्वस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ।	
भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभयद्रथै	१५
स्त्रयता रधिरेणाथ स्वयन्त्यो दर्शिताः पथि ।	

श्रीप्र गतीने युक्त असलेल्या त्या हनुमानाने निर्मल आकाश म ये सचार करता करता रया वीराचे रथवेग व घाण चुरविष्य ह आरंभ केला आणि याप्रमाणे तो समर्थ वार हनुमान् त्या धनुर्धारी राक्षसाबरोबर युद्धक्रीडा करू लागला अमता इद्रधनुष्मानी युक्त असलेल्या मेघाशी युद्ध करण न्या वायूप्रमाणे तो दिसू लागला (७-१०)

त्य नंतर त्या प्रचंड सेनेला त्रास देण साठी भयंकर गर्जना करून, तो वीर्यवान् हनुमान् वेगावेगाने त्या राक्षसावर धावून गेला त्या शत्रुतापन हनुम नान कोणाल् अपराण मारूनच परलेक दाखविला, केणाचा वृक्षाच्या योगाने सभावना केला, कीणाला युक्त्या माहून मृत्युलोकच्या यात्रेतून मुक्त केले आणि कोणाला नष्टानी पाहून ठावले वक्षस्थलाने ताडून करून त्याने केणाचा वध केला, कोणाला तर त्याने लाथा मारूनच परलोकी पाठविले आणि काही त्याच्या गर्जने-मुळे तेथल्या तेथेच भूमीवर पडले याप्रमाणे ते राप्स काही उलथून पडले असता व काही तमेच भूमीवर पडले असता, भयभ्रंत झालेले ते सर्वही सैन्य वाट पुढेले तिकडे पळून गेले (११-१५)

दुती भेसूर गर्जना करू लागजे, घाडे भूमीवर पडजे अग्नि घन, छत्र व रथ हा ज्वाली भग्न झाला आहेत, अशा वीरना तो राभूमे आच्छादित

विविधैश्च स्वनैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा

१६

स तान्प्रवृद्धान्चिनिहत्य राक्षसान्महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ।

पुयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तदेव चीरोऽभिजगाम तोरणम् १७

इत्यपि श्रीमद्रामायण वार्त्ताकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्वारिंश सर्ग ॥४५॥

पञ्चत्वारिंश सर्ग ।

[१८९१]

हतान्मन्त्रिसुतान्युद्धवा बानरेण महात्मना ।

रावणः संवृताकारश्चकारमतिमुत्तमाम्

१

स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ।

प्रघसं भासरुर्णं च पञ्चसेनाप्रनायकान्

२

संदिदेश दशग्रीवो यीरान्नयविशारदान् ।

हनुमद्ग्रहणेऽव्यग्रान्यायुवेगसमान्युधि

३

यात सेनाप्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ।

सयाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति

४

पत्नी राक्षसाया शरिरान्नून रक्त बट्ट लग्न्यामुले मार्गामध्ये रक्ताच्या नश्वर
हृष्टी पङ्क लग्न्या आणि नाना प्रकारच्या आरंभदानी लक्ष भेगूर नाद कर
लक्ष्मली तो महाबल ह्य व प्रचंड पराक्रमी धीर बानर त्या मत्त राक्षसाचा वध
करून इतर राक्षसांचा युद्ध करण्याकरिता पुनरपि त्या दरबानवरच जाऊन
घमला (१५-१७)

याप्रमाणे महामुनिवार्त्तामाहिप्रणीत श्रीमद्रामायणसत्ताह आदिकाव्यातील सुंदर-
काण्डांमधील पंचचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४५ ॥

महाम्हा बानराने मन्त्रिपुत्राचा वध केला, असे रामचर्यापर अत इतर
नेदर्शन गेल्या रावणाने अद्याय समजुनीप्रमाणे एक उत्तम विचार मनमो-
क्षाला । विरूपाक्ष, यूपाक्ष, दुर्धर प्रघम आणि भासरुर्ण अशा पाच वनेंदरा
प्रथम सेनाधिपतीना त्या रावणाचे हनुमान या धरण्याविषयी आणा येते ते
पार सेनाधिपति युनिमान देते आणि युद्धामध्ये वेगाने पायुर्ण दंडा
करण्याचे देते ते म्हणता . हे सेनाधिपतीना, मुग्धी मर्दो मंडे राने आणि
सध, रथ व हत्त पणेरा पंजरा या जाल्या त्या बानराचा नश्वर वध करून दंडा

यत्तच्च खलु भाव्यं स्यात्तमान्माद्य धनालयम् ।	
कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ।	
नद्याहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन्	५
सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ।	
यानरोऽयमिति धात्वा न हि शुद्ध्यति मे मनः	६
नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा ।	
भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात्	७
सनागयक्षगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः ।	
युष्माभिः प्रहितैः सर्वमया सह विनिर्जिताः	८
तैरयदयं विघातज्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः ।	
तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम्	९
यावत् सेनाभ्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ।	
सत्राजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यनामिति	१०
नावमान्यो भवद्भिश्च कपिर्वीरपराक्रमः ।	
दृष्टा हि ह्ययः शीघ्रं मया विपुलचिन्माः	११

वातराची गाढ पडल्यावर तुम्ही दक्षतेने असा आणि देशकालाकडे नष्टि देखून,
जे काय करावयाचे असेल, ते करा. (१-५)

बाली च सह सुग्रीवो जाम्बवान्श्च महाबलः ।	
नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ।	१०
नैव तेषां गतिर्भौमा न तेजो न पराक्रमः ।	
न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् ।	१३
महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ।	
प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रह	१४
कामं लोकाख्यः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ।	
भयतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे	१५
तथापि तु नयनेन जयमाकाङ्क्षता रणे ।	
आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला	१६
ते स्वामिचञ्चनं सर्वं प्रतिगृह्य महौजसः ।	
समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः	१७
रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजघैः ।	
शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता बलै	१८

त्या महावरानमी बानराची तुम्ही उपेक्षा करू नका महावरानमी बनर
मी पुष्कळ पाहिले आहेत उदाहरणार्थ सुग्रीव, बाली, महबलान्न जाबन,
सेनाधिपति नील आणि द्विविदप्रभृति इतरही बनर मी पाहिले आहेत, पण
यांच्याप्रमाणे स्थाना भयंकर गति, तेज, पराक्रम, बुद्धि, बल आणि यांच्याप्रमाणे
यथेष्ट रूपही धारण करता येत नाही बानररूपाने हे एक मोठे भूतच उपरिधन
झाले आहे, असेच समजून पाहिजे, म्हणून मोक्या यत्नाने तुम्ही दण
धरा, देव, दैत्य, मानव आणि इतर यागह जैलोक्यामुद्धा खरोखर संग्राममये
मुमुरयाममोर टिकाव धरण्यास जरी समर्थ नाही, तरी रणमये जय इच्छिताने
न तिचेत्या पुरयाने स्वतःच रक्षण प्रयत्नाने बरे पाहिजे, कारण युद्धामये ज
बोगाला प्राप्त होणार, हे अनिश्चित असते ” (११-१६)

आपल्या स्वामींचे भाषण माग्य करून, ते सारही महबलान्न, महबलान्न
आणि आगीगराने तेचमूर्ती सेनाधिपति तेथून निघाले रथ, मत्त हत्ती, महावेगाने
रथ, धार लावलेली तंश्र शस्त्र आणि सर्व प्रकारची सर्वे बोगाला पळून, ”

नतस्तु ददशुर्वोरा दीप्यमान महारूपिम् ।	
रश्मिमन्तमिषोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम्	१९.
तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाउलम् ।	
महामतिं महोन्साहं महानाय महामुञ्जम्	२०
त समीक्ष्येव ते सर्वे दिशु सर्वास्वयस्थिताः ।	
तैस्तैः प्रहरणेर्भामिरभिपेतुस्ततस्ततः	२१.
तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णा. सिता. पीतमुग्धाः शराः ।	-
शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिता.	२२
स तैः पञ्चभिराग्नि. शरैः शिरसि वानर. ।	
उत्पपात नदन्योस्त्रि दिशो दश प्रिनाटयन्	२३
ततस्तु दुर्धरो जीरः मरथ सज्जनार्मुन् ।	
निरञ्जशरशतेनैरेरभिपेदे महाउल	२४
न अपिर्जात्यामाम् त व्योम्नि शरर्गिणम् ।	
घृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमित्र मान्त	२५

चार तिक्क गले अमता तो देदायमन् महाकपि त्याना दिग्ग स्वत चंच
ठिराणी असैल्या प्रभने पुच्छ अतन्नामुळे तो वानर उदयाचलावर येत अम-
लेया सुषाप्रमाणे त्रिमित होता प्रचंड वेग, अनुपम धैर्य, अतर्क्य सामर्थ्य,
लेनोत्तर बुद्धि, अद्वित य उत्तम ह, अनिर्वचनीय दह व अनुप पराक्रम वानी पुच्छ
अमलेया तो वानर दरघात वर घमण होता (१७-२०)

राज पाहताक्षणी ते सर्व दिशांत उभे असलेले राक्षस नना प्रकारच्या भयान
अस्त्रांचा मारा करीत चे होऊन त्यांच्या आकार घेवले प्रथमतः दुर्धर राक्षसाने
त्यांच्या मस्तकावर मुसांगी पातवर्ण असलेले पंच श्वेतवर्ण व तीक्ष्ण बाण गळी,
परंतु त्याला ते कमत्रपत्राप्रमाणच निग्नद्वी भसले त्या पाच बाणांनी मारत त्या
मस्तकाचे ठिरांगी वेध झाला, अमता गर्भनेने दाही दिशा दणावून गळीत
टांगीत त्याने त्यांच्यामध्ये उड्या करीत नंतर घनुष्य सज्ज करून रथावर असून
झाले महावतावर दुर्धर शेकडों बाण गळीत गळीत हनुमन्नावर चालून
आण परंतु दर्पाकल सधन अला अमता पर्जन्यवृष्टि करणाऱ्या मद्याला ज्या-

अर्धमानस्तत्तस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ।	
चकार निनदं भूयो व्यवर्धत च वीर्यवान्	२६
स दूरं सहस्रोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ।	
निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराधिव	२७
ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकृवरम् ।	
विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः	२८
तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ।	
तौ जातरोषौ दुर्धर्याधुत्पेततुररिन्दमौ	२९
स ताभ्यां सहस्रोत्प्लुत्य विप्रितो विमलेऽम्बरे ।	
मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः	३०
तयोर्वेगयतोर्वेगं निहत्य स महाबलः ।	
निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव वेगितः	३१

प्रमाणे वायु उडवून देतो, त्याप्रमाणे बाणगुष्टि करणाऱ्या त्या दुर्धराला त्या वन-
राने आकाशमध्ये उडवून दिलें तथापि, दुर्धर पीडा देऊं लागला असता त्या
वायुपुत्र वीर्यवान् हनुमन्नाने गर्जना करून आणखीही आपलें शरीर मोठें केलें
(२९-३०)

इतकेंच नव्हे, परंतु विजेचा शेत ज्याप्रमाणे पर्वनावर पडतो, त्याप्रमाणे
तो महाप्रतापी वनरा एकाएकी दुर्धराच्या रथावर पडला, तेव्हा त्या रथावर
आठही अश्वांचा गुराडा साला; दाडीही मोडून गेली; कण्ठाचेही तुकडे तुकडे झाले
आणि अशा प्रकारच्या रथा रथावून तो दुर्धर मरून भूमावर पडला. याप्रमाणे
भूमावर पडलेल्या त्या दुर्धराला पाहून शत्रूला जैरास आणणारे ते अजिंक्य
विरूपाक्ष व यूनक्षमुद्गाला आणि त्यानी उग्राग केलें इतकेंच नव्हे तर एकाएकी
उग्राग करून त्या राक्षसानी निर्मल आकाशमध्ये असलेल्या महापराक्रमी हनु-
मान् वानराच्या वक्षस्थलाचे ठिकणीं मुद्गराच्या गोगाने प्रहारही केला; त्याने
त्या महाबलाट्या वानराने आपल्या वक्रतुल्य वक्षस्थलाने त्या वेगवान् मुद्गरांचा
वेग व्यर्थ केला आणि गरडासारखा वेग धारण करून, त्याने पुनरपि भूमावर
उडी दाकली, (३०-३१)

स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाद्य च वानरः ।	
तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पञ्नात्मजः	३०
ततस्तांस्त्रीन्हृतान्श्चात्मा वानरेण तरस्विना ।	
अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो वली	३३
भासरुर्गन्ध संतुष्टः शूलमादाय वीर्यवान् ।	
एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितो	३४
पट्टिशेन शिताग्रेण प्रग्रस्य प्रत्यपोथयत् ।	
भासरुर्गन्ध शूलेन राक्षसः कपिकुञ्जरम्	३५
स ताभ्यां त्रिशतैर्गार्त्रैरसृग्दिग्धतनूरहः ।	
अमवद्वानरः रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः	३६
समुत्पाद्य गिरेः शूर्पं समृगव्यालपाटपम् ।	
जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः	३७
गिरिशृङ्गमुनिष्पिष्टो तिलशस्तौ बभूवतुः	३८
ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ।	

नमर एष सालवृक्षसमीप जाऊन, तो उपटून त्या वायुपुत्र वानरान तदा उमयता वीर राक्षसाचा वध केअ नंतर त्या तिघा राक्षसांना बगदव वन-
राने वध केअ, अम जाणून महाबळवान् बगदव प्रघम हास्यकन एक दाने
हनुमानाच्या जवळ जाऊन उभा गहिला, अणि रुद्ध आग्रे वरुन उभा
वर्णही हातामध्ये शत्र घेऊन, त्या यशस्वी वनरश्रेण्याच्या रुद्ध वरुन उभा
राहिला प्रघसाने आपल्या ताक्ष्य घारेच्या पट्ट्याने बगदव शृङ्गाने वरुन उभा
कन आणि भासरुर्ग राक्षस ने त्याला शृङ्गाने प्रग्रस केअ । (३०-३९)

बलं तद्वशेषं तु नाशयामास चानरः ३९

अश्वैरश्वान्गजैर्नान्योर्धैर्योधात्रयै रथान् ।

स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ४०

हयैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भग्नैश्च महारथैः ।

हतैश्च राक्षसैर्भूमौ रुद्धमार्गा समन्ततः ४१

ततः कपिस्तान्पञ्चजिनीपतीत्रणे निहत्य चीरान्सवलान्सवाहनान् ।

तथैव चीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ४२

इत्यादि धर्मद्रामायणे धर्म. आदिनाथे सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

[१९२१]

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ।

निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमेक्षताक्षम् १

स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापयान्काञ्चनचित्रकामुकः ।

शिरःक राहलेन्द्रा त्या राक्षससेनेचा हनुमन् वानराने बध केल्या. सहस्राक्ष इन्द्र पद्माप्रमाणे देवाचा नाश करतो, त्याप्रमाणे त्या कर्पाने अश्वारथा योगने अश्वारथा, हत्तीच्या योगने हत्तीचा, योद्धाच्या योगने योद्धाचा आणि रथाच्या योगने रथाचा नाश करून टाकला, व मरण पावलेले राक्षस, जलद गतीचे अश्व व हत्ती आणि कणे मोटून गेलेले मोठे मोठे रथ यामुळे त्या रणभूमीतील सर्वही मार्ग बंद होऊन गेले. स राजा, याप्रमाणे सेना आणि व हने यासह त्या वीर सेनाधिपतीचा संग्रामामध्ये बध केल्यावर तो वीर हनुमान व नर, प्रजेचा संहार केल्यानंतर विभ्राति घेत असणाऱ्या कलाप्रमाणेच की काय, त्या द्वाराचा अश्व व वान विभ्राति घेत पडला (३६-४२)

याप्रमाणे नशानुनिवृत्तीसिग्यात श्रीमद्रामायणमंजुक अशिका-शार्वील सुन्दर-काण्डाचे शेवटचे सर्ग समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

हनुमान ने व हने व अनुयायी यांसह पाचही सेनापतींचा बध केल्याचे ऐकून गंगामध्ये भग्नकर अग्नि युद्धाविषयी उमुक अशा तेथे प्रसन्न असलेल्या अश नावण्या राक्षसपुत्राला रक्षसराज रावणाने नेत्रसंकेताने सूचविले आणि त्या रावणाच्या नेत्रसंकेताने जणाची आज्ञा मिळलेला, मुष्याने शृंगरलेले

स्ममुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेय पाचकः २
 ततो महान्यालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसन्ततम् ।
 ग्रथं समाम्नाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ३
 ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालचित्रितम् ।
 पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाघ्राश्ववरैः सुयोजितम् ४
 सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं तटित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
 नमृणमष्टासिनिपङ्क्त्यन्धुरं यथाक्रमयेशितशक्तितोमरम् ५
 विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहैमदाम्ना शशिर्मूर्ध्ववर्चसा ।
 दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जंगामामरतुल्यविक्रमः ६
 न पूरयन्त्यं च महौ च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ।
 यलैः समेतैः सह तोरणस्थितं समर्थमासीन्मुपागमत्कपिम् ७

धनुःय हातात घेऊन तयार असलेला प्रतापी अक्ष, यज्ञमंडपामध्ये द्वाद्रपानांनी
 तुपने प्रज्वलित वलंला अग्नीच की राय, अशा रीताने तेवून निघाला तदनंतर
 वाल्मूर्याप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे आणि उरट्ट सोन्याच्या अलंकारानी जो व्यास
 झालेला आहे, अशा रथानर आण्ट होऊन तो प्रचंड रक्षसश्रेष्ठ वीर्यावान् अक्ष
 त्या महाकर्षकडे निघला. (१-३)

तारपयं, तपश्चर्येच्या समृद्धीमुळे जो प्राप्त झाला आहे, उरट्ट सोन्याच्या अलं-
 कार नीं जो दृग्गारलेला आहे, पताका, रत्नविभूषित ध्वज आणि मनाप्रमाणे वेगवान्
 श्रेष्ठ अश्व घानी जो युक्त आहे, ज्याच्यावर देवदेवांचा हात होणे वठण आहे।
 ज्याची शक्ति वेठेही अडन नाही, विद्युत्तेगारखी उषर्चा प्रभा आहे, सुदृसा-
 मूर्तीने युक्त असून, जो आकाशमार्गाने संचार करणारा आहे, ज्याच्यावर भक्ते
 ठेविले आहेत, ज्याच्या अठरी चाचूंम तरवारी लटरमिलेल्या आहेत, शक्ति व
 तेमर ही आयुधे ज्यावर योग्य ठिसाणी ठेवलेली आहेत, सोन्याच्या कज्यांना
 अडविलेल्या आणि चंद्रमूर्याप्रमाणे नेत्रस्वी असलेल्या सुदृश्योगी वस्तूंनी जो
 झळकत आहे आणि सूर्याप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे, अशा रथवर आण्ट होऊन,
 तो वेगाने रथा पराक्रमी अक्ष लपेटून बाहेर पडला. अश्व, हत्ती आणि मोठे
 मोठे रथ यांच्या ध्वनींनी आकाश-पर्वनासह पृथ्वी दणाणून टाकत, तो अक्ष

स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
 अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ८
 स तस्य घेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु रावणात्मजः ।
 विचारयन्स्व च बलं महाबलो युगक्षये सूर्य इवाभिवर्धत ९
 स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् ।
 समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शितैः शरैस्त्रिभिः १०
 ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गवितं जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम् ।
 अवैक्षताक्षः समुर्दीर्णमानसं सखाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ११
 स हेमनिष्काङ्कद्वारकुण्डलः समाससादाशुपराक्रम कपिम् ।
 तयोर्वभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः १२
 ररास भूमिर्न तताप भानुमान्वयौ न धायुः प्रचचाल चाचलः ।

राक्षस एकन जुळलेल्या सैन्यासह दारावर बसलेल्या त्या समर्थ वनराजवळ
 गेल्या सिंहाप्रमाणे कौधट्टीने युक्त असलेला तो अक्ष त्या वानराजवळ जाऊन
 ऐटीने पाहू ल गला असता, प्रजेच्या सहारानंतर बसलेला प्रलयकालचा अम्र व
 की काय, असा तो हनुमन् विस्मयचकिन व धुन्ध होऊन बसलेला त्याने
 पहिला (८-८)

नंतर शत्रूचे ठिकाणीं गाजलेल्या त्या महाग्या वानर चा पराक्रम आणि वेग
 व स्वतः ये बल ही लक्षात आणून तो महाबळाने रावणपुत्र अथ प्रलयका
 वृद्धिगत होण्या सूर्याप्रमाणे व डला संध्यामामध्ये निवारण होण्यास अशक्य
 असा त्या हनुमानाचा पराक्रम पाहून कुद झालेल तो अक्ष स्वस्थ उभा राहिला
 आणि मनोमये यत्किंचिद्दही यें घट्टून न जाता तीक्ष्ण अशा तीन धागींनी हनुम
 नाला त्याने युद्धारविता अश्वन दिले नंतर हनुमान् वनर शत्रूचा पराक्रम
 करण्यास समर्थ, श्रम विकितेला व गर्वित आहे, असे पाहून दातामध्ये धनुष्य
 घेतलेला तो अक्ष धुन्ध मनाने इस्तेतेकडे पाहू ल गला आणि अमोघ पराक्रम
 करणारा व सौवर्ण उरोभूषण, बाहुभूषण व मनोहर पुडले यांनी युक्त असलेला तो
 अक्ष त्या वानराला जऊन मिडला अशा, देवदेत्यांमही मोठे उत्तम करणारा
 असा त्या उभयपक्षांमध्ये अयत्नेय द्वंद्वयुद्धाचा सामना झाला. (९-१२)

कपेः कुमारस्य च वीर्यसंयुगं ननाद च द्यौस्त्रिधा चक्षुभे १३
 स तस्य वीरः सुमुखान्यतत्रिणः सुवर्णपुङ्गवान्सविषानिवोरगान् ।
 समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ श्रीनरुपिमूर्धन्यताडयत् १४
 स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः शस्त्रसृग्धिग्धविषृतनेत्रैः ।
 नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्यराजताडित्य द्वांशुमालिकः १५
 ततः प्रयत्नाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ।
 उदग्रचित्रायुधचित्रकामुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः १६
 स मन्दराग्रस्थ इचांशुमाली विवृद्धकोपो यलवीर्यसवृतः ।
 कुमारमक्षं सयलं सबाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा १७
 ततः सबाणासनशक्रकामुकः शरप्रचपौ युधि राक्षसान्बुधः ।

भूमानरीळ प्राणी आनौग वने लागले, मूर्धाचा प्रकाश पडनामा झाला; वायु
 स्तब्ध झाला, परंतु हाळू लंगले आणि कपि व रावणकुमार यांचे ते वीर्यमुळे
 प्रगत झालेले युद्ध पाहून स्वर्ग हुमहुमून राहिला व समुद्रही क्षुब्ध होऊन गेल'.
 लक्ष्य, संधान व प्रयोग यांचे तत्त्व जाणणाऱ्या त्या वीर अज्ञाने विदुक्त
 भुवंगच की काय, असे उत्कृष्ट अर्थ व सुवर्णाचा पिसें यानी युक्त असलेले तंन
 बाण वानरांच्या मस्तकावर टाकले. तेव्हा एकदम मस्तकावर टाकलेल्या
 त्या बाणाच्या योगाने उधाचे शरीर भटन गेले आहे व ज्याचे नेत्र किन्न
 गेले आहेत, असा तो वाग्मूर्धन्य तेजस्वी हनुमान् बाणान्प किर्णानी
 युक्त झाला असल्यामुळे किर्णमुद्राय धारा करणाऱ्या सूर्याप्रमाणे क्षब्द
 लागला. (१३-१५)

नंतर राणाधिराज रावणाचा पुत्र सप्रामात्ये आपली अद्भुत शत्रुवै व
 अकिन वटन सोडणारे धनुष्य सज्ज करून द्रुमा अग्न्याचे पाहून वानरराज
 मुप्रीवाचा तो श्रेष्ठ मंत्री हनुमान् आनंदित झाला आणि युद्धविषयी उत्सुक
 होऊन वृद्धिंगत होऊं लागला. असे मंदरपर्वताच्या शिखरावर आलेल्या मध्या-
 न्हाकाळ्या सूर्याप्रमाणे ज्याचे कोवटप तेज वृद्धिंगत झाले आहे आणि चल व
 वीर्य यानी जो युक्त आहे, तो हनुमान् डोळ्यातील अग्नीच्या किर्णानी त्या अश-
 रुमाराला संन्य व बाहेने यासह जाऊं लागला तदनंतर मेष ज्याप्रमाणे महा-

शरान्मुमोचाग्रहरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिधाचलोत्तमे १८
 कपिस्ततस्तं रणचण्डविक्रमं प्रवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ।
 कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्धनतुल्यनिःस्वनः १९
 स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ।
 समासस्तादाप्रतिमं रणे कपिं गजौ महाकूपमिवावृतं तृणैः २०
 स तेन याणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिःस्वनः ।
 समुत्सहेनाशु भयः समारुजन्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः २१
 तमुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
 रथी रधिध्रेष्टतरः किरण्डरैः पयोधरः दौलमिवादमवृष्टिभिः २२
 स ताञ्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ।
 शरान्तरे मारुतपद्मिनिपतन्मनोजयः संयति भीमविक्रमः २३

पर्वतावर वृष्टि कर लागतो, त्याग्रामे शरासनरूप इंद्रधनुष्य व शररूप पर्जन्यवृष्टि
 घानी युक्त अशलेच्या त्या राक्षसानी मेघाने बानराधिरतिरूपी पर्वतावर जैरा-
 जैराने व वृष्टि केली, तेव्हा संमामामध्ये प्रबंड पराक्रम करणाऱ्या अतिप्रबुद्ध
 तेज, बल व वीर्य घानी युक्त अशलेच्या त्या अक्षकुमाराला रणमये पातून
 मेघगरली गर्जना करणारा हनुमान् बानर हयाने गर्जना वई लागला.
 (१६-१९)

घालणाऱ्यामुळे युद्धाचा उग्राळा गर्भ झाला आहे आणि त्वेष चटला अशब्द मुळे
 उग्राचे नेत्र उल्लसले आहेत, असा तो अक्षकुमार नृपानी आच्छादित झालेला
 मेल्या विहिरीजवळ येणाऱ्या गज प्रमाणे युद्धामध्ये त्या अश्रुतिम पमराजपट्ट
 आला. हा शय हातूंत लागल्यामुळे उग्राची मुग्न भयंकर दिसू लागली आहे व
 उग्राचा नद मेघाग्रामे गर्भर आहे, असा त्या हनुमानावर त्या अक्षाने एवढे
 बोलला वीर्य बेल, अमना त्याने गर्जना केली आणि उग्राक्षाने तो शस्त्राक्षामध्ये
 उग्राचा कर लावला; परंतु तो हनुमान् उग्राचा कर लागला अमना पायालावृष्टी
 पडून आच्छादित करणारा मेघच वी वायू, असा शीतने रथावर आढळ करिता
 ७०० रथांमध्ये अभिरथ धेष्ट अमर्त्या तो राक्षमश्रेष्ठ बलात्ता अश, ७००
 हनुमंताळ वेडी, त्याचा अंशदर घाबला. तेव्हा त्याचे ते वीर्य वीर्य करण-

तमात्तवाणासनमाहवोन्मुखं स्वमास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः ।
 अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां स च मारुतात्मजः २४
 ततः शरैर्मिश्रभुजान्तरः कपिः कुमारवर्णेण महात्मना नदन् ।
 महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् २५
 श्रवालघद्वालादिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महान्महाबलः ।
 न चास्य सर्वाह्वयकर्मशालिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते २६
 अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ।
 असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागवर्क्षैर्मुनिभिश्च पूजितः २७
 पराक्रमोत्साहविषृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखोऽग्रतः स्थितः ।
 पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः २८

करिता तो। युद्धात भयंकर पर क्रम करणारा व मनाप्रमाणे वेगवान् अमलेला वीर
 हनुमान् आकाशमार्गामध्ये आणि चुकवीत वायूप्रमाणे सन्वर संचार करून लागला
 प्रथमतः धनुष्य घेऊन आणि युद्धाविषयी उत्सुक होऊन, नाना प्रकारच्या उरट्ट
 आणि आकाश व्यापीत असलेल्या त्या अक्षांशडे ऐडीने पाहिल्यावर तो वायुपुन
 हनुमान् चिंतानात झाला. (२०-२४)

नंतर कुमारश्रेष्ठ महाम्या अक्षाने बाणाच्या योगाने ज्याचे वक्षस्थल भेदून
 टाकिले आहे, अशा त्या गर्जेना करणाऱ्या मह पराक्रमी आणि परात्माचे विशेष
 तत्त्व जाणणाऱ्या वानराने संप्रामामध्ये पराक्रम करण्याचा विचार चालविला. तो
 म्हणाला, “ हा महाबल व्य प्रचंड राक्षस बालमूर्याप्रमाणे तेजस्वी असून, प्रौढ
 वीरांप्रमाणे कृति करित आहे यास्तव युद्धासंबंधी सर्व प्रकारचे पराक्रम
 करित अमलेल्या या राक्षसाचा आतच बंद करावा, असे मला वाटत
 नाही. हा महात्मा वीर्याने मोठा असून, दक्ष व संप्रामामध्ये अतिशय सहन-
 शील आहे. म्हणून पराक्रम व गुण याचे ठिकाणी दृष्टी पडत असल्यामुळे
 नाग आणि यक्ष यांमह मुने निमंशय त्याची प्रशंसा करित अमतील.
 (२५-२७)

पराक्रम आणि उत्साह याच्या योगाने ज्याचे मन विस्मय पावले आहे, असा
 हा माझ्यामोड उभा अमलेला राक्षस माझ्याकडे पडत आहे, परंतु या

न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ।
 प्रमाणं ह्यस्य ममाद्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः २९
 इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ।
 चकार वेगं तु महाबलस्तदा मर्ति च चक्रेऽस्य वधे तदानीम् ३०
 स तस्य तानष्ट वरान्महाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ।
 जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पचनात्मजः कपिः ३१
 ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।
 स भग्ननीटः परिवृत्तकृवरः पपात भूमौ हतवाजिरम्यरात् ३२
 स तं परित्यज्य महारथो रथं सकामुङ्कः खड्गधरः खसुत्पतन् ।
 नतोऽभियोगादपिरुप्रवीर्ययान्विहाय वेहं मरुतामिवालयम् ३३
 अपिस्ततस्तं विधरन्तमम्बरे पतन्निराजानिलसिद्धसेविते ।

उत्सही राक्षसाचा पराक्रम देवदैत्याच्याही मनामध्ये कापरं भरविश्यामोआ
 आहे याची उपेक्षा केली असता हा आपला पराभव करण्यास कमी परणार
 नाही, संप्रामांमध्ये याचा पराक्रम वाढतच आहे याकरिता आज याचा वध
 करणे मला बरें दिसतें, वारण व्रद्धिगत होत असलेल्या अमोची उपेक्षा करणे
 योग्य नाही " याप्रमाणे सातून्या पराक्रमाचा विचार करून आणि स्वतः चही
 पराक्रम मनात आणून त्या महाबलद्वय वीर्यवान् हनुमानाने अति वेग स्वीकारून
 त्याच वेळी त्याचा वध करण्याचा विचार केला (२८-३०)

प्रथमतः त्या वायुपुत्र वीर हनुमानाने आकाशामध्ये असताना केणताही
 चाल लाविले, तरी गोघट्टून न जाणाऱ्या व भार सहन करणाऱ्या त्या राक्षसाच्या
 मोठ्या मोठ्या श्रेष्ठ आठ अध्याचा तलप्रहारानी वध केला त्याच्या, तळहातचा
 तडाका वसऱ्याबरोबर रथातल वसण्याचें ठिकाण मोडून गेलें, दाटपाही उत्पन्ना
 झाल्या आणि अशा रीतीने वानरधिपति मुर्खच्या मर्त्याचे हातून मग्न
 झालेला तो महारथ अथ मृत्त झाल्यामुळे आसनातून भूमीवर पडत
 व पाहून धनुष्य व राट्टण धारण करणारा तो महारथी, महावीर्यवान्, अम
 र तो रथ सोडून आकाशामध्ये उडण वर लागला जराता योग्यमध्यनि
 देह याग करून स्वर्गासोढा करणाऱा ऋषीन र्च काय, असा दिग्ग . तदनंतर

समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्द्वन्द्वम् ३४
 स तं समाविद्ध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य द्वाण्टजेश्वरः ।
 मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीनले संयति चानरोत्तमः ३५
 स भग्नयाहूरुकटीपयोधरः क्षरन्नसूदननिर्मथितास्थिलोचनः ।
 संभिन्नसंधिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ३६
 महाकपिर्भूमितले निपीत्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ।
 महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ।
 सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातयिस्सयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ३७
 निहत्य तं यज्रिसुतोपमं रणे कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।
 तदेव धीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ३८
 इत्यापि श्रीम० वाल्मी० आदिनाम्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥ [१९७१]

पक्षिराज गदड, वायु आणि सिद्ध यानी स्वीकार केलेल्या आकाशामध्ये तो अक्ष
 संचार करून लागला असता, तो वायूसारखा वेगवान् व पराक्रमी वानर त्याच्याशी
 जाऊन मिडला आणि नंतर त्याने त्याचे दोन्ही पाय घट्ट धरिले. (३१-३४)

नंतर मोठा सर्प घेतलेला पक्षिराज गदडच वीं काय, अशा त्या पितृतुल्य
 पराक्रमी वानरश्रेष्ठ हनुमानाने त्याला हजारो वेळां रणामध्ये गरगर फिरवून
 वेगाने भूमीवर टाकिले, तेव्हा त्याचे हात, पाय, वंवर व छाती याचा चुराटा
 होऊन गेला, शरिरांतून रक्तप्राव चालला. हाडे पिचून गेलीं; डोळे फाडले
 साधे फुटून गेले, शिराही अस्ताव्यस्त झाल्या आणि अशा रीतीने तो राक्षस
 वायुपुत्र हनुमानाच्या हातून भूमीवर मरून पडला. असो महानपि हनुमानाने
 त्याला भूतलावर आपटून राक्षसाधिपति रावणाच्या अंतःकरणात मोठे भय
 उपज केले आणि कुमाराचा वध झाला अमतां एकत्र जुळलेले प्रह, महापं,
 भूत, यक्ष, पन्नग, आणि इंद्र यांसह देव अर्यंत विस्मयचकित होऊन त्या
 वानराकडे पाहू लागले. याप्रमाणे इंद्रपुत्र जयंताप्रमाणे असलेल्या आणि मोधामुळे
 दोळे लाल झालेल्या त्या कुमार अज्ञाचा वध करून, तो वीर हनुमान् प्रजेचा
 मंदार वेद्यानंतर दमूनभागून गेलेल्या कालाप्रमाणे त्या दरवाजावर गेला.
 (३४-३८)

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ।
मनः समाधाय स देवकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोपः १
त्वमस्त्रविच्छेदभृतां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचिताद्यः २

त्यदस्त्रबलमासाद्य ससुराः समरुद्धणाः ।

न शकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ३

न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगे न गतश्रमः ।

भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ।

देशकालप्रधानश्च त्वमेव मतिसत्तमः ४

न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणां न तेऽस्त्यकार्यं मनिपूर्वमन्त्रणे ।

न सोऽस्ति कश्चित्त्रिषु संग्रहेषु न वेद यस्तेऽस्त्रबलं घलं च ५

पाप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिवाक्यातील सुंदर वाङ्मयैकी सत्तेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

हनुमानाने कुमार अथावा यध केला असल्याची वार्ता ऐकून, त्या महात्म्या राक्षसाधिपति रावणने मन घट्ट करून, रागाचे भरात देवतुल्य इंद्रजिताला हनुमानावर च लून जाण्याची आज्ञा दिली रावण म्हणाला, "तूं अस्त्रवेत्ता आहेस, शस्त्र धारण करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ आहेस, देवदेव्यांना भय उत्पन्न करणारा आहेस, इंद्रासह सर्व देवांना तुझा पराक्रम अनुभवाम आलेला असून ब्रह्मदेवाची शुभूषा करून, तूं शस्त्रविद्या संपादन केली आहेस. तुझ्या अश्वसामर्थ्यामुळेच इंद्राचा आश्रय करून राहिलेले मरुद्गणांसह सर्व देव संग्रामामध्ये तुझ्यापुढे टिकून धरण्यास समर्थ झाले नाहीत संग्रामामध्ये तुझ्याशिवाय श्रात न होणारा असा त्रैलोक्यात दुसरा कोणीही वीर नाही बाहुबलाने व तपने तूं सुरक्षित आहेस, त्याचप्रमाणे बुद्धिमानामध्येही तूंच श्रेष्ठ आहेस आणि साप्रत तूंच या पृथ्वीमध्ये एकमेव वीर आहेस युद्धप्रसंगी करावयाच्या कर्मांत तुला अशक्य कर्म कोणतेंच न होई. बुद्धिपूर्वक राजकार्याचा विचार करण्याचा समय आला, तरी तुझ्या बुद्धीला सहन अशी कोणतीही गोष्ट नाही आणि तुझे सामर्थ्य व अस्त्रबल न जाणगरां अमा

ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ।
 न त्वा समासाद्य रणाचमर्दं मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ६
 निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ।
 अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाप्रगामिनः ७
 बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरयानि च ।
 महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च सद्दितः ८
 न तु तेज्येय मे सारो यस्त्वय्यरिनिपूदन ९
 इदं च दृष्ट्वा निहतं महद्बलं कपेः प्रभायं च पराक्रमं च ।
 त्यमात्मनश्चापि निराक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् १०
 बलाचमर्दंस्त्वायि संनिहृष्टे यथागते शाम्यति शान्तशत्रुः ।
 तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ ११
 न वीर सेना गणशो व्यचन्ति न चज्जमादाय विशालसारम् ।

त्रैलोक्यामध्ये कोणीही नाही. (१-५)

संग्रामामध्ये तुझा पराक्रम, अस्त्रबल आणि तप सामर्थ्य हीं सर्व माझ्याप्रमाणे
 आहोत आणि म्हणूनच निकराने युद्ध सुरू झाले, तरी जयाविषयी नि संशय
 असलेले माझे मन, तुझा मला आधार असल्यामुळे शांतच होत नाही. सर्व किंकर,
 जंबुमाली, राक्षस वीर व सेनाधिपति असे पांचही अमात्यपुत्र, अश्व, गज आणि
 रथ असलेल्या समृद्ध व सुसज्ज सेना, महोदर व कुमार अक्ष या सर्वांचा वध झाला
 आहे, परंतु हे शत्रुनाशक इंद्रजिता, तुझ्या पराक्रमाची उपाप्रमाणे मला खार्ची
 आहे, त्याप्रमाणे त्याची खार्ची मला सुखीच नव्हती. आता नाश पावलेले प्रचंड
 सैन्य उद्ध्वात आणून, वनरात्र्या प्रभाव आणि पराक्रम पाहून दृष्टि देऊन व
 आपल्या समर्थ्यांचाही विचार करून, तूं आपल्या समर्थ्याला व कर्तिला योग्य
 रथा रीतीने त्या वानरावर हल्ला कर. (६-१०)

हे अश्व धारण करणाऱ्यांमधील श्रेष्ठ इंद्रजिता, तूं युद्ध करण्यासाठी शत्रुपुढे
 गेलास, म्हणजे आपल्या व शत्रूच्या बलाचा विचार करून आपल्या सैन्याच्या
 मान्याने शत्रूचा नाश होईल अशी दृष्टि ठेवून, युद्धाला आरंभ कर. हे वीरा, सेनाचा
 नेथे कांहीएक उपयोग नही, मारण सैन्याच्या मुंडीच्या मुंडी जरी हनुमानाकडे

न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् १२
 तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि नमाहितात्मा ।
 स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्यं ब्रजाक्षतं कर्म सभारमस्व १३ ।

न खल्वियं मतिश्रेष्ठ यत्त्वां संग्रहयाम्यहम् ।

इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता १४

नानाशास्त्रेषु सद्ग्रामे वैशारद्यमरिन्दम ।

अवश्यमेव धोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे १५

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षक्षुतप्रभावः ।

चकार भर्तारमतित्वरेण रणाय वीरः प्रतियक्षमुद्रिः १६

ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजितप्रतिपूजितः ।

गेत्या, तरी त्याच्याशीं गाठ पडली की, त्या पद्धत जत असतात त्याचप्रमाणे प्रचंड सामर्थ्य असलेल्या वज्राचा काही उपयोग व्हावयाचा नाही, पारण वायुपुत्र हनुमानाचें सामर्थ्य किती आहे, याची अडकळ करता येणें अशक्य आहे आणि तो अग्नितुल्य असल्यामुळे दाखादि साधन नेही याचा बध करता येणें शक्य नही यास'ठी मी सांगितलेल्या गोष्टींचा नीट विचार करून, तुझ्या स्वतःच्या पराक्रमाशीं त्या वानराच्या पराक्रमाचें साम्य असल्यामुळे, तूं आपलें धित स्वस्थ ठेव आणि त्या दिव्य धनुष्याचें समर्थ्य लक्षात घेऊन युद्धास जा आणि तानूचा एकही वार अगावर न घेता त्याचा पराभव करण्याचें काम चालू कर (११-१३)

हे युद्धिमानमहाल श्रेष्ठ इन्द्रजिता, आताच्या प्रसंगा मी तुला पाठवित आहे, हा जरी माझा विचार बरोबर नाही, तरी राजधर्म आणि क्षात्रधर्म लक्षात घेऊनच मी हा वेत निश्चित केला आहे हे शत्रुदमना, राजाने नाना प्रकारच्या नानामध्ये आणि सप्तग्रामांमध्ये नेपुण संपादन केलें पाहिजे सप्रामात जय प्राप्त व्हावा, अशी जवळी इच्छा असेल, त्याने नाना प्रकारच्या शास्त्रांचे ज्ञान अवश्य संपादन केलें पाहिजे " हे पिताचें भाषण ऐकून त्या देवतुल्यपराक्रमी वीर इन्द्रजिताने रणांत जाण्याचा निश्चय केला व अतित्वरेने त्याने रवणराजाक प्रदक्षिणा केली नंतर स्वतःला योग्य काटले असे आपणें गण बरोबर घेऊन,

युद्धोद्धतकृतोत्साहः सहग्रामं संप्रपद्यत १७

श्रीमान्पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ।

निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वणि १८

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः ।

रथं समायुक्तमसह्यवेगः समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः १९

स रथो घन्वितां श्रेष्ठः शस्त्रसोऽस्त्रविदां धरः ।

रथेनाभिययां क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोऽभवत् २०

स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्यनं कार्मुकस्य च ।

निशाम्य हरिर्योरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् २१

इन्द्रजिष्वापमादाय क्षितशल्यांश्च सायकान् ।

हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपर्ण्डितः २२

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति धाणपाणौ ।

दिशश्च सर्वाः कलुषा यभूयुर्मृगाश्च रांद्रा बहुधा विनेदुः २३

युद्धामध्ये यशस्वी आणि उत्साही असलेला व नांवाजलेला तो इंद्रजिन् सम-
रागणात उतरला. (१४-१७)

कमलपत्राप्रमाणे उघाचे नेत्र विशाल आहेत, आणि पर्वदिवशी वृद्धिगत होणाऱ्या
समुद्राप्रमाणे जो वृद्धिगत होत आहे, असा तो राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र,
महातेजस्वी व धूमवशाली इंद्रजिन् युद्धाकरता बाहेर पडला. पक्षिराज गरुडा-
प्रमाणे उघाचा वेग आहे व उघाचे दंत तीक्ष्ण आहेत, असे चार गज जोड-
लेल्या रथात तो शत्रूवर असंख्य हजे करणारा इंद्रनुल्य इंद्रजिन् जाऊन बसला.
धनुर्धरामध्ये धेष्ट व अस्त्रवेत्यामध्ये वारिष्ठ असलेला तो रथो व शस्त्रवेत्ता इंद्र-
जिन् रथात बसून हनुमान् होता त्या दिशेस तातडीने निघला. तेव्हा त्याच्या
रथाचा घोष आणि धनुष्याचा व त्याचे दोरीचा टपन्कार ऐकून, वानरवीर हनु-
मानाला फरच हर्ष झाला. (१८-२१)

तो रणपर्ण्डित इंद्रजित फट घमलेले धाण व धनुष्य घेऊन हनुमानाकडे गेला.
हान मध्ये बाण घेऊन तो इंद्रजिन् आनंदाने रणाकडे जत अमर्त्या सर्ग दिशा
धुंद हेऊन गेल्या आणि अशुभमूचक वनचर्यांनी नना प्रसारें उजोच

समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।

नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः २४

आयान्तं सरथं दृष्ट्वा पूर्णमिन्द्रध्वजं कपिः ।

ननाद च महानादं व्यवर्धत च वेगवान् २५

इन्द्रजित्स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रफार्मुकः ।

धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् २६

ततः समेतावतिलीक्षणधौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।

कपिश्च रक्षोधिपतेस्तनूजः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ २७

स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ।

शरप्रयेगं व्यहृतप्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेयः २८

ततः शरानायतलीक्षणशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्गवान् ।

मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्ततान्वज्रसमानवेगान् २९

ततः स तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गमेरीपटहस्वनं च ।

कहं लागले; त्याचप्रमाणे तेथे असलेले नाग व यक्ष, महर्षि, प्रह, सिद्ध आणि आकाश व्याप्त व्हून राहिलेले पक्षिगण पराकाष्ठेचे आनंदित होऊन, उच्च स्वरांनी गर्जना करू लागले. रथाबरोबर येत असलेला विशाल इंद्रध्वज पाहताच त्या वेगवान् वानराने मोठी गर्जना व्हून तो अद्विगत झाला. हें पाहून त्या दिव्य रथांत बसलेला आणि अद्भुत धनुष्य धारण केलेला तो इंद्रजित् विजुळनेसारखा तेजस्वी व मोठा शब्द करणारा आपले धनुष्य ओढू लागला. (२२-२६)

मंतर देवदेव्याधिपतीप्रमाणे परस्परशीरी वीर बांधून राहिलेले आणि संप्रभू संबंधी निःशंक असलेले ते महाबलाव्य व अयंते बोरारेचे आपात कारण ते दोघे, वानर व राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र, एकमेकांला जाऊन मिळून संप्रामांभावे निपुण अशा धनुर्धर महारथी वीर इंद्रजिताने सोडलेल्या बाणांचे वेग त्या अद्विगत झालेल्या अतर्क्य हनुमानापुढे निश्चक्र झाला आणि तो हनुमान आकाशामांभावे संचार करू लागला. मंतर दोघे व तीक्ष्ण टोक, उडट पं आणि सुवर्णने चित्रविचित्र वृंत्त व वेगामांभावे वज्राची बरोबरी करणारी अं एकसारखी अनेक बाण त्या शत्रुपक्षीय वीरनाशक वीर इंद्रजिताने हनुमाना

विकृप्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ३०

शराणामन्तरेष्वाशु व्यावर्तत महाकपिः ।

हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयैल्लक्ष्यसंग्रहम् ३१

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ।

प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ३२

तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ।

सर्वभूतमनोप्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ३३

हनुमतो येदं न राक्षसोऽन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।

परस्परं निर्धिपदौ बभूवतुः समेस्य तौ देवसमानविक्रमौ ३४

ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संप्रतप्तु ।

जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ३५

सोडले; परतु त्याच्या रथाचा गडगडाट, मृदंग, नौबदी, पडघम याचा घोष आणि आकृष्ट होत असलेल्या घनुष्याचा टणत्कार ऐकून, त्या वानराने पुनरपि उद्याण केलें, (२७-३०)

नंतर नेम धरण्यामध्ये पटाईत असलेल्या त्या इंद्रजिताचा नेम चुकविण्याकरता तो महादपि हनुमान वानर इंद्रजिताने सोडलेल्या बाणाच्या अंतरालामध्ये मोठ्या चळखीने हिंई लागला. कायुपुत्र हनुमान त्याच्या बाणांपुढे चारंचार येऊं लागला आणि हात पसहन उद्याण करूं लागला युद्धसाक्षात निपुण असलेल्या त्या दौघा वेगवान् मारुति व इंद्रजित् यांनी सर्व प्राणिमात्रांना विस्मयचकित व्हन टाकणारें अद्वितीय असें युद्ध केलें इंद्रजिताला हनुमानाच्या बलाचा अंदाज लागला नाही व हनुमानालाही त्या प्रचंड राक्षसाच्या सामर्थ्याचा अदमास झाला नाही व ते उभयतांही देवतुल्य पराक्रमी वीर एकमेकाशी येऊन भिडल्यावर परस्परावर असह्य आघात व्हन लहं लयले, नंतर इंद्रजिताचे लक्ष्याचे स्थानी असलेला हनुमान् इवडोतिकडे सारखा सचार करीत वसल्यामुळे त्याचेवर धरलेला नेम व्यर्थ जाऊन त्याचे अमोघ बाण कोठेतरी पडूं लागले तेव्हा तो महात्मा इंद्रजित् समाधीने एकाग्र चित्त व्हन सारखा विचार करूं लागला. (३१-३५)

ततो मर्ति राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुरये ।

अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ३६

ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ।

संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ३७

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ।

निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित् ३८

तेन शङ्कस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ।

अभयमिर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ३९

ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रयन्धं प्रभोः प्रभावाद्दिगतालप्ययेगः ।

पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ४०

ततः स्वायंभुवैर्मन्त्रैर्ग्रहास्त्रं चाभिमन्त्रितम् ।

हनुमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ४१

न मेऽस्य यन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकागुरो प्रभावात् ।

नतर राक्षसराजपुत्र इक्षिताने तो अवध्य आहे, असें धर्मबलाने जाणिते आणि त्याला धोपवून धरता यावा, म्हणून तो वानरवीर बाही बळ तरी दिपर कसा राहिल, यासंबंधी मनात विचार करू लागला नतर अत्र येत्यामध्ये श्रेष्ठ असेल या त्या अत्यंत महातेजस्वी वीर इक्षिताने त्या वानरधेष्ट हनुमानवर प्रज्ञाश्राचा प्रयोग केला, परंतु प्रज्ञाश्रानेही हा अवध्य आहे, असे जाणून त्या अत्रतरवेवेत्या इक्षिताने बाबुपुत्र महापराक्रमी हनुमानला त्या अश्राने नुसतें बाधून टाकिते, याप्रमाणे प्रज्ञाश्राचा प्रयोग करून, त्या राक्षसने त्या वानराला बद्ध केल्यामुळे तो निगोष्ठ होऊन खाली भूमिवर पडला नतर प्रज्ञाश्राने आपणाला बाधून टाकले आहे, असें समजून आन्यावर वानरधेष्ट हनुमानाने प्रज्ञादेवचा अनुग्रह मनामध्ये आणला तेव्हा त्या प्रभुच्या वृत्तप्रभं वामुळे त्या अत्रापावून त्याला काहीमुद्धा इजा झाली नाही (३६-४०)

मारांश, प्रभुविषयक मंत्रांनी अभिमंत्रण केलेल्या प्रज्ञाश्राचाच बध अश्राने प्राप्त झाला आहे, हें पाहून हनुमानाने " गाझ्या अश्रारमून एव शस्त्रं तू मुण्ण होशील," असा जो वर प्रज्ञादेवाने त्याला दिला होता, त्याचें स्मरण केले.

इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ४२

स धीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।

विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स ४३

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ।

पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ४४

ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम् ।

राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्ब्रुवन्तु मां परे ४५

स निश्चितार्थः पर्योरहन्ता समाक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।

परैः प्रसह्याभिगतैर्निगूह्य ननाद तैस्तेः परिभर्त्यमानः ४६

ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिन्दमम् ।

ययन्तुः शणवत्कंश्च द्रुमचरैश्च सहर्तैः ४७

“ ब्रह्मास्त्राणां बंधातून ब्रह्मदेवाच्या प्रभावाने मुक्त होण्याचें मला सामर्थ्य नाही, असें समजून इंद्रजिताने जो ब्रह्मदेवाचा अस्त्रबंध योजिला आहे, तो मला निष्कट केला पाहिजे, ” असें हनुमानाने ठरवले याप्रमाणे अस्त्राचे सामर्थ्य, त्याबद्दल ब्रह्मदेवाचा आपणावर झालेला अनुग्रह आणि अस्त्रबंध तोडण्याची अपूर्व शक्ति, या सर्वांचा विचार करून त्या वानराने एक क्षणभर ब्रह्मदेवाचीच आज्ञा पाळायचा ठरवले. तो मनात म्हणाला, “ ब्रह्मा, इंद्र आणि वायु यांनी मज्जे रक्षण केले असताना मुळे या अस्त्राने जरी मी बद्ध झालों आहे, तरी मला त्याची भीति नाही, परंतु राक्षसांनी मला बांधून नेले तर राक्षसराज रावणाशी मला घोलता येईल, हा एक मोठाच लाभ आपणाला होणार आहे यासाठी शत्रु मला खुशाल अस्त्राने बांधून नेऊ दे. (४१-४५)

याप्रमाणे कौण्ठेय कृत्य विचारपूर्वक करणारा, तो शत्रुपक्षीय वीरनाशक हनुमान् वरीलप्रमाणे मनाचा निश्चय करून तसाच निश्चेष्ट पडून राहिला, तेव्हा शत्रूंनी सर्प बाजूंनी हंग करून, त्याला धरले आणि ते त्याची निर्भर्त्सना करू लागले, तेव्हा तो गर्जना करू लागला इंद्रजिताने ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केल्यानंतर तो शत्रुदमन करणारा वानर निश्चेष्ट पडला आहे, असें अवलोकन करून, त्या राक्षसांनी झडच्या एकत्र केलेल्या सालींनी वतणाऱ्या दोऱ्यांनी त्याला बांधले.

स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिगर्हणं च ।

कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ४८

स बद्धस्तेन चल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् ।

अस्त्रबन्ध स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ४९

अथेन्द्रजितं द्रुमधीरवद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ।

विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तामन्येन बद्धोऽप्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ५०

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।

पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ५१

अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते ।

दृश्यमाणस्तु रक्षोभिस्तेष्व बन्धैर्निर्पोडितः ५२

तेव्हा ' महा पराक्रम ऐकून व मजविषयीच्या उत्सुकतेमुळे राक्षसराज रावण मला एकदा तरी पाहण्याचें मनात आणिल, ' असा मनामग्ये निधद वन्न, दानुपर्क्षीय वार राक्षसानी बगत्काराने केल्लें बधन आणि निर्मर्त्सना ही स्थाने सद्न केलीं असो तो वीरवान् हनुमान् ॥ डाच्या सालींनी बगैरे बाधला गेल्यामुळे त्या अस्त्राच्या बधातून आपोआप मुक्त झाला कारण दुसरा बध प्राप्त झाला अमता तो ब्रह्मास्त्राचा अस्त्रबध कायम रहात नाही, असा नियम आहे नंतर ॥ डाच्या सालींनी बगैरे तो धानर बाधला गेल्यामुळे आपल्या अस्त्रबधातून मुक्त झाला आहे, असे पाहून अग्नि इतर बधाने बद्ध असतानाहा आपण अस्त्रबधानेच बद्ध झाल्यामारखें तो दाखविला आहे, देही लक्षात घेऊन तो वीर इतिवृत्ति विता कर लागला (४६-५०)

तो म्हणाला, " अहो, मी केल्लें एवढें मोठे काम त्या राक्षसानी व्यर्थ करून टाकलें कारण माला बाधताना त्या राक्षसानी अत्रसमर्थाचा विचार केला नाही इतरांचा बध प्राप्त झाला, तर ब्रह्मास्त्रमग्नाने शाबेली बध नाहीता होतो, हें त्यांना समजलें नाही आणि ब्रह्मास्त्र व्यर्थ झाल्यावर पुन कोणतहि अस्त्रप्रयोग चालत नाही तेव्हा आता आपणला जय करता मिळेल, बाघराज मनात सशय येत आहे " हनुमान् ब्रह्मास्त्रापासून मुक्त झाला होता, तरी स्थाने तसें दर्शविलें नाही, व ते राक्षस मालीने बगैरे बाधून त्याला सारखा प्रस

हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः कालमुष्टिभिः ।

समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ५३

अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण वद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ।

व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राक्षे ५४

तं मत्समिव मातङ्गं वद्धं कपिवरोत्तमम् ।

राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ५५

कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं कोऽभ्युपाश्रयः ।

इति राक्षसघोराणां दृष्ट्वा संजज्ञिरे कथाः ५६

हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ।

राक्षसास्तत्र संकुद्धाः परस्परमथाव्रुवन् ५७

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोऽधिपपादमूले ।

वदर्श राक्षः परिचारवृद्धान्गृहं महारत्नविभूषितं च ५८

स वदर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ।

देऊन रावणाकडे ओढून नेऊं लागले. नंतर काळाप्रमाणे ज्याच्या मुठी मर्याकर ओहेत, असे ते क्रूर राक्षस मारीत मारीत त्या वानराला राक्षसराज रावणाकडे घेऊन गेले. नंतर झाडाचे साली, नी व दोऱ्यांनी बद्ध झालेला तो हनुमान्, अन्न-बंधापासून मुक्त झाल्याचें पाहिल्यावर, तेथे आपल्या अनुयायांसह बसलेल्या रावणराजाला ईद्रजिताने तो महाबलाढय वानरभेष्ट दाखविला. (५१-५४)

मत गजाप्रमाणे बद्ध झालेला तो वानरभेष्ट, हनुमान् आपल्याचें राक्षसानी राक्षसाधिपति रावणाला सांगितलें, तेव्हा “ हा कोण ? कोणाचा पुन ? कोढून आला ? त्याचें काय कार्य आहे ? आणि याला कोणाचा आश्रय आहे ? ” अशा गेष्टी त्याला पाहिल्यावर राक्षसघोरांमध्ये मुरू झाल्या आणि “ याला मारा, जाळा, गारून टाका. ” अशा प्रकारें त्याच्या संबंधाने वेगळे वेगळे राक्षस क्रुद्ध होऊन एकामेकांशी बोरळ लागले. (५५-५७)

मधील मार्गाचें एकदम आक्रमण करून, तेथे गेल्यावर राक्षसाधिपति रावणाच्या पायाशी बसलेले त्या राजाचे वृद्ध सेवक आणि मोठ्या मोठ्या रत्नांनी भूषित केलेले रावणाचें गृह मारतीने पाहिलें व अक्राळविक्राळ रूपें असलेले

रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ५९

राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ।

तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ६०

स रोपसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दशनस्तं कपिमन्यवेक्ष्य ।

अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तं प्रतिमुख्यमश्वीन् ६१

यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।

निवेद्यामास हरीश्वरस्य वृतः सकाशाद्दहमागतोऽसि ६२

इत्यपि धीमद्रामायणे वाल्मीकिं य आदिवाक्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥

एकेनपद्याम सर्ग ।

[२०३३]

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविज्जमः ।

हनुमान्क्रोधतान्नाक्षो रक्षोधिपमवैक्षत १

भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता ।

मुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् २

यज्ञसंयोगसंयुक्तैर्महाहमणिविग्रहैः ।

राक्षस ज्याला इकून तिकडे ओडात आहेत, अशा त्या वनरभेद हनुमानला त्या महातेजसा रावणाने पाहिले व त्या कपिभेद हनुमानानेही सूर्याप्रमाणे प्रकाशत असलेल्या त्या तेजसा व थळाडव राक्षसाधिपतीला पाहिले तर वानराला पहताच, क्रोध नेनेत्र लाल होऊन गेलेल्या त्या रावणाने तेथे बसलेच व कुलाने व हिलाने श्रेष्ठ अशा मुरव मग्याना त्याची चौकशी करण्याविषयी आज्ञा बेली त्यानी त्याचा उद्देश काय आहे व तो लक्ष्य येण्याचे कारण काय, हे त्या वानराला प्रथम अनुक्रमे विचारले व त्यानेही " वानरराज मुरवचा मो दग आहे व तेथूनच मा येथे आले आहे, " असे त्याना सांगितले (५८-१२)

यप्रमाण महामुनिवाल्मीकिप्रणीत धीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्योक्तांत सुदृढपाठपैकी अष्टोत्थाटितावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४८ ॥

इतितात्त्वा त्या कर्माने विम्वयचकित झालेल्या त्या भयकर पराजना हनुमानाचे नेत्र लाल झाले आणि तो राक्षसाधिपति रावणाकडे पेट लागला. महोतेजस्यो रावण मंग्याच्या पोसांनी भरलेल्या व चकटून असलेल्या मंग्या

हैमैरामरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः	३
महार्हक्षोमसंवीतरक्तचन्दनरूपितम् ।	
स्त्रुणुलितं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः	४
विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भौमदर्शनैः ।	
दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदैः	५
शिरोभिर्दशभिर्वीरो भ्राजमानं महौजसम् ।	
नानान्यालसमाकीर्णः शिखरैरिव मन्दरम्	६
नीलाञ्जनचयप्रत्यं हारेणोरसि राजता ।	
पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सवालार्कमियाम्बुदम्	७
धाडुभिर्यद्वकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूपितैः ।	
भ्राजमानाद्भुवनेऽपि पञ्चशीर्षैरियोरिगैः	८
महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ।	
उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने	९

मूल्यवान् सुवर्णमुकुटाने झळकत होता, हिरे वसविलग्न्या आणि मुरय दर्शना आगावर मेंढीं-माठीं रानें जडवलेल्या अद्भुत सुवर्णभूषणांनी तो देवाप्यमान दिसत होता व ती भूषणे जशी काही मन कल्पितच होती त्याने मोठा मूल्यवान शिला पाघरला होता, त्याच्या शरिराला रक्तचदनाची उगी लाविलेली होती अणि नाना प्रकारच्या चित्रविचित्र आकृतींनी त्याचें शरीर भरून गेले होतें दात, तीक्ष्ण व प्रचंड दंष्ट्रा असलेल्या त्या राक्षसाधिपताची मुद्रा ओष्टानी आणि लाल्पुद व दिसण्यातही भयकर, अशा डोळ्यांनी फार विचित्र दिसत होती (१-५)

नाना प्रकारचीं व्यापदे भरलेल्या शिखरांनी चमकणारा दुसरा मदरपर्वतच कीं फाय, असा तो मह वडाडय वर रावण दहा भस्त्रकाच्या योगाने झळकत होता तो कज्जलाच्या रशीप्रमाणे दिसत होता, त्याचे वक्ष स्थलावर हार चकाकत होते आणि पूर्ण चंद्रासारखें अल्हादकारक त्याचें मुख असल्यामुळे तो बाल-सूर्यासह असलेल्या मेघाप्रमाणे दिसत होता पाच फाव भयकर नागच कां काय, अशा प्रकारचे त्या ने हात होत आणि दगम ये केयूर व अगद हीं भूषणे त्याने घातलीं होती वर जडावाचें काम वेलें असण्यामुळे अद्भुत दिसणाऱ्या

अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ।	
बालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम्	१०
दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ।	
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा	११
उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्यलदर्पितम् ।	
कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः	१२
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः ।	
आध्यास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम्	१३
अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् ।	
घोष्टितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम्	१४
तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्मामयिक्रमैः ।	
विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत	१५
भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान्प्राक्षसेश्वरम् ।	
मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः	१६

अग्नि उत्कृष्ट आस्तरणं असलेल्या एका रत्नटिकाच्या मोक्या अद्रुत सिंहासनावर तो बसलेला होता. अनेक प्रकारचे अलंकार घातलेल्या तरुण स्त्रिया हातामध्ये पंक्ते घेऊन त्याचे समोवती त्याला बारा घंतीत उभ्या होत्या. दुर्धर, प्रहस्त आणि महापार्श्व नावाचे राक्षस हे मन्त्रतत्त्वज्ञ मंत्री आणि निकुंभ नामक मंत्री हे चार राक्षस रायणाचे शेजारी बसले होते. यामुळे बलाविषयी गर्व बाहणारा तो रावण चार सागरांनी चढू बाजूंनी वेढलेल्या संपूर्ण भूमंडलाप्रमाणे दिसत होता. (१-१२)

देव ज्याप्रमाणे इंशला सग्न देऊन धीर देत असतात, त्याप्रमाणे मन्त्रतत्त्वज्ञ मंत्री आणि इतरही चांगला विचार करणारे सर्वांचे त्याला धीर देत होते. अशा प्रकारे सर्व बाजूंस मंत्री असलेल्या त्या अतितेजस्वी राक्षसधिपति रावणाला हनुमानाने पाहिले, तेव्हा त्याला तो मेरुपर्वताच्या शिखरावरील सजल मेघप्रमाणे वाटला. हनुमानाला ते भयंकर पराक्रमी राक्षस जरी त्रास देत होते, तरी तो अतिशय विस्मयचकित होऊन त्या राक्षसधिपतीकडेच तसाच पहात होता.

अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्यमहो द्युतिः ।

अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता १७

यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः ।

स्यादयं सुरलोकस्य सदाकस्यापि रक्षिता १८

अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोककुन्तितैः ।

सर्वे विभ्यति स्वस्वसाल्लोकाः सामरदानयाः ॥

अयं हृद्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् १९

इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्कपिः ।

दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभायममितौजसः २०

इत्यपि श्रीमदा० वाम्नाकीय आदिछात्रे सुन्दरकाण्डे एकौनपञ्चाशः सर्गः ॥४१॥

पञ्चाशः सर्गः ।

[२०५३]

तमुद्गीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ।

रोपेण महताविष्टो राघवो लोकरावणः १

याप्रमाणे स्वतेजाने चमकन असलेल्या त्या रावणाला पाहून त्याच्या तेजाने हनुमान् दिपून गेला व मनामध्ये म्हणाला, “ अहा हा ! काय हो हे रूप ! काय हो हे धैर्य ! काय हो हे बल ! काय हो ही द्युति आणि काय हो तरी ही या राक्षसराजाची सर्वलक्षणसंज्ञता ! याचे ठिकठिकाणी जर हा एक मोठा अधर्म नसता, तर हा राक्षसधिपति ईशसह देवलोकाचही रक्षक होण्यास योग्य झाला ! अमना, हे निश्चित. त्याच्या दृष्टीने निघ अद्या याच्या क्रूर व धानकी कर्मांमुळे देवदेवतांवर सर्व लोक यास भीत आहेत आणि हा श्रीधरच झालेला रावण सर्व जगन् रसातलाला नेण्याची मनानून इच्छा करीत आहे. ” याप्रमाणे तो बलाध्य रावण, त्याचे वैभव व तेज पाहून त्या बुद्धिमान हनुमानाचे मनात नानाप्रकारचे विचार येऊ लागले. (१३-२०)

याप्रमाणे महामुनिवर्त्मकिप्रणत श्रीमद्रामायणमंजक आदिछात्रांनील सुन्दरकाण्डावरील एकौनपञ्चाशः सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४२ ॥

पुढे बसलेला पिङ्गवर्ण नेत्राचा वानर पाहतांच सर्व लोकांत भय दपन करणारा तो महापराक्रमी रावण अतिशय रागावला आणि त्याचे मन सदांच

शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ।
 किमेव भगवान्मन्दी भवेत्साक्षादिहागतः २
 येन शतोऽस्मि कैलासे मया ग्रहसिते पुरा ।
 सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्वाणोऽपि वासुरः ३
 स राजा रोपताम्राक्षः ग्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् ।
 कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ४
 दुरात्मा पृच्छयतामेव कुतः किं घास्य कारणम् ।
 वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने ५
 मत्पुरीमप्रभृष्या वै गमने किं प्रयोजनम् ।
 आयोधने वा किं कार्यं पृच्छयतामेव दुर्मतिः ६
 रावणस्य वचः श्रुत्वा ग्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ।
 समादवसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्यया कपे ७
 यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ।

शास्त्रासुक्ते तो अपत्यासीच त्या तेजस्वा वनराधिपतीसवधी असा विचार
 करू लागला— “अरे, हा प्रत्यक्ष भगवान् नदीच येथे अला आहे की काय ?
 कारण, पूर्वी मी कैलासपर्वतावर त्याला एकदा हातल्यासुक्ते माझ्यासारखे उदापें
 मुला आहे, अशाच्या हातून तुला नाश होईल, म्हणून त्याने मला साप दिले
 होता अथवा नर्दाने पाठविलेला हा वाणामुरच वानररूप धारण करून येथे
 आला आहे की काय कोण जाणे ?” याप्रमाणे मनामध्ये शङ्का आल्यानंतर प्रौढाने
 बोलले लाल झालेला तो रावणराजा आपल्या मन्त्रिभेद्य ग्रहस्ताशी त्या समयाचा
 अनुरूप, गर्भर आणि अर्थपूर्ण असें भाषण करू लागला तो म्हणाला “अरे,
 या दुरात्म्याला विचारा की, तू बेटून आलास ? याला येथे देवार्थें कारण
 काय ? वनचा विध्वन करण्यात आणि राक्षसांचा नाश करण्यात याचा काय
 उद्देश होता ? हा माझ्या नगरावर कोणचाही हल होण शक्य नाही, उसें
 नमून हा येथे पशाकरिता आला ? आणि याने पशाकरिता सुद्धे केले ? हे सर्व
 या तुझ्या सुदान्या वानराला विचारा ” (१-६)

हे रावणाचे भाषण श्रवण ग्रहस्त हनुमानला म्हणता, “हे वानरा, तू त्या

तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्भयं वानर मोक्षयसे	८
यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ।	
चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम्	९
विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ।	
न हि ते वानरं तेजो रूपमायं तु वानरम्	१०
तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्षयसे ।	
अनृतं घटतश्चापि दुर्लभं तद्य जीवितम्	११
अथ या यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये ।	
एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम्	१२
अग्रधीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ।	
धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः	१३
जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ।	
दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तद्विद्वं दुर्लभं मया	१४

ऐस. तुझे कल्याण असो. तूं भिळं नकोस. तुला जर इंद्राचे रावणाच्या निवास-स्थानाकडे पठाविले असेल, तर तें सारें तूं खरें खरें साग, म्हणजे तुझी मुद्रका होईल. तुला संकटात पाडवें, अशी आमची इच्छा नाही. कुबेर, यम आणि वरुण यांपैकी एखाद्याचें मनोहर रूप धारण करून, तूं आमच्या या नगरीमध्ये शिरलास कीं काय ? किंवा विजयेच्छु विष्णूने पठाविलेला तूं त्याचा दूत आहेस कीं काय ? तुझें रूप जरी वानरासारखें दिमत आहे, तरी तुझें तेज वानराचें नव्हे. यासाठीं हे वानरा, काय असेल तें आज खरें खरें साग. म्हणजे तुझी मुद्रका होईल; परंतु तूं जर खोटें भाषण करशील, तर तुला जिवंत राहतां येणार नाही. (७-११)

तेव्हा रावणाच्या निवासस्थानात तुला गिरावणाचें कारण काय, हे तूं साग. ” याप्रमाणे प्रहस्त बोलला, तेव्हा तो वानरभेष्ट हनुमान् राक्षसमुलाविषति राव-णला म्हणाला, “ इंद्राचें, यमाचें अथवा वरुणाचें रूप धारण करून मी आलों नाहें; कुबेराशीं माझे सख्य नाही आणि विष्णूनेही मला पाठाविले नाही. वानर ही माझी जातिच आहे आणि मी वानरच येथे राक्षसराजाच्या दर्शनाकरिता

वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ।

ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः १५

रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ।

अन्नपाशैर्न शक्योऽहं वञ्चुं देवासुरैरपि १६

पितामहादेव वरो ममापि हि समागतः ।

राजानं द्रष्टुकामेन मयाऽहमनुवर्तितम् १७

विमुक्तोऽप्यहमख्येण राक्षसैस्त्वभिवेदितः ।

केनचिद्भ्रामकार्येण आगतोऽस्मि तयान्तिकम् १८

दूतोऽहमिति विश्वाय राघवस्यामितौजसः ।

श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

[२०७२]

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः ।

वाक्यमर्थवद्व्यग्रस्तमुवाच दशाननम् २

आलों आहें. राक्षसार्थं दर्शन मला दुर्लभ आहे, असें समजून, त्याचें दर्शन-
करिताच मी राक्षसराजाच्या वनाचा विष्वंस केला. नंतर ते घलाय राक्षस
युद्धाची इच्छा करून माझ्या अंगावर आले, तेव्हा स्वसंरक्षणार्थ मी, त्यांच्याशी
उलट युद्ध केलें देवदेवाच्या हातूनही मी अन्नपाशानी बद्ध होणें शक्य नाही.
कारण प्रभुदेवापासून तसा वरच मला प्राप्त झाला आहे. राजाच्या दर्शनाकरिता
मी या अन्नाला मान दिला आणि म्हणूनच वास्तविक जरी मी त्या अन्नापासून
सुक झालों आहे, तरी अन्नाने बद्ध करून मला आणल्याचें राक्षसांनी तुला
कळविलें आहे. बाही विशेष रामकार्याकरिता मी तुझ्याकडे आलों आहे यस्तो
त्या अतुलसामर्थ्याकडून रामाचा मी दूत आहे, असें समजून, हे प्रभो, माझे हे
तुझ्या हितार्थें भाषण नीट ऐकून घे. ” (१२—१९)

यः प्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण सङ्ग्रह आदिकाव्यालील सुंदर-
वादापैरी पञ्चासवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५० ॥

नंतर तो स्ववर्तव्यचतुर, सत्त्वशील, वानरश्रेष्ठ हनुमान् राक्षसकडे पडून

राष्ट्रपत्या समेत एगुमान (गुट ० ग १०, ओ १५)

अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवान्तिके ।	
राक्षसेश हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत्	२
भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
धर्मार्थसहितं चाक्षयमिह चामुत्र च क्षमम्	३
राजा दशरथो नाम रयकुञ्जरवाजिमान् ।	
पितेव बन्धुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः	४
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः ।	
पितुर्निदेशाभिष्फान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम्	५
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ।	
रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः	६
तस्य भार्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता ।	
वैदेहस्य सुता राक्षो जनकस्य महात्मनः	७
मार्गमाणस्तु तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ।	
ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतः	८

अर्थयुक्त शब्दानी त्याला म्हणाला “ हे राक्षसाधिपते, सुग्रीवाच्या आज्ञेने मी तुझ्याकडे सुदम अलों आहे व तुला भाला वानराधिपति सुग्रीवाने कुशल प्रश्न केला आहे. अता धर्म व अर्थ यांना अनुसरून असलेला आणि इहलोकी व परलोकीं तुला हितावद्द होणारा अमा महाम्या भ्रात्या सुग्रीवाचा निरोप दू ऐवून ये. रथ, गज व अध यानी संजल, ईशारखा तेजस्वी व प्रजेवर पित्याप्रमाणे प्रेम करणारा दशरथनामक एक राजा हैऊन गेला त्याचा महापराक्रमी, समर्थ व धर्ममार्गाचें अवलंबन केलेला ज्येष्ठ पुत्र, महातेजस्वी राम त्याला अतिशय प्रिय होता. तो पित्याच्या आज्ञेने भ्राता लक्ष्मण व आपली भार्या सीता यांचे-सह दंडकारण्यात आला. (१-६)

विदेहदेशाधिपति महाम्या जनकराजाची सीता या नावाने प्रसिद्ध असलेली कन्या त्याची भार्या आहे व ती जनस्थानामध्ये असताना नाहीशी झाली आहे त्या देवीला शोधता शोधता राजपुत्र राम आपल्या कनिष्ठ भ्रात्यसह ऋष्यमूक पर्वतावर आला तेव्हा सुग्रीवाची व त्याची भेट झाली तेव्हा सीतेचा शोध

तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।
 सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितुम् ९
 ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण चालिनम् ।
 सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः १०
 त्वया विज्ञातपूर्वश्च चाली वानरपुङ्गवः ।
 स तेन निहतः सदृश्ये शरैर्नैकेन वानरः ११
 स सीतामार्गणेऽद्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ।
 हरीन्संश्लेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः १२
 तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ।
 दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे १३
 धैर्येणैव सभाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ।
 असङ्गगतयः शीघ्रा हरिघोरा महाबलाः १४
 अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
 सीतायाम्बु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् १५
 समुद्रं लङ्घयित्वैव त्वां दिदक्षुरिहागतः ।

लावण्याचें त्या सुग्रीवाने त्याला वचन दिलें व रामानेही सुग्रीवाला वनरराज्य
 अर्पण करण्याचें अभिवचन दिलें नंतर त्या राजपुत्र रामाने युद्धमये बलीला
 यथ कृत्वा वनर व ऋक्ष यांच्या समाजाचा अधिपति जो सुग्रीव त्याला राज्य-
 घर यस विलें तुला पूर्वापासूनच पूर्णगणे माहीत असलेल्या वानरधेट बालीचा त्या
 रामाने एकाच वाणाने संप्रामांत बध केला. (७-११)

नंतर स्वकर्तव्याविषयी सदैव दक्ष असलेल्या त्या सत्यवचनी वानरपुत्राने
 सुग्रीवाने सांगितल्या शोधाकरिता सर्व दिशांना वानर पाठवून दिले व ते शोरो,
 हजारो, लगे वानर सर्व दिशेस, वर आकाशमध्ये आणि अधोभागी पतळत
 तिला शोधीत आहेत. शीघ्र गर्तने विरणाऱ्या त्या महाबलाच्या वानरबलीला
 गर्त केडेही पुंठिल होत नही. त्यांची काही वानर वेगामये गहराची बरोबरी
 करणारे अगून काही वायूची बरोबरी करणारे आहेत. मी वयूचा ओंर
 पुत्र हनुमान वानर अपून, केवळ मातेच्या शोधात ठी मंभर योजने लगे समुद्र

भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा	१६
तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।	
परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि	१७
न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।	
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो मनाद्विधाः	१८
कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ।	
शराणामग्रतः स्थातुं शक्नो देवासुरेष्वपि	१९
न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन ।	
राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात्	२०
तत्त्रिकालहितं याक्यं धर्म्यमर्थानुयायि च ।	
मन्यस्य नरशार्दूले जानकी प्रतिदीयताम्	२१
दृष्ट्वा हीयं मया देवीं लब्धं यदिह दुर्लभम् ।	
उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः	२२

एका उद्यानात ओलाइन तुला पाहण्याकरिता येथे आलों आहे व येथे हिंदता हिंदता तुझ्या घरी अमलेली जनककन्या सीता ही माझ्या रघूसहो पडली आहे (१७-१८)

हे महामान्य रावणा, परछीला बघकवून ठेवणें तुला योग्य नही; कारण, धर्म व अर्थ यांच्या प्रभावाचा अनुभव तुला आलेला आहे आणि तपश्चर्येमुळे तुझ्यामध्ये धनधान्यादिद्याची समृद्धि झालेली आहे जे कर्म केले तर स्वतः त्या मेंठाच अग्राय होतो व उग्रामुळे समूळ नाशच होतो, असें कर्म करल्यास तुमच्यासारखे विचारी पुरुष कधीच तयार होत नाहीत अरे, रामच्या बोराचें अनुकरण करणाऱ्या लक्ष्मणाचे हातून मुल्लेच्या बणापुढे टिकाव धरण्याम दवर्तल्यामध्ये तरी कोणता वीर समर्थ आहे ? हे राजा, रामाचा अपराध करून पुनः सुख न राहिल, असा त्रैलोक्यामध्येही केणी पुरुष नाही यासाठी रामाचा भार्या जानकी त्या पुरुषाष्ट रामाला परत यावी, हे मज्जे धर्म व अर्थ यांना अनुसरून अमलेले व सर्वां कालीं हितावह होणारे मापण, तू त्यात ठेव सर्वांना दुर्लभ असणारी गोष्ट मला मिळाली, ता म्हणजे ती सीतादेवी मझ्या मध्ये

लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ।	
गृहे यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पद्मगीम् २३	
नेयं जरयितुं शक्या सा सुरैरमरैरपि ।	
विपसंस्पृष्टमत्यर्थं मुक्तमधमिवौजसा २४	
तपःसन्तापलब्धस्ते सोऽयं धर्मपरिग्रहः ।	
न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः २५	
अवध्यतां तपोभिर्यां भवान्समनुपश्यति ।	
आत्मनः सामुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् २६	
सुग्रीवो न च देवोऽयं न यक्षो न च राक्षसः ।	
मानुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥	
तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि २७	
न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ।	
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः २८	
प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।	

पडली, आता यापुढचें अवशिष्ट राहिलेलें जे कर्म तें राम येथे आला म्हणजे पूर्ण होईल. (१७—२२)

पंचमुखी नाभिणीप्रमाणे घरी असलेली ती सीता तूं पूर्णपणें ओळखीत नाहीस ती सीता देवी शोक करीत असलेली मा प्रलक्ष पाहिली आहे. विषयुक्त असलेले अन्न अतिशय भक्षण केलें, तरी तें बलाचे जोरावर उद्याप्रमाणे पचत नाही त्याचप्रमाणे ती ही सीता देवदेव्यापैकी कोणालाही पचणें शक्य नाही. हें धर्मसंपन्न ऐश्वर्य व दीर्घ आयुष्य तुला तपश्चर्या करून प्राप्त झालें आहे, त्याचा तूं अधर्माच्या योगाने नाश करून टाकणें तुला योग्य नाही. तुझा तपासुळे देव व अमुर यांचेकडून जी अवध्यता प्राप्त झाली आहे, तिचें कारण तरी हें तुझें धर्माचरण होय. हा सुग्रीव देव नव्हे, यक्ष नव्हे व राक्षसही नव्हे. हे राजा, सुग्रीव वनवासां अविपत्ति आहे आणि राम मनुष्य आहे वासाठीं हे भूषते, त्या सुग्रीवापसून तूं आपलें प्राणरक्षण कसे करशील ? (२३—२७)

धर्माचे फल मुख आहे, अधर्माचें फल जें दुःख, त्याने कधीही मुख मिळत

फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे	२९
जनस्थानवधं बुद्ध्वा घालिनश्च वधं तथा ।	
रामसुग्रीवसरयं च बुध्यस्व हितमात्मनः	३०
कामं खल्वहमप्येकः सचाजिरयकुञ्जराम् ।	
लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः	३१
रामेण हि प्रतिक्षार्तं हर्यृक्षगणसंनिधौ ।	
उत्सादनमभिप्राणां सीता यैस्तु प्रधर्पिता	३२
अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरंदरः ।	
न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्तद्यदिधो जनः	३३
यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते गृहे ।	
कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम्	३४
तदलं कालपाशेन सीताधिग्रहरूपिणा ।	
स्वयं स्कन्धायसक्तेन क्षेममात्मनि चिन्त्यताम्	३५
सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् ।	

नाही धर्म केला असता धर्माचें फल जें मुख तेंच प्राप्त होत असतें आणि अधर्म केला तर अधर्माचें फल जें दुःख तेंच प्राप्त होतें शिवाय धर्म हा अधर्म-नाशक आहे आजपर्यंत धर्माचें फल तुला प्राप्त झालें आहे, यात सशयच नाही, आता या अधर्माचें फलहि लवकरच तुला भोगावें लागेल अश्व, रथ आणि गज यासह लकेचा नाश करण्यास मी एकट्याही समर्थ आहे परंतु, त्या रामाचा हा विचार नाही, कारण, ज्यानी सीतेचा अपहार केलेला आहे, त्या दानूचा नाश करण्याची प्रतिज्ञा वानरगण व श्रद्धगण यांचे समक्ष रामाने केली आहे अरे रामाला अपकार करणाऱ्या प्रत्यक्ष इद्रालाही मुरा होणार नाही, मग तुझ्यासारख्या य रक्षित सामान्य जनाची गोष्ट कशाला पाहिजे ? (२८-३३)

जिला तू सीता असं समजत आहेस आणि जी ही संप्रत तुझ्या घराामध्ये रहात आहे, ती सर्व लकेचा नाश करणारी कालरात्रिच आहे, हें तूं समजून ठेव यासाठी स्वतःच खाद्यावर टाकलेला हा सीताशरीररूपी कालपाश तू काता साहून दे व अपत्या कन्याण्यांचा तू आता काही तरी विचार कर नाही तर

दह्यमानामिमां पश्य पुरीं सादृप्रतोलिकाम्	३६
स्वानि मित्राणि मन्त्रांश्च शतीन्श्चातृन्सुतान्हितान् ।	
भोगान्दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय	३७
सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम ।	
रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः	३८
सर्वाल्लोकान्सुसंहृत्य स भूतान्सचराचरान् ।	
पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः	३९
देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोरगेषु च ।	
विद्याधरेषु नागेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च	४०
सिद्धेषु किनरेन्द्रेषु पतत्रिषु स सर्वतः ।	
सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः	४१
यो रामं प्रतियुज्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम्	४२
सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम् ।	
रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम्	४३
देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।	

रामाच्या कोपाने प्रदीप्त आणि सीतेच्या तेजाने अधीच दग्ध झालेली ही लका नगरी, तिच्यातील मार्ग व इमारती यासह जळत असलेली पाहण्याचा दुःखावर प्रसंग येईल. स्वतःचे मित्र, मंत्री, जातभाई, भ्राते, पुत्र, हितावह भोग्य वस्तु, भार्या आणि लका याचा तूं नाश करून घेऊ नकोस हे राक्षसराजाधिराज, या रामदासाचें आणि विशेषतः वानरदूताचें भाषण तू नीट ऐकून घे (३४-३८)

तो महाकीर्तिमान् राम स्थावरजंगमात्मक प्राण्याचा व पंचमहाभूतासह सर्व लोकाचा संहार करण्यास व पुनः त्यांना उत्पन्न करण्यासही समर्थ आहे देव, असुर व मनुष्य यांचे अधिपति, यक्ष, राक्षस, उरग, विद्याधर, नाग, गन्धर्व, मृग, सिद्ध, विजराधिपति, सर्व पक्षा, विंशहून्य कोणत्याही वेळीं कोणत्याही ठिकाणचे कोणतेही प्राणी, याग्ये त्या विष्णुतुल्य पराक्रमी रामाशीं सामना करणारा कोणही नाही सर्वलोकाधिपति नृपश्रेष्ठ रामाचा तूं आपल्या कृत्याने अपराध केला आहेस, म्हणून तुजें जीवित सुरक्षित राहणें अशक्य आहे हे राक्षसाधिपते, देव, दैत्य,

रामस्य लोकप्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे , ४४
ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रखिनेनखिपुरान्तको वा ।

इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ४५
स सौष्ठवोपेतमर्दीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ।

ददाननः कोपविपृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महारूपेः ४६
इत्यपि श्रीमशमायणे बान्मीचीय आदिग्रन्थे सुन्दरकाण्डे एकपञ्चश सर्ग ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाश सर्ग ।

[३११८]

स तस्य वचनं श्रुत्वा घानरम्य महात्मनः ।

आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः १

वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ।

निवेदितयतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः २

तं रक्षोधिपतिं शृङ्गं तच्च कार्यमुपस्थितम् ।

घिदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ३

राघव, विषाधर, नाग आणि यक्ष हे सर्व एकत्र झाले तर ते सप्रामाण्ये
त्रैलोक्याधिपति रामापुढे त्रिकाय भरू शकणार नाहीत (३९-४४)

स्वयंभु चतुर्मुख ब्रह्मदेव, त्रिपुरनाशक त्रिलोचन रुद्र, विष्णु अथवा देवाधिपति
इंद्र हे मुद्धा मुद्दामध्ये रामापुढे त्रिशूळ धरण्यास समर्थ नाहीत " याप्रमाणे कोठेहि
दोनवागीच्या शब्द न उच्चारता केवले त्या वानरांचे ते सुसुष्ठु परंतु अप्रिय
अपग ऐक्यवर त्या अनुल पराक्रमी रावणाच नेत्र कोपान लल हाऊन गेल
आणि त्याने त्या महाकपीचा वध करण्याची आज्ञा दिली. (४१-४६)

याप्रमाणे महामुनिबान्मीकिप्रणीत श्रीमशमायणसप्तक आदिग्रन्थांतील सुंदर-
काण्डांपैकी एकावजावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५१ ॥

महात्म्या वानराच आपण ऐक्यवर क्रोधवश झालेल्या रावाने त्याचा
वधाची आज्ञा केली, परंतु दुरात्म्या रावणाने आपण दूतकर्म योग्य रीतीने
च वावणाऱ्या त्या हनुमानाच्या वधाची आज्ञा दिली तरी तिला विभीषणाने मात्र
अनुमोदन दिले नाही तेव्हा योग्य तेच कार्य करावयाचे असा निश्चय केलेल्या
विभीषण, त्या क्रोधवश झालेल्या रावणकडे व सर्वापुढे उपस्थित झालेल्या

निश्चितार्थस्ततः साक्षा पूज्यं शत्रुजिदग्रजम् ।

उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ४

क्षमस्य रोपं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ।

वधं न कुर्वन्ति परावरक्षा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ५

राजन्धर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गार्हितम् ।

तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ६

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ।

परावरक्षो भूतानां त्वमेव परमार्थधित् ७

गृह्यन्ते यदि रोपेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः ।

ततः शास्त्रविपक्षित्वं श्रम एव हि केवलम् ८

तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ।

युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ९

दूतवधाच्या कार्याकडे लक्ष्य देऊन, या प्रसंगी आपण काय करावे, याचा विचार करू लागला आणि मनाचा निश्चय ठाम झाल्यानंतर, तो संभाषणपटु शत्रुविजया विनीषण अपल्या पूज्य श्रेष्ठ भ्रात्याशी अत्यंत सौम्य रीतीने, अत्यंत हितकारक असे आपण करू लागला. (१-४)

तो म्हणाला, " हे राक्षस धिपते, क्षमा असवी; आपण क्रोध सोडून द्या आणि कृपा करून मी काय म्हणतो तें नीट ऐकून घ्या. सम्मार्गने वागणारे सदसद्विचारी राजाधिराज दूताचा वध करीत नाहीत म्हणून हे वीर राजा, या घानराचा वध करणें, हें कृत्य धर्माला विरुद्ध असून लोकव्यवहारातही निव्व मागलेले आहे आणि आपणाला तें अयोग्य आहे आपण उत्कृष्ट गेष्ट कोणती हें जाणणारे आहात; कारण आपण प्राणिमात्राचे सर्व काही धरें-वाईट जाणणारे असून धर्मज्ञ, कृतज्ञ व राजधर्मामध्ये निपुण असे आहात, तेव्हा आपणासारखे ज्ञानी क्रोधाच्या तावडीत सापडूं लागले, तर शास्त्रामध्ये पांडित्य संपादन करणें म्हणजे व्यर्थ खटपट व प्रवास करणें होय, असे समजलें पाहिजे. हे अजिंक्य, हे शत्रुनाशक, हे राक्षसाधिपते, आपण कृपा करा आणि या वेळीं योग्य कोणतें व अयोग्य कोणतें, याचा निश्चय करून, मग या दूताला दंड करा. " (५-९)

विभीषणवचः श्रुत्वा राघणो राक्षसेश्वरः ।

कोपेन महताविष्टो धाक्यमुत्तरमग्रवीत् १०

न पापानां यद्ये पापं विद्यते शत्रुसूदन ।

तस्मादिदं यधिष्यामि यानरं पापकारिणम् ११

अधर्ममूलं घटुदोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ।

उवाच धाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतां शरिष्टः १२

प्रसीद लङ्केभ्यर राक्षसेन्द्र धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्य ।

दूता न धप्याः समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र घदन्ति सन्तः १३

असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ।

न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा यह्यो हि दण्डाः १४

वैरूप्यमहेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसंनिपातः ।

एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्यघस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति १५

कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावत्प्रत्ययनिश्चितार्थः ।

हे विभीषणाचें मापग ऐकून तो राक्षमाधिपति अनिशयच फुद्ध झाला आणि म्हणाला " हे शत्रुनाशका, पाप्याचा वध करण्यात पातक नाही; म्हणूनच मी पापी बानराचा वध करीत आहे. " अनेक दोशानीं भरलेले, दुष्टानाच शोमगारें आणि अधर्माचें मूळ असणारें असें हे मापग ऐकून बुद्धिमानांमध्ये श्रेष्ठ असलेला विभीषण संकष्ट तत्त्वं भरलेले मापण त्याच्याशीं करूं लागला. तो म्हणाला " हे लंकाधिपते, हे राक्षसराज, धर्म आणि अर्थ याच्या तत्त्वाला अनुसरून असलेलें माझे मापण आपण ऐकून घ्या. हे राजा, दूत आपलें पत्रव्य करीत असताना कोणत्याही वेळीं त्याचा वध करता कामा नये, असें सर्व ठिकाणीं सज्जन म्हणत असतात. हा शत्रु निःसंशय प्रकट झाला अमुन याने आपला पराकाष्टेचा अपराध केला आहे; परंतु दूताचा वध सज्जनांनीं सांगितलेला नाही. दूताला दुसरे पुष्कळ दंड सांगितलेले आहेत. गात्राचे ठिकाणीं विरूपता, चाबकाचा मार व मुंडन यांपैकी एकेक अथवा एक वेळीं हे सगळे दंड दूताला सज्जनांनीं सांगून ठेविलेले आहेत. दूताचा वध आमच्या ऐक्यान नाही. (१०-१५)

धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र याचे आपल्या बुद्धीला संस्कार झालेले आहेत आणि

भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं न गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः १६
 न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेपु चापि ।
 विद्येत कश्चित्तत्र वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् १७

न चाप्यस्य कपेर्घाति कञ्चित्पश्याम्यहं गुणम् ।

तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः १८

साधुर्वा यदि यासाधुः परैरेप समर्पितः ।

ह्युत्तमपरार्थं परवाचन दूतो वधमर्हति १९

अपि चास्मिन्हते नान्यं राजन्पश्यामि खेचरम् ।

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय ।

भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति २०

अस्मिन्विमष्टे न हि भूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।

युद्धाय युद्धप्रिय दुर्धिनीतावुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ २१

पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।

उत्तम कोपते हे आपणास कळत असल्यामुळे कर्तव्यास्तर्क्य जाणून योग्य तेव
 निश्चित करणारा असा आपणासारखा पुरुष कोपाच्या कसा अध न होईल हे
 वीरा, धर्मवाद, लोकवर्तन आणि शास्त्र सिद्धांत ग्रहण करणं यामध्ये आपली बरो-
 बरी करणारा दुसरा कोणीही नाही आपणच सर्व देवदैत्यामध्ये श्रेष्ठ आहोत
 तेव्हा मला या वानराचा वध करण्यात काहीएक अर्थ दिसत नाही. ज्यांनी या
 वानराला दूत म्हणून येथे पाठविले त्याच्यावर या शिकेचा अमल होऊ दे हा
 बरा असो अथवा बार्ड असो, दुसऱ्यांनी त्याला पाठविले आहे आणि म्हणूनच
 दुसऱ्यांचा निरोप सांगणारा हा परार्थीन दूत असल्यामुळे वधास पात्र नाही
 शिवाय, हे शत्रुसमुदायविजयी राजा, याचा वध झाला तर आकाशमार्गाने येथे
 येणारा मला दुसरा कोणी पुरुष दिसत नाही यासाठी याच्या वधाविषयी अपण
 यत्न करू नये आपण इद्रादि सर्व देवासंबंधी यत्न करणं योग्य आहे (१५-२०)

हे युद्धप्रिय, हा दूत नाहीसा झाल्यवर, तुझ्याविरुद्ध असलेल्या त्या उद्दाम
 राजपुत्रांना युद्धाचे भरीस घालणारा दुसरा कोणी प्राणी मला दिसत नाही
 पराक्रम, उत्साह आणि बुद्धि असलेल्या देवदैत्यांनाही पण अजिंक्य आहे,

त्वया मनोनिन्दन नैर्ऋतानां युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम् २२
हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ।
मनस्विनः शस्त्रभृतां चरिष्ठाः कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च योधाः २३
तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽद्य यान्तु ।
तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् २४
निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यनिष्ठम् ।
जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुष्यः २५
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाश सर्ग ॥५०॥

निपञ्चाश सर्ग ।

[२१४३]

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः ।

देशकालहितं चान्यं आतुरत्तरमग्रवीत् १

सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ।

तरी हे राक्षमाना आनंद देणाऱ्या युद्धाकृति उचुक झालेल्या मनाचा भाग
करणं तुल्य योश्य नही, आज अपणापाशी असलेले योद्धे मोठ्या गुगवान्
शुलामध्ये उत्पन्न झालेले आहेत; ते हित करणारे आहेत; शूर आहेत; कर्तव्य-
विषयी दक्ष आहेत, विचारी आहेत; तूं त्याचें उत्तम रीतीने पोषण केलेलें आहेस
आणि अपमान सहन न करण्याविषयी त्याची प्रसिद्धी आहे, म्हणून थोडेमें सैन्य
बरोबर घेऊन, आपल्या आज्ञेप्रमाणे वागणारे काही योद्धे धश्रूंचे प्रदेशात
आपला प्रभव दाखवण्याकरता आज जाऊ दे आणि त्या मूढ राजपुत्रांना त्यांना
येथे घेऊन येऊं देत. ” याप्रमाणे रावणाच्या भाकड्या भावाने, विभीषणने
रावणास उत्कृष्ट शब्दात केलेला उपदेश त्या मुरग राक्षसराज व निशाचराधि-
पति महाबलाढ्य देवशत्रु रावणास मनापागून आवडला व त्याने त्याप्रमाणे
वागण्याचे ठरवले (२१-२५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-
काण्डांपैकी चावत्रावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५२ ॥

महात्म्या विभीषणाचे भाषण ऐकल्यावर रावणाने देवकालाला अनुरूप अशा
शब्दांनी आपल्या आ यला उत्तर दिलें. तो म्हणाला “ तूं यावंझी चागलें

अवश्यं तु वधायान्यः क्रियतामस्य निग्रहः	१
कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ।	२
तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु	३
ततः पश्यन्त्वमुं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् ।	४
सुमित्रशायः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः	५
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वे सचत्वरम् ।	६
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षोभिः परिणीयताम् ।	७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ।	८
वेष्टन्ते तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः	९
संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः ।	१०
शुष्कमिन्धनमासाद्य चनन्विय हुताशनम्	११
तैलेन परिपिच्यथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् ।	१२
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयत्	१३

बेललास दूताचा वध मित्र मानिला आहे परंतु वधाच्याच तोडीचा काही प्रकार करण्याकरिता याला अणखी एकदा अवश्य बांधून टाकावे पुरछ हें खरोखर बानराना मोठे प्रिय व भूषण वाटत असते; यासाठी याचे तें पुरछच तुम्ही सत्वर घेऊन या, त्या दग्ध झालेल्या पुरछासह त्याला परत जाऊ या आणि नंतर याच्याशी मित्रत्वाने वागणारे जातभाई, बांधव आणि सुहृज्जन या या सर्वांना याला दीन आणि शरिराच्या विरूपतेमुळे कृश झालेला असा दिसू या ” (१-४)

याप्रमाणे सांगितल्यानंतर राक्षसाधिपति रावणाने या बानराचे पुरछ घेऊन दावे व याला राक्षसानी चवाक्यावरून फिरवावे ” अशी आज्ञा केली. तेव्हा त्याचे तें भाषण ऐकल्यावर कोपाने गर्जना करूं लागलेले ते राक्षस त्याच्या सुच्छाला चिंध्या गुंडाळू लागले, आणि वाटलेलें राखूड व अग्नि याचे संयोगाने ज्याप्रमाणे वनामध्ये अग्नि वाटत जातो, त्याप्रमाणे राक्षस चिंध्या गुंडाळू लागले असता, तो महाकपि हनुमान वृद्धिगत होऊं लागला. नंतर त्या चिंध्यावर तेल ओतून त्या राक्षसानी त्याला आग लाविली व त्या प्रदीप्त

रोपामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ।	
स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिपुङ्गवः	९
सहस्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः ।	
नियद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशो मतिम्	१०
कामं खलु न मे शक्ता निवद्धस्यापि राक्षसाः ।	
छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः	११
यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ।	
नियध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता	१२
सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ।	
किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विप्रहिष्येऽहर्मादृशम्	१३
लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ।	
राश्री न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः	१४

शालेन्या पुच्छाने हनुमानाने त्या राक्षसांना झोडपून काढलें; तेव्हा त्या क्रूर राक्षसांनी एकत्र जुळून बालसूर्यतुल्य तेजस्वी मुख असलेल्या आणि सौध व गसहिष्णुता याचे आहारी गेलेल्या त्या वानरश्रेष्ठाला अधिकच आवडून टाकिले आणि क्रिया, बाल व वृद्ध यांसह ते सर्वही राक्षस आनंदित झाले. राक्षसांनी फरफचून बाधलें त्या वेळी त्या समयला योग्य असा विचार त्या वीराने मनामध्ये आणिला. (५-१०)

तो म्हणाला “ मी जरी बद्ध झालों असलों, तरी राक्षसांचे खरोखर माझ्या-पुढे कांही एक थालावयाचें नाही; मी हे पाश तोडून टाकून एका उग्राणाबरोबर यांना माझन टाकीन, स्वामीचें हित फरण्याकरिता आपल्या मालकाच्या आज्ञेने हे दुरात्मे येथे संचार करणाऱ्या मला जरी बांधून टाकित आहेत, तरी मी जें येथे नुकमान केलें आहे, त्याची भरपाई यांच्या हातून होणार नाही. संप्र-मामध्ये या सर्व राक्षसांचा समाचार घेण्यास मी एकटा पुरें आहे; परंतु रामाचे कन्याणासाठी हा अशा प्रकारचा अपमान मला सहन वेला पाहिजे. निवाय मला पुनरपि एकदा लंकेमध्ये संचारही करावयाचा आहेच, कारण येथे ठिकठिकाणी दुर्गम स्थले बांधून ठेविलें असल्यामुळे, रात्री ही लंकांनगरी

अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ।

कामं धनन्तु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च १५

पीडां कुर्वन्ति रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः १६

ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ।

परिगृह्य ययुर्दृष्ट्वा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् १७

शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः ।

राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्र तां पुरीम् १८

अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ।

हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् १९

यथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ।

संवृतान्भूमिभांगाश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् २०

रथ्याश्च गृहसंवाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ।

तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव च गृहान्तरान् २१

चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ।

मला आगलीशी पहावयास सपडली नाही. रात्र उजाडल्यावर मला लंका पूर्णपणे अवश्य पाहिलाच पाहिजे मला हे कुशल बाधेत. माझे पुच्छ प्रदीप्त करून हे राक्षस मला पीडा देत असले, तरी त्यामुळे माझ्या मनाला खेद होत नाही. (११—१९)

याप्रमाणे हनुमानाने विचार केला व आपले स्वरूप गुप्त ठेवलेल्या त्या पलायन वानरभेष्ट महाकपीला ते राक्षस आनंदाने घेऊन गेले, नंतर शंख व नगारे याच्या ध्वनींनी आपला पराक्रम याजवीत याजवीत ते क्रूरकर्मा राक्षस त्या हनुमानाला नगरीतून हिंडवू लागले. राक्षस मागे लागले असताना शत्रूला जर्जर करणारा तो हनुमान् निःशंकपणे पुढे चालला आणि अशा रीतीने त्या राक्षसाच्या महानगरीमध्ये तो पध्दल हिंडला. वाटेने जातां जाता त्या महाकपाने अद्भुत वाडे, इमारती असलेला भूप्रदेश, सुव्यवस्थितपणे रोखिलेले चौक, घरांनी गजबजून गेलेले रस्ते, चवाळे, लहानमोठे मार्ग आणि घरांमधाले मोकळे प्रदेश पाहिले (१०—२१)

घोषयन्ति कपि सर्वे चार इत्येव राक्षसाः	२२
दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्ने हनूमतः ।	
राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम्	२३
यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ।	
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एव परिणीयते	२४
थत्वा तद्वचनं भूरमात्मापहरणोपमम् ।	
यैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत्	२५
मङ्गलामिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ।	
उपतस्ये विशालार्क्षी प्रयता हव्यवाहनम्	२६
यद्यस्ति पतिशुभ्रया यद्यस्ति चरितं तपः ।	
यदि वा त्वेकपत्नीत्यं शीतो भव हनूमतः	२७
ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः ।	
जज्वाल भृगुशायाक्ष्याः शंसन्निय शुभं कपेः	२८

चौकानून, चवार्तावचन आणि राजमार्गावचन जात असता ते सर्वही राक्षस “ हेर ” असे म्हणत म्हणत त्या वानराची दबडी पिटून लागले, असे. त्या हनुमानाच्या पुच्छाचे टोक पेटून लागले, तेव्हा क्रुध्य नेत्र असलेल्या मोघतालच्या राक्षसत्रया सीतादेवीला ती अप्रिय वार्ता सांगू लागल्या. त्या म्हणाल्या, “ हे सीते, उद्या तम्रमुखी वानराने तुझ्याशी मायण केलें, त्याच या वानराला त्याचें पुच्छ पेटवून देऊन सर्व बाजूंनी हिंवीत आहेत. ” हे आपल्या अपहाराप्रमाणेच दुःखकारक असलेलें भंकर भयण ऐवून सीतेस फार दुःख झालें व ती अग्रीच ध्यान करूं लागली. त्या महाकपीचे कव्याणाची इच्छा मनात ठेवून, त्या विशालनयना जितेंद्रिय सीतेने “ मी जर पतीची शुभ्रया केव्ही असेल, जर कांही तप केलें असेल, अथवा माझे ठिकाणो जर पतित्रय असेल तर हे अग्ने, तूं हनुमानला शीतल अमा भोगमान हो ” अशी अग्रीची प्रार्थना केली. (२२-२७)

तेव्हा तद्ग तेजाचा आणि कर्तव्याविषयी दक्ष असलेला तो अग्ने, वानराचे ‘स्वमि-क्षेम’ त्या विशालनयना सातेला मुचवत मुचवीन, प्रदक्षणीक ज्वला जातल, अशा रीतीने पेट घेऊं लागला. त्या हनुमानाचें पुच्छ अग्रीने पेटलें -

हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतो निलः ।
 घवौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः २९
 दहमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ।
 प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मात्त मां दहति सर्वतः ३०
 दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ।
 शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्ने प्रतिष्ठितः ३१
 अथवा तदिदं व्यक्तं यदृष्टं प्लवता मया ।
 रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरिता पतौ ३२
 यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ।
 रामार्थं संध्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ३३
 सीतायाश्चावृशस्येन तेजसा राघवस्य च ।
 पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ३४
 भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ।

असूनमुद्रा, त्याचा विना वायु बर्फाच्या प्रदेशावरील वयूप्रमाणे शांतल बाह्यल-
 ल्यमुळेही सीतादेवीच्या मनाला स्वस्थता वाटू लागली. इकडे पुच्छ जवळ
 लागले, तेव्हा तो वानर मनामध्ये म्हणता, “ हा अग्नि प्रदीप्त झाला असूनही
 सर्व प्रकारे हा मला दग्ध का करून टाकीत नाही ? दावी उजाला तर मेठी
 दिसत आहे परंतु हा मला मुळच त्रास कसा देत नाही ? हा अग्नि मला
 पुच्छान्या शीतली बर्फाच्या गेल्याप्रमाणे आहे, असें मला भासतें. अथवा रामाचा
 प्रभावामुळे, आश्चर्यामार्गाने उद्धार करित असता समुद्रमध्ये ज्याप्रमाणे मत्त
 पर्वतस्थाने आश्चर्य दृष्टि पडले, त्याप्रमाणे ही एक उघड उघड आश्चर्यकृत
 करणारी दुमरी गोष्ट मला आटवून अली आहे समुद्र आणि विचारो देव
 पर्वत दावीही जर रामाकरिता अलंत गडबड उद्भव गेली होती, तर रक्ष-
 करिता अग्नि तरी काय करणार नाही ? (२८-३३)

संतेंचें दयाउड्ड, रामाचें तेज आणि माया पिचशीं असलेचें अग्निचें शांत,
 ही लक्षान घेऊनच अग्नि मला दग्ध करीत नाही ” यजंनर पुनः तो वानर
 आपल्या मनाशी म्हणता, “ हे अग्नि राखस या डिवाणें माझ्या सारखा

कथमसद्विधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥

प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे ३५

ततदिष्टत्वा च तान्पाशान्वेगधान्वै महाकपिः ।

उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ३६

पुरद्वारं ततः श्रीमान्शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ।

विमकरक्षःसंधाधमाससादानिलात्मजः ३७

स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मयान् ।

ह्रस्वतां परमां प्राप्नो बन्धनान्यवशातयत् ३८

विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्यंतसंनिभः ।

वीक्षमाणश्च दृष्ट्वा परिधं तोरणाश्रितम् ३९

स तं गृहा महाबाहुः कालायसपरिहृतम् ।

रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्मृदयामास मार्ततिः ४०

स तांनिहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ।

प्रदीप्तलाङ्गूलहृताचिमाली प्रकाशितादित्य इवाचिमाली ४१

दृष्ट्वापि श्रीमदा० बान्मी० आदिग्रन्थे सुन्दरकाण्डे त्रिपदाशः सर्गः ॥५॥ [२१८६]

बाधण्याचै कथं कशामात्री करीत आहेत ? माझ्या अंगात भरपूर पराक्रम आहे, म्हणून तूने त्यांना अडवला. आणून आपलें समर्थ दाखवावयाचें कार्य केलें तरी तें योग्यच होणार आहे. " नंतर त्या वेगवन् महाकर्पणे ते पाश तोडून आकाशात मोठ्या वेगाने उडण केलें आणि धर्यनाही केली. नंतर राक्षमाची ज्या ठिकाणी गद्दी नव्हती अशा व पर्वतशिखराप्रमाणे उच्च अवलेल्या नगरद्वारावर तो श्रीमान् बासुपुत्र आऊन बसला. तो मनोनिग्रही हनुमान् पर्वतप्राय बनून पुनः एका क्षणात अतिशय लहान झाला आणि अशा रीतीने त्याने आपलें सर्व बंधने दूर केली. अशा रीतीने सर्व बंधनातून मुक्त झाल्यावर, पुनः तो श्रीमान् हनुमान् पर्वतप्राय बनून आपल्या त्या दरकाज्यावरील परिधाकडे पहात आहे, असा दिग्गज गला आणि लोखंडाने मटविलेला तो परीच हाती घेऊन त्या महापराक्रमा मार्ताने पुनः तेथील सर्वही रक्षकांचा वध केला. याप्रमाणे रणामध्ये भयंकर पराक्रम करणाऱ्या हनुमानने सर्व रक्षकांचा वध केला व तो संकेष्टे पट्टे

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ।

वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् १

किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ।

यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् २

घनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ।

बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ३

दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ।

अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ४

यो ह्ययं मम लाङ्गूले द्रिप्यते हृद्यवाहनः ।

अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ५

ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः ।

लागला; या बेळीं प्रदीप्त झालेल्या पुन्हा मुळे त्याचे सर्वांगावर प्रकाश झिरण पडून तो उदय पवणाच्या तेजोनिधि सूर्यासारखा दिसून लागला. (३४-४१)

याप्रमाणे महामुनिवार्मकिप्रणीत श्रीरामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुंदर-कांडपैकी त्रैपक्षका सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५३ ॥

नंतर सर्व मनोरथ मिळविलेले तो वानर लंकेकडे पारून लागला, तत्वाच्या उरलह उत्तरीतर वृद्धिंगत होऊं लागला आणि मनामध्ये शिक्क राहिलेला फर्क दिपपी तो विचार करूं लागला तो मनामध्ये म्हणाला “ या राक्षसां आगखीही सनाप उपज होईल असे आणखी कोणतें घरे कार्य करावयाचें शिक्क राहिले आहे ? प्रथम येथील घनाचा तर मी विचित्रस केला, प्रयत्न राक्षसांचा वध केला आणि थोडकसे सैन्यही माहीसं केलें. आता शिक्त्याचा नाश घरणें तेव्हां शिक्क राहिले आहे याप्रमाणे येवढ्या किन्त्याचा नाश होणें म्हणजे आत्मपरायन्या प्रयत्नाचा व बेलेल्या परिश्रमाचाही परिहार होईल आणि या कार्यामध्ये वाही मला श्रम पडले, तेही थोडक्याच चढाने सफल होतील. (१-५)

माझ्या पुन्हाचे अंशभागी प्रदीप्त झालेल्या अग्न्याला ही उगट्ट गूढें देऊन तून करणेंच योग्य आहे ” असा विचार करून तो पुन्हा प्रदीप्त झालेला अग्न

भयनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः	६
गृहाद्गृहं राक्षमानामुद्यानानि च वानरः ।	
वीक्षमाणो ह्यसंश्रुतः प्रासादांश्च चचार सः	७
अवन्दुन्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।	
अग्निं तत्र विनिक्षिप्य ध्वसनेन समो बली	८
ततोऽन्यत्पुण्ड्रये चेदम् महापार्श्वस्य वीर्यवान् ।	
मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम्	९
पद्मदंष्ट्रस्य च तथा पुण्ड्रये स महाकपिः ।	
शुरुस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः	१०
तथा चेन्द्रजितो घेदुम ददाह हरियूथपः ।	
जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भयनं ततः	११
रश्मिकेतोश्च भयनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ।	
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः	१२
युद्धोन्नतस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः ।	
विद्युजिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ।	१३

मृणूनच विद्युज्जिह्वसह अमलेन्द्रा मेघाप्रमाणे दिसन अमलेला महाकपि हनुमान्
 लङ्कालि घरावरून स्वरूपे पित्रं लागला. मनामध्ये वाई एक भीति न बाळगता
 टक्के तिकडे पहात पहात तो वानर राक्षसांच्या या घरावरून त्या घरावर,
 भागानून अग्नि वाझ्यावरून संचार करूं लागला. वायूप्रमाणे बलाटय असलेल्या
 त्या महावेगवान् हनुमानाने प्रथमतः प्रहस्ताच्या घरावर उडी मारून तेथे
 अग्न लावली; नंतर दुमन्याने मह पार्श्व्या घरावर उडी मारली आणि तेथेही
 त्या बलवान हनुमानाने प्रलयकालच्या अग्नोत्पत्त्याच्या चाली असलेल्या अग्नि
 ठेवून दिला. नंतर पद्मदंष्ट्र, शुरु आणि विचारी सारण यांच्याही घरावर त्या
 महाकपि वनराने उग्राचे केलें. नंतर चेन्द्रजिताचें घर त्या वानरमेनाधिपति
 हनुमानाने जालून टाकलें आणि नंतर जम्बुमालाचें व सुमालाचेंही घर त्याने
 दहून केलें. (५-११)

वनर, रश्मिकेतु, सूर्यशत्रु, ह्रस्वकर्ण, दंष्ट्र, रोमश राक्षस, युद्धोन्नत, मत्त,

करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।	
कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि	१४
नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य महात्मनः ।	
यक्षशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च	१५
वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति ।	
क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः	१६
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ।	
गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह कपिकुञ्जरः	१७
सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य धीर्यवान् ।	
आसत्तादाय लक्ष्मीधान्तावणस्य निवेशनम्	१८
ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नाविभूषिते ।	
मेरुमन्दरसंकाशे नानामङ्गलशोभिते	१९
प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् ।	
ज्वाल् हनुमान्शीरो युगान्तजलदो यथा	२०
भ्वसन्नेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ।	
कालान्निरिधे जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः	२१

ध्वजप्रति राक्षस, विद्युजिह्व, घोर, हस्तिमुख, कराल, विशाल, शोणितक्ष, कुम्भकर्ण, मकराक्ष, नरान्तक, कुम्भ, महात्मा निकुम्भ, यक्षशत्रु, ब्रह्मशत्रु इ० राक्षसादीं गृह, १४ विभीषणाच्च गृह तेषु वृज्यं कर्तुं, त्या महातेजस्वी वानरप्रेष्ठ हनुमन्नेन किरता क्रमाक्रमेण जाद्वन दास्यतीं अशा रीतीन ठिसडिकागत्या सप्तमिन राक्षसाद्या ह्य महामूल्यवान् घरातील सपत्ति त्या वानरप्रेष्ठ हनुमन्नेन जाद्वन नाक्षीशीं केले आणि याप्रमाणे सर्वान्घा घरावरून फिरत्यानेतर तो शोभापुत्र बलाज्य हनुमान् रावणाच्या वड्यावर येऊन बसला नंतर नानाप्रकारक रत्नानीं मुशोभित केलेल्या, नाना प्रकारच्या मंगलकारक वस्तूनी शोभा कर लेल्या आणि मेरुमन्दराप्रमाणे उच्च अशा त्या मुख्य वाड्यावर हनुमन्नेन शयन शेवटाचे अप्रमाणी पेटलेला अग्नि से हून दिला व तो घोर हनुमन्ने प्रत्यक्षात् मेघाप्रमाणे गर्वना वर लागला (१२—२०)

प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयन् ।

तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च २२

भवनानि व्यशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ।

तानि भग्नाविमानानि निपेतुर्धसुधातले २३

भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये ।

संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् २४

स्वे स्वे गृहपरित्राणे भग्नेत्साहोज्जितश्रियाम् ।

नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति २५

क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः स्त्रियः ।

काञ्चिदग्निपरीताङ्गयो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः २६

पतन्त्यो रोजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामन्य इवाम्बरात् ।

यज्ञादिद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहतान् २७

विचित्रान्भयनाद्भातन्त्यन्दमानान्दर्शय सः ।

वायूची जोड मिळाल्यामुळे ती अतिवेगवान् व महाबलाव्य अग्नि पसरू लागला अणि प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणे प्रज्वलित होऊ लागला रथा घरावर वायूचे सहाय्याने अग्नि जाळ लागला, तेव्हा सुवर्णजाल, मोत्ये आणि हिरे यांनी खन्चून भरलेली व रत्नानी समृद्ध असलेली ती मोठमोठी घरे जमीनदोस्त झाली, आणि घरचे मजले मोडून ती घरे भूतलावर कोसळून पडली, तेव्हा पुण्यक्षय झाल्यामुळे आकाशातून पडत असलेली सिद्धाची घरेच का काय, अशी ती घरे दिसू लागली नंतर आपआपल्या घराचे संरक्षण करण्यात त्या राक्षसांचा उत्साहभंग झाला, त्यांचे तेज नाहीसे झाले व ते इकडेतिकडे धावधाव करू लागले व त्यांच्यामध्ये मोठा गलगा सुरू झाला “वानररूपाने प्रत्यक्ष अग्निच येथे आला आहे” असे ओरडत ओरडत राक्षसस्त्रिया, स्तनपान करणारी मुले जवळ असताहि एकापकी जमिनीवर पडल्या. सर्वांगाला आग लागलेल्या व कैश मोवळे मोडलेल्या बांदी स्त्रिया वाज्यातून व हेर पदं लागल्या, त्या आकाशातून व मेघापासून पडणाऱ्या विद्युत्तेप्रमाणे दिसू लागल्या नंतर हिरे, पौवळी, वैदूर्यमणि, मोत्ये आणि रुपे असलेल्या आश्चर्यकारक धातु घरातून गळून पडताना त्या

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नृणानां च यथा तथा २८

हनूमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चिन्न तृप्यति ।

न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुधरा २९

हनूमता वेगवता चानरेण महात्मना ।

लङ्कापुरं प्रदग्ध तद्गुद्रेण त्रिपुरं यथा ३०

ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ।

प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवतोपसृष्टः ३१

युगान्तकालानलतुल्यरूपः स मारतोऽग्निर्ववृधे दिवस्पृष्टः ।

त्रिधूमरश्मिर्भयनेषु सद्यो रक्ष शरीराज्यसमर्पिताग्निः ३२

आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समस्ता गरिचार्य तिष्ठन् ।

शन्देरनेकेरशनिप्रसूदैर्भिन्दन्निषाण्डं प्रप्रभो महाग्निः ३३

तनाम्नराशिरतिप्रवृद्धो रुक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ।

हनुमाने पाहिन्या अग्नि ज्याप्रमाण काष्ठे व तृण याना जाळूवहातृत होत नहा त्याप्रमाणे राक्षसेष्टाचा वध करूनहा हनुमान् तृत झाला नाहा अग्नि हनुमाने ने मारलेल्या राक्षसाना ती लकभूमिही पुरेशी झाला ॥ २९-३१ ॥

रुद्राने ज्याप्रमाणे त्रिपुर दग्ध केलें, त्याप्रमाणे महात्म्या वेगयुक्त हनुमान् यनराने अद्या रीताने ती लकानगरी दग्ध केली नंतर वेगवान् गतीच्या हनुमाने ने मेंडलेला आणि लकानगऱ्या पर्वताचा शिखरावर उमडलेला तो भक्षक अग्नि आपल्या ज्वालाचे लोट चेंडोंकडे पसरून, अधिकच उसळून लकानगरी प्रलयकालच्या बालार्मसारखें स्वरूप धारण केलेला, राक्षसांची शारां हें पण पडून त्याच्या ज्वळा उत्पन्न झालेला, व धूर मुळच नमलेला व राक्षसांच्या यंत्रांना धरून राहिलेला तो अग्नि, त्याला वधूचें सदाय मिळान्यामुळे, स्पर्श करील, इतका मोठा होऊ लागला कींदि सूर्याप्रमाणे दिसत असतक्या लहानहतेवरील अग्निने सूर्या लकानगरी व्यापून टाकली आणि त्रिपुरादेवगणाने अनेक ध्वने त्यातून निघून गेलें तेव्हा सर्व प्रजापति व विष्णु व ब्रह्म उदुड झालेला हा प्रयत्न प्रतयाप्रीच की कथ असे बट्ट लागलें (३०-३३)

अतिशय मोठा बाडलेला तो अग्नि अकदापर्यंत जाऊ लागला; त्याची काने

निर्वाणधुमाकुलराजयश्च नीलोत्पलामाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ३३
 यज्जी महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ।
 रौद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ३५
 किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुराननस्य ।
 द्वागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ३६
 किं चैण्णचं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ।
 अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ३७
 इत्येवमूचुर्यहयो विशिष्टा रश्मोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ।
 स्वप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ३८
 ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराश्रसा साश्वरथा सनागा ।
 न्यपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा क्रोद दीना तुमुलं सशब्दम् ३९
 हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीयितेदाह हतं सुपुण्यम् ।

दूर दिगं लागलं, ज्वाला पलाजपुण्याप्रमाणे लाल दिसू लागल्या आणि रालल्या
 बाज्रम सर्वत्र पमळून आकाश व्यापून टांगारे प्रचंड धुराचे लोट मीलकमल-
 सारख्या कातीचे असम्यामळे, मेघासारखे दिगं लागलं, तेव्हा “ हा वानर नव्हे.
 हा स्वर्गाविवर्ति वज्रवर्णि इंद्र असेल; प्रलक्ष यमच असेल, वरुण अमेल, वायु
 अमेल, प्रलघनालचा भयंकर अग्नि अमेल, सूर्य असेल, कुशेर अमेल, चंद्र अमेल
 धववा प्रलक्ष कलच अमेल किंवा हूं जगत् निर्माण करणारा, सर्वांचा मूलपुष्प,
 चतुर्मुख ब्रह्मदेव, त्याचा हा, साक्षसाचा मंदार करणारा कोवच वानराचें रूप
 चेऊन येथे प्रकट झाला अमावा. अववा अचिंत्य, अव्यक्त, अनंत व अद्वितीय असैं
 विगूचें अत्यंत उज्ज्वल तेज, ते राक्षसाचा नाश करण्यामठी मायेने वानररूप
 नेऊन सांप्रत येथे आलं कीं कव, ते समजत नही याप्रमाणे अनेक महाबलाश्र
 राक्षस उद्गार काढूं लागले, अनेक प्राणी, घरे व झाडे यामुद्धा जडून गेलेली ती
 जगरी पाहून गर्व राक्षसगण एकत्र जुळून, तेव्हाच प्रकारचे उद्गार काढूं
 लागले. (३४-३८)

अशा रीतीने अल्लवधोंत जडून साक झालेली लंकाजगरी, तिच्यातांबळ
 राक्षस, अध, रय, गज, पक्ष, मृग आणि वृक्ष यामुद्धा दीन होऊन व एकमारग्या

रक्षोभिरेवं बहुधा घृवाद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीतः ४०

हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ।

हनुमतः शोधयलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ४१

ससंभ्रमं व्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् ।

ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयम्भुरोपोपहतामिवावनिम् ४२

मदक्त्वा घनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ।

दग्ध्या पुरीं तां गृहस्त्रमालिनीं तस्यै हनुमान्पवनात्मजः कपिः ४३

स राक्षसांस्तान्सुयहंश्च हत्वा घनं च मदक्त्वा बहुपादपं तत् ।

विखृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ४४

ततस्तु तं वानरवीरमुष्यं महाबलं मारततुल्यवेगम् ।

महामर्तिं धायुसुतं धरिष्ठं प्रतुष्टुर्देवगणाश्च सर्वे ४५

अत्रोक्तं कथनं रङ्ग लागली “ हे तत, हे पुत्रा, हे वात, हे मित्रा, हे प्रणनाथ, अ पले पुण्य व्यर्थ गेलें, ” अशा प्रकारचे कण्ठोद्गार केल्यावर, राक्षसांनी भीतीने अति भयंकर आक्रोश केला हनुमानाचा क्रोध व बळ याचा तटारा बसून अग्नीच्या ज्वालानी भरून गेल्यामुळे, आतील घारांचा बंध झाल्यामुळे अग्नि योद्ध्याची दाग दाग उडून गेल्यामुळे ती लंका नगरी क्षापदग्ध झाल्यासारखी दिसू लागली असो जिण्यातील राक्षस गोंधळून जाऊन व्रस्त प हुताशन झाले आहेत व वर गेलेल्या व सर्वत्र फैलावणाऱ्या अग्नीच्या ज्वाला जेथे एवढ्या दिशेन आहेत, अशी ती लंका नगरी त्या उदारमुद्धि हनुमानास मद्रदेवच्या त्रोधानलामुळे दग्ध झालेली दुसरी धृष्ट्याच की काय, अशा स्थितीत असलेली दिसून आली उद्गृष्ट वृक्षानी गजबजलेले वन मेळून, मोठमोठ्या राक्षसांचा मग्नमामध्ये वध करून आणि उद्गृष्ट पराच्या रांगा असलेली ती नगरी जडन ण्युपुत्र हनुमन् वानर स्वयं उमा राहिला याप्रमाणे असंख्य राक्षसांचा वध करून, विपुल वृक्ष असलेले ते वन मेळून अग्नि राक्षसांच्या पराता अग्नी लावून, त्या महात्म्या हनुमानाने रामाचे स्मरण केले (३९-४४)

नंतर वायुप्रमचे वेग असल्याचा व वानरवीरातील मुख्य अशा त्या महापुत्रा-
सार प मदक्त्वाच श्रेष्ठ वायुपुत्राची सर्व देवगा श्रुति करू लागले, कारण सर्व

देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च ।

भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ४३
भक्ष्यत्वा यनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ।

दग्ध्वा लङ्कापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ४७

गृहाग्न्यगृह्णाप्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ।

प्रदीप्तलाङ्गलकृताचिमाली व्यराजतादित्य श्वाचिमाली ४८

लङ्कां समस्तां संपीड्य लाङ्गलाग्निं महाकपिः ।

निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुङ्गवः ४९

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ५०

इत्यर्थं भामदामायणे वा० आठिकाण्डे सुन्दरकाण्डे चतु पञ्चाश सर्ग ॥ ५४ ॥

पञ्चपट्टाद्य सर्ग ।

[२०३४]

संक्षीप्यमानां विप्रस्तां प्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ।

अवेक्ष्य हनुमौलङ्कां चिन्तयामास वानरः १

देव, श्रेष्ठ ऋषि, गंधर्व, विद्याधर, पन्नग अणि इतरही सर्व मंडे मोठे प्राणी वाना हनुमानाच्या या कृत्य ने पराकृष्टेचा अनुभूत आनंद झाला हेता याप्रमाणे वनाचा भेग करून, संग्रामात राक्षसांचा वध करून व भयकर लंकानगरी दग्ध करून तो महाकपि हंडीने मिरवू लागला अणि एका लंच वज्याच्या शेवटच्या अड्डत गर्बावर बसलेला तो श्रेष्ठ वनराधिपति हनुमान-सभोवती प्रदीप्त झालेल्या पुष्पाच्या ज्वाला पसरल्या असल्यामुळे किरणसमुदाय पसरत असलेल्या सूर्याप्रमाणे दिसू लागला याप्रमाणे सर्व लंकानगरी दग्ध झाल्यावर, त्या वानरश्रेष्ठ महाकपि हनुमानाने समुद्रामध्ये आपल्या पुण्याचा अग्नि विक्षविला नंतर गर्व, देव, सिद्ध अणि महर्षि वानी ती लंका दग्ध झाल्याचे पाहिले व त्याच्या मनास विस्मय वटला !!! (४५-५०)

याप्रमाणे महामुनि वार्मकिर्णित श्रीमदामायणसंज्ञक आठिकाव्यातील सुंदर-वांटांपकी चौपटावा सर्ग समाप्त झाला . ॥ ५४ ॥

जे लंका नगरी जळून जळून तेथील राक्षस प्रस्तर झालेले आहेत व जळून

तस्याभूत्समहोत्थासः कुत्सा चात्मन्यजायत ।

लङ्कां प्रदहता कामं किंसित्कृतमिदं मया २

धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।

निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ३

क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।

क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्रियेत् ४

वाचयायाच्यं प्रक्रुपितो न विजानाति कर्हिचित् ।

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ५

यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ।

यथोरगस्त्यचं जीर्णो स चैव पुरुष उच्यते ६

धिगस्तु मां सुदुर्वृद्धिं निर्लज्जं पापकृतमम् ।

अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्यामिघातकम् ७

यदि दग्धा द्वियं सर्वा नूनमार्यापि जानका ।

असता जेणे गर्वन एरच हलरगोळ उडून गेला आहे, अशी तां नगरा पडून हनुमान् मनामध्ये विचार करूं लागला, तेव्हा त्याला अतिशय शास हेंऊन आपल्या हातून एक चाईट काप झाले, असे त्यास वाटलें. तो मनात म्हणाल, "मन मानेल तशी लंकानगरी जाळून मी काय बरे मिळवले ? प्रदीप्त झालेला अग्नि उद्याप्रमाणे उदकाने विझवून टाकत त, त्याप्रमाणे मनात उत्पन्न झालेल्या कोपाला जे महात्मे आपल्या बुद्धीने आवरून धरतात, ते यथोत्तर धन्य होत. क्रुद्ध झालेला कोणता बरो पुरुष पाप करणार नाही ? क्रुद्ध पुरुष गुरुच होय व वराल आणि मर्मभेदक वर्णने सधूर्तही निंद करील. (१-४)

बोलावें कोणते, आणि न बोलावें कोणतें हें क्रुद्ध झालेल्या पुरुषाला मुळीच संशय न हो. सारास, क्रुद्ध पुरुषाला अकार्य अशी कोणतोही गोष्ट नही आणि अकार्य असेही काही एक नसतें. सर्व उद्याप्रमाणे आपली जीर्ण स्वभावा-कृत-टाकून देतां, त्याप्रमाणे मनात उत्पन्न झालेला क्रोध जे आपल्या क्षमेच्या घटावर बसवून देतो, त्यालाच 'पुरुष' असे म्हणतात. म्हणून त्या मतेच्या गुप्ताना विवर व करतां आग लावण्याच्या आणि अर्थातच स्वाभिनीचा घात करणाऱ्या या अनर्थ

दग्धा तेन मया मर्तुर्हतं कार्यमजानता	८
यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ।	
मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता	९
ईयत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ।	
तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः	१०
धिनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ।	
लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वो भस्मीकृता पुरी	११
यदि तद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् ।	
इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते	१२
किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विष्ठड्यमुखे ।	
शरीरमिह सत्त्वानां दधि सागरवासिनाम्	१३
कथं नु जीयता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ।	
तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्यघातिना	१४

दुर्बुद्धि, निर्लज्ज व अलं त पाप्याला विचार असो ! अहो ! ही सर्व लंकाच जर दग्ध झली आहे, तर खरोखर साऱ्ही जानकीही दग्ध होणारच, पण लंका जाळताना या गोष्टीचा विचार न केल्यामुळे मी आपऱ्या यजमानान्या कार्याचा घात माझ केला आहे. अरेरे ! ज्या कार्याकरिता हा एवढा खटाटोप केला, त्या कार्याचाच मझ्या हातून घात झाला ! अरे ! लंका दग्ध करताना मी सातेचें रक्षण केलें नाही ! (५-९)

माझ्या हातून लंका जाळणें, हें खरोखर अगदीच धुव्क कार्य झालें आहे, परंतु क्रोधवश झाल्यामुळे, त्या रामचंद्राचा मात्र मी समूळ नाश केला आहे. जानकीचा नाश झाला, हें स्पष्टच आहे, कारण, लंकेतील कोणताही भाग जळल्या-वाचून राहिलेला दिसत नाही. सर्व नगरी जळून खाक झाली आहे यासाठी माझी बुद्धीच विपरीत झाल्यामुळे त्या रामकार्याचा जर माझ्या हातून नाश झालेला आहे, तर येथल्या येथेच प्राणत्याग करावा, हेंच आज मला योग्य वाटत आहे. यासाठी मी अग्रामध्ये उढी घालूं ? किंवा वडवानलामध्ये जळून पडूं, अथवा समुद्रनिवासी प्राण्यांना आपलें शरीर अर्पण करूं ? स्वर्गकृत कार्याचा सर्व

मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ।	
प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम्	१५
धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् ।	
ईश्वरेणापि यद्भागान्मया सीता न रक्षिता	१६
विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ।	
तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति	१७
एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ।	
धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम्	१८
इक्ष्वाकुवंशे धर्मिणे गते नाशमसंशयम् ।	
भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः	१९
तदहं भान्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।	
रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः	२०

प्रकारें घात करणारा मी, यापुढे जिवंत राहिलों, तरी मला वानराधिपति सुग्रीवाचें अथवा त्या पुरुषभ्रेष्ठ रामलक्ष्मणाचें दर्शन होणें शक्य आहे वा ? (१०-१४)

क्रोधरूप दोषामुळे मी खरोखर त्रैलोक्यामध्ये प्रसिद्ध असलेला वानराचा अव्यवस्थितपणा मान दर्शविला. मी इतका बालशाला असूनही ज्या अर्थी रजोगुणमूलक त्रीधाच्या आहारीं जाऊन सीतेचें संरक्षण करण्यास पुढे झालों नाहीं, त्या अर्थां सत्कार्याला अयोग्य आणि अव्यवस्थित अशा या माझ्या अंगातील राजसत्त्वभावाला धिक्कार असो सीतेचा नाश झाला असल्यामुळे, आता अर्थातच त्या उभयता रामलक्ष्मणाचा अंत होणार आणि त्याचा अंत झाला, म्हणजे सुग्रीवाचाही बाधवासह नाश होणार, हें ठरलेंच आहे. इतकेंच नव्हें तर ही घर्ता ऐकताक्षणीं भ्रातृवत्सल धर्मात्मा भरत व शत्रुघ्न तरी जिवंत राहणें कसें शक्य आहे ? यामुळे इक्ष्वाकुवंशाधिपति धर्मशाल राम नाहीसा झाल्यावर, तेथील सर्व प्रजा शोक व संताप यांचे आहारीं जाईल, घात संशय नाही. साराश, धर्म व अर्थ याचा सर्वस्वी माझ्या हातून लोप झालेला आहे. मी भाग्यहीन आहे आणि रोषरूप दोषाने माझें मन बिघडून गेलें असल्यामुळे मी हनुमान उघड उघड या जगताचा नाशकर्ता ठरलो आहे ” (१५-२०)

इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ।	
पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत्	२१
अथ वा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्येन तेजसा ।	
न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरशौ प्रवर्तते	२२
न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ।	
स्थचरित्राभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति पावकः	२३
नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुरुतेन च ।	
यन्मां दहनकर्मायं नादहद्व्यवाहनः	२४
त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या ।	
रामस्य च मनःकान्ता सा कथं चिनशिष्यति	२५
यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ।	
न मे दहति लाङ्गूलं कथमप्यौ प्रधक्ष्यति	२६
पुनश्चाचिन्तयन्नत्र हनूमान्विस्मितस्तदा ।	

याप्रमाणे तो विचार करूं लगला, तेव्हा पूर्वी मनात न आलेली अशी दुमरी काही, वरील विचाराविद्वद् कारणे त्याला मुचली आणि पुनरपि तो मनाशी विचार करूं लागला. तो म्हणाला, स्वतःच्या तेजोबलाने सर्वांगमुंदरी सीनेचें रक्षण केलें असल्यामुळे, ती कल्याणी नाश पावणार नाही, कारण अग्नीला अग्नि जाळण्यास कधी प्रवृत्त होत नाही. त्या अतुल तेजस्वी धर्मात्म्या रामाची भार्या, स्वतःच्या सगळील वर्तनामुळे सुरक्षित आहे व म्हणून अग्नि तिला स्पर्श करण्यास समर्थ होणार नाही. दग्ध करून टाकणें, हेंच ज्याचें स्वाभाविक कर्म आहे, अशा अग्निनेही मला रामाचा प्रभाव आणि वैदेहाचें पुण्य यांच्या योगाने जर मुळीच दग्ध केलें नाही, तर भरतप्रभृति तिन्ही भ्रात्यांची जी देवता आणि मनाप्रमाणे असलेली जी रामाची काता, ती कशी नाश पावेल ? पार कशाला ? दहन करणें हेंच ज्याचें स्वाभाविक कर्म आहे, असा अशक्य अग्नि सर्वत्र आपलें कर्म करण्यास समर्थ असूनही त्याने जर माझे पुच्छ दग्ध केलें नाही, तर साखी सीतेला तो कसा दग्ध करील ? (२१-२६)

असा विचार केल्यानंतर त्याला जलामये दृष्टीस पडलेल्या हिरण्यनाभ

हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम्	२७
तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ।	
असौ विनिर्दहेदाग्निं न तामग्निः प्रघक्षयति	२८
स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ।	
शुभ्राच्च हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम्	२९
अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनूमता ।	
अग्निं विसृजता तीक्ष्ण भीमं राक्षससङ्घानि	३०
प्रपलायितरक्षःस्त्रीयालवृद्धसमाकुला ।	
जनकोलाहलाधमाता कन्दतीघ्राद्रिकन्दरैः	३१
दग्धेयं नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणा ।	
जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः	३२
इति शुभ्राच्च हनुमान्वाचं ताममृतोपमाम् ।	
बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसंभवः	३३
स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ।	

पर्वताचे स्मरण झाले आणि विस्मयचकित होऊन तो मनाशीच म्हणाला, "तप, सत्य भाषण आणि भर्ताचे ठिकाणी अनन्य प्रेम या गुणामुळे ही सीताच अमीला जालून टाकील, परंतु अग्नि तिला दग्ध करण्यास समर्थ होणार नाही" याप्रमाणे सीतादेवीच्या धर्माचरणाचा तो हनुमन् विचार करू लागला, तोंच महात्म्या चारणाचे भाषण त्याने असे ऐकले (२७-२९)

"अहो, राक्षसाच्या उद्‌घावर तीक्ष्ण व भयंकर अग्नि सोडणाऱ्या हनुमानाने, खरोखर हे पारच दुर्घट कर्म केले आहे. अहो, पडत सुटलेल्या आषलवृद्ध-स्त्रीपुष्टानी भरून गेलेली व लोभान्या हलखल्लोळानी दुमदुमून गेल्यामुळे पर्वतगुहादृपी मुखानी जशा काही अक्रोशच करित असलेली ही लम्बा तिच्यातील गन्त्या, केड व वेशी यांसह समृद्ध दग्ध झाली असताही जानकी दग्ध झाली न ही, हा अद्भुत चमक पाहून, आम्हाला खरोखर विस्मयच वाटत आहे!" (३०-३३)

याप्रमाणे तो अमृततृप्त्य वाणी वाणी पटणाऱ्या त्या हनुमान च्या मन ला

ऋषिराक्षयैश्च हनुमानमग्रप्रीतमानसः ३४

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्नामञ्जतां राजसुतां विदित्वा ।

प्रत्यक्षतस्नां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ३५

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चवक्त्राग्र सर्ग ॥५५॥

पश्यन्नाशः सर्गः ।

[२०६९]

ततस्तु शिक्षापामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ।

अभिधाधात्रयीदृष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् १

ततस्तं प्रस्थितं सीतां चोक्षमाणा पुनः पुनः ।

भर्तुः श्रेहान्वितां दान्त्यं हनूमन्तमभायत २

यदि त्वं मन्यसे तात यत्संज्ञाहमिहानघ ।

अचिन्तुमंभृते द्वेदो विधान्तः श्वो गमिष्यसि ३

मम चैराल्पमाग्यायाः सान्निध्यात्तव दानर ।

शोकस्यान्याग्रमेवस्य सुहृते स्यादपि श्रयः ४

हर्ष झाला आणि ज्याचा प्रत्यक्ष अलेण आहे, असे चांगले शकुन पाहून
व रामप्रभावादि इतर मेठा मोठा कारणे रक्ष्यात आहून व आकाशामये
झालेल्या अश्विवाक्याकडे रक्ष देऊन हनुमानाचे मन प्रमत्त झाले याप्रमाणे
सर्व मनोरथ परिपूर्ण झालेल्या त्या कपाने त्या राजकुलेला कोठेही धका
लागलेला नाही, असे जणून व तिला पुन एकदा प्रत्यक्ष पाहून, परम जाण्वाचे
ठरवले (३३-३५)

याप्रमाणे महाभुक्तिवार्म किप्रगान श्रीमद्रामायणमन्त्रक आदिकव्यातल सुन्दर-
काण्डांपकी पंचावक्त्रावा मर्म ममत्त झाला ॥ ५५ ॥

शिशपाउग्राम्बाली वमन्त्या जमझीग अभिवदून कून, हनुमान निला
म्हणला, “ मुर्खानि सी आज तुला कोठेही दुखादन वगैरे झाली नाही, अशी
पदान आहे ” तसेच बोलून परत चालू लागलेल्या त्या हनुमानाकडे सीता बारवार
पहू लागली आणि मन्वाचे ठिकीण अनुक्रम प्रेम अमलेली ती सीता हनुमानाला
म्हणली, “ या निराशा, हनुमाना, तुझे मर्च असेल, तर कोठेतरी चांगल्याशः
शुत प्रदेशामे ते व्हावया दिवस विधानि ये व उगा ज करण, हे वापरा,

गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि ।
 प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुङ्गव ५
 अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारयिष्यति ।
 दुःखादुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककर्षिताम् ६
 अयं च वीर संदेहास्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
 सुमहत्सु सहायेषु हर्यृक्षेषु महाबलः ७
 कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यन्ति सागरम् ।
 तानि हर्यृक्षसैन्यानि सौ वा नरवरात्मजौ ८
 अयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलङ्घने ।
 शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ९
 तद्वन्न कार्यनिर्यम्भे समुत्पन्ने दुरासदे ।
 किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः १०
 काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।

तू जबळ असलेला पाहून या भाग्यहीन स्त्रीला होत असलेल्या अनुपम दुःखाचा
 अगभर तरी विसर पडेल हे वानरश्रेष्ठा, तू एकदा गेल्यावर पुन तुम्ही भेट
 होईल, म्हणावे तर, तोंपर्यंत हे वानराधिपते, माझे प्राण राहतीलच, असा
 मला विश्वास वाटत नाही. (१-५)

हे वीरा, मूं विसेनासा मालास, म्हणजे पूर्वाश्या अनुभवलेल्या दुःखहूनही
 मला अधिक दुःख होईल आणि खेद व शोक यांनी मी अगदी अर्जर होऊन गेल
 असल्यामुळे माझे हृदय क्षतश विदीर्ण होऊन जाईल. शिवाय हे वीरा, माझ्या
 जोळयासमोर हा एक फारच मोठा सशय दत्त म्हणून उभा आहे अरे, रामाला
 अति प्रचंड वानर व ऋक्ष जरी सहाय्य करणारे असले, तरी तो ऋक्षवानरांची
 मैत्र्ये अथवा ते राजपुत्र रामलक्ष्मण मार्गातला दुस्तर सागर तरून येण्यास कथे
 समर्थ होतील ? कारण सागराचे जलधन करण्यास तीनच प्राण्यात समर्थ आहे
 ते तिघे म्हणजे गरुड, तू अथवा वायु तेव्हा हे आपलें कार्य पार पडण्याचे
 मार्गात ही दुस्तर अटचण अली असताना, तुला काय बरे उपाय सुचत आहे ?
 हाती घेतलेलें कार्य पार पाडण्यामागे तू तरबेज आहेस हे अनुपम वीर-

लकावहन (गुदर० ग ५४ ओ ४७)

पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः	११
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।	
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्	१२
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।	
भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय	१३
सदर्थोपहितं चाक्यं प्रथितं हेतुसंहितम् ।	
निशम्य हनुमान्धीरो याक्यमुत्तरमब्रवीत्	१४
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।	
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तयार्यै कृतनिश्चयः	१५
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ।	
क्षिप्रमेप्स्यति वैदेहि सुग्रीवः प्लवगाधिपः	१६
तौ च धीरौ नरवरो सहितौ रामलक्ष्मणौ ।	
आगम्य नगरां लङ्कां सायकैर्विघमिष्यतः	१७
सगणे राक्षसं हत्वा न चिराद्गुणन्दनः ।	
त्वामादाय वरारोहे स्थां पुरीं प्रति यास्यति	१८

नाशका, हे कार्य सिद्धिस्त नैष्यस खरोखर त्वं एकदा समर्थ आदेस व तुझ्या बलाचाच प्रभाव यशदायी होणारा आहे. तथापि, क्षनुसैन्याचा नाश करणारा ककुत्स्थकुलोपन्न राम आपल्या सैन्यासह येऊन, लक्ष्मणे दानादाग उडवून देऊन, जर मला परत घेऊन जाईल, तर तें त्याला साजेसे होईल. म्हणून त्या महात्म्या रणशूर रामला बोलेल, असा पराक्रम त्याच्या हातून होईल, अशी तूं तजवीज कर. ” (६-१३)

अर्थ, विनय आणि हेतु असलेले सीतेचे हे भाषण ऐवून धीर हनुमान तिला म्हणाला “ हे देवि, वानर आणि ऋक्ष यांच्या सैन्याचा अधिपति सुग्रीव बलवान आहे आणि तुझ्या कर्षाविषयी त्याचा निश्चय कायम झालेला आहे हे वैदेहि, तौ वानराधिपति सुग्रीव हजारो वानरांची कौट्यबधि सैन्ये वरोवर घेऊन, स वरच इकडे येईल. ते पुढपुढ धीर रामलक्ष्मणही त्याचेखरोबर येऊन बाणांनी लंका नगरी उध्वस्त करतील आणि राक्षसांचा, त्यांच्या शनिमर्गसिद्ध, लवकरच वध

समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।	
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे	१९
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यवान्धवे ।	
त्वं समेप्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी	२०
क्षिप्रमेप्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्युतः ।	
यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति	२१
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ।	
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत्	२२
राक्षसान्प्रवरान्हत्या नाम विधाव्य चात्मनः ।	
समाश्वास्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं यत्नम्	२३
नगरीमाकुलां कृत्वा यञ्चयित्वा च रायणम् ।	
दर्शयित्वा यत्नं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च	२४
प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ।	
ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनीत्सुकः	२५

करील व हे सुंदरी, तुला बरोबर घेऊन रघुनंदन राम आपल्या राजधानीला परत जाईल. तुझे कल्याण असो तू धैर्य धर आणि योग्य वेळेची वाट पहात रहा. संप्रमामध्ये रामाच्या हातून वध पावलेल्या स्थितीत रावणाला तू स्वप्नच पाहशील आणि राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र, अमाल व बाधन यामुद्धा वध झाल्यावर, चक्षुशी भेट होणाऱ्या रोहिणीप्रमाणे तुझी स्वप्नच रामाशी भेट होईल स राक्ष, श्रेष्ठ श्रेष्ठ व नर व ऋक्ष बरोबर घेऊन कुरुक्षेत्रात रावण सत्वर इच्छे येईल आणि युद्धामध्ये राक्षसनाश मिळून तुला शोक नशील करील. " (१४-२१)

याप्रमाणे सांगितला धीर देऊन व परत जगाचं मनात ठरवून व पुत्र हनुमन नाने तिला अभिनंदन केलं. अशा रीतीने लंकेतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ राक्षसांचा वध करून, आपलं नाव गावतून, सांगितला आवाहन देऊन, अस्मिंत स मर्ष प्रकट करून, लज्जानगरीची दण दाय उडवून देऊन, रावणाचा वध करून, अर्धवट वध प्रकट करून आणि सांगितला अभिनंदन करून हनुमनने पुन समुद्राचे उगडून

आरुतोह गिरिश्चेष्टमरिष्टमरिर्मर्दनः ।

तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नालाभिर्वनराजिभिः ६६

सोत्तरीयमिधाम्मोदैः शृङ्गान्तराविलम्बिमिः ।

योध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ६७

उन्मिपन्तामिचोद्धृतेर्लोचनैरिव धातुभिः ।

तोयोद्यनिःस्यनैर्मन्दैः प्रार्थितमिव सर्वतः ६८

प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रस्नचणस्यनैः ।

देवदासभिरुद्धृतैरुर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ६९

प्रपातजलनिघोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ।

चेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरटनैः ७०

घेणुभिर्मरितोद्धृतैः कूजन्तमिव कीचकैः ।

पश्चन परत जाण्याचें मनामध्ये आणलें. सीतेला अभिर्वदन केल्यानंतर स्वमिदर्शनाविषयी उत्सुक झालेला तो दृष्टुन, शक वानश्रेष्ठ हनुमान् अरिष्टनामक उंच पर्वतावर ज उजून बसला. उंच उंच पद्मवृक्ष असलेल्या नीलवर्ग वनपांक्तिच्यावर असल्यामुळे त्याने नीलवस्त्र नेसलें आहे की काय, असें दिसत होतें. शिखरावरून लोंबणाऱ्या मेघामुळे तो जणु कांही उत्तरीय वस्त्रच परिधान केल्यासारखा दिसत होता. सूर्याची मुखदायी किरणें प्रेमाने त्याला जागेंच करीत आहेत की काय, असें दिसत होतें. इकडेतिकडे उडालेल्या धनू पाहून तो जसा कांही डोळेच उघडीत आहे, असें दिसत होतें. जलप्रवाहाचे गर्भीर स्वराच्या योगाने त्याच्यावर जसें कांही चोहोफडे वेदाप्यवगच चाललें आहे, असा भास होत होता. (२२-२८)

मुहुमुहु वहणाऱ्या अनेक जलप्रवाहांचे शर ऐऊन, त्यांच्यावर स्पष्टपणे गायनच चाललें आहे, असें भासत होते, उंच उंच देवदासवृक्षामुळे तो पर्वत इत दर कम्पनच उभा राहिल्यासारखा दिसत होता तेथे चललेल्या धवधव्याच्या ध्वनिमुळे, त्या प्रदेशावर सर्व बाजूंनी आरडाओरडा चालल्याचा भास होत होता. शरद्वृत्तीत दशमवर्णाचे वृक्ष हालत असल्यामुळे, तो पर्वत जणु काह। कंपित झाल्यासारखा दिसत होता, आत बारा भरलेल्या नीच नद्या कळकळमुळे

निःश्वसन्तमिवामर्षाद्वोरैराशीविषोत्तमैः	३१
नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ।	
मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः	३२
जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ।	
कूटैश्च बहुधाकीर्णं शोभितं बहुकन्दरैः	३३
सालतालैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ।	
लतावितानैर्विततैः पुष्पवाद्भिरलंकृतम्	३४
नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्पन्दभूषितम् ।	
यहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसङ्कटम्	३५
महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् ।	
लतापादपसंघाघं सिंहाधिष्ठितकन्दरम्	३६
व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ।	

तो अलगुजेंच वाजवीत बसल्यासारखा दिसत होता, मोठ्या मोठ्या घोर सर्पांच्या योगाने तो सुस्कारे टाकत असल्याचा भास होत होता. दंब पडल्यामुळे गंभीर झालेल्या दन्या पाहून तो ध्यानस्थ बसल्यासारखा दिसत होता. मेघाच्या पाड्याप्रमाणे असलेल्या भोवतालच्या लहानलहान टेकड्या या जशा काही त्यान्यावरून चालून जाण्यासच प्रवृत्त झाल्या आहेत, असे दिसत होतें, मेघपदलांनी युक्त असलेल्या शिखराच्या योगाने तो पर्वत आकाशामध्ये जांभयाच देत असत-सा सारखा दिसत होता, शिखरामुळे तो नाना प्रकारानी गजबजलेला होता अनेक दन्यांनी त्याला शोभा आलेली होती. साल, ताल, कर्ण आणि वंश या असंख्य बुझानी तो गच्च भरून गेलेला होता, त्याचेवर पसरलेल्या पुष्पयुक्त लतांमुळे तो वर चादवे पसरून झुंगारल्यासारखा दिसत होता (२९-३४)

नानाप्रभारच्या मृगगणांनी तो गजबूज गेलेला होता, धातूंच्या खावानी तो भूषित झालेला होता, अनेक जलप्रवाह त्यान्यावरून वहात होते. दगडांच्या राशींची त्याच्यावर अगदी खेचाखेच झालेली होती, महर्षि, यक्ष, गंधर्व, किन्नर आणि उरग यांनी त्याचा आध्रय घेतलेला होता; लता व वृक्ष यांची त्यावर गर्द उडालेली होती, मिह त्याच्या गुहाचा आध्रय घेऊन रहात होते, व्याघ्र

आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः	३७
रामदर्शनशीघ्रेण ग्रहपेणामिचोदितः ।	
तेन पादतलक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु	३८
सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ।	
स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः	३९
दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयेल्लवणाम्भसः ।	
अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः	४०
दृष्ट्वा सागरं भीमं भीमोरगनिपेक्षितम् ।	
स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः	४१
प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरा दिशम् ।	
स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः	४२
ररास विविधैर्भूतेः प्राचिशद्वसुधातलम् ।	
कम्पमानेश्च शिखरेः पतट्टिरपि च दुर्मैः	४३

स्थापदानी तो भरलेला होता आणि मधुर मुलें व फलें असलेले वृक्ष त्यावर होते अशा प्रकारच्या त्या अरिष्ट पर्वतावर तो वायुपुत्र वनरश्रेष्ठ हनुमान् जाऊन बसला, कारण रामदर्शन होणार, म्हणून त्याला अतिशय हर्ष झाला असून, त्यामुळे त्याला जास्तीच उत्साह आला होता तो हनुमान् पर्वतावर चालू लागला, तेव्हा त्या पर्वताच्या रमणीय शिखरावरील ज्या ज्या शिलावर त्याचे पाय पडले, त्या त्या शिलाचा मोठा आवाज होऊन त्या अगदी पाठ होईपर्यंत पुढून गेल्या याप्रमाणे त्या पर्वतराजावर आरुढ झाल्यानंतर महाकपि हनुमानाने आपले शरार जास्तच फुगवले समुद्राच्या दक्षिण तीरापासून निघून उत्तर तीराला येण्याच्या उद्देशाने तो वायुपुत्र वार पर्वतावर आरुढ झाला, तेव्हा भयंकर सर्पांचे आश्रयस्थान असलेला प्रचंड सागर त्याच्या हाती पडला नंतर आकाशामध्य शिरणाच्या वायुप्रमाणे तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् दक्षिण दिशेपासून निघून उत्तर दिशेस गेला याप्रमाणे त्या वनराने त्या वायुच पर्वताला चिरडले असताना तेथल्या नाना प्रकारच्या प्राण्यांच्या दारें तो अश्वेद वरू लागला आणि भूतलामध्ये जाऊन त्या प्राण्या, त्याचप्रमाणे वरू

तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ।	
निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रायुधहता इव	४४
कन्दरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ।	
सिंहानां निनदो भोमो नभो भिन्दन्हि शुश्रुवे	४५
प्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतमूषणाः ।	
विद्याधर्यः समुत्पेतु सहसा धरणीधरात्	४६
अतिप्रमाणा यलिनो दीप्तजिह्वा महाविपाः ।	
विपीडितशिरोध्रीचा व्यवेष्टन्त महाहय-	४७
किनरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा ।	
पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः	४८
स च भूमिधरः धीमान्यलिना तेन पीडितः ।	
सधृक्षशिखरोदमः प्रविवेश रसातलम्	४९
दशयोजनविस्तारलिशद्योजनमुच्छ्रितः ।	
धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः	५०

शिखरें कापू लागली आणि वृक्ष कोसकून पडू लागले (३५—४३)

त्या हुनुमानाच्या माण्याच्या धक्क्याने उपटले गेलेले प्रफुल्लित वृक्ष इंद्राच्या वज्राच्या तडाख्या बसल्यासारखे कडाकड मोडून भूमीवर पडले दव्यातून राहिले त्या महाबलाच्या सिंहाना त्रास होऊं लागल्यामुळे त्याची आकाशा हुनुमुन सोडणारी भुंकर गर्जन कानी येऊं लागली. मन त्रस्त झाल्यामुळे ज्याची वज्र अस्तान्वस्त होऊन अंगावरील भूषणाचाही गोंधळ उडून गेलेला आहे. अशा विद्याधरानिया एकाएकी पर्वतावरून खाली पडल्या (४४-४६)

शरिराने फारच मोठे, बलाढ्य व प्रदीप्त जिह्वा आणि जालीम विष असलेले प्रचंड सर्प मस्तक व मान चेपल्यामुळे वेदोळीं पारुं लागले. किन्नर, उरग, गंधर्व, यक्ष आणि विद्याधर हे चुरहून गेलेला तो श्रेष्ठ पर्वत सोडून आकाशात निघून गेले आणि वृक्ष व शिखरें यांनी उन्नत असलेल्या तो भव्य पर्वत त्या बलाच्या वानरामुळे चेपला जाऊन खाली खोल रसातळात गेला साराश, चाळीस कोस रुंद, एकशेवीस कोस उंच असलेला तो पर्वत जमीनदोस्त होऊन गेला

स लिलहयिषुर्भूमिं सलिलं लवणार्णवम् ।

कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पतात नमो हरिः ५१

इत्यापें श्रोम० वाल्मी० आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्षष्ठांशः सर्गः ॥५६॥ [२३२०]

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।

भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् १

सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।

तिप्यध्रयणकादम्यमभ्रशैवलशाद्वलम् २

पुनर्वसुमहार्मीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ।

ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ३

घातसंघातजालोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ।

हनुमानपरिधान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ४

अणि नंतर उवाच्या लाटा तीरावर तडाके मारीत आहेत, असा तो भयंकर सागर उलंघून जाण्याकरिता त्या वानराने आकाशमध्ये उड्डाण केले (४२-५१)

याप्रमाणे महाभुजिवाल्मीकिप्रणीत धीमश्रमावणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दरकाण्डांपैरी छप्पन्नावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५६ ॥

पंख असलेल्या पर्वताप्रमाणे असलेल्या त्या महावेगवान् हनुमानाने उड्डाण करून आकाशरूपी समुद्रामध्ये पोहण्यास आरंभ केला. त्या सागरातील भुजंग, यक्ष आणि गंधर्व ही उमललेली कमले होती, ती आस्यक्षरूपी शुभ सागरचंद्ररूपी श्वेत कमलें आणि सूर्यरूपी कारंडवपक्षी यांनी युक्त असल्यामुळे रमण्य व दिसत होता. पुष्प आणि भ्रवण नावाची नक्षत्रे हीच त्याच्यातील षट्के होती, मेघ हेंच त्यातील शेवळे व हिरवे गक्त होतें, पुनर्वसु-नक्षत्राचे तारे हे त्यातील मोठे मन्त्र होते व मंगळ हाच त्यातील मोठा नरु होता, ऐरावत हाच त्याच्यातील महागज होता; स्वाती नक्षत्ररूपी हंसचा तेथे विलास चाललेला होता. त्यातील वाघटकीचे समुदाय या लाटा होत्या अणि चंद्रकिरणें हेंच त्यातील उदक होतें. अशा प्रकारच्या आकाशरूपी सागरामध्ये हनुमान् दम न घेता एक सारखा पोहूं लागला (१-४)

ध्रुवमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ।	
हरश्चिव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम्	५
अपारमपरिश्चान्तश्चाम्बुधिं समगाहत ।	
हनूमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति	६
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जुष्टकानि च ।	
हरितारुणवर्णानि महाभाणि चकाशिरे	७
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनःपुनः ।	
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते	८
विविधाभ्रघनापघ्नगोचरो घषलाम्बरः ।	
दृश्यादृश्यतनुर्वारस्तथा चन्द्रायतेऽभ्यरे	९
ताक्ष्यायमाणो गगने स वभौ वायुनन्दनः	१०
दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनःपुनः ।	
मदनादेन महता मेघस्वनमहास्वनः	११

आकाश गिह्नन टाकीत आहे की काय, ताराधिपते चंद्राला नखानी ओरव-
 चीतच आहे की काय आणि सूर्यमंडळ व नक्षत्रे या सर्वांसुद्धा आकृश हरणच
 करीत आहे की काय, असे भासवणारा तो हनुमान् न दमता त्या अपार समुद्राचे
 लहधन करूं लागला. तो हनुमान्, मेघपटलाना ओटीतच की काय, जाऊं लागला
 असता, पाडरे, तांबूस, निळे, लाल, हिरवे आणि अरुण वर्णाचे मोठे मोठे मेघ
 त्याच्या मागेमाग ओटले जात आहेत, असे दिसूं लागले. उग्राण करीत पुढे
 चालला, तेव्हा वारंवार अभ्रपटलामध्ये प्रवेश करीत असलेला व त्यातून बाहेर
 पडत असलेला तो हनुमान् प्रकाशयुक्त व प्रकाशरहित होणाऱ्या चंद्राप्रमाणे
 दिसूं लागला. नाना प्रकारच्या मेघावलींतून जात असच्यामुळे आणि त्या वीर
 हनुमानाने शुभ्र वस्त्र परिधान केले असच्यामुळे, वारंवार दृश्य व अदृश्य होत
 असलेला तो वीर आकाशामध्ये चंद्रासारखा दिसूं लागला. तो वायुपुत्र हनुमान्
 आकाशामध्ये गह्वरसारखा भस्मू लागला. मेघसमुद्राय वारंवार भेदन टाकणारा
 आणि पुनरपि त्यातून बाहेर पडत असलेला व मेघाप्रमाणे गंभीर स्वर असलेला
 हनुमान् उच्च स्वरांनी गर्जना करीत करीत चालला. (५-११)

प्रचरात्राक्षसान्द्रत्या नाम विश्राव्य चात्मनः ।	
आकुलां नगरां कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम्	१०
अर्दयित्वा महावीरान्वेदेहीमभिवाद्य च ।	
आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम्	१३
पर्वतेन्द्रं सुनामं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ।	
ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत्	१४
स किञ्चिदारात्संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ।	
महेन्द्रमेघसंकाशो ननाद स महारुपिः	१५
स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ।	
नदन्नादेन महता मेघस्यनमहास्यनः	१६
स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ।	
ननाद सुमहानादं लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत्	१७
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरिते पथि ।	
फलतीक्ष्णस्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम्	१८

अशा रीताने लंकेतील बलाढ्य राक्षसांचा वध करून, आपलें नाव गाजवून, त्या नगरांत सर्वांची दाणादाण उडवून देऊन, रावणाला भीति उत्पन्न करून, मोठ्या वीर योद्ध्यांना पीडा देऊन आणि सीतेला अभिषेक करून, तो महा-
तेजस्वी हनुमान् परत सागराच्या मध्यभागी आला मंतर त्या पर्वतराज वसुनाथ
मैनाकाला स्पर्श करून, तो वीर्यवान् व महावेगवान् हनुमान् धनुष्याचे दोरी-
षामून सुटलेल्या नाराच बाणाप्रमाणे वेगाने पुढे चालता झाला त्या इंद्रमेघतुल्य
महाकपीने प्रथमतः थोडा जवळ आल्यावर, त्या महापर्वताला पाहून मोठी
गर्जना केली व उच्च स्वरांनी गर्जना करता करता मेघतुल्य गंभीर स्वर असलेल्या
हनुमानाने आपल्या भोवतालच्या दशादिना दणाणून टाकल्या (१२-१६)

याप्रमाणे सुहृदांचें दर्शन घेण्याविषयी उत्सुक झालेला तो हनुमान्, त्या
प्रदेशावर येताक्षणी उच्च स्वरांनी गर्जना करून आपलें पुच्छ हालवूं लागला.
अशा रीतने गरुडाने स्वीकारलेल्या आकाशमार्गाने जात असता तो गर्जना करूं
लागला व त्याच्या गर्जनेने सूर्यमंडलामुदा सर्व आकाश विदीर्णच होत आहे

ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ।	
पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ।	१९
महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निःस्वनम् ।	
शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ।	२०
ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ।	
धानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यानिनदोपमम् ।	२१
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ।	
बभूवुस्तसुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।	२२
जाम्बवान्स हरिध्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ।	
उपामन्य हरोन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।	२३
सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनुमान्नात्र संशयः ।	
न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवविधो भवेत् ।	२४
तस्य बाहूस्वेगं च निनादं च महात्मनः ।	
निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्यतस्ततः ।	२५
ते नगाग्रान्नगाग्रानि शिखराच्छिखराणि च ।	

की काय, अमा भास होऊ लागला. पूर्वी जे महाबलाक्य व शूर वानर वायुपुत्र ची मार्गप्रतीक्षा करीत समुद्राच्या उत्तरीतीरावर बसले होते, त्या ठिकाणी त्यांना वयूसह होणाऱ्या महामेघाच्या गर्जनेप्रमाणे प्रचंड वेगाचा हनुमानाचा सिंहनाद ऐकू गेला. प्रथमतः सर्वही निराश होऊन बसलेले ते वानर गर्जना करणाऱ्या वानराधिपति हनुमानाचा मेघसारखा गर्भर सिंहनाद ऐकतांच अर्पत्या बाधक-सा भेटल्यास सर्व जण सर्वतोपरी उत्सुक झाले आणि ज्याच्या ममाला अतिशय इर्ष झालेला आहे, असा तो वानरप्रेष्ठ जाबवान् सर्व वानरांना हाक मारून म्हणाला- (१७-२३)

“ हा हनुमान् सर्वस्वी कार्य सिद्ध करून आला आहे, यात संशय नाही कारण, कार्यसिद्ध झाल्याशिवाय अशा प्रकारचा सिंहनाद त्याचेकडून होण्यास संभव नाही ” जाबवानाने हें सांगितल्यानंतर त्या महात्म्या हनुमानाच्या हाट पायाचा वेग व सिंहनाद लक्षात आणून ते वानर आनंदित होऊन इकडे तिकडे

प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षुः	२६
ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः ।	
वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः	२७
गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ।	
एवं जगर्ज चलवान्हनूमान्मारुतात्मजः	२८
तमश्रवणसंक्राशमापतन्तं महारुपिम् ।	
दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा	२९
ततस्तु वेगचान्धीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः ।	
निपपात गिरेस्तस्य शिरसि पादपाकुले	३०
हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्गटे ।	
छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात घरणीधरः	३१
ततस्ते प्रीतिमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ।	
हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे	३२
परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ।	

उज्ज्या मारु लागले हनुमानांना पाहण्याकरिता उत्सुक झालेले ते वानर आनंदाने या वृक्षाचे शेंड्यावरून त्या वृक्षाचे शेंड्यावर आणि या पर्वतशिखरावरून दुमन्या पर्वतशिखरावर उड्या मारु लागले नंतर आनंदित होऊन वृक्षाचे शेंड्यावरील शान्ता धरून राहिलेले ते वानर आपली भटक वस्त्रे हालवू लागले (२४-२७)

इतक्यात पर्वताच्या गुहेमध्ये लीन होऊन फिरणारा वायु ज्याप्रमाणे गर्जना करतो, त्याप्रमाणे वायुपुत्र बलश्र्व हनुमान गर्जना करू लागला आणि अतिशय उच्च असलेल्या व मेघपटलाप्रमाणे येत असलेल्या त्या महाकपीला पाहून, ते सर्व वानर हात जोडून उभे राहिले इतक्यात अरिष्ट पर्वतापसून निघालेला तो पर्वतप्राय, वेगवान्, वीर हनुमान वानर त्या वृक्षानी गजबजलेल्या महेंद्रपर्वताच्या शिखरावर येऊन धडकला. साराश, दर्शने वित्त उचंबळत असलेला तो हनुमान् जलप्रवाहानी युक्त अशा रम्य पर्वतशिखरावर पक्ष नुटलेल्या पर्वताप्रमाणे अवाधातून पडला. तेव्हा मनमये प्रमत्त झालेले ते सर्वही वानरश्रेष्ठ महाम्या हनुमानाभोवतीं गराडा देऊन उभे राहिले. (२८-३२)

प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन्	३३
उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ।	
प्रत्यर्चयन्हरिश्चेष्टं हरयो मारुतात्मजम्	३४
विनेदुर्मुदिताः केचित्केचित्किलकिला तथा ।	
दृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्चानरर्पभाः	३५
हनुमांस्तु गुरुनृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ।	
कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः	३६
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ।	
दृष्टा देवीति यिकान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत्	३७
निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा धालिनः सुतम् ।	
रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा	३८
हनुमानग्रवोत्पृष्टस्तदा तान्वानरर्पमान् ।	
अशोकयनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा	३९
रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ।	

तात्पर्य, तो हनुमान तेथे आला तेव्हा त्याच्याभोवती अनंत आनंदित झालेले ते सर्वही वानर जमले आणि हर्षित मुद्रेने अंगदी त्याच्याजवळ येऊं लागले. नंतर नजराण्यादाखल मुळें व फळे आपण वायुपुत्र वानरभेष्ट हनुमानाचा त्या वानरांनी आदरसत्कार केला. काही जण आनंदित झाले, काही किलकिल शब्द करूं लागले आणि आनंदित झालेले काही वानरभेष्ट वृक्षाच्या शाखा घेऊन त्याच्याकडे आले नंतर त्या महामपि हनुमानाने जायवान्वर्णने शुद्ध व शुद्धतुल्य वानरांना आणि राजकुमार अंगदाला बंदन केलें व त्या उभय-
तानी त्या पूज्य वानराचा सत्कार केल्यावर आणि इतर वानरांनीही त्याला प्रसन्न केल्यावर त्या पराजमी हनुमानाने “देवी दृष्टीस पडली,” एवढें थोडक्या-
तच सांगून टाकिलें नंतर वाल्मिपुत्र अंगदाचा हात धरून तो हनुमान महें-
पर्वताच्या वनप्रदेशावर बसला. (३३-३८)

नंतर वानरांनी अथ केल्यावर तो त्या वानरभेष्टांना म्हणाला, “ती जनक-
वन्धा सीता अशोकवनामध्ये बसलेली अशी माझा दृष्टीस पडली. त्या निर्दोष

एकवेणीधरा वाला रामदर्शनलालसा	४०
उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ।	
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम्	४१
निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् ।	
क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः	४२
चञ्च किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ।	
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः ग्रहणाः कपिकुञ्जराः	४३
आयताश्चित्तदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविभ्यधुः ।	
अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम्	४४
आप्लुत्य गिरिदृक्केषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ।	
उक्तवान्यं हनूमन्तमद्भुतं तदाग्र्यात्	४५
सर्वेषां हरिर्वीराणां मध्ये धाञ्चमनुत्तमाम् ।	
सत्ये धीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते	४६

सतिच्या बंदोबस्ताला अतिभयकर राक्षसी अहेत तिची नुसती एक वेणी आहे आणि ती वाला रामदर्शनाकरिता उत्सुक झालेली आहे उपवास करून कष्टून ती अगदी थकली आहे, मलिन झालेली आहे आणि ती जटिल सीता दृष्ट झालेली आहे " परंतु " हर्षित पडली " हे महत्त्वान्या अर्थाचे अमृततुल्य शब्द मास्तीच्या मुखातून ऐकताच सर्वही वानर आनंदित झाले काही जण क्रीडा करू लागले, काही सामान्य शब्द करू लागले, काही महाबलाव्य वानर गर्जना करू लागले, काही जण किलकिल शब्द करू लागले, काही जण इतरांनी गर्जना केल्यावर, आपण त्याच्यावर ताण करण्याकरिता त्याहून मोठी गर्जना करू लागले आणि आनंदित व म्हणूनच पुच्छ वर उभाहून काही वानरश्रेष्ठ रोमांचयुक्त अशी आपली स्थूल व दीर्घ पुच्छे हलवू लागले, व काही वानर त्या उदार वानरश्रेष्ठ हनुमानाला पर्वतशिखरावर उग्राण करून आनंदाने स्पर्श करू लागले हे हनुमानाचे भाषण झाल्यानंतर, सर्व वानर-वीरामध्ये श्रेष्ठ असलेला अगद अनुपम वाणने त्याला म्हणाला " हे वानरा, धैर्य आणि पराक्रम यामध्ये तुम्ही बरोचनी करणारा कोणही नाही, कारण एका

यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ।

जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ४७

त्वत्प्रसादात्समेप्यामः सिद्धार्या राघवेण ह ।

अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ४८

दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ।

दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ४९

ततोऽद्भुतं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ।

परिवार्य प्रमुदिता भोजिरे विपुलाः शिलाः ५०

उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते ।

श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ५१

दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया राघवस्य च ।

तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ५२

तस्थौ तत्राद्भुतः श्रीमान्वानरैर्वहुभिर्वृतः ।

उपाख्यमानो विविधैर्दिधि देवपतिर्यथा ५३

उद्गणाबरोधर एवढा विस्तीर्णं सागर उल्लघन करून पुन परत आलास आणि म्हणूनच हे वानरधेरा, आम्हाला जीवदान देणारा असा, तूच एक आहेस तुम्हा कृपेमुळे आम्हाचे मनोरथ परिपूर्ण झाले असल्यामुळे रघुवशज रामाला अता आम्ही भेटून काय रे ही तुम्ही स्वामिभाक्ती ! काय हें तेज ! आणि काय हें धैर्य ! यशस्विनी रामपत्नी सीतादेवी तुम्हा दृष्टीस पडली, ही कार उत्तम गोष्ट झाली आता सुदैवाने ककुत्स्थकुलेपन्न राम सीतेच्या वियोगामुळे झालेल्या दुखाचा त्याग करील ” (३९-४९)

नंतर आनंदित झालेले वानर, अगद, हनुमान् व जांबवान् यांना गराडा देऊन तेथील मोठ्या मोठ्या शिलावर बसले तात्पर्य, समुद्राचे उल्लघन हनुमाने पसं केले आणि लका, सीता व राघव ही त्याच्या कशी दृष्टी पडली, हें ऐकण्या- करिता त्या महेंद्रपर्वनाच्या विस्तीर्ण शिलावर, हनुमानाच्या मुराखडे पहात पहात, ते सर्वही वानर हान खेडून बसले. यांना प्रकारचे देव ज्याच्या श्रुतीत दत्तर आहेत, असा देवराज इद्र ज्याप्रमाणे स्तर्गामध्ये वगते, त्याप्रमाणे अनरु वन-

हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदनद्वयाहुना ।

मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महर्षिघराग्रं ज्वलितं श्रियामवत् ५४

इत्यार्षे श्रीमद्र० बान्मीबीज आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपदांशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपदांशः सर्गः ।

[२३७४]

ततस्तस्य गिरेः दृष्टं महेन्द्रस्य महाबलाः ।

हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुस्तमाम् १

प्रीतिमत्सुपविष्टेषु घानरेषु महात्मसु ।

तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महारूपिम् २

जाम्बवान्कार्यपुत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ।

कथं दृष्ट्वा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ३

तस्यां चापि कथं धृतः भूरकर्मा दशाननः ।

तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रगृहि त्वं महाकपे ४

संमार्गिता कथं देवी किं च सा प्रत्यभापत ।

धृतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ५

रानी परिवेष्टित असलेल। श्रीमान् धगड तेथे बसला आणि याप्रमाणे कीर्तिमान् हनुमान् व दट्टण बहुभूषणें हातामध्ये घातलेल। यशस्वी अगद हे आनदाने त्या पर्वताच्या शिखरावर बसले, तेव्हा तें अशुभ पर्वताशिखर त्याच्या कातीन तेजस्वी दिसू लागलें (५०-५४)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिनाव्यांतील सुन्दर-काण्डांर्षशी सप्तावश वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५७ ॥

नंतर त्या महदपर्वताच्या शिखरावर एकत्र जुळलेले ते हनुमान् बर्गरे महा-बलाध्य वानर अत्यंत आनंदित झाले याप्रमाणे ते महाम वानर आनदाने तेथे बसले असता, दृष्टिपत झालेला जाववान् त्या मशकपि वायुपुत्र हनुमानाला हाता घेनलेल्या कार्याविषयीचा वृत्तांत विचारू लागला तो म्हणाला, “ हे हनुमाना, सीतादेवी तुझ्या कर्त्री दृष्टिं स पटली ? ती तेथे कत्री कथ आहे ? आणि ति-याशी तो भूरकर्मा रावण कथा वाचण अहे ? ही सर्व माहिती, हे महकपे, तू अम्हाला खरा खरी सांग न देवी भीतेचा तू गोप कथा ल विलान ? आणि ती तुला नाय

यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मयान् ।
 रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ६
 स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृतनूरुहः ।
 नमस्यञ्जिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभापत ७
 प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्समाप्लुतः ।
 उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ८
 गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ।
 काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ९
 स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ।
 उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगमुत्तमम् १०
 कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ।
 प्रहृतस्य मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ११
 शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ।

म्हणाली ' हॅही तू आम्हाला सांग म्हणजे खरा काय ठातात आहे, तो आम्हाला
 समजला म्हणजे पुढे काय करावयाचें, याबा निश्चय करता येईल. शिबय, तेथे
 गेल्यावर स्वतः संवधाने आम्ही रामाला काय सांगायलाचें आणि काय पुनः
 ठेवावयाचें, हॅही तू आम्हाला स्पष्ट सांग " (१-६)

याप्रमाणे जावव नाने विचारिलें असतां, हर्षाने ज्याच्या अगावर रोमांच
 उठले आहेत असा तो हनुमन्, सीतादेवांला मस्तकाने प्रणाम करून, त्या वान
 राना म्हणाला, " सागराच्या दक्षिण तीरास जाण्याचा उद्देश मनात धरून मा
 स्वस्थ चितने तुमच्या समक्षच महेंद्रपर्वनाच्या शिखरावरून उग्राण घेलें जाता
 जाता प्रथमतः गला एक घोर विघ्नच आल्यासारखें वाटलें, कारण एक सुवर्णाचें
 मनोहर दिव्य शिखर माझ्या दृष्टी पडलें, (७-९)

तेव्हा मधल्या मर्ग वाडवून राहिलेला तो पर्वत एक विघ्नच आहे, असें मला
 वाटलें नंतर त्या उत्कृष्ट व दिव्य सुवर्णपर्वत समीप गेल्यावर तो फोडून टाकाव,
 असा मी मनामध्ये निश्चय केला आणि एक पुच्छाचा तडाखही त्याला दिलो
 तेव्हा त्या महापर्वताच्या एका सूर्यासारख्या तेजस्वी शिखराचे ह्जारो तुफाने

व्यवसायं च तं युद्धं स होवाच महागिरिः	१०
पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ।	
पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिभ्यनः	१३
मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ।	
पक्षवन्तः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः	१४
छन्दतः पृथिवीं चेरुर्वाघमानाः समन्ततः ।	
श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः	१५
यज्ञेण भगवान्पक्षी चिच्छेदैषां सहस्रशः ।	
अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तत्र पित्रा महात्मना	१६
मारुतेन तदा धत्स प्रक्षिप्तो वरुणालये ।	
राघवस्य मया साहो वर्तितव्यमरिन्दम	१७
रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ।	
एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः	१८
कार्यमावेद्य च गिरिरुद्धतं वै मनो मम ।	
तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना	१९

ज्ञाते हा माता पराक्रम पाहून तो महापर्वत मधुरवर्णाने मझ्या मनाला आल्हाद देण्यासाठी म्हणाला, “ हे पुत्रा, ” मी वायूचा भिन्न अवस्थामुळे तुम्हा ज्ञाता आहे, असे तू समज मी मैनाक वा नावने प्रसिद्ध अमून, य महासगराम ये वास्तव्य करीत असतो. पूर्वी श्रेष्ठ पर्वताना पक्ष होता अणि ते आपल्या इच्छेप्रमाणे पृथ्वीवर संचार करीत असत व संचार करता करता त्यांचे मार्गात जे काही येईल, त्याला पीडा देत असत. हे पर्वताचे वर्तन पाहून पाकशासन भगवान् महेंद्राने नज्जाने त्याच्या गम्याचे हजारो तुकडे केले या वेळी तुझ्या महात्म्या पित्राने ईशपासून माझी मुक्ती केली (१०-१६)

हे व सा, वायूने त्या वेळी मला सगराम ये उचळून घेऊन दिले यामाठी हे अनुदमना, रघुवंशज रामाला मी सहज केले पाहिले, कारण राम धर्मनिष्ठा-मध्ये श्रेष्ठ आहे आणि महेंद्रासारखाच त्याचा पराक्रम आहे हे त्या महात्म्या मैनाकाने आपण ऐकून व त्या पर्वताचा उद्देश जाणून, माझ्या मनाला धीर आला

स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ।
 शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ २०
 उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः ।
 ततोऽहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि २१
 ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ।
 समुद्रमध्ये सा देवी यच्चनं चेदमब्रवीत् २२
 मम भक्ष्यः यदिष्टस्त्वममरैर्हरिस्ततम ।
 ततस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः २३
 एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
 विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदरियन् २४
 रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ।
 लक्ष्मणेन सह आत्रा सीतया च परन्तपः २५
 तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ।
 तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् २६

आणि मंतर त्या महाय्या मैनवाने नला जाण्याची आज्ञा दिली. अशा वेला-
 क्षणी मोठे मनुष्यरूप धारण केलेला तो महापर्वत पुनः पद्मानरूप घेऊन, समु-
 द्रमध्ये गुप्त झाला (१७-२०)

नंतर अपला वेग पराकाष्ठेने वाटवून, मी अवशिष्ट राहिलेला मार्ग उलटून वरु-
 ल्यालो, त्या वेगाने जातांना बराच वेळपर्यंत त्याच प्रकारचे मार्गादून गेलो.
 नंतर नागमाता देवी सुरसा समुद्रमध्ये माझ्या दृष्टी पडली व ती देशी मक-
 म्हणाली, “ हे वनरभ्रष्ट, देवांनी तुला माझे भक्ष्य ठरविले आहे. यासाठी मी
 तुला भक्षण करतों, कारण देवानाच तुम्ही माझ्यासाठी अशा योजना केलेले
 आहे ” याप्रमाणे सुरसेने सांगितले, तेव्हा मी हात जोडून नम्रपणे उभा राहिते-
 नक्षे मुख निस्तेज झाले आणि मी तिला म्हणलों. (२१-२४)

“दशरथपुत्र, शत्रुतपन, श्रमान् राम, आता लक्ष्मण व सीता यांसह वंडा-
 रण्यामध्ये आला असताना दुरात्म्या रावणाने त्याची भाद्री सीता हरण करून
 नेली आहे आणि रामच्या अज्ञेयत्व तिच्याकडे दून या नादाने मी जन नरे

कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति ।	
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाङ्घ्रिप्रकारिणम्	३७
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ।	
एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी	३८
भग्नवीणातिवर्तेत कश्चिदेष चरो मम ।	
एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः	३९
ततोऽर्धगुणविस्तारो यमूचाहं क्षणेन तु ।	
मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु सुखं तया	४०
तद् दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं ह्रस्वं श्चकरवं पुनः ।	
तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठसंमितः	४१
अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणान् ।	
अव्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः	४२
अर्थसिद्धौ हरिध्रेष्ट गच्छ सौम्य यथासुप्तम् ।	
समानप च धेदेहौ राघवेण महात्मना	४३

यावाटी हा प्रदेश जर रामाच्या आज्ञेतील नमेल, तर तूं त्याला साहाय्य कर
अथवा तमें नमेल, तर गतिचा शोध लावून आणि तों वृत्तांत निवेदन करण्या-
करिता पापाग्रामून परावृत्त असलेल्या रामाची भेट घेऊन मी पुनः तुझ्या मुखा
जाण्यासाठी परत येईन; हे मी तुला शनिजापूर्वक मग्य सांगतो. " याप्रमाणे
मी तिला सांगितलें असताना, दन्तेप्रमाणे रूप धारण करणारी ती सुरमा मला
म्हणाली, " मला प्राप्त झालेला हा बर निष्फल करण्दास खेणीही समर्थ
नहीं. " याप्रमाणे गुरुरेने मला सांगितलें, तेव्हा मी वद्दा योजने वंच आणि
पाच योजने रेंद क्षमा एका क्षणमध्ये विचारलं खली; परंतु माझ्याहंपेक्षा निने
धावला मोठा जयघात जास्त मोठा केला, तेव्हा तो आ पसरलेला पाहून, मी पुनः
अन्येन लहान रूप घेतलें आणि तक्षणीच अगदी आगट्याएवढा लहान
झालों. (२५-३३)

नंतर राघव निध्या मुद्यामध्ये प्रवेग करून, मी तक्षणीच वडेर पडलों, नंतर
आपले स्वामात्रिक रूप धारण करून, ती सुरमा देवी मला म्हणाली, " हे विनय-

सुखी भव महाबाहो भीतासि तव वानर ।
 ततोऽहं साधुसाध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ३४
 ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा ।
 छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन ३५
 सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ।
 न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः ३६
 अथ मे बुद्धिस्तपन्ना किंनाम गमने मम ।
 ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ३७
 अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा ।
 तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ३८
 प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया ।
 अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ३९
 कासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेत्सितः ।

संपन्न वानरश्रेष्ठा, कार्यसिद्धीकरिता तूं खुशाल जा आणि महात्म्या राघवाकडे
 सीतेला घेऊन ये हे महापराक्रमी वानरा, तूं सुखी हो, मी सुज्वर प्रसन्न झालें
 आहे ” तदनंतर “ शाबास, शाबास ” म्हणून सर्व प्राण्यांनी माझी प्रशंसा केली
 यानंतर विस्तीर्ण अंतरिक्षामध्ये मी गरुडाप्रमाणे उडण केलें, तोंच छायेच्या
 योगाने मला कोणीतरी आकर्षण केलें, परंतु मला कोण आकर्षण करीत आहे,
 हें मात्र काहीच दिसना. माझी गति नहीशी झाल्यामुळे मी दशदिशा पाहूं
 लागलों, तथापि, ज्या कारणामुळे माझी गति कुंठित झाली होती, तें काहीच
 माझ्या दृष्टीस पडेना हें पाहून मी मनामध्ये म्हणालों, “ अरे, आकाशामध्ये
 अशा प्रकारचें मोठें विघ्न उत्पन्न झालें आहे आणि विघ्न उत्पन्न करणाराचें प्रत्यक्ष
 रूप तर मला काहीच दिसत नाही, याचा अर्थ काय ? ” (३२-३७)

अशा प्रकारें काळजी करीत आहे, तोंच अधोभागी माझी दृष्टि गेली, व
 उदकामध्ये वास्तव्य करणारी एक भयंकर राक्षसी मी पाहिली तेव्हा ती भयंकर
 राक्षसी हास्यपूर्वक उच्च स्वराने, निधेष्ट परंतु निर्भय असलेल्या मला, अनुभ
 शब्दानों म्हणाली, ‘हे धर्दिगणा, तूं आता कोठे जाणार रे ? मला भूक लागलेली

भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम्	४०
वाढमित्येव तां वार्षां प्रत्यगृह्णामहं ततः ।	
आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम्	४१
नस्याश्वास्यं महद्ग्रीमं वर्धते मम भक्षणे ।	
न तु मां सा नु बुबुधे मम वा विवृतं कृतम्	४२
ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ।	
तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्थलम्	४३
सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लघणाम्भसि ।	
मया पर्यतसंकाशा निकृन्तहृदया सती	४४
शृणोमि खगतानां च वाचः सौम्या महात्मनाम् ।	
राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता	४५
तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्मायिकं स्मरन् ।	
गत्वा च महदध्यानं पश्यामि नगमण्डितम्	४६
दक्षिणं तीरमुदधेलङ्गा यत्र गता पुरी ।	

असून, तूं माझें भक्ष्यच ठरलें गेलें आहेस. आता पुष्कळ वेळपर्यंत मी कांही खावेलें नसल्यामुळे हा माझा देह तूं तृप्त कर. ” (३८-४०)

यावर “ ठीक आहे, ” असें म्हणून, मी तिच्या म्हणण्याला मान दिला आणि तिच्या मुखापेक्षाही आपलें दारीर मोठें केलें; परंतु मला भक्षण करण्याकरिता तिचेंही भयंकर मुख फारच वाढें लागलें. तथापि, तिने मला अंळविलें नाही व तिच्यापासून मला काही इज्जही झाली नाही. नंतर आपलें विशाल रूप एका निमिषात मी संकुचित केलें आणि तिचें हृदय घेऊनच आशशामध्ये उडणें केलें. तेव्हा मी तिचें हृदय तोडून नेण्यामुळे ती पर्वतप्राय भयंकर राक्षसी हातपाय आपणित समुद्रामध्ये पडली. हें झाल्याबरोबर “ भयंकर सिंहिका राक्षसीचा हनुमानाने तडमगडकी वध करून टाकिला ” असे अंतरिक्षामध्ये संचार करणाऱ्या महात्म्यांचे सौम्य शब्द माझ्या कानों आले. (४१-४२)

याप्रमाणे सिंहिकेचा वध केल्यावर आपल्या कार्याला विलंब होत आहे, हें मनांत आणून मी यराच रस्ता उद्गंघून गेलों व पर्वताने मंडित असें समुद्राचें दक्षिण तीर

भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे	६०
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्ये कृतनिश्चया ।	
कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया	६१
तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।	
तत्रैव शिशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः	६२
ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ।	
शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने	६३
ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यसहरम् ।	
अहं च शिशपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः	६४
ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ।	
तं देशमनुसंप्राप्तो यत्र सीताभवतिस्थिता	६५
त दृष्ट्वाथ वरारोहा सोता रक्षोगणेश्वरम् ।	
संकुच्योरुस्तनौ पानौ ग्राह्यभ्यां परिरभ्य च	६६

जुसती एकच वेणी बाधलेली होती, ता भूमीवर शयन करीत होती दिवाळा आला असता निस्तेज होण-या कमलनाप्रमाणे तिचें शरीर निस्तेज झालेलें होतें आणि रावणामुळे तिचें सुख नाहासें झालें अस याकारणाने, ती मनातून मरण्याविषयीचा निश्चय करून बसली होती अशा दोन अवस्थेमध्ये असलेल्या त्या मृगदयना सत्तेजवळ मा ताबडतोब गेलीं आणि तशा प्रकारची तीं स्त्री म्हणजे यशस्विनी राजपत्नी, साता आहे हे पाहून तसाच अवलोकन करीत करीत मा त्या शिशवीच्या वृक्षावर बसलों (५७ १२)

तीं इतक्यात कमरपट्टा व तोरढ्या यांचा ध्वनि समिश्रित झालेला अतिच प्रचंड हलहला शब्द, रावणाच्या बाड्याजवळ मला ऐकू आला तेव्हा मी अत्यंत उद्विग्न झालों व आपलें स्वरूप सूक्ष्म केलें आणि त्या शिशपावृक्षावर पानानी गजवजून गेलेल्या एका भगात पक्ष्याप्रमाणे मा दहून बसलों नंतर ज्या ठिकाणा सीता होती, तेथे आपल्या स्त्रियासह तो महाबलाटण रावण अला तो राक्षसगणाधिपति रावण आ-याचें समजताक्षणी, सुदरी सीतेने आपले पाय बघा-या आत सावरून घेतले आणि एष्ट रस्तान बाहना भगदी शकून टाकिले नंतर अतिशय

चित्रस्तां परमोद्विष्टां वीक्षमाणामितस्ततः ।	
घ्राणं कंचिदपश्यन्तीं चेषमानां तपस्विनीम् ।	६७
तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ।	
अवाफिशराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ।	६८
यदि चेत्त्वं तु मां दर्पाग्राभिनन्दसि गर्विते ।	
हिमासानन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ।	६९
पतच्छ्रुत्वा घचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ।	
उवाच परमकुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ।	७०
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ।	
इक्ष्वाकुर्घशनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ।	७१
अघाच्यं घटतो जिह्वा कथं न पतिता तव ।	
किंस्विद्वीर्यं तवानार्यं यो मां भर्तुरसंनिधौ ।	७२
अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ।	
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ।	७३

प्रस्त व अत्यत उद्विष्ट होऊन इकडेतिडके पडात असलेल्या आणि राक्षण परपारा जवळ कोणी दृष्टी पडत नसवामुळे धरधर कापत असलेल्या त्या अत्यंत दुःखी, तपस्विनी सीतेला मन खाली घालून प्रणिपातपूर्वक रावण म्हणाला, “ माझ्या म्हणण्याला बहुमन दे हे गर्विष्ठ सीते, गर्वाने जर तूं माझे म्हणणे मान्य केले नाहीस, तर मग माझे दोन महिन्यांनंतर मी तुझे रक्त प्राशन करीन. ” (६३-६९)

त्या दुरात्म्या रावणाचे हे वाद ऐकून, अत्यंत क्रुद्ध झालेली साता अगदी सौम्य वाचतात त्याला म्हणाली, “ हे राक्षसाधमा, अतुल्य तेजस्वी रामाच्या भार्येशी आणि इक्ष्वाकुवंशाधिपति दशरथाच्या स्नुषेशी असे अनुष्मरणीय वाद उच्चारित असताना तुझी जिह्वा कशी रे झडून पडली नाही ! हे दुष्टा, हे पाण्या, माझा भर्ता सनिध नसताना, त्या महात्म्याच्या दृष्टी न पडता, तूं मला लबाडीने हरण करून इडके घेऊन आला आहेस, यात तुझा पुरुषार्थ तो काय ! तूं राम-च्या तोडीचा नाहीस, इतकेंच नव्हे तर, त्याचा दास होण्याचीही तुझी योग्यता

अजेयः सत्यवाक्शूरो रणश्लाघी च राघवः ।	
जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः	७४
जज्वाल सहसा कोपाचितास्थ इव पावकः ।	
विवृत्य नयने क्रूरे मुष्णिमुद्यम्य दक्षिणम्	७५
मैथिली हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ।	
स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः	७६
धरा मन्दोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ।	
उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनादितः	७७
सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ।	
मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी	७८
देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ।	
सार्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यसि	७९
ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ।	
उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः	८०
याते तस्मिन्दशमीवे राक्षस्यो विकृताननाः ।	

नाही युद्धकर्माविषयी विल्यात असलेला स बबकनी व शूर राम अजिंक्य आहे ।
याप्रमाणे जानकीने रावणाला अनुलक्षून असें रडोर भय घेतलें (७०-७४)

संतेचे हे शब्द ऐकून तो रावण चितेवरील अमीप्रमाणे एकाएकी कोधाने
जळफळू लागला आणि आपले क्रूर डोळे बटाळून व उजव्या हाताची मूठ उगारून
तो त्या संतेला मारण्यास धावला, तेव्हा त्याचे भोवतालच्या स्त्रियांनी हाहाकार
केला तेव्हा स्त्रियामधून त्या दुरात्म्याची मंदोदरी नामक श्रेष्ठ भार्या लग्नगतीने
उठली आणि तिने त्याला आवहून धरलें नंतर मदनाने व्याकुल झालेल्या
रावणाला ती मधुर वाणीने म्हणाली, " हे महेन्द्रतुल्य पराक्रमी नाथ, आपणाला
संतिशी काय कर्तव्य आहे ? आज आपण माझ्याशीं रममाण व्हा जानकी काही
माझ्यापेक्षा अधिक नाही देव, गंधर्व आणि यक्ष यांच्या कन्याशीं, हे प्रभो,
आपण रममाण व्हा संतिशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे ? " (७५-७९)

इतकें झाल्यानंतर त्या महाबल दय रावणाला एकदम तेथून उठवून, स्वतः -

सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाम्यैः क्रूरैः सुदारुणैः	८१
तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ।	
गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम्	८२
चृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ।	
रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत्	८३
सतस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ।	
परिहृष्ट्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः	८४
तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ।	
विलप्य करुणं दीना प्रशुभोच सुदुःखिता	८५
तासां मध्यात्समुत्थाप्य त्रिजटा चाक्यमब्रवीत् ।	
आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामसितेक्षणाम्	८६
जनकस्यात्मजां साध्वीं स्नुषां दशरथस्य च ।	
भ्यम्रो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः	८७

न्या परीं घेऊन गेल्या. रावण निघून गेल्यानंतर अकाळविकाळ मुद्देच्या त्या राक्षसी सीतेचो क्रूर व अलंन भयंकर शब्दांनी निर्भर्त्सना करूं लागल्या; परंतु सीतेनं त्यांचें भयण कस्पटाप्रमाणे मानलें व त्यामुळे सीतेवरची त्यांची ती गर्जना फोल झाली. याप्रमाणे त्या मासभक्षक राक्षसस्त्रियांची गर्जना व तडकड व्यर्थ झालेली पाहून, त्यांनी सीतेने मरण्याविषयी वेल्लेला भयंकरनिधय रावणाला कळवला. नंतर हताश झालेल्या आणि म्हणूनच सीतेचें मन बळविण्याचा प्रयत्न सोडून दिलेल्या त्या सर्वही राक्षसी दमून गेल्यामुळे एकदम गाड निद्रिस्थ झाल्या. (८०-८४)

याप्रमाणे त्या गड निद्रिस्थ झाल्या, तेव्हा भर्त्याच्या हिताविषयी तत्पर अमलेली, अलंन दुःखित व दीन झालेली ती सीता करुण स्वरांने विलाप करून शोक करूं लागली. तेव्हा त्या राक्षसीमधून एक त्रिजटानमक राक्षसी उठली आणि त्या राक्षसीना म्हणाली, “ तुम्ही आता स्वतःलाच सत्वर खाऊन टाका; जनकाची कन्या आणि दशरथाची स्नुषा, जी ही कृष्णनयना साध्वी सीता, तिला तुम्ही भक्षण करूं शकणार नाही; कारण आज मला अंगावर काटा

रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ।	
अलमस्मान्परिघातुं राघवाद्राक्षसीगणम्	८८
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ।	
यदि ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते	८९
सा दुःखैर्विधिधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।	
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा	९०
अलमेषा परिघातुं राक्षस्यो महतो भयात् ।	
ततः सा ह्रीमती चाला भर्तुर्विजयहर्षिता	९१
अयोचद्यदि तत्तत्त्वं भवेयं शरणं हि वः ।	
तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम्	९२
चिन्तयामास पिश्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ।	
संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः	९३
इदयाकु कुलधंशन्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ।	

येनशाभोगें एक भयंकर स्वप्न पडलें आहे त्यावरून राक्षसाचा नाश व दिव्या भर्त्याचा जय होणार आहे ही संताच कळ या आपल्या राक्षसीच्या समुदायाचें राम पासून रक्षण करण्यास समर्थ आहे यासाठी आपण संतिची प्रार्थना कर वा, हेंच मला यें दिवतें दुःखमम झालेल्या सीतेसमधी अशा प्रकारचें स्वप्न दृष्टी पडत अहे, तेव्हा ही नाना प्रकारच्या दुःखातून मुक्त होईल आणि तिला अनुपम मुरग प्राप्त होईल म्हणून, हे राक्षसप्रियांनो, आपण नुसता प्रणिपत करूनच जर जनक्या मैथिली प्रसन्न केली, तर पुढील महाभयापामून ती आपलें संरक्षण करण्यास समर्थ आहे.” हें श्रिजटेंचें भाषण ऐकल्यानंतर, भर्त्याचा विजय होणार, म्हणून हर्ष झालेली, ती विनयसपन्न बला सीता म्हणली (८८-९१)

“तुम्ही म्हणता हें जर चोरें असेल, तर मी तुमचें खात्र ने रक्षण करीन.” गनेची ती तगा प्रकारची भयंकर अवस्था पाहिल्यावर मी काढलीत पडलों आणि संता दृष्टी पडली, म्हणून मला प्रथमतःच जरी थमाचें सार्थर झाल्या-सारचें काढत हें नें, तरी तिची ती तशी अवस्था पाहून, माझ्या मनला बरे वाटेना. नंतर संदेशें समाधान करण्याचा उपाय मनामध्ये अजून, मी माझ्या

श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ।	९४
प्रत्यभापत मां देवी वाप्यैः पिहितलोचना ।	
कस्त्यं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव	९५
का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।	
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यद्युचं वचः	९६
देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ।	
सुग्रीवो नाम विक्रान्तो धानरेन्द्रो महाबलः	९७
तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनूमन्तमिहागतम् ।	
भर्ता संप्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा	९८
इदं तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ।	
अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि	९९
तदिच्छामि त्वयाशप्तं देवि किं करवाप्यहम् ।	
रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्यां किमुत्तरम्	१००
एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ।	

डोळ्यापुढे असलेल्या इक्ष्वाकुवशाची स्तुति केली तेव्हा राजर्षिपरंपरेच्या वर्णना-
ने भूषित अशी मी उच्चारिलेली वाणी ऐवू येताच, अभ्रंभी नेत्र भरून गेलेली ती
देवी मला म्हणाली, “ हे वानरश्रेष्ठ, तूं कोण आहेस ? येथे कसा आलास ? आणि
रामाशीं तुझें प्रेम कसे झालें ? हें मला नीट साग. ” हें तिचें भयं ध्रुवण करून
मी ही तिला म्हणालों (९२-९६)

“ हे देवी, तुझ्या भर्त्या रामाचा एक महापराक्रमी सहयोगकर्ता सुग्रीव
नावाचा एक महाबलाढ्य व शूर वानराधिपति आहे त्याचा सेवक मी हनुमान्
येथे आलों आहे, अमें तूं समज. पणकर्मणांमून परावृत्त असलेला तुझा भर्ता जो
राम, त्याने मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे आणि, हे यशस्विनी, पुरुषश्रेष्ठ
श्रीमान् दाशरथि रामाने सुमेकरिता ही आगडीही तुला दिली आहे, म्हणून हे
देवि, तुझी कोणती आज्ञा मी सेवकान् न्यामी, हें समजण्याची माझी उच्छा
आहे. रामलक्ष्मणाजवळ तर मी तुला घेऊन जाईनच, परंतु याशिवाय दुसरी
कय अज्ञा आहे, ती मला कळें दे ” (९७-१००)

आह रावणमुत्पाठ्य राघवो मां नयत्विति	१०१
प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ।	
राघवस्य मनोहादमभिज्ञानमयाचिपम्	१०२
अथ मामग्रवत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ।	
मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते	१०३
इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् ।	
प्रायच्छत्परमोद्विग्ना घाचा मां संदिदेश ह	१०४
ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ।	
प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः	१०५
उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ।	
हनुमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे	१०६
यथा श्रुत्वैव न चिरान्ताबुभौ रामलक्ष्मणौ ।	
सुग्रीवसहितौ वीराबुपेयातां तथा कुच	१०७
यदन्यथा भवेदेतद्गौ मासौ जीवितं मम ।	

हे भावण ऐवम् व ती खूण ओळखून जनकऱ्म्या सीता मला म्हणाली, “रावणा-
चा समूळ नाश करून, रामानेच मला येथून घेऊन जावे,” असें तिने सांगितल्या-
नंतर, त्या साध्वी अनिन्दित सीतादेवीला मी मस्तक लववून प्रणाम केला आणि जी
पाहून राघवाच्या मनाला अभनंद होईल, अशी खूणही मी तिच्यापाशी मागितली.
तेव्हा सीता मला म्हणाली, “ हा उत्कृष्ट मणि घे या मण्याच्या योगाने मह-
पराक्रमी राम तुझा योग्य अदरसत्कार करील ” असें बोलून त्या सुदरीने ते
उत्कृष्ट व थेंब रत्न मझ्या स्वाधीन केलें आणि अत्यंत उद्विग्न होऊन, तिने काही
रामाला खूण पटण्यासारखा वृत्तांतही मला सविस्तर सांगितला (१०१-१०४)

नंतर स्वस्थ चित्ताने मी त्या राजकन्येला प्रणाम केला आणि इकडे परत
येण्याच्या हेतूने तिला प्रदक्षिणाही केली. हे पाहून मनाचा पूर्ण विश्वास करून,
पुनरपि ती मला आणखीही म्हणाली, “ हे हनुमाना, राघवाला तू माझा वृत्तांत
निवेदन कर आणि तो ऐकताच ते उभयता वीर रामलक्ष्मण सुग्रीवासहवर्तमान
इकडे लवकरच येतील, असें कार्य तू कर यात जर अंतर पडेल, तर आता

न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो ध्रिये साहमनाथवत्	१०८
तद्धृत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ।	
उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम्	१०९
ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसंनिभः ।	
युद्धाकाङ्क्षी चनं तस्य विनाशयितुमारभे	११०
तद्भग्नं वनखण्डं तु भ्रान्तव्रस्तमृगद्विजम् ।	
प्रतिबुद्धश्च निरीक्षन्ते राक्षस्यो विरुताननाः	१११
मां च दृष्ट्वा घने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः ।	
ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचाक्षिरे	११२
राजन्यनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ।	
चानरेण ह्यविनाय तव वीर्यं महाबल	११३
तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तथ विप्रियकारिणः ।	
यद्यमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्मज्जेत्	११४

माझे जीवित दोनच महिने शेष राहिले आहे; त्यानंतर मी कुरुस्थकुलोत्पन्न रामाच्या दृष्टीस पडणें शक्य नाही एवढ्या मुदतीत जर तो लवकर न येईल, तर मी अनाथ प्रमाणे येथेच मरण जाईन. ” (१०५-१०८)

हे निचे दीन भाषण ऐकताच तिला अनार अशा क्रोधाने घेऊन टाकले आणि सीतादर्शनानंतर आपलें अग्रगण्य कार्य काय राहिलें अहे, तें मी मनोमये आणलें, तेव्हा माझे शरीर पर्वतामारखें बाटलें आणि मनान युद्धाची इच्छा घेऊन, मी त्या रावणाच्या वनाचा नाश करव्याला आरंभ केला, तें वन मोडिलें, तेव्हा त्यातील मृग व पक्षी प्रस्त होऊन, गोंबळून गेले आणि तेथील जनाळविनाळ मुष्टा असलेल्या राक्षसस्त्रिमा जाग्या होऊन टक्केतिरटे पाहूं लागल्या. त्या वनामध्ये मला पाहियेवरे त्या चोहोकडून येऊन एकत्र जमल्या आणि त्या सर्वांनी मिळून रावणाला तो वनांत मग्न निवेदन केला (१०९-११२)

त्या म्हणाल्या, “ हे महानल द्य राजा, अ पया सामर्थ्याचा विचार न करता एका दुर्गम्या वनराने हें अपलें गहन वन मोडून टाकले अहे. यावून, हे राजा, अपला अपराध करणाऱ्या त्या वनगला दुर्बुद्धिच अठवली आहे.

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः ।	
राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुगाः	११५
तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्ररपाणिनाम् ।	
मया तस्मिन्वभोदेशे परिधेण निषूदितम्	११६
तेषां तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ।	
निहतं च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे	११७
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्राप्तादमुत्तमम् ।	
तत्रस्थान्नाक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः	११८
ललामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रुपा ।	
ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत्	११९
राक्षसैर्वहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ।	
तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकाण्डिदम्	१२०
परिधेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ।	
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान्	१२१

याकरिता त्याचा वध करण्याबद्दल सत्वर आज्ञा द्या, म्हणजे पुनः यला येथे येता येणार नाही ” हें भाषण ऐकून घेऊन, त्या राक्षसाधिपति रावणाने आपल्या मर्जाप्रमाणे वागणारे असे किङ्कर नावाचे अत्यंत दुर्बल राक्षस माझ्यावर पाठवून दिले, परंतु शूल व मुद्रल हातात घेऊन आलेल्या त्या ऐशा हजार राक्षसांचा मी गदेच्या योगाने त्या वनप्रदेशामध्येच वध केला (११३-११६)

तथापि, त्याच्यापैकी जे राक्षस शिक्क राहिले होते, ते सत्वर तेथून निघाले आणि मी तें सारें सैन्य मारल्याचें त्यांनी रावणाला कळविलें नंतर मोठा सुन्दर रावणाचा उत्कृष्ट राजवाडा मोडून टाकावा, असें माझ्या मनात आल्यामुळे तेथील शंभर राक्षसांचा वध करून मी तेथील लहानगराला भूषण होऊन राहिलेल्या त्या राजवाड्याचा रागारागाने विध्वंस केला नंतर रावणाने प्रहस्तपुत्र जम्बुमालीला, घोर रूप धारण करणारे असंख्य व भयंकर राक्षस घेऊन माझ्यावर जाण्याची आज्ञा केली; परंतु त्या बल व्र संप्राप्तवत्त्या राक्षसांचा त्याच्या अनुवावाबद्दल मी अति घोर गदेने वध केला. हें ऐकून राक्ष-

पदातिवलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः ।	
परिघेणैव तान्सर्वांश्चयामि यमसादनम्	११७
मन्त्रिपुत्रान्हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुचक्रमान् ।	
पञ्च सेनाग्रगान्छुरान्प्रेषयामास रावणः	११८
तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाम्यसूदयम् ।	
ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम्	११९
बहुभी राक्षसैः साधं प्रेषयामास संयुगे ।	
तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम्	१२०
सहस्रा एं समुद्यन्तं पादयोश्च गृहीतवान् ।	
तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेयम्	१२१
तमक्षमागतं भग्नं निशम्य च दशाननः ।	
ततश्चेन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम्	१२२
व्यादिदेश सुसंरुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ।	
तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम्	१२३

साधिपति रावणाने पावदळमैन्य बरोबर देऊन महाबलाक्ष्य मन्त्रिपुत्रांना हुकूम केला. तथापि मी आपल्या गद्देन्याच योगाने त्या सर्वांना यमलोका पाठवून दिलें (११७—१२२)

याप्रमाणे युद्धामध्ये झटपट पराक्रम करणाऱ्या मन्त्रिपुत्रांचा वध झाल्याचें ऐकून रावणाने पुन माझ्यावर पाच गूर सेनाधिपति पठवून दिले; परंतु त्याही मर्शाचा सैन्यासह मी बघ केला नंतर दशानन रावणाने आपला महाबलाक्ष्य-पुत्र अथ पुष्कळ राक्षस बरोबर देऊन माझ्याशी युद्ध करण्यासाठी पाठवून दिला. त्याप्रमाणे तो मंदोदरीपुत्र रणगूर कुमार अथ एकाएकी आकाशामध्ये आला, त्या वेळी मी त्याचे पाव धरले आणि त्यास शंभर वेळा गरगर फिरवून, त्याचें चूर्ण करून टाकलें. (१२३—१२६)

याप्रमाणे अग्राचा वध झाल्याचें ऐकून दशानन रावण तर अतिशयच क्रुद्ध झाला आणि युद्धामध्ये अजिंक्य व बलाक्ष्य अशा आपल्या इन्द्रजित् नावाच्या प्रसिद्ध पुत्राला त्याने लढाईची आज्ञा केली. तेव्हा त्या राक्षसश्रेष्ठाला आणि म० २६ (सुन्दर)

नष्टो जस रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः ।
 महतापि महाबाहुः प्रत्यनेन महाबलः ६२९
 प्रहितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोद्धतैः ।
 सोऽविपद्वां हि मां बुद्ध्वा स्वसैन्यं चावमर्दितम् ६३०
 ब्रह्मणोऽस्त्रेण स तु मां प्रवृद्ध्वा चातिवेगिनः ।
 रज्जुभिश्चापि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ६३१
 रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् ।
 दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ६३२
 पृष्ट्वा लङ्कागमनं राक्षसानां च तं बधम् ।
 तत्सर्वं च रणे तत्र सीतार्यमुपजल्पितम् ६३३
 तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ।
 मारुतस्योरसं पुत्रो घामरो हनुमानहम् ६३४
 रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
 सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ६३५

त्याच्याबरोबर आलेल्या सर्व सैन्याला संप्रमळून त्याच्या सैन्यातील केल्यावर मला
 पराकष्टेचा हर्ष झाला रवणाने मेठी जाणा मनात धरून, मदमत्त
 घोरसह या महापराक्रमा व महाबलाटाने पुत्रला मारुताकडे पाठवित्रे होते.
 मा अजिंक्य आहे, अस जाणून आणि आप या स याचा नाश झाला, ह लक्ष्मण
 आणून त्याने मला अतिवेगवान् ब्रह्मस्त्राने बाधून टाकिल व नंतर इतर राक्षसा-
 नीही मला दोघानी आवडून टाकले व ते मला रावणसमीप घेऊन
 गेले मला पाहिल्यावर त्या दुरभ्या रावणाचे व माझे सभाषण सुरू
 झाले (१-७—१३२)

' लक्ष्मणे येण्याचे व राजाशा संप्रमळून, त्याचा बध करण्याचे करण
 काय ? ' म्हणून त्याने विचारिले, तेव्हा मी त्याला त सर्व सतेमरिता आहे
 म्हणून सांगतले मी त्याला म्हणालो, " हे विभो, त्या सीतेच्या दर्शनाकरिता
 मां बुद्ध्वा घरी आला आहे आणि मां वायूचा औरस पुत्र हनुमान व नर आहे.
 मां शिवाय मी, व नर सुग्रीवच मी व रामचा दूत आहे अस तू समजे.

शृणु चापि समादेशं यदहं प्रवर्षामि ते ।	
गक्षसेश हरिशस्त्रां वास्यमाह समाहितम्	१३६
सुग्रीवश्च महाभाग स त्वां कोशलमन्वयात् ।	
धर्मोऽयंकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह	१३७
वसतो ऋष्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे ।	
गद्ययो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः	१३८
तेन मे नयित राजन्मार्या मे रक्षसा दृता ।	
तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि	१३९
बालिना हनराज्येन सुग्रीवेण सह प्रभुः ।	
चक्रेऽग्निसाक्षिकं सत्यं राघवः सहलक्ष्मणः	१४०
नेन बालिनमाहत्य द्रोणेनैव सयुगे ।	
बानराणां महाराजः कृतः संप्लवतां प्रभुः	१४१
तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्रिविधं ।	
नेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिदं धर्मतः	१४२

जीवन्मान् मृद्वाते गमावत्त काही निरोध धेऊन मां तुन्याऽऽते येव आला
अह हे राक्षसाधिपते, तो सुप्रवाचा निरोध मां तुंग मागता, तो तू एव
बानराधिपति सुप्रवाते तुंग स्वस्व चित्त ने निगेव सांगितला आहे हे महाभाग-
व न रवणा, त्या सुप्रवाते प्रथमतः तुला कुल प्रज विचारून धर्म, अर्थ आणि
अन्न यांना अनुसरून असणे व तुंग हित उद्द व प नकारून निरोध मागितला
अने तो अथा— (१४३-१४७)

क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ।
 यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव १४३
 वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा ।
 देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः १४४
 इति वानरराजस्त्वामाहेत्याभिहितो मया ।
 मामैक्षत ततो रुष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव १४५
 तेन घण्ट्योऽहमाश्लो रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
 मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना १४६
 ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ।
 तेन राक्षसरजद्वयं याचितो मम कारणात् १४७
 नैवं राक्षसशार्दूलं त्यज्यतामेव निश्चयः ।
 राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संलक्ष्यते त्वया १४८
 दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ।

धृतराष्ट्र मनापासून सहाय्य करणें आमचें कर्तव्य आहे आणि त्यानेच धर्मद्विदि
 मनात ठेवून, मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे. (१४८-१४९)

“ या वीर वानरांनी तुझ्या सैन्याचा नाश केला नाही, तोंच सीतेला लवकर
 परत आणून रामाच्या स्वाधीन कर. वानरांच्या पराक्रमाचा हा प्रभाव पूर्वी-
 पासून कोणाला बरे माहीत झालेला नाही ? देवसभेंत ते निमंत्रित असण्यामुळे,
 ते देवतांच्याही समीप जात असतात. ” याप्रमाणे वानरराज सुग्रीवाने तुला
 निरोप सांगितला आहे; असें म्हणून मी त्याला हें सर्व सांगितलें, तेव्हा इंद्रीने
 मला दग्ध करीतच कीं काय असा तो रावण क्रुद्ध होऊन, माझ्याकडे पाहूं
 लागला आणि मोठा प्रभाव न समजून त्या क्रूरकर्मी दुरात्म्या रावण राक्षसाने
 माझा वध करण्याविषयीही राक्षसाना आज्ञा केली. (१४३-१४६)

तेव्हा विभीषण म्हणून त्याचा एक महाविचारी भ्राता आहे, त्याने माझ्या-
 करिता त्या राक्षसरजाची प्रार्थना केली. तो म्हणाला, “ हे राक्षसश्रेष्ठ, हा
 आपद् आपण सोडा. आपण राजनीतीला सोडून असलेल्या मार्गाचें अवलंबन
 करीत आहा. हे राक्षसा, राजनीतिशास्त्रामध्ये दूताचा वध कोठे सांगितलेला

दूतेन वोदितव्यं च यथामिदितवादिना	१४९
सुमहत्पराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम ।	
विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्ति हि शास्त्रतः	१५०
विभीषणेनैवमुक्त्वा रावणः संदिदेश तान् ।	
राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति	१५१
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ।	
घेष्टितं शणवल्लैश्च पट्टैः कार्पासकैस्तथा	१५२
राक्षसाः सिद्धसंनाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ।	
तदादीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः	१५३
यद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ।	
न मे पीडाऽभवत्काचिद्दृक्षोर्नगरीं दिवा	१५४
ततस्ते राक्षसा शूरा यद्धं मामग्निसंवृतम् ।	
अधोपयन्नाजमार्गे नगरद्वारमागताः	१५५

नाही, जसें अमेल तसें भाषण करणाऱ्या दूताने आपला निरोप सांगितला पाहिजे. हे अनुलपराक्रमी रावणा, मोठा अपराध जरी दूताच्या हातून घडला, तरी त्याला विद्रूप करावे, एवढेंच पार तर शास्त्रामध्ये सांगितलें आहे. शास्त्रात कोठेही त्याचा वध सांगितलेला नाही. ” (१४७-१५०)

याप्रमाणे विभीषणाने प्रार्थना केल्यावर “ हें वाचें पुरछ आजग्या आजच पेटवून टाका ” म्हणून रावणाने त्या राक्षसाना आज्ञा केली नंतर त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर राक्षसानी माझ्या पुच्छाला कापमाचीं चिरगुटें व ठागाचीं बळें भोवताली गुहाळलीं आणि युद्धाची तयारी करून सज्ज झालेल्या त्या प्रचंड पराक्रमी राक्षसानी काळ्या व बुक्क्या यांचे प्रहार करीत करीत, माझे पुच्छ पेटवून दिलें, परंतु राक्षसानो जरी मला जखमून बाधलें होतें आणि अनेक पाशांनी जरी मला बाधिलें होतें, तरी लंकांनगरी दिवसा पहायऱ्यास सापडावी, अशो माझी इच्छा असल्यामुळे मला काहीएक त्रास झाला नाही. नंतर त्या शूर राक्षसानी मला चाडून, अग्निने प्रदीप्त केलेल्या माझ्या शेंपटासह मला फिरवीत, माझ्या-संघवी राजमार्गामध्ये दबंदी पिटविली आणि नगराच्या दाराशी मला ते धेऊन

ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ।	
विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः	१५६
आयसं परिधं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ।	
ततस्तन्नगरद्वारं वेगेन प्लुतवानहम्	१५७
पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं सादृशोपुराम् ।	
दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः	१५८
विमष्टा जानकीं व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ।	
लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी	१५९
दहता च भया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ।	
रामस्य च महत्कार्यं भवेद् विफलीकृतम्	१६०
इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ।	
ततोऽहं वाचमश्रौपं चारणानां शुभाक्षराम्	१६१
जानकीं न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणाम् ।	
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम्	१६२

आले तेव्हा आपलें तें प्रचंड रूप मी पुनरपि सजुचित केलें आणि तीं वधन सोडून टाकून पुन मी नेहमीप्रमाणेच झालों लोराजची गदा घेऊन मी त्या राक्षसाचा वध केला व मोठ्या वेगाने मी त्या नगराच्या द्वारावर उडी मारला आणि नंतर आपल्या प्रदीप्त झालेल्या पुच्छाच्या योगाने मी अगदी निर्भयपणे प्रलयकालीं प्रजा दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणे गटण्या व वुहज यामुद्धा ललनगरी दग्ध करू लागलों (१५१-१५८)

यावेळीं “ सर्व ललनगरी जळून राऊ झाली आहे लॅकॅनोल कोणताही प्रदेश न जळलेला शिक्क राहिलेला नाही, तेव्हा जानकीचा नि संशय नाश झालेच असेल लक्ष्मी जालपे ॥ करतांना मादया हातून सीताही नि सगळ दग्ध झाली आणि यामुळे रामाचें हें मोठें कार्य मी अगदी निष्फळ केलें ” अशा प्रकारची मला काळजी पडली व मी अगदी शोकग्रस्त झलों नंतर अर्थव्यक्तीत दहून टाकणारी वार्ता सांगणाऱ्या चारणाचें “ जानकी दग्ध झाली नाही ” अशी शुभ शब्दयुक्त असलेली बाणी मी ऐकली तेव्हा ती अद्भुत बाणी श्रवण करून मलाही

अदग्धा जानकीत्येव निमित्तश्चोपलक्षितम् ।	
दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः	१३३
हृदयं च ग्रहपुं मे चाताः सुरभिगन्धिनः ।	
तेर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च मदानुर्णैः	१३४
अपिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवं दृष्टमानसः ।	
पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तथा पुनः	१३५
नतः पर्यन्तमासाद्य तत्रागिष्टमहं पुनः ।	
प्रतिप्लव्यन्मारेमे युग्मदर्शनकाङ्क्षया	१३६
ततः श्वसनचन्द्राकसिद्धगन्धवमेधितम् ।	
एन्थानमहमाक्रम्य भयतो दृष्टानिह	१३७
राघवस्य प्रपन्नादेन भयतां चैव तेजसा ।	
सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया नयमनुष्ठितम्	१३८
एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ।	
तत्र यत्नं कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति	१३९

इत्यादि धीमतामा० वन्मी० अदिहन्ते मुन्द्राकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ५८ ॥

एक्रेनपठितम् सर्गं ।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मास्तात्मज ।

भूयः समुपचक्राम ध्वजं वक्रमुत्तरम् १

सफलो राघवोद्योग सुग्रीवस्य च संभ्रमः ।

शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः २

आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः पुत्रवर्गभा ।

तपसा धारयेल्लोकान्मुखा वा निर्दहेदपि ३

सर्वथातिप्रकृणेऽसौ रावणो राक्षसेश्वरः ।

यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ४

न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ।

जनकस्य सुता कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ५

जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महारूपिन् ।

अस्मिन्नेवगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥

झालेलें व गिःक राहिलेल कार्य, शेवटास नेऱ्याची तुम्ही तनवज करा ' (१९६-१९९)

याप्रमाणे महासुनिवाऱ्माकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंग्रह अदिकव्याताल सुदर-
काढापैकी अठ्ठावजावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५८ ॥

त्याना हें सर्व सांगितल्यानंतर बाबुपुत्र हनुमान् आपखीं हा त्याना म्हणाला,
“ रामाचा उद्योग आणि सुत्रवाची त्वरा, याचें सार्थक झलें आहे आणि सीतेचें
शील पाहून, मादगादी मनाला आनंद झाला आहे हे वानरश्रेष्ठहो, अशा
प्रकारचें शील त्या साध्वी सातेल च योग्य आहे आपल्या सपोबलावर ता
त्रैलोक्याचें रक्षण करील आणि क्रुद्ध झाली, तर ती त्रैलोक्य दग्धही करून
टांगील त्या अर्था सातेच्या धारिराज्या स्पर्श केल, असूनही तिच्या सगळ्या
योगाने रावणाचा नाश झाला नहा, त्या अर्था तो राक्षसाधिपति महातपस्वाच
असला पाहिजे. जनककन्या सता क्रुद्ध झाली असता जें करील, तें हस्तस्पर्श
झाला असता प्रत्यक्ष आत्माचा ज्वालही कर दाखणार नाही. आता जाववान्
आदि सर्व महाकर्मींची अनुज्ञा घेनयानंतर, सताशुद्धीचें कार्य येथपर्यंत

न्याय्यं स्य सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ	६
अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ।	
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च सराक्षसम्	७
किं पुनः सहितो वीरैर्वलघट्टिः कृतात्मभिः ।	
कृतास्त्रैः श्रुतगैः शक्तैर्मवट्टिर्विजयैषिभिः	८
अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुत्रं सरम् ।	
सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि	९
ग्राह्यमस्त्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा	१०
यदि शक्रजितोऽस्त्राणि कुर्निरीक्ष्याणि संयुगे ।	
तान्यहं त्रिहनिष्यामि विधमिष्यामि राक्षसान्	११
भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ।	
मयातुला विस्मृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा	१२
देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्ताग्निशाचरान् ।	
भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम्	१३
सागरोऽप्यतिवाह्वेलां मन्दरं प्रचलेदपि ।	

ज्ञात्वाचें मी आपणास सांगितलें आहे म्हणून आता सातेसह त्या रामकुमार
रामलक्ष्मणाचें आपणाला दर्शन होणें शक्य आहे (१-६)

राक्षसगणामुद्धा ती लंकागरी आणि इतर राक्षसासह ती रावण याचा
स्वगामध्याने बध करण्याम मी एकट्याही समर्थ आहे मग वीर, बलाटण, सुसि-
क्षित, अस्त्रसंपन्न, शक्तिमान् आणि विजयेच्छु असलेल्या तुमची गोष्ट कशाला
पाहिजे ? मी त्या रावणाचें सैन्य, पुढारी, पुन व सहोदर भ्राते वामुद्धा रावणा-
चा युद्धामध्ये बध करीन. ब्राह्म, रौद्र, वायव्य आणि वारुण हीं संप्रामामध्ये
मनुंची दृष्टि दिपवून टाकणारीं अत्रे इंद्रजितापासीं असलीं, तरी मी त्या सर्वांचा
नाश करून राक्षसाचा बध करीन तुमची अनुज्ञा झाली अपणा रावणाला बाधून
टाकण्यास माझा एकच पराक्रमच पुरे होईल. मी एकत्र रखी अनुलनीय
पापागष्टि सुरू केली, तर ती संप्रम मध्ये देवाचाहा बध करील. मग त्या निश-
चराची कथा कथ ? परंतु जापर्यंत तुमची अनुज्ञा झाली नाही, तोपर्यंत मला

न जाभ्यवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी	१५
सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वजाः ।	
अलमेकोऽपि नाशाय वीरो बालिसुतः कपिः	१५
प्लवगस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ।	
मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः	१६
सदेवासुरयक्षेपु गन्धर्वोरगपक्षिषु ।	
मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा	१७
अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ प्लवगसत्तमौ ।	
एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे	१८
मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुरा ।	
राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया	१९
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।	
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः	२०
अहं कोसलराजस्य दासः पश्यनसंभवः ।	

परान्न करता वेत नाह'. मर्यादेचं उल्लङ्घन स गरीही नरील अणि कदाचिन् मन्दरपर्वतही स्थानापमून चलेल, परतु संश्र नामध्ये जाभवन्त्या जेरस अण्-
प्यास शत्रूची सेना समर्थ होगर नही (७-१४)

एकदर सर्व राक्षसमुदायाचा अणि लान्या पूर्वन राक्षसाचा नाश करण म
मी एकदाही पुरे आहे अथवा बालिपुत्र वीर अवादी ते करणास समर्थ आहे
मदान्या नीलवनरान्या प्रचड अघाताने मंदरपर्वतही विदीर्ण होऊन जाईल,
मग बुद्धामाये राक्षसाची गोष्ट कशे ल पाहिजे ? मेक्षणी अथवा द्विविदाशी समान
करणारा देव, असुर, वध, गंधर्व, उरग आणि पत्नी रामाचे एतरी कोणी
आहे का ते सांग पट्टूं ? हे महावेगवान चानरथेट अधिनीकुमाराचे पुत्र आहेत.
यान्याशीं संग्रामामाये समाना करणारा मत्ता कोर्षही दिसत नाही. लक्ष्मण-
तील मोठ्या मोठ्या राक्षसांचा वध करत नी ती दग्ध करून टाकली आणि सर्व
राजमार्गामध्ये माझे नाव गाजविले. “ अनेकदा रामाचा व महाबलान्तलक्ष्म-
णाचा जयजयकार असे राघवाने रक्ष्य केले. दां मुष्टीवगाजचा विजय असे.

हनुमानिनि सर्वत्र नाम विश्रावितं मया	२१
अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ।	
अधस्ताच्छिपामूले सार्धं करुणमास्थिता	२२
राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकशिता ।	
मेघरेखापरिवृता चन्द्रेखेव निष्प्रभा	२३
अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं यत्नदर्पितम् ।	
पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टग्धा च जानकी	२४
अनुक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ।	
अनन्यचिन्ता रामेण पौलोमीव पुरन्दरे	२५
तदेकवासःसंवीता रजोभ्यस्ता तथैव च ।	
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः	२६
राक्षसीभिर्धिरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदायने ।	
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा	२७
अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमोदये ।	

मी बाबुपुत्र हनुमान् जोन्हेदेवाधिपति रामाचा दाग आहे. " असें मर्ग ठिक्क ।
मी आपलें नांव गाजविलें आहे. (१५-२१)

दुरात्म्या रावणाच्या असोन्ननात एका शिशवीच्या हाडखाली ताकी
सीता वीनपगाने बसली आहे, राक्षसींनी तिला घेउन टाकिले आहे, शोक प
अन्ताप यानी ती दृश झाली असत्य हळे, मेघपडलाने अन्ट दिन झाले-दा च-
वलेप्रमणे ती निस्तेज दिसत आहे, परंतु वटासुळे मत्त झालेला रावण निच्या
मिजगगतातही नाही, कारण तेथे अडकून टाकिलेली ती सुंदरी जानकी
पतिव्रता आहे; रामाचाचून मनामये ती दुसऱ्या वसाचेही चित्रण करात
नाही आणि इंद्राणी ज्याप्रमाणे इंद्राचे ठिगणा अनुरक्त आहे, त्याप्रमाणे ती
रामाचे ठिकाणी अनुरक्त आहे. तिच्या अंगावर धूळ उडालेली आहे. प्रमदा-
यनात राक्षसंमध्ये अगलेल्या त्या सीतेला अस्मद्विजळ राक्षसी एकासारखा
धमरी देत आहेत, असे मी पाहिले आहे. भर्ताचाच ध्यास घेऊन बसलेल्या त्या
देन सीतेने केसाची एक वेणी बांधलेली आहे, ती भूमीवर गडन करीत आहे,

रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया	२८
कथंचिन्मृगशाबाक्षी विश्वासमुपपादिता ।	
ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता	२९
रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ।	
नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा	३०
यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा दशाननः ।	
निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति	३१
सा प्रकृत्यैव तन्वह्नी तद्वियोगाच्च कर्शिता ।	
प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता	३२
एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ।	
यद्वा प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम्	३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनषष्ठितमं सर्गं ॥५९॥

[२५७६]

हिवाळा आला असता ज्याप्रमाणे कमलिनीची काति पालटते, त्याप्रमाणे तिची काति पालडून गेलेली आहे आणि रावणाच्या हातून सुटका होण्याविषयी निराश झाल्यामुळे यापुढे मरणाचाच निश्चय तिने घेतला आहे (२२—२८)

हरणाच्या पाडसाप्रमाणे जिचे डोळे आहेत, असा त्या सीतेला नी कसातरी धीर दिश आणि तिच्याशी समावेश करून, मी सर्व काही निवेदन केलं राम आणि सुग्रीव या उभयतांमध्ये सख्य झाल्याचें ऐकताच तिला आनंद झाला. तिचें हळू पातित्त्य एवसारखें ठिकठिक आहे आणि भरण्याचे ठिगण तिचा अनुपम भाकि आहे इतकें असूनही सीतेच्या हातून रावणाचा वध होत नाही, याचरून तो रावण खरोखर महातपस्वी असला पाहिजे. तथपि सीतेला दुःख दिल्याच्या पतकाने ता आपोआप मृतप्रायच झालेला आहे अता राम त्याचा वध होयला निमित्त मान होईल ती सीता जातीचीच सडपातळ असून, त्या रामाच्या वियोगाने अधिभूत वृश झालेली आहे आणि यामुळे प्रतिपदेचे दिवशी अभयन करणाऱ्याच्या विदेप्रमाणे ती अतिच बारीक झाली आहे साराश, ती महाभाग्यवती सीता याप्रमाणे एवसारखा शोक करीत बसली आहे तेव्हा

पष्ठितम्. सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसुनुरभाषत ।	
अश्विपुत्री महावेगौ बलवन्तौ प्लवङ्गमौ	१
पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ।	
अश्विनोर्माननार्यं हि सर्वलोकापितामहः	२
सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ।	
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महर्तौ चमूम्	३
सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तं महाबलौ ।	
एतावेव हि संक्रुद्धौ सद्याजिरथकुञ्जराम्	४
लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ।	
अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम्	५
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ।	
किं पुनः सहितो यौर्यैर्यलवद्भिः कृतात्मभिः	६

याला काय उपाय करावयाचा असेल, तो लवकर करण्याची तुम्ही सारे जण तजशील करा. (२९-३३)

याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंत्रक आदिकाव्यातील सुंदर-काण्डांपैकी एकूणसाठवा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५९ ॥

तें त्या हनुमानाचें भाषण ऐकून घेतल्यावर वालिपुत्र अंगद म्हणाला, " हे महावेगवान् अश्विनीकुमारपुत्र मंद व द्विविद वनर बलवान् आहेत, आणि ब्रह्म-देवान्या वराने ते पराकाष्ठेचे गर्विष्ठ झालेले आहेत. अश्विनीकुमाराना मान देण्या-करिता सर्व लोकाधिपति ब्रह्मदेवाने पूर्वी यांना " तुझाला कोणापामूनही पीडा होणार नाही, " असा अनुल वर दिला होता. त्या वराने मत्त होऊन व प्रचंड सेनेचा पराजय कम्बन या महाबलवान् वीर वानरानी देवाचे अमृत प्राशन केलें. आता सर्व वानर स्वस्य वसूं या. क्रुद्ध झाले असना हेच उमयता अश्व, रथ व गज यामुद्धा लंकेचा नाश करण्यास समर्थ आहेत. अथवा तेथील राक्षसगणा-सह ती लंकाजगती आणि तेथला एकट्या तो महाबलाटय रावण, याचा स्वसाम-ध्याने नाश करण्यास मी एकट्याही पुरेसा आहे, मग बलवान्, वीर, सुक्षि-क्षित, अत्रवेत्ते, समर्थ आणि विजयशाली असलेल्या तुमचें सहाय्य असल्यावर,

कृतास्त्रैः शूचगैः शक्तेर्भवद्भिर्विजयैपिभिः ।	
दायुसूनेर्यलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम्	७
दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदितुम् ।	
न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः	८
न हि यः प्रवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ।	
तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः	९
जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावण रणे ।	
सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था दृष्टमानसाः	१०
नेप्थेयं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता ।	
क्षिप्तम्यद्वयं वर्तय्यं गृहीत्वा याम जानकीम्	११
रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यम्याम जननीत्मजाम् ।	
किं व्यतीकेस्तु तान्सर्वान्चानरान्वानरार्यभान्	१२
ययमेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ।	
रागवं प्रष्टुमुर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम्	१३

तत्र क व निचरयय च आदे १ वायुनाच्या वगनच सर्व एका दग्ध इती, २
दायुसा कानास अलच आदे, परं तु तुमन्त्रसर्गे। प्र दत्त, परात्नीस दग्ध-
र्गे। अगतादा भातादस्ये दर्शन इत्, परंतु नित्या आत्मे नदी, ३ अने
रनाला उऊन रागो, मत् २५३। दग्ध नदी (१-८)

हे जननीम्, उगा कण्ठाम्भ अधर पर रक्त गज वशाम्भ देव आ ग
देव दानधेनुडा । तं कदात तुमचा बगेदर कण्ठाम्भ कण्ठा नादा नदुन
रक्षमगागुडा ला । नदुन व सदागान ये । ग गताया वध वन्त अगा
नदुन होऊ जाग मलेया घऊन अभजने राग रङ उऊ हनुमन्तगे र-
गाया व । ये नदुने, ताम ये भे उरेच । राक्षसिण राक्षे अगताना, आग लये
आदले गुणे धर्नरप न वाद उरले । जननील घऊन देऊन, जागा रक्त र-
१५ नदुने इत्ले अद्वय वन्त रा रामान्धमन्ध मन्धे । उऊ द्द । ति ६६-
भागादुन । जाननीय वादाच तं सर्व दानागा व दानागा । दग्धम
देगा वद नदी सदे । अगाच तं उऊन गुण गुण दग्धमन्ध वध

तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः ।	
उवाच परमप्रीतो वास्यमर्थवदर्थवित्	१४
नेषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्वचोपि महाकृपे ।	
विचेतुं वयमाजता दक्षिणां दिशमुत्तमाम्	१५
नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ।	
कथांचिन्निर्जितां सीतानस्माभिर्नाभिराचयेत्	१६
राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्त्यरुम् ।	
प्रतिजाय स्वयं राजा सीता विजयमग्रतः	१७
नर्घेषां कपिमुत्थानां कथं मिथ्या करिष्यति ।	
विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च	१८
पृथा च दक्षिणं चौर्यं भवेद्भानरपुङ्गवाः ।	
नन्माद्वच्छाम दै नर्घे यत्र रामः सलदमणः ।	
सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदनं	१९

हेयानर, लक्ष्मण, सुग्रीव व राम याची भेट घ्यावी, हे वर " (१-१९)

याप्रमाणे वाल्मिकी अगदच बोलले जायानंतर, त्याच्या भपणचे तरव जाणवारा व नरभ्रेष्ठ जाणवान् अतिशय मतुष्ट झाला आणि म्हणाला, " हे महाबुद्धिमान् भ्रेष्ठ यानरा, तूं म्हणतेस तें खरें, परंतु हा विचार येथे उपयोगा नाही. कारण, दक्षिणदिशेमध्ये त्या भ्रेष्ठ सीतादेवीचा शोध करण्याप्रियचीच फक्त आपणाला अज्ञा झालेली आहे " तिला घेऊन या " अशावानरराज सुग्रीवने जथवा विचारी रामने आपणाला आज्ञा केल्ली नाही शिवाय आपल्या कुलाच्या अभिमान वाळवणाऱ्या नृपभ्रेष्ठ रघुवधज रामला अपणव सीनेला निदून आणिलें, तर कधीहा वरें वट्टार नाही. या शिवाय मर्व व नरभ्रेष्ठाममक्ष रावणाच्या निदून मर्ग. सीतेला आपणयाची जर त्या राजने प्रतिज्ञा केली आहे, तर त्याची प्रतिज्ञा मिथ्या होणें योग्य कसे होईल ? माराय, हे दानरभ्रेष्ठ हो, असे झलें असना, आपला पराक्रम मात्र व्यर्थ आणिल आणि त्यालाही सनोप होणार नाही. हे दानरभ्रेष्ठो, असे कार्य केव्यने आपला पराक्रम मात्र व्यर्थ दर्शविण्यासरिजे होणार आहे, म्हणून हे झलेंडे कार्य निवेदन करण्यासरिनालक्ष्मणमद राम आणि

न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ।

यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् २०

इत्यार्षे धीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥६०॥

एकषष्ठितमः सर्गः ।

[२५९६]

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनैकसः ।

अद्भुतमुखो वीरा हनूमांश्च महाकपिः १

प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ।

महेन्द्राग्रात्समुत्पत्य पुप्लुबुः श्रवगर्षभाः २

मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ।

छादयन्त इधाकाशं महाकाया महाबलाः ३

सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् ।

हनूमन्तं महाघेगं वहन्त इय दृष्टिभिः ४

राघवे चार्धनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ।

समाधाय समुद्गार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ५

महातेजस्वी सुग्रीव, हे जिकडे आहेत, तिकडे आपण सर्व जाऊ. हे राजपुत्र अंगदा, आमच्यासंबंधी झालेला आपला विचार अयोग्य आहे, असे नाही परंतु रामाचा विचार उदात्तप्रमाणे ठरलेला आहे, त्याप्रमाणेच कार्यसिद्धि करून घेण्या-कडे आपण लक्ष पुरवले पाहिजे.” (१४-२०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत धीमद्रामायणसंहिता आदिकाव्यांतील सुन्दर-काण्डांर्षी साठावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६० ॥

नंतर अंगदप्रभृति वानरवीर आणि महाकपि हनुमान् यांनी जांबवानाचे म्हणजे कबूल केले आणि वायुपुत्र हनुमानाला पुढे घालून, ते सर्वही आनंदित झालेले वनरधेष्ट महेंद्रपर्वताच्या शिखरापासून उग्या टाकीत-टाकीतपुढे निघाले. शरिराने धिप्पाड असल्यामुळे मेरुमंदरपर्वनासारखे आणि मेठ्या मोठ्या मन गजसारखे दिसणारे ते महाबलाढ्य वानर, जसे काही आकाशच आच्छादित वरूं लागले. आकाशामध्ये वस्तव्य वरणारे सिद्धप्रभृति भूतगण त्या महावेगवान् व महाबलान् हनुमानाची प्रशंसा वरूं लागले, या वेळी ते आपला दर्शन

प्रियास्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।	
सर्वे रामप्रतीकारे निश्चिंतार्या मनस्विनः	६
प्लवमानाः समाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ।	
नन्दनोपममासेबुर्वनं द्रुमशतायुतम्	७
यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ।	
अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम्	८
यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः ।	
मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः	९
ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ।	
घानरा घानरेन्द्रस्य मनःकान्तं महाधनम्	१०
ततस्ते घानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ।	
कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः	११

श्याला घाहूनच नेत आहेत कीं बाव, अशा रीतीने ते त्याच्याकडे एकमारले पाहूं लागले रामाची कार्यसिद्धि करण्याचा आणि पराकाष्ठेची कीर्ति गाजविण्याचा निश्चय करून चाललेले ते वानर सीतादर्शन, लंकादहन वगैरे कार्यांनी अनंदित झाले होते आणि पुढे बाव करावयाचे, हेंही त्यांनी ठरविले होते. प्रिय घाता कळाविण्याविषयी ते सर्वही उत्सुक झाले होते, सर्वही युद्धाचे अभिनंदन करणारे होते आणि रामाच्या हातूनच रावणाचा प्रतिकार व्हावा, य विषया त्या सर्वही विचारी वानरांचा निश्चय बावम झालेला होता. (१-६)

आकाश व्यापून ते वानर उड्या टाकित टाकित जाऊ लागले. नंतर ते चौकडी वृक्ष असलेल्या एका नंदनतुल्य वनमध्ये देऊन पोचले ते सुग्रीवाचे मोठ्या दक्षतेने रक्षण करून ठेविलेले मधुवन होते ॥ मधुवन प्राणिमात्रांच्या मनाला आल्हाद देणारे होते आणि आज्ञेशिवाय कोणत्याही प्राण्याचा त्यांत प्रवेश होणे शक्य नव्हते. वानरप्रेष्ठ महात्म्या सुग्रीवाचा मामा, दधिमुख नांवचा महावीर वानर, त्याचे अहोरात्र रक्षण करीत असे वानरराज सुग्रीवाच्या मनाला आनंद देणाऱ्या त्या महवनासमीप गेल्यानंतर, ते वानर मनुषान करण्याला अतिशय उत्सुक झाले होते. असे ते मोठे मधुवन पाहून, ते वानर अनंदित झाले

ततः कुमारस्तान्बृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् ।

अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गे मधुभक्षणे १०

ते निसृष्टाः कुमारेण धीमता बालिसन्नुना ।

हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान् ११

भक्षयन्त सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च ।

जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः १२

ततश्चानुमताः सर्वे सुसहृष्टा धनोकसः ।

मुदिताश्च ततस्ते च शनृत्यन्ति ततस्ततः १५

गायन्ति केचित्प्रहसन्ति केचिन्मृत्पान्ति केचित्प्रणमन्ति केचित् ।

पठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् १६

परस्परं केचिदुपाश्रयन्ति परस्परं केचिदतिश्रुयन्ति ।

द्रुमाद्रुमं केचिदभिद्रुयन्ति क्षितौ नगाग्राशिपतन्ति केचित् १७

महीतलात्केचिदुदीर्णयेगा महाद्रुमाग्रण्यभिसपतन्ति ।

गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति रुदन्तमन्यः प्ररदन्नुपैति १८

आणि मधासारखा पिण्ड वर्ण असलभ्या त्या बनराना मधुपान करण्याला परवानगी देण्याविषयी कुमार अगदाची प्रार्थना केली नंतर कुमार अगदाने, त्या जायबन बागेरे वृद्ध पपाचें अनुमोदन घेऊन, मधुपान करण्याविषया त्यांना परवानगी दिली त्या बालिपुत्र, विचारी कुमर अगदचा आसा होताच त बनर मधुमभक्षिवांना भरलेल्या घुम्यावर गेले तेथली त्यांना मुळें व सुगंधी फळें भक्षण केली आणि ते सर्वही आनंदित झाले व तरे होऊन गेले (७-१४)

अशा रीतीने अगदाचें अनुमोदन मिळाल्यावर, सर्वहा कामराना अतिशय हर्ष झाला आणि आनंदित होऊन ते ठिक्ठिकाणी नाचू लागले काहीत्रण गाऊ लागले, काही हसू लागले काही नाचू लागले, काही प्रणाम करू लागले, काही पठण करू लागले, काही हिंडू लागले, काहा उड्या मारू लागले, काही समापण करू लागले, काही एकमेवाकडे जाऊ लागले, काही बालण्यामध्ये एकमेवावर ताण परू लागले काही या वृक्षवरून त्या वृक्षावर उड्या मारू लागले, काही वृक्षावरून भूमीवर उड्या टाकू लागले आणि काही महावेगवान् धानरभूतलवरून भेटा माट्या घुम्या या पेश्यावर एकदम उड्या मारू लागले कोणी गाऊ

तुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत् ।
 न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव दत्तः १९
 ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ।
 समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कर्पोस्तान् २०
 स तैः प्रबुद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः ।
 चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः २१
 उवाच कांश्चित्पुरुषाण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ।
 समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् २२
 स तैर्मदादप्रतिधार्यवेगैर्वलाञ्छ तेन प्रतिधार्यमाणैः ।
 प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्ररुष्यते चाप्यनवेक्ष्य शोभम् २३

लागला की, दुसरा हसत हसत त्याच्याकडे जाऊं लागे, कोणी रडूं लागला की,
 दुसराही थट्टेने रडत रडत त्याच्याकडे जाई. कोणी कुचाळी काढूं लागला, तर
 दुसराही त्याची कुच ढी काढण्याकरिता त्याच्याकडे जाऊं लागे. अशा रीतीने
 त्या वानरसेनेमध्ये एकच गोंधळ उडून गेला. या वेळीं मधुपान करून सर्त न
 म लेला आणि स्वतामर्ष्याबद्दल गर्व न चढलेला असा एकही वानर त्या सैन्या-
 मध्ये राहिला नव्हता. (१५-१९)

याप्रमाणे तेथे जमलेले सर्व वानर सर्व प्रकारे त्या वनातील पदार्थ भक्षण
 करून टाकित आहेत आणि वृक्षावरील पत्रांचा व पुष्पांचा त्यांनी विध्वंस केला
 आहे, असें आठवून आल्यावर तो दधिमुल वानर रंगारागाने त्या वानरांना
 परावृत्त करूं लागला; परंतु मद चढलेले ते वानर उलट त्याचीच निर्भासना
 करूं लागले. उग्र तेजाने युक्त असलेल्या त्या वनरक्षक पृद्ध वानरपौराणे त्या
 वनरापासून वनार्थ संरक्षण करण्याचे आणखी एरव्हा यत्नामध्ये आणिले व
 काही काही वानरांना तो निर्भयपणें फटोर शब्द मोडूं लागला; काहींना,
 मुळीच उपेक्षा न करता, तो चपरावा माखूं लागला; काहींच्या जबळ घेऊन तो
 बाच-बाची करूं लागला आणि काहींशीं सामोपसामनेच भेटूं लागला; परंतु,
 मद चढल्यामुळे त्या वानराच्या लला यापणें अधक्ष्य घालें होणे आणि जो
 आपल्या आट येईल, त्याच्यावर इडा करण्याप्रमाणें त्यांना मूर्ख, अथवा वाटेनसे

नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।

मदरत्कपिं ते कपयः समन्तान्महरवन् निर्विषयं च चक्रुः २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥ [२६२०]

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः ।

अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः १

अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रचरोऽद्भुतः २

प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पियन्तु हरयो मधु ।

अथदयं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ३

अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ।

अद्भुतस्य मुखाद्युत्वा वचनं वानरर्षभाः ४

झालें होतें. त्या वानरांना तो रक्षक आपल्या सामर्थ्याचे जोरावर परावृत्त करूं लागला, तेव्हा यत्किंचितही दोष मनामध्ये न आणतां ते वानर एकत्र जुळून खलट त्याला ओढूं लागले. कांहींनी नलानी त्याचे धोचकारे काढले; कांहीजण दातांनी त्याला चाबूं लागले आणि कांहीजण चपराकांनी व लाघांनी त्याला मृतप्राय षड्भूं लागले. अशा रीतीने मद चवत्यामुळे त्या वानरांनी त्या सर्व महावनांतील कोणतीही भोव्य वस्तु शिकव ठेविली नाही. (२०-२४)

याप्रमाणे महामुनिवाम्नीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकव्यातांल सुंदर-कांडापैकी एकसष्टावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६१ ॥

त्या वानरांना प्रथमतः कपिश्रेष्ठ वानरोत्तम हनुमान् म्हणाला, ' हे वानर हो, तुम्ही स्वस्थ मनाने मधु सेवन करा. दुष्टांला वाड येणाऱ्याचें मी निवारण करीन. ' हें हनुम नाचें भाषण ऐकून, वानरश्रेष्ठ अंगद प्रसन्न मनाने म्हणाला, ' वानरांना मधु सेवन करूं ना. स्वीकृत कार्य पुरें करून आलेल्या वानराचें म्हणणें जरी अथेय्य असलें, तरीमुळा मला तें अवश्य सेवतास नेलें पाहिजे, मग आताच्या अशा म्हणण्याची तर गोष्ट पाहिजे कशाला ! ' अंगदान्या मुखातून हें भाषण ऐकून, ते वानरश्रेष्ठ आनंदित होऊन, " शाबाम, शाबाम. "

साधुसाधयति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ।	
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्पमम्	५
जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् ।	
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तिः	६
अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ।	
पटुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः	७
उत्पत्य च ततः सर्वे घनपालान्समागतान् ।	
ते ताडयन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा	८
मधूनि द्रोणमात्राणि यादृमिः परिगृह्य ते ।	
पिबन्ति कषयः केचित्सहस्रस्तत्र हृष्टवत्	९
घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे ।	
केचित्पीत्वापयिष्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः	१०
मधुच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ।	
अपरे घृक्षमूलेषु दाप्ता गृह्य व्यवस्थिताः	११

न्हणून त्याचो प्रशंसा करूं लागले आणि वानरश्रेष्ठ अंगदाची प्रशंसा केल्यावर ते सर्वही वानर वृक्षाकडे जाणाऱ्या नदीच्या वेगाप्रमाणे मधुवनाच्या मार्गाने चालू लागले व आपल्या सामर्थ्याचे जोरावर रक्षमाना जमिनीवर लोंढवून ते मधुवनामध्ये शिरले. हनुमानला सीतेचे दर्शन झाल्यामुळे आणि इतरांना तिची वार्ता समजल्यामुळे ते निर्भय झालेले सर्वही वानर अंगदाच्या आज्ञेने मधुपिङ्गल लागले आणि रमाने भरलेली पळेई तोडू लागले. (१-७)

वनरक्षक त्याच्याकडे आले, तेव्हा उड्या मारून ते सर्वही वानर त्यानाच मार्ग लागले आणि शेकडो टोळ्या करून ते मधुवनामध्ये मधु प्राशन करण्याकरिता ठिकठिकाणी एकमेकास बिलगून उभे राहू लागले एक राग करून शेर शेर मध हातामध्ये घेऊन, काही वानर अनंदाने मध पिऊ लागले काही-जण मिळून एकदम वनरक्षकाना मारू लागले, काही मद्यन करण्यामध्ये गुंतले आणि मधासारखा पिंगट वर्ण असलेले काही वानर मध पिऊन, पेंढी पेंढूनही देऊ लागले कित्येक जण मद्य चढल्यामुळे एकमेकाला मधानेच मार्ग लागले

अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ।

उन्मत्तवेगाः प्लवगा मधुमत्ताश्च दृष्टवत् १२

क्षिपन्त्यपि तथान्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे ।

केचित्द्वेदान्प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति दृष्टवत् १३

हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ।

घृष्टाः केचिज्जसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतरेत् १४

कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्विबुध्यन्ति चेतरेत् । १५

येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेप्या दधिमुखस्य तु ।

तेऽपि तैर्यान्तरैर्भूमिः प्रतिपिद्धा दिशो गताः १६

जानुभिश्च प्रघृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः ।

अधुवन्परमोद्विग्ना गत्या दधिमुखं वचः १७

हनुमता दत्तधरैर्हतं मधुवनं पलात् ।

आणि काहीजण शाखा धरून वृक्षावर स्वस्थ बसू लागले मदाने अतिशय ग्लानि आल्यानंतर काहीजण पाने पसहन वर पडू लागले आणि मध पिऊन मत्त झालेले काही वानर उन्मत्त पुरुषाप्रमाणे हसत-हसत एकमेकात दाडगाईं करू लागले (८-१२)

काहीजण एकमेकाला दडवू लागले, काहीजण चालता चालता अडसतू लागले, काही गर्जना करू लागले आणि काही आनंदाने मंजुळ दाबू करू लागले मधाने मत्त झालेले काही वानर जमिनीवरच गाढ झोपी गेले. काही भीट होते, ते दडू लागले आणि काही रडूही लागले. काही जण हाताने एक करून, तोंडाने भलतेच धोवू लागले आणि काही जण एक सांगितले अथवा भलतेच समजू लागले. (१३-१५)

त्या वनमध्ये दधिमुखाच्या हाताखालचे जे मधुरसक होते, त्याचा त्या भयंकर वानरांनी हवे ते बोटून निषेध केला, त्यामुळे ते बट फुटेल तिबडे निघून गेले त्यांपैकी काहींचे वानरांनी गुटचे धरून परपटत ओढून नेले आणि बांहीना धरून आकाशमध्ये उंच येऊनही दिले. तेव्हा अतिशय मयभीत झालेले ते वन-रक्षक दधिमुखाकडे जाऊन म्हणाले, “ हनुमानाने परवनगी दिलेल्या वनरांनी,

वयं च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः	१८
तदा दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः ।	
हतं मधुवनं दृष्ट्वा सान्त्वयामास तान्हरीन्	१९
एतागच्छन् गच्छामो वानरानतिदर्पितान् ।	
श्लेनाचारयिष्यामि प्रमुञ्जानान्मधुसूतम्	२०
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ।	
पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः	२१
मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम् ।	
समभ्यधाचन्वेगेन सर्वे ते च प्लवङ्गमाः	२२
ते शिलाः पादपांश्चैव पाषाणानपि वानराः ।	
गृहीत्वाभ्यागमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः	२३
चलाभिवारयन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन् ।	
संदष्टोष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः	२४
अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ।	

चक्रजपरीने मधुवनाचा विष्वंम केला आमचे गुडचे घळून त्यानी परपटीत नेले
अणि उर फेडूनही दिले " हं ऐरून घेऊन वनरक्षक दधिमुख वानर राग वला
आणि मधुवनाचा विष्वस झालेला पडून, त्याना धीर देण्याकरिता तो म्हणाला,
" चला या, आपण तिकडे जाऊं गर्वाने अतिशय चकन जाऊन अनुपम
मंत्र पात असलेल्या त्या वानराचें मी स्वतःच आपल्या सामर्थ्याने निवारण
करीन. " (१६ २०)

हं दधिमुखार्थे आपण ऐरून, ते धीर वनरश्रेष्ठ पुनरपि त्याच्याबरोबर
मधुवनामध्ये गेले दधिमुख त्याच्यामध्ये राहून व एका महावृक्ष हातात घेऊन,
वेगाने तिकडे धावू लागला व त्याच्याबरोबर ते सर्वही वनर धावू लागले ते
वानरश्रेष्ठ जिकडे सोड्या करीत होते, तिकडे हे दधिमुखाबरोबरचे वनर शिळा,
गुप्त आणि पाषाण घेऊन रंगारंगाने गेले आणि आपआपल्या समर्थ्याप्रमाणे
त्याचें निवारण करण्याकरिता तेथील वानराच्या समीप येऊन पोचल्यावर, रागाने
दात ओढ खऊन ते वारंवार त्याची निर्ममना कळं लागले नंतर क्रुद्ध झालेल्या

अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखांस्तदा	२५
सवृक्षं तं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ।	
वेगवन्तं विजग्राह बाहुभ्यां कृपितोऽङ्गदः ।	२६
मदान्धो न कृपां चक्रे आर्यकोऽयं ममेति सः ।	
अधैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले	२७
स भग्नबाहूरमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ।	
प्रमुमोह महावीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः	२८
स कथयिद्विमुक्तस्तेषां नरेषां नरपुङ्गवः ।	
उद्याचेकान्तमागत्य स्वान्भृत्यान्समुपागतान्	२९
पतागच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानराः ।	
सुनीलो विपुलप्रीवः सह रामेण तिष्ठति	३०
सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे ।	
अमर्षी वचनं श्रुत्या घातयिष्यति वानरान्	३१
इष्टं मधुवनं होतत्सुप्रीवस्य महात्मनः ।	

दधिमुखला पाहताच हनुमप्रभृति वानरश्रेष्ठ मोठ्या त्वशने त्याच्या अगवर धावून गेले (२१—२०)

तो मह पलाटप व महाशरणांभी वेगवान् दधिमुख वृक्ष घेऊन अग वर देऊ लागला, तेव्हा अङ्गद झालेल्या अगदाने हातानेच त्याला आवडून धारिले इतकेंच नव्हे तर मदाध झाल्यामुळे “ हा मला पूज्य आहे, ” असा विचार मनामध्ये आल्याकारणाने त्याच्यावर दया न करता अगदाने त्याला धगाने एकदम जमिनीवर आपटले तेव्हा त्याचे हात, पांथ व मुख ही पुढून रचाने भग्न गेली व तो वनरश्रेष्ठ मदाध्वर दधिमुख विह्वल झाला आणि एक मूर्ततर्पित त्याला मूर्च्छाही आला नंतर कसातरी त्या वनरांच्या हातून मुटून्यावर, तो वानरश्रेष्ठ दधिमुख एकदम देऊन जवळ आलेल्या आपल्या सेवकांना म्हणता (२५—२९)

‘ पला या, विशाल वृक्ष असलेल्या आपला राजा मूर्धन्य वनर रामसह त्रिकटे आहे, तिकडे आपण जाऊ आणि हा सर्व अगदाचा दोष आहे, असे आपण राजाला सांगू म्हणजे हे भयण ऐकून तो रगट मूर्धन्य या दुष्ट वानराचा

पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम्	३२
स वानरानिमान्सर्धान्मधुलुब्धान्गतायुषः ।	
घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहज्रनान्	३३
यद्भ्या ह्येते दुरात्मानो नृपाश्चापरिपन्थिनः ।	
अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति	३४
एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महायलः ।	
जगाम सहस्रोत्पत्य वनपालैः समन्वितः	३५
निमेषान्तरमाधेण स हि प्राप्तो घनालयः ।	
सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः	३६
रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीधमेव च ।	
समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशाधिपपात ह	३७
स निपत्य महावीरः सर्वैस्तैः परिवारितः ।	
हरिर्दधिमुखः पालेः पालानां परमेश्वरः	३८
स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।	

बध करील, कारण दवानाही मिलण्यास अशक्य, अस हें वाढवाडलापामून चालत आलेलें दिव्य मधुवन महारम्या सुग्रीवाला प्रिय आहे, यमुळे तो वना सुहजनासह या सर्वही असमरण ॥ गेल्या मधुलुब्ध वानराना वाधून, मृत्यू-चंच शिक्षा देईल आणि असें झलें, म्हणजे असहिष्णुतेमुळे उत्पन्न झालेला माझा राग घात होईल, कारण हे दुरात्म, मनाव वानर राजांना अमान्य करणारे आहेत " (३०-३४)

याप्रमाणे वनपालाना सांगितल्यावर तो महाबलाटय दधिमुख आपल्या सर्व वनपालासह एकदम उठून वन चालला झाला व एका निमेषामध्ये तो दधिमुख वनचर सूर्यपुत्र विचारी सुग्रीव वानर वसला हेता, तिकडे गेला राम, लक्ष्मण व सुग्रीव यांना पाहिल्यावर तो आकाशातून सपाट भूमीवर खस्ती उतरला अशा प्रकारें ॥ सर्व वनपाल वानर चट्टभोवती असलेला तो वनपालाधिपति मह-
वीर दधिमुख वानर आकाशातून खाली उतरला व त्याने दान वदन करून

सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः । [२६५९]

ततो मूर्ध्ना निषतितं वानरं वानरपंथः ।

दद्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह २

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ।

अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ३

किं संभ्रमादितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि ।

कश्चिन्मधुयने स्यस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ३

स समाध्यासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।

उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽग्रणीत् ४

नैयर्क्षजरता राजश्र त्वया न च यालिना ।

वनं निष्पृष्टपूर्वं तं नादितं तत्तु वानरैः ५

त्याने मस्तकी दोन्ही हात जे उने आणि सुग्रीवच्या चरणावर एकदम मत्सर ठेविले (३५-३९)

४ याप्रमाणे महाबुद्धिमान्मोक्षिणीत श्रीमद्रामायणमहाकाव्ये अदिकाव्यानील सुन्दर-
काण्डांपैकी बसष्टाव्या सर्ग समाप्त झाला ॥ ६२ ॥

नंतर पादावर मत्सर ठेविलेल्या त्या दधिमुख वनराज्या पाहताक्षणी वानरभेठ सुग्रीवाचे हृदय उद्विग्न झाले व तो त्याला म्हणाला, “ ऊड, ऊड, तू माझ्या पादा वर पडला आहेस ? या वेळी जे माय भवेत ते सांग । म्हणजे मी तुला अभय देईन वेंगव्या भीतीमुळे तू येथे आग आहेत ? जे काही हिला यद् असे भवेत, ते सर्व तू मला सांग हे वनरा, तुझ्याकडून निघईल हर्ष-
कन ऐकण्याची माझी इच्छा आहे मधुवनमागे सर्व दयार्थीच आहे ना ? ”
याप्रमाणे त्या महाप्राज्ञ सुग्रीवने अध्यात्म दिग्दर्शक तो महाबुद्धिमान दधिमुख उठला आणि म्हणाला, (१-४)

“ हे राजा, जाववनने, आग अथवा वाजने वनरांना येथेच उग्रभेग येथेचहिला आचार्यन मधुवन कधीही देऊन टाकलेले नाही परंतु त्या वनरा

न्यवारयमहं सर्वान्सहैभिर्वनचारिभिः ।	
अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिवन्ति च	६
एभिः प्रधर्षणायां च वारितं वनपालकैः ।	
मामप्यचिन्तयन्देव भक्षयन्ति वनौकसः	७
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ।	
निधार्यमाणास्ते सर्वे भुङ्कुटं दर्शयन्ति हि	८
इमे हि संरन्ध्रतरास्तदा तैः संप्रधर्षिताः ।	
निवार्यन्ते वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः	९
ततस्तैर्यहुभिर्घोरैर्वानरैर्वानरर्षभाः ।	
संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः संप्रधर्षिताः	१०
पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः ।	
प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गं च दर्शिताः	११
एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तारि ।	

आज वानरांनी विष्वंस केला. माझ्या या वनवरासह मा त्या सर्वांचे निवारण केले; परंतु मला न जुमानितां ते आनंदाने मध् प्राशन करीत आहेत व फलें भक्षण करीत आहेत. याप्रमाणे त्यांनी विष्वंस आरंभिला असतां वनपालमी त्याचें निवारण केलें; परंतु मज्झीही पर्वा न करता, हे राजा, त्या वानरांनी खाण्याचा सपाटा चालविलाच आहे. खाऊन खाऊन अवशिष्ट राहिलेला मध् ते कांही फेकून देत आहेत; कांही फलें भक्षण करीत आहेत आणि कोणी आडकाठी कळं लागला असतां ते सर्वही क्रोधने आपल्या भिवया चढवून भीति दाखवीत आहेत. (५-८)

या वनपालांनी त्यांचें निवारण करण्याची अगदी शिकस्त केली आणि त्यांनी यांच्यावर हल्ला केला, तेव्हा हे क्रुद्ध वानरथेष्ट त्यांना त्या वनांतून हाडूनही देऊं लागले; परंतु क्रोधने नेत्र लाल झालेल्या त्या असंख्य वर वानरांनी या सर्व वनरक्षक वानरथेष्टांचा परामय केला. यांपैकी कांहींना चपराका चगल्या, कांहींना गुडघ्यांचे तडाखे बसले. कांहींना त्यांनी फरफर ओटेंत नेले आणि कांहींना आकाशामध्ये भिरकावून देऊन देवमार्गाचीही त्यांनी दर्शन करीवेल.

कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते	१२
एवं विश्वाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ।	
अपृच्छत् महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा	१३
किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः ।	
किं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्	१४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।	
लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाष्ययिषारदः	१५
आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ।	
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः	१६
नैवामकृतकार्याणामीदृशः स्याद्यतिक्रमः ।	
घनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तद्धुयम्	१७
धारयन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ।	
तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो यली	१८

अथा रीतीने आपण अधिपति विद्यमान असताना याप्रमाणे या दूराना मार घसला आहे अणि सर्व मधुवन ते वानर यथेष्ट भक्षण करीत आहेत." (१-१२)

याप्रमाणे वर्तमान दधिमुख त्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला सांगू लागला, तेव्हा दशवीरनाशक महाबुद्धिमान लक्ष्मण सुग्रीवाला विचारू लागला, "हे राजा, हा वनपाल वानर कशाकरता येथे आला आहे? आणि कशाकरिता हा दुःखित होऊन आपण परीत आहे?" याप्रमाणे महात्म्या लक्ष्मणाने सुग्रीवाला विचारिले असता, संभाषण करण्यमध्ये निपुण असलेला तो सुग्रीव लक्ष्मणाला म्हणाला, "आर्या लक्ष्मणा, अंगदप्रभृति वीर वानरांनी मधु भक्षण करून दारुन्यचें वृत्त वीर दधिमुख वानराने सांगितलें तथापि कार्यासिद्धि क्षान्द्यावचून त्यांच्या हातून असा अतिक्रम होणार नाही, हे राख. त्यांनी ज्या अर्था वनावर धाड पातली आहे, त्या अर्था हाती घेऊन ते कार्य त्यांनी नि संशय पार पाटलें आहे. अहो, त्या वानरांच्या परावृत्त करण्याकरिता, हे वनपाल न्यांच्याकडे गेलें असतां, उलट त्यांनीच यांना गुह्यवांनी अतिशयच लाडलें केलें अणि या वनपाल दधिमुख वनराजालाही त्यांनी दुम दिलें नाही. अम्ही स्वतः याला वनावर अधिपति म्हणून

पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ।	
दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता	१९
न हान्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ।	
कार्यसिद्धिर्हनूमति मतिश्च हरिपुङ्गवे	२०
व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ।	
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः	२१
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।	
अङ्गदप्रमुखैर्वरिहंतं मधुवनं किल	२२
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ।	
आगतैश्च ग्रहणं तद्यथा मधुवनं हि तैः	२३
धर्पितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः ।	
पातिता वनपालास्ते तदा जानुमिराहताः	२४
एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवाग्निह ।	
नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रत्यातविक्रमः	२५
दृष्ट्वा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्पतः ।	

नेमिलें आहे. तेव्हा, सीतादेवी दृष्टीस पडली, यात सदेहच नाही, परंतु हनुमाना-
वाचून ती दुसऱ्या कोणाच्या दृष्टीस पडली नाही, हें निश्चित. (१३-१९)

कारण, हें कार्य सिद्धीस नेण्यासारखा हनुमानावाचून दुसरा कोणीही समर्थ
नाही वनरभ्रेष्ठ हनुमानाचे ठिकाणी कार्यसिद्धि, बुद्धि, उद्योग, सामर्थ्य आणि
विद्या हें सर्व काही आहे. जाबवान्, महाबलाय अंगद आणि हनुमान् हे जेथे
पुढारी आहेत, तेथे कार्यसिद्धीवाचून दुसरे काही होणें शक्यच नाही अंगदप्रभृति
वीर वानरानी खरोखर मधुवनाचा फडशा पाडला दक्षिणदिशा शोधून, ते
वनरभ्रेष्ठ परत आले आणि ते आनंदाने मधुवनामध्ये परत आल्यावर त्यांनी
चनावर दहा करून, तें सर्व खाऊनही टाकलें त्यांनी वनपालांना उचळून घेऊन
दिलें आणि त्यांना जानूंनी तडाखेहि दिलें हें सांगण्याकरिता हा मधुर म.पण
करणारा व पराक्रमविषयी प्रत्यात असलेला दधिमुखनामक वानर येथे आला
आहे हे महापराक्रमी सुमित्रानंदना, सीता खरोखर दृष्टीस पडली. कारण, पहा हे

प्रीतिस्फूर्ताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा।
अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाह्योरासन्नामतिमात्रं ननन्द ३३
इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

[२६९२]

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु दृष्टो दधिमुखः कपिः ।

राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाम्यवादयत् १

स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ।

वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह २

स यथेयागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ।

निपत्य गगनाद्भूमौ तहनं प्रविवेश ह ३

स प्रपिष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ।

विमदानुद्धतान्सर्चान्मेहमानान्मधूदकम् ४

स तानुपागमद्ग्रीरो यद्वा करपुटाञ्जलिम् ।

विषयी त्यानी केलेला प्रयत्न ऐश्व्यार्चा इच्छा आहे. ” आनंदांमुळे ज्यांचे नेत्र विरसित झाले आहेत, जसे ते राजकुमार रामलक्ष्मण आपले मनोरथ सिद्धीस गेल्याप्रमाणे आनंदित झालेले पाहून, आणि आपल्या शरिरावर आनंदाने उठलेल्या रोमांचावरून आपले अंगीकृत कार्य सिद्धीस जाण्याची वेळ अगदी जवळच आली अस-याचें जाणून, त्या वानरराज सुग्रीवाला अतिशय हर्ष झाला. (२८—३३)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुंदर-काण्डावरील त्रिसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

सुग्रीवाने असे सांगित-वानंतर, आनंदित झालेल्या दधिमुख वानराने राम, लक्ष्मण व सुग्रीव यांना अभिबंदन केलें. नंतर महानलादय रामलक्ष्मणांना व सुग्रीवाला अभिबंदन केल्यावर, त्या दधिमुखाने आरत्या शूर वानरासह आकाशा-मध्येच उडण केलें. ज्या त्वरेने तो पूर्वी आला होता, त्याच त्वरेने परत गेला आणि गगनांतून भूमीवर उतरला व त्या वनामध्ये अला. मधुवनामध्ये आ-या-पर ने सर्गही वानरसेनाधिपति अमर्याद व मंदरहित झालेले होते व ते मयातल-उदरच मुक्त अस-याचें त्याने पाहिलें. (१-८)

आभिगम्य यथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः	१६
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विभ्रुताः पुरुषर्षभ ।	
घनं दत्तं घरे दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः	१७
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहस्राययः ।	
धृत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्युताम् ॥	
प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशः	१८
धृत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ।	
घनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत	१९
प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भक्तं घनं तैः कृतकर्मभिः ।	
धर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम्	२०
गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ।	
शीघ्रं प्रेष्य सर्वास्ताम्हनूमत्प्रमुखान्कपीन्	२१

इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान्शाखामृगांस्तान्मृगराजदपान् ।

प्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् २२

सर्वेही वानर इकडे येऊन मधुवन करीत आहेत. हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रख्यात वानर वैदेहीं दृष्टीस पडल्यावाचून देवानी आम्हाला वर म्हणून अर्पण केलेल्या या दिव्य घनावर धाड घालणार नाहीत. ” (२०-२७)

नंतर हे कर्णत्रियाला सुखावह असं सुग्रीवाच्या मुखातून निघालेलं भाषण ऐकून, राम व धर्मात्म्या लक्ष्मणाला आनंद झाला आणि त्या उभयता महा-कीर्तिमान रामलक्ष्मणाना अत्यंत हर्षही झाला. दधिमुखाचें याप्रमाणे भाषण ऐकल्यावर सुग्रीव आनंदित झाला आणि त्या घनपालाला पुनः म्हणाला, घेतलेली कामगिरी बजावलेल्या त्या वानरानी बनें जस्त करून टाकलें आहे, याबद्दल मी प्रसन्न झालों आहे; कारण कामें करून आलेल्या वानराचें तें अमर्यादेचें वर्तन मला सहन करणें भाग आहे. यासाठी तूं सत्वर जा; तूंच मधुवनाचें संरक्षण कर आणि हनुमान् आदि सर्व वानराना तूं लवकर इकडे पाठवून दे. शघुराज रामलक्ष्मणसह मला त्या सिंहातून मानी असलेल्या मारुतिप्रभृति वृत्तृत्व वानराना सत्वर प्रथं करण्याची आणि सत्तेच्या प्राप्ती-

प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ।
 अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नामतिमात्रं ननन्द ३३
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वान्मीक्ष्य आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

[२६९२]

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु दृष्टो दधिमुखः कपिः ।

राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाम्यवादयत् १

स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ।

वानरैः सहितः शूरैर्दिशमेवोत्पपात ह २

स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ।

निपत्य गगनाद्भूमौ तद्धनं प्रविशेश ह ३

स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ।

विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ४

स तानुपागमद्भीरो यद्वा करपुटाञ्जलिम् ।

विषयी त्यानी केलेला प्रयत्न ऐकण्याची इच्छा आहे. ” आनंदामुळे ज्याचे नेत्र धिस्मित झाले आहेत, असे ते राजकुमार रामलक्ष्मण आपले मनोरथ सिद्धीस नेत्याप्रमाणे अनंदित झालेले पाहून, आणि आपल्या शरिरावर आनंदाने उठलेल्या रोमाचावहन आपले अंगारुत कार्य सिद्धीस जाण्याची वेळ अगदी जवळच आली असल्याचे जाणून, त्या वानरराज सुग्रीवाला अतिसय हर्ष झाला. (२८—३३)

याप्रमाणे महामुनिपात्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुंदरकाण्डावर्गी त्रिसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

सुग्रीवाने असे सांगितल्यानंतर, आनंदित झालेल्या दधिमुख वानराने राम, लक्ष्मण व सुग्रीव यांना अभिवंदन केले. नंतर महाबलाढय रामलक्ष्मणाना व सुग्रीवाला अभिवंदन केल्यावर, त्या दधिमुखाने आल्या शूर वानरासह आकाशा-मध्येच उड्याण केले. ज्या त्वरेने तो पूर्वी आला होता, त्याच त्वरेने परत गेला आणि गगनातून भूमीवर उतरला व त्या वनामध्ये अला. मधुवनामध्ये आल्यावर ते सर्वही वानरगेनाधिपति अमरार्द्र व मदरहित झालेले होते व ते मघातले उदरच मुतत अमवाचे तऱ्हे पाहिले. (१-८)

उवाच वचनं श्रुक्ष्णमिदं हृष्टवदद्भदम्	५
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिः परिवारणम् ।	
अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधान्द्रवन्तः प्रतिपेधिताः	६
श्रान्तो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु ।	
युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल	७
मौर्त्यार्त्पूर्वं कृतो रोपस्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।	
यथैष हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिमणेश्वरः	८
तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम ।	९
आव्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ	१०
इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ।	
भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः	११
प्रहृष्टो न तु रघोऽसौ घनं श्रुत्वा प्रघर्षितम् ।	
प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः	१२
शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिव ।	
श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्वचनं श्रुक्ष्णमद्भदः	१३

नंतर तो भीर त्वाच्याजवळ गेला आणि हात जोडून आनंदाने अंगदास मृदु शब्दाने म्हणला का, “ हे सौम्य, यानी तुम्हाला अडथळा केला, याबद्दल तुम्ही राग मानू नका अज्ञानामुळे वनरसत्तानी तुमचा निषेध केला आहे हे महाबलाढ्य अंगदा, तू रावून आल्यामुळे फार दमला आहेस यासाठी तू स्वतःचा मध भक्षण कर कारण तू युवराज असल्यामुळे या वनाचा अधिपतीच आहेस. पूर्वी आम्ही मूर्खपणामुळे तुमच्यावर राग बसला, त्याची तू आम्हाला क्षमा कर, पूर्वी ज्याप्रमाणे तुझा पिता वानरसमुदायाचा अधिपति होता, तसा तूही वानरसमुदायाचा अधिपतीच आहेस. हे वनरश्रेष्ठ, तू सुग्रीवच आहेस, कोणी परका नाहीस. हे निष्पापा, अंगदा, मी तुझ्या पितृव्याकडे जाऊन, हे सर्व वानर येथे आल्याचें त्याला सांगितलें, तेव्हा वनरासह तुझे आगमन शान्याचें ऐकून, त्याला तुमच्या या कृत्याचा राग आला नाही. उलट त्याला फार अनंद झाला आहे. वनाची तुम्ही न माडी केल्याचें ऐकल्यावरही तुम्हा पितृव्य वानराधिपति राजा

अग्रवीत्तान्हरिथ्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ।

शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः १३

अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना ।

तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः १४

पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः ।

किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः १५

सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः ।

तथासि कर्ता कर्तव्ये भवाद्भिः परवानहम् १६

नाह्नापयितुमीशोऽहं युवराजोऽसि यद्यपि ।

अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं वलात् १७

श्रुवतश्चाह्वदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् ।

प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः १८

एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्यानरर्षभ ।

सुग्रीव आनंदित होऊन मला म्हणाला, “ त्या सर्वांना इकडे पाठवून दे.” दधि-मुत्ताचें हें मधुर भाषण ऐकून तो संभ्रमचतुर वानरश्रेष्ठ अंगद त्या वानरांना म्हणाला “ हे वानरसेनाधिपतींनी, रामाच्याही वानावर हा वृत्तांत गेला असावा, अशी मला शंका वाटत आहे; कारण हा दधिमुख हर्षाने असें आपल्याशीं बोलत आहे, यावरून माझे असें अनुमान आहे. याकरता हे शत्रुतापन वानरहो, कार्यसिद्धि झाल्यावर येथे राहणें आपणाला योग्य नाही. (६-१४)

पराक्रमी वानरांनी येथेच मधुपान केल्यानंतर, मग शिल्लक काय राहिलें ? सुग्रीव वानर जिकडे आहे तिकडे जाणें, एवढेंच आता अवशिष्ट कार्य राहिलेलें आहे. सर्व वानरश्रेष्ठ एकत्र जुळून जसें मला सांगतील, तसें मी करीन; कारण पुढे काय करावयाचें, याविषयी मी सर्वस्वीं तुमच्यावर अवलंबून आहे. मी जरी युव-राज असलों, तरी तुम्हाला आज्ञा करण्यास समर्थ नाही. तुम्ही वाम शेवटास नेले असल्याने तुम्हाला सत्तेच्या जोरावर वाकविणें वदापि योग्य नाही.” (१५-१७)

अशा प्रकारें बोलत असलेल्या अंगदाचें, तें उत्तरष्ट भाषण ऐकून सर्व वानर मनामध्ये आनंदित झाले आणि म्हणाले, “ हे वानरश्रेष्ठा, राजा, स्वतः सर्वांचा प्रभु म० १८ (सुन्दर)

ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते	१९
तच्च चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।	
सन्नातिर्हि तवाख्याति भविष्यन्नुभयोग्यताम्	२०
सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ।	
स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः	२१
त्वया ह्यनुकैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ।	
क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते	२२
एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ।	
साधु गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः	२३
उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूयपाः ।	
कृत्याकाशं निराकाशं यन्त्रोरिक्षता इषोपलाः	२४
भङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च धानरम् ।	
तेऽभ्यरं सहस्रोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः	२५
विनदन्तो महानादं घना धातेरिता यथा	

असून, असैं कोण बरें म्हणणारा आहे ? कोणीही झाला तरी ऐश्वर्यमदाने मत होऊन, मी-मीच म्हणत असतो असैं भाषण करणें तुलाच योग्य आहे, दुसऱ्या कोणालाही योग्य नाही. तुला हा विनयच पुढे तुला मोठी योग्यता प्राप्त होणार, हें सुचवीत आहे जेथे तो वानरवीरांचा अक्षय अधिपति सुग्रीव आहे, तेथे जाण्यास आम्ही येथे आलेले सर्वही उत्सुक आहोंत हे वनरश्रेष्ठ, तुझ्या आज्ञेवाचून कोठेही एक पाऊलदेखील टाकण्यास वानर समर्थ नाहीत, हें आम्ही तुला भगदरी खरेंखरें सांगतो " (१८-२२)

याप्रमाणे त्यांनी सांगितल्यावर अंगदानेही त्यांना समर्थोचित उत्तर दिलें आणि नंतर " ठीक आहे, वापण तिकडे जाऊं, " असैं म्हणून त्या महाबलाढय वानरांनी आज्ञाशामध्ये उद्ग्राण केलें. अंगद उद्ग्राण करून जाऊं लागला, त्याबरोबर ते सर्वही वानरसेनाधिपति आश्वत्थ व्यास करून, यंत्रातून सुटलेल्या पाथाणाप्रमाणे सत्वर उद्ग्राण करून निघाले अगद आणि हनुमान वानर यांना पुढे करून रस वेगवान वानरांनी आज्ञाशामध्ये एकदम उद्ग्राण केलें आणि वायूचा तडागा

अङ्गदे समनुप्राप्ते सुप्रीवो वानरेश्वरः	२६
उवाच शोकसंतप्तं रामं कमललोचनम् ।	
समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्ट्वा देवी न संशयः	२७
नागन्तुमिह शक्यं तैरतीतसमयैरिह ।	
अङ्गदस्य ग्रहपांच जानामि शुभदर्शनं	२८
न मत्संकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ।	
सुवराजो महाबाहुः प्लवतामङ्गदो धरः	२९
यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ।	
भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः	३०
पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ।	
न मे मधुवनं हन्याद्दृष्ट्वा जनकात्मजाम्	३१
कौसल्या सुप्रजः राम समाश्वसिहि सुव्रत ।	
दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता	३२

यसलेल्या मेघाप्रमाणे ते उच्च स्वरांनी गर्जना करून रागले इकडे अंगद निघाल्या-
वर वानराधिपति सुप्रीव, शोकमग्न झालेल्या कमलनयन रामाला म्हणाला, "तुमैं
कन्याण अशो, धीर धर. देवी दृष्टीस पडली यात मुळीच संशय नाही (२३-२७)

वानरास दिलेल्या कालमर्यादेबै उलंघन झाले असल्यामुळे, त्याच्या हातून
जर तें कार्य झालें नसतें, तर ते येथे येथेंच अशक्य होतें, परंतु हे शुभदर्शना,
अंगदाला झालेल्या आनंदावहन आपलें कार्य शेवटास गेलें असावें, असें मातें
अनुमान आहे. कारण वानरामध्ये श्रेष्ठ असलेला हा महापराक्रमी सुवराज अंगद
कार्य शेवटास गेलें नाही, तर माझ्याकडे कदापि येणार नाही. हातून कार्यसिद्धि
झाली नसतानाही इतर वानरांनी कदाचित् अशा प्रकारचे चाले आरंभिले असते,
परंतु अंगद मात्र दीनवदन होऊन मनामध्ये अगदी गोंधळून गेला असता वड-
वडिलापासून चालत आलेल्या आणि पूर्वजानी रक्षण करून ठेविलेल्या या मधु-
वनाचा, जनककन्या दृष्टीस पडल्याशिवाय तो नाश करणारच नाही. (२८-३१)

हे सुव्रता रामा, कौसल्या सुपुत्रवती आहे तूं धीर धर. देवी दृष्टी पडली,
यात संशयच नाही आणि ती एका हनुमानाच्याच दृष्टीस पडली आहे, यातही

न ह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ।

हनूमतीह सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ३३

व्यवसायश्च शौर्यं च श्रुते चापि प्रतिष्ठितम् ।

जाम्बवान्यत्र नेता स्यादद्भुतश्च हरीश्वरः ३४

हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।

मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ३५

यदा हि दर्पितोदग्राः संगताः काननौकसः ।

नैषामवृत्तकार्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ३६

यनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ।

ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे ३७

हनूमत्कर्मदत्तानां नदता काननौकसाम् ।

किष्किन्धामुपयासानां सिद्धिं कथयतामिव ३८

ततः श्रुत्या निनादं तं कर्पीनां कपिसत्तमः ।

आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभयदुष्टमानसः ३९

सदेह नाही हें कार्य सिद्धीस नेणारा त्याच्यासंरखा दुसरा कोणीही नाही हे श्रेष्ठ सुद्धेमना, या वानरसैन्यामध्ये हनुमानाचेच ठिकाणी बुद्धि, सिद्धि, उद्योग, शौर्य आणि ज्ञान ही वास्तव्य करित आहेत. अरे, जाववाच आणि वानराधिपति अगद हे जेथे पुढारी आहेत आणि हनुमान् जेथे मुरव आहे, तेथे कार्यसिद्धीवाचून दुसरा भलताच प्रकार कधीही व्हावयाचा नाही. वाकरता हे अनुत्परात्रमी रामा, साप्रत तुला कळजी करण्याचें प्रयाजन नाही ज्या अर्था वानर गर्वाने चडून जाऊन एकर जुळलेले आहेत, त्या अर्था कार्यसिद्धि झाल्याशिवाय त्यांच्या हालून असा प्रकार कधी घडणार नाही वनमग आणि मधुभक्षण, यावरून कार्य सिद्धि झाली असावी, असे मी समजत आहे " (३२-३५)

इतक्यात हनुमानाच्या पराक्रमानुळे गर्वयुक्त झालेल्या आणि कार्यसिद्धि झाली, हे समजावण्याकरिताच की कथ्य गर्वना करित करित किष्किंधेनवळ आलेल्या अरण्यवासी वानरांचा शब्द सुग्रीवाने ऐकला व तो मनामध्ये आनंदित झाला आणि त्याचें पुच्छ दार्य व रोमांचयुक्त झालें इतक्यांत अगद

आजगमुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ।

अद्भुतं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ८०

तेऽद्भुतप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः ।

निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ८१

हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।

नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ८२

दृष्ट्वा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् ।

आकर्ण्य घञ्जनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ८३

निश्चितार्थं ततस्तस्मिन्सुग्रीवं पचनात्मजे ।

लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतो बहुमानाद्वैक्षत ८४

प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा ।

बहुमानेन महता हनूमन्तमवैक्षत ८५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितम सर्ग ॥६४॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

[२७३०]

ततः प्रस्रवणं शीलं ते गत्वा चित्रकाननम् ।

आणि हनुमान् वानर याना पुढे करून रामदर्शनाकरिता ते सर्वे कधीहि तैथे आले. (३८-४०)

ते अंगदप्रभृति उत्साही व आनंदित झालेले वीर वानरराज सुग्रीव आणि राम यांच्याजवळ येऊन पोचल्यावर, महापराक्रमी हनुमानाने त्यांना मस्तकाने प्रणाम करून, रामाला सीतादेवी शुद्ध आणि क्षतरहित असल्याचें कळवले. "सीतादेवी दृष्टीस पडली," हें अमृततुल्य वाक्य हनुमानाच्या मुखतून ऐकताक्षणीं रामलक्ष्मणाना हर्ष झाला. नंतर त्या वायुपुत्र हनुमानाचे पराक्रमाविषयी ज्याने निश्चयपूर्वक सांगितलें होतें, त्या सुग्रीवाकडे आनंदित झालेल्या लक्ष्मणाने बहुमानाने प्रेमपूर्वक पाहिलें आणि अनुपक्षीय वीरनाशक रामही अतिशय संतुष्ट होऊन, त्याने मोठ्या आदरपूर्वक नजरेने हनुमानाकडे नजर टाकली (४१-४५)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील सुन्दर-वाटार्पकी चौसटावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६४ ॥

प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम्	१
युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ।	
प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे	२
राघणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ।	
रामे समनुरागे च यथा च नियमः कृतः	३
एतदारण्याय ते सर्व हरयो रामसनिधौ ।	
चैदेहीमक्षता ध्रुत्वा रामस्तूसरमब्रवीत्	४
क सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ।	
यतन्मे सर्वमारयात चैदेहौ प्रति वानराः	५
रामस्य गदितं ध्रुत्वा हरयो रामसनिधौ ।	
चोदयन्ति हनूमन्त सीतावृत्तान्तकोविदम्	६
ध्रुत्वा तु घचन तेषां हनूमान्माफतात्मजः ।	
प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिश प्रति	७
उवाच वाक्य वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ।	

नंतर अनेक चित्रविचित्र वने असलेल्या प्रसन्न पर्वतावर जाऊन त्या वनरानी महाबलवान् रामलक्ष्मणांना मस्तकाने प्रणम केला आणि युवराज अगदात्रा पुढे करून व सुग्रीवाला अभिवादन करून, त्यांना सीतेचा वृत्तांत सांगण्यास आरंभ केला रावणाच्या अंत पुरामध्ये सीतेचा निरोध, राक्षसकिडून तिला मिळत असलेली धमकी, रामाचे ठिकाणी असलेले तिचे प्रेम आणि रावणाने दिव्यशस्त्रे सुदत, हे सर्व त्यांना निवेदन करून, ते वानर रामाचे सन्निध उभे राहिले तेव्हा सीता सुरक्षित आहे, असे ऐकून राम त्यांना म्हणाला (१-४)

“ हे वानरहो, सीतादेवी अ हे केडे ! आणि माझ्याविषयी तिचे आचरण कसे आहे ? सातेसबधी ही सर्व माहिती तुम्ही मला साद्यन्त कवच करा ” हे रामाचे म्हणणे ऐकून त्याचे सन्निध असलेल्या वानरानी, सीतेचा सर्व वृत्तांत जाणण्याचा हनुमानाला, तो सविस्तर सांगण्याची विनंती केली तेव्हा त्याची विनंती ऐकून घेऊन, वायुपुत्र हनुमानाने प्रथम त्या दक्षिण दिशेकडे असलेल्या सीतादेवीला मस्तकाने प्रणम केला आणि सीतेचे दर्शन कसे झाले, य विषयी तो हनुमान्

तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्थतेजसा	८
दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।	
समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम्	९
अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षुः ।	
तत्र लङ्केति नगरीं रावणस्य दुरात्मनः	१०
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ।	
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती	११
त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ।	
दृष्ट्वा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः	१२
राक्षसीभिर्विरूपाभी राक्षिता प्रमदायने ।	
दुःखमापद्यते देवी त्वया यौर सुखोचिता	१३
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ।	
एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा	१४
अधःशय्या विचर्णाङ्गी पद्मिनीय हिमागमे ।	

रामाशी भूषण कर्तुं लागला. प्रथमतः तं स्वतःच्या तेजाने स्रक्तून अमलें दिव्य सुवर्णरत्न रामाला दिल्यावर, हनुमान् हत जोडून म्हणाला, “ शंभर योजनें विस्तीर्ण अमलेंच्या समुद्राचें उल्लंघन करून, मी जनककन्या सीतेचें दर्शन घेण्याच्या उद्देशाने, सर्वत्र इकडे-तिकडे पहात पहात तिच्यासमीप गेलों. त्या ठिकाणीं समुद्राच्या दक्षिण तीरावर दुरात्म्या रावणाची लंका नांवाची एक नगरी आहे. तेथे रावणाच्या अंतःपुरांत साध्वी सीता माझ्या दृष्टीस पडली. (५-११)

हे रामा, ती सुंदरी सीता आपल्या सर्व मनोरथाचा भार तुझ्यावर ठेवूनच जिवंत राहिली आहे. मी जेव्हा तिला पाहिले, तेव्हा ती राक्षसींमध्ये होती व तिला वारंवार त्या दडवीत होत्या. अनाळविनाळ राक्षसींनी प्रमदावनामध्ये मंतेला बंदोबस्तांत ठेविलें असच्यामुळे, हे वीरा, मुख भोगव्यामच योग्य अटलेल्या त्या देवीला असत्र दुःख होत आहे. रावणाच्या अन्त पुरामध्ये तिला अडकवून ठेविलें आहे. राक्षसींनी तिचा फारच बंदोबस्त ठेविला आहे आणि त्या दीन सीतेने आपल्या केसांची एक वेणी बावली असून, ती मनामध्ये एकवारचें

रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया	१५
देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ।	
इक्ष्वाकुवंशविरयार्तिं शनैः कीर्तयतानघ	१६
सा मया नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा ।	
ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता	१७
रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा हर्षमुपागता ।	
नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि	१८
एवं मया महाभाग दृष्टा जनकनन्दिनी ।	
उम्रेण तपसा युक्ता त्यङ्गफत्या पुरुषर्षभ	१९
अभिज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके ।	
चित्रकूटे महाप्राज्ञ घायसं प्रति राघव	२०
विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो घायुसुत त्वया ।	

तुमैंच बितन करीत आहे. ती भूमीवर पडली आहे, थंडीच दिवस अले असता निस्तैज होऊन जाणाऱ्या कमलिनीप्रमाणे ती निस्तैज झाली आहे आणि रावणापासून मनाने पराभूमुख असलेली ती रातीत यापुढे मरणाचाच निश्चय करून घेतलेली आहे. हे कुतूहलपुलोपन्ना, निष्पापा, रामा, इक्ष्वाकु-वंशाची कीर्ती मी हद्दहद्द गळं लागलों, ह्या बेटीं मोठ्या प्रयत्नाने तुमचे ठिकाणीच मनाचें लय टागून राहिलेली ती संतादेची मोठ्या प्रयासाने माझ्या दृष्टीम पडली. (१२-१६)

हे पुरुषभ्रेष्टा, माझी व तिची दृष्टादृष्ट झाल्यावर मी तिला हद्दहद्द धीर दिला आणि तिच्याशी संभाषण करून, माझे सर्व उद्देश मी तिला कळविले. राम आणि सुग्रीव यामध्ये सख्य झाल्याचें ऐकून, तिला पार हर्ष झाला. तिचें सदाचरण अगदी अव्याहत टिकलें अमून, तिची तुमचेच ठिकाणी भक्ति अखंड आहे. हे महाभागदवान् पुरुषभ्रेष्टा रामा, याप्रमाणे तुम्हाविषयी प्रेम आणि उग्र तपश्चर्या करीत असलेली जनकनन्दिनी मीता माझ्या दृष्टीम पडली. शिवाय, हे महाप्राज्ञ राघुवंशज रामा, चित्रकूटपर्वतवर तुम्हासमक्ष कावपक्ष्यसंबंधाने पटलेला एक इच्छानदी गूण पटण्याकरिता तिने मला सांगितला आहे आणि 'हे घायुसुता, तूं

अखिलेन यथा दृष्टमिति मामाह जानकी	२१
अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः ।	
श्रुयता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः	२२
एष चूडामणिः श्रीमान्मया ते यत्नरक्षितः ।	
मनःशिलायास्तिलकं तत्सरस्वेति चाब्रवीत्	२३
एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते धारिसंभरः ।	
एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिथानघ	२४
जीवित धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ।	
ऊर्ध्वं मासाघ्न जीवेयं रक्षसां वशमागता	२५
इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ।	
रावणान्तःपुरे रद्धा मृगीगेत्कुल्ललोचना	२६
एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ।	
सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम्	२७

जशी ही माझी स्थिति अवलेकन केली आहेस, ती जशीच्या तशी रामाला तू पूर्णपणे निवेदन कर ' असेंही मला तिने सांगितलें आहे " (१७-२१)

असें बोलता बोलताच, सुग्रीव ऐकत असताना हनुमन् म्हणाला, " याने मरक्षण करून ठेविलेला हा मणि याला वावयाचा आहे " नंतर तो म्हणाला, " संतिने सांगितलें आहे की, ' हा भव्य चूडामणि मी आपणाकरिता मोक्या यत्नाने जतन करून ठेविला आहे, हा आपण पहा आणि मन शिलेचा तिलक आपण मला केला होता, त्याचीही जाठवण करा उदकामध्ये टाकून झालेला हा भव्य चूडामणि मी आपणाकडे परत पाठविला आहे ही आपण पाठविलेली अंगठी पाहून, सकटामध्ये आपलेंच दर्शन सायप्रमाणे आहे. हे निष्पाप तो पाहूनच मी आपला मनात आनंद मारून हे दशरथनंदना, यापुढे एक महिनापर्यंत मी जीव ठेवून मी राखण्याचा ताव्यात सापडलें आहे, म्हणून मी एक महिन्यानंतर जीव ठेवणार नाही ' याप्रमाणे त्या शरिराने वृद्ध, सद्धर्माने बाणणारी आणि हरिणाप्रमाणे विकसितनेत्र असून, साग्रत रावणाच्या अत पुरामध्ये अडवून राहिलेल्या संतिने मला सांगितलें आहे. असो हे राघवा, हें जसें होतें,

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
 देव्या चारयातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस २८
 इत्यार्षे श्रीमश-वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितम-सर्ग ॥ ६५॥

षट्षष्ठितम सर्गः ।

[२७:५]

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ।
 तं मणिं हृदये कृत्वा ररोद सहलक्ष्मण- १
 तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककशितः ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमवधीत् २
 यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ।
 तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ३
 मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ।
 यधूकाले यथा यद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ४
 अयं हि जलसंभूतो मणिः प्रथरपूजितः ।

तस्यै सर्व मी तुला निवेदन केलें आहे आता हरप्रयत्न करून समुद्राच्या पण्यातून
 तदन पलीकड जप्त्याचा विचार कर ” (२२-२७)

सारांश, त्या राजकुमार रामलक्ष्मणांना धरि आला आहे, असें समजून व
 राघवाला ती सीतेने दिलेला स्रून देऊन, वायुपुत्र हनुमानाने सीतादेवाने सांगि-
 तलेलें सर्व फाही पूर्णपणें यथाक्रम वर्णन करून रामाला सांगितलें (२८)

याप्रमाणे भद्रामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुंदर-
 काण्डावैकी पाचश्या सर्ग समाप्त झाला ॥ ६५ ॥

याप्रमाणे हनुमानाचा निरोप ऐकून, लक्ष्मणाशेजारी बसलेला दशरथपुत्र राम
 तो मणि हृदयावर ठेऊन रडू लागला याप्रमाणे तो श्रेष्ठ मणि पाहिल्यावर दुर्गा
 झलेल्या रामाचे नेत्र अधूनी भरून आले व तो मुर्खावाला म्हणाला, “ जयाप्रमाण
 वत्सच्या प्रेमासुळे दयाळु गार्दला पणहा फुटतो, त्याप्रमाणे या श्रेष्ठ रत्नाच्या
 दर्शनने माझ्या हृदयाला पणसर फुट्ट लागले आहेत माझ्या श्वशुराने हा मूल्यवान्
 मणि विवाहसमयी वैदेहीला दिलेला होता आणि त्या वेळीं हा जेव्हा तिने मन्मकी
 धारण केला होता, तेव्हा तिला तो फारच शोभत होता उदकामाये उपाय

यक्षे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता	५
इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् ।	
अद्यास्थवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः	६
अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ।	
अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये	७
किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनःपुनः ।	
परासुमित्र तोयेन सिञ्चन्ती चाश्रुवारिणा	८
इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं चारिसंभयम् ।	
मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना	९
चिरं जीयति वैदेहो यदि मासं धरिष्यति ।	
क्षणं वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम्	१०
नय मामपि तं देशं यत्र दृष्ट्वा मम प्रिया ।	
न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च	११

झालेला व देवानाही पूज्य असलेला हा मणि यज्ञामध्ये अतिगय संतुष्ट झालेल्या विचारी इंद्राने त्याला दिला होता. हा श्रेष्ठ मणि पाहिल्यामुळे आज मला, हे विनयसंपन्न सुप्रीवा, प्रियाचं अणि त्याचप्रमाणे प्रभु विदेहाधिपति जनकाची आठवण होत आहे. अशा त्या माझ्या प्रियेच्या मस्तकीं हा मणि शोभत असतो आणि याचं आज दर्शन झाल्यामुळे, ती प्रियाच मला प्राप्त झाल्यासारखं वाटत आहे (१-७)

हे सौम्य, मृतप्राय झालेल्या मला, आपल्या संभाषणरूपी उद्दाने मिचन करणारी ती विदेहराजकन्या सीता काय म्हणाली, तें तूं मला फिरून एकदा साग. हे लक्ष्मणा, सीता येथे नसताना उद्दाममध्ये नतपन्न झालेला मणि आज माझ्या दृष्टीस पडत आहे, वापेक्षा अधिक दुःखदायक ते काय असणार ? सीता एक महिनाभर जिवंत राहिल, तर ती चिरंजीविनीच आहे, असें मी समजतो; कारण हे वीरा, दृष्टान्तर्ण नेत्र अमलेल्या त्या सीतेवाचून यापुढे एक क्षणभरही जिवंत राहण्यास मी समर्थ नाही. जेथे माझी प्रिया दृष्टीस पडली, त्या ठिकाणी तूं मलाही घेऊन जा. तिची ही माहिती समजल्यावर, एक क्षणभरही मला तिच्यावाचून

कथं सा मम सुश्रोणीं भीरुमीरुः सती तदा ।

भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् १२

शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ।

आवृतो घटनं तस्या न विराजति सांप्रतम् १३

किमाह सीता हनुमंतत्त्वतः कथयस्व मे ।

एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा १४

मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ।

मद्विहीमा यरारोहा हनुमन्कथयस्व मे १५

दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीयति जानकी १६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वार्ताकीय आदिकाव्ये सुंदरकाण्डे पदपाठितमः सर्गः ॥६६॥

सप्तपष्ठेयमः सर्गः ।

[२७८१]

एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना ।

सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे १

राहवणार नाही, भिड्यातली भित्री असलेली ती माझी सुंदरी भयंकर आणि घोर-
कमी अशा राक्षसामध्ये कधी बरे राहिली ! अंधकारापासून मुक्त झालेला, शारद-
तील चंद्र, मेघानी व्यापन्यानंतर ज्याप्रमाणे प्रसरात नाही, त्याप्रमाणे सांप्रत
तिचे मुक्त खरोखरच प्रसरात नसेल. हे हनुमाना, सीता काय म्हणाली, तें तूं
मला खरें खरें सांग, कारण रोगग्रस्त पुरुष ज्याप्रमाणे औषधाच्या बलावर
जिवंत राहण्याची इच्छा धरीत असतो, त्याप्रमाणे त्या निच्या शब्दाच्याच योगाने
खरोखर मला जगण्याची आज्ञा आहे. हे हनुमाना, ह्याने मनोहर आणि मधुर
भाषण करणारी, ती माझा वियोग झालेली सुंदर स्त्री मला काय म्हणाली, तें
मूं मला सांग. वनवासाच्या दुःखाहून अधिक दुःसह दुःख प्राप्त झालें अगून, ती
जानकी जिवंत तरी कशी राहिली आहे ! " (८-१६)

याप्रमाणे मदानुनिवात्म्यकिंप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील सुंदर-
पादपर्यंत गदागदावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६६ ॥

• याप्रमाणे महात्मा राम हनुमानाच्या म्हणाला, तेव्हा सीतेचे सर्व बाबी भयान
हनुमानाने रामाच्या संपिनले, तो म्हणाला "हे पुरुषभेटा, चित्रवृटपर्यंतपर पूर्वी

इदमुक्तवतीं देवीं जानकीं पुरुषर्षभ ।	
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम्	२
सुखमुत्ता त्वया सार्धं जानकीं पूर्वमुत्थिता ।	
चायसः सहस्रोत्पत्य विददार स्तनान्तरम्	३
पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्गे भरताग्रज ।	
पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम्	४
ततः पुनरुपागम्य विददार भृशं किल ।	
ततस्त्व योधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः	५
चायसेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया ।	
योधितः किल देव्या तं सुखसुप्तः परन्तप	६
तां च दृष्ट्वा महागदो दारिता च स्तनान्तरे ।	
आशीचिप इय क्रुद्धस्ततो यान्म्यं त्वमूचिवान्	७
नयाम्रैः केन ते भीरु रादितं वै स्तनान्तरम् ।	
कः शीडति सरोपेण पञ्चयम्त्रेण भोगिना	८

घडलेली ही एका गोष्टी गुणेभरिता देवी जानकीने तुला सांगण्यासाठी अगदी जशी घडली, तशी सांगितली आहे जानकी एकदा तुझ्यासह गाढ निद्रिस्थ झाली असता उठून पाहू लागली, तों काकपक्ष्याने तिच्यावर एकाएकी झडप घालून, तिचे वक्षस्थल ओरखाडले नंतर तू, भरताग्रज, आपल्या पाळीप्रमाणे खातादेवीच्या अकावर निद्रिस्थ झालास, तेव्हा पुन तो पक्षी तेथे येऊन, देवीचा पीडा देऊ लागला अशा रीतीने त्याने पुन झडप घालून तिचे वक्षस्थल खरोखर अतिशयच ओरखाडले व तिचे रक्त वंगावर पडल्यामुळे तू जागा झालास सारास, हे शत्रुतापना रामा, तो काकपक्षी याप्रमाणे एकसारखा येऊन, तिला पीडा देऊ लागला, तेव्हा तू गाढ निद्रिस्थ होतास, तेव्हा त्या देवीने चठविल नंतर, हे महापराक्रमी रामा, तिचे वक्षस्थल ओरखाडले पाहून, तू सर्वाप्रमाणे क्रुद्ध झालास आणि तिला म्हणालास (१-७)

‘हे भीरु, नखाच्या टोकानी तुझ्या वक्षस्थलावर ओरखडे कोणी काडले आहेत ? अरे, क्रुद्ध झाले-या पंचमुखी नागाबरोबर कोण हा असा अतिप्रसंग करित आहे ?

निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षयाः ।	
नखैः सरधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम्	९
सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।	
धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः	१०
ततस्तास्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ।	
घायसे त्वं व्यधाः क्रूरां मर्ति मतिमतां वर	११
स दर्भसंस्तराद्ब्रूह्य प्रक्षाल्येण न्ययोजयः ।	
स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखं खगम्	१२
स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं घायसं प्रति ।	
ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह	१३
भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च घायसः ।	
त्रीहोकांसंपरिक्रम्य प्रातारं नाधिगच्छति	१४
पुनरप्यागतस्तत्र त्यक्तकाशमरिन्दम ।	
त्वं तं निपतितं भूमौ धरण्यां शरणागतम्	१५

जसे म्हणून तू जेव्हा इकडेतिकडे पाहू लागलास, तेव्हा रत्ताने तीक्ष्ण नखे मरली आहेत, असा व तिच्याचसमेत असलेला काकपक्षी एकाएकी तुझ्या दृष्टीस पडला तुला पाहताच इश्या पुन असलेला तो पक्षिभेष्ट वायस, गतीमध्ये वायूची बरोबरी करणारा असल्यामुळे, सार पातालात गेला तेव्हा हे मुद्रिगाना-मध्ये श्रेष्ठ, महापराक्रमी, रामा, त्या काकपक्ष्याबद्दल तुझ्या मनामध्ये क्रूर विचार आला व दर्भाच्या आस्तरणातील एक दर्भ घेऊन, तू तो प्रक्षालने अभिमनित केलास व तो संमुख असलेल्या पक्ष्याला अनुलक्षन प्रलयकालच्या प्रदीप्त अग्नी-प्रमाणे जळू लागला तू तो प्रदीप्त दर्भ त्या काकपक्ष्याला उद्देशून टाकलास, तेव्हा तो दर्भ त्या पक्ष्याच्या मागेमागे जाऊ लागला, हे पाहून सर्व देवांनीही भयभर्त होऊन आश्रयास आलेल्या त्या काकपक्ष्याचा त्याच बेल अग्नि अशा रीतीने त्रैलोक्यामध्ये हिंडूनही त्या काकपक्ष्याला कोणी प्राता आटळला नही. (८—१४)

तेव्हा, हे शत्रुदमना, तो काकपक्षी पुनः तुझ्याकडे आला भूमीवर पडून

वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः।	
मोघमल्लं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव	१६
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ।	
वायसस्यां नमस्कृत्य राक्षो दशरथस्य च	१७
विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ।	
पचमल्लविदां श्रेष्ठः सत्त्ववान्छीलवानपि	१८
किमर्थमल्लं रक्षःसु न योजयसि राघव ।	
न दानवा न गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः	१९
तव राम रणे शक्तास्तथा प्रतिसमासितुम् ।	
तव वीर्यवतः कश्चिन्मयि यद्यस्ति संभ्रमः	२०
क्षिप्रं सुनियतैर्बाणैर्हन्यतां युधि राघवणः ।	
भ्रातुरादेशमाप्ताय लक्ष्मणो वा परन्तपः	२१
स किमर्थं नरघरो न मां रक्षति राघवः ।	
शक्ती तौ पुरुषन्याग्री चाय्यग्निसमतेजसौ	२२

लोटागणें घालीत असलेल्या व वघालाही योग्य असलेल्या त्या काकपक्ष्याचें, हे पक्ष्यास्थशुलोपजा रामा, तूं कृपावन्त होऊन परिपालन केलेंस हे राघवा, तू मोडलेलें अल्ल घ्यर्थ होणें शक्य नाही, एवढ्याचकरिता त्या काकपक्ष्याचा उजवा डोंडा त्या बाणाने नाहीसा केलास नंतर तूं मुखरूपणें सोडून दिल्यावर तो काकपक्षी तुला व दशरथराजाला नमस्कार करून, आपल्या निवासस्थानाकडे निघून गेला सांगून, याप्रमाणे तूं अल्लवेत्यामध्ये श्रेष्ठ, धैर्यवान् आणि सुशील झमूनही, हे राघवा, राक्षसावर तू अल्लप्रयोग का करीत नाहीस ? दानव, गन्धर्व, असुर आणि मरुद्गण यांपैकी कोणीही, हे रामा, सप्रामांमध्ये तुझ्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाही यासाठी तुजसारख्या माझ्याविषयी जर तुजसारख्या बलवानाला काही काळजी असेल, तर चांगल्या निश्चित बाणांनी सप्रामांमध्ये तूं रावणाचा सचा वध कर ही श्रुत्याची आज्ञा आहे, असें समजून, तो पुरुषश्रेष्ठ व रघु-वंशज शत्रुतापन लक्ष्मण तरी काय कारणाने माझें रक्षण करीत नाही ? तेजामध्ये वायु आणि अग्नि यांची चरोबरी करणारे, ते दोघे पुरुषश्रेष्ठ माझें रक्षण करण्या

सुराणामपि दुर्घर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ।	
ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः	२३
समर्थो सहितौ यन्मां न रक्षेते परन्तपौ ।	
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम्	२४
पुनरप्यहमार्थां तामिदं वचनमब्रुवम् ।	
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे	२५
रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते ।	
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम्	२६
इदं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ।	
तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परन्तपौ	२७
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः	
हत्या च समरे रौद्रं रावणं सहयान्धवम्	२८
राघवस्त्वां परारोहे स्वपुरीं नयिता ध्रुवम् ।	

स समर्थ असून, प्रत्यक्ष देवानाही अजिक्य आहेत. मग ते माझी कां बरें उपेक्षा करीत आहेत ? ज्या अर्थी ते दोघही शत्रुतापन आते समर्थ असूनही माझे रक्षण करीत नाहीत, त्या अर्थी माझेच काहीतरी पाप आहे आलें आहे, यात संशय नाही. ' सीतेने दानिपणाने केलेले हें उत्कृष्ट भाषण ऐकून घेऊन मी त्या साप्वीला पुनः. असे म्हणालों की, ' हे देवि, तुझ्या वियोगाच्या दुःखामुळे रामाला दुसरे काहीएक सुचेनासे झालें आहे, हें मी तुला शपथपूर्वक खरें सांगतों. (१५—२५)

रामच मुसता दुःखा आहे, असे नाही; राम दुःखातून क्षत्यामुळे लक्ष्मणाही शोकग्रस्त झाला आहे, परंतु आता यापुढे शोक करण्याची वेळ राहिली नाही, कारण तुमं कसेतरी दर्शन झाले आहे अता, हे भामिनि, तुम्ही इच्छा असल्यास या घटकेलाच सर्व दुःखाचा शेवट झाला आहे, असे तू पाहशील, ते दोघे शत्रुतापन व पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र तुझ्या दर्शनाविषयी उत्सुक झाल्यामुळे, एका क्षणांत लंका भस्म करून टाकतील, इतकेंच नव्हे, तर संप्रामांमये दूर रावणाचा त्याच्या बांधवांसह वध करून, हे सुंदरी, राघव निःशंकव तुला आपल्या राजध -

यत्तु रामो विज्ञानीयादभिज्ञानमनिन्दिते	२९
प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं तत्त्वमर्हसि ।	
साभिर्वाक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्धयनमुत्तमम्	३०
मुक्त्वा यस्माद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ।	
प्रतिगृह्य मणिं दोभ्यां तव हेतो रघुप्रिय	३१
शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे ।	
गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य धरवर्णिनी	३२
विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ।	
अध्रुपूर्णमुत्सी दीना पाप्मगद्गदभाषिणी	३३
ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ।	
मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महारूपे	३४
यद्वक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम् ।	
लक्ष्मणं च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम्	३५
सीतयाप्येवमुक्तोऽहमश्रुयं मैथिलीं तथा ।	

नीला परत घेऊन जाईल म्हणून हे अनिन्दिते, रामाला पटेल व ताल आनंद देईल, अशी त्यादी वृत्त तूं माझ्यापाशी दे ' मी असें म्हटल्यावर तिने चोहोकडे पाहून, वेगामयेच गुंफ्यास योग्य असा हा उत्कृष्ट मणि वस्त्रातून सोडून, हे महाबलवान् रामा, माझे हातीं दिला, आणि हे रघुप्रिय रामा, तुझ्या-करता तो मणि हातात घेऊन व तिला मस्तकाने प्रणाम करून मी इकडे येण्या-प्रियी स्वरा करूं लागलों परत जाण्याविषयी उत्सुक् होऊन, मी वृद्धिगन होऊ लागलों व मजबरोबर ती सुंदरी दीन जनककन्या बोल्ड लागली त्या वेळीं तिचे मुख अधुनी भरून गेले होते आणि कंठ दाटून आला असल्यामुळे तिच्या मुखा-तून शब्दही कंपयुक्तच निघत होते (२६-३३)

प्रचंड शोकामुळे व्याप्त झालेली आणि मी क्षणार्धात उद्गूळ कम्बन जाईन की काय, म्हणून गोंघटून गेलेली ती सीता मला म्हणली, ' हे महारूपे, तू भाग्य-वान् आहोस, वरुण कमलनयन राम आणि माझा यशस्वी दीर, महापराक्रमी लक्ष्मण यांना तूं आता भेटशील ' याप्रमाणे सीतेने म्हटल्यावर, मी त्या मैथिलीला

पृष्ठमारोह मे देवि क्षिप्रं जनकनन्दिनि	३६
यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ।	
राघवं च महाभागे भर्तारमसितेक्षणे	३७
साध्वीन्मां ततो देवी नैष घर्मो महारूपे ।	
यत्ते पृष्टं सिपेवेऽहं स्ववशा हरिपुङ्गव	३८
पुरा च यदहं धीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ।	
तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिषीडिता	३९
गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ ।	
इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता	४०
हनुमन्सिंहसंकाशौ ताघुभौ रामलक्ष्मणौ ।	
सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्व्या अनामयम्	४१
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।	
अस्माद् दुःखाम्युसरोधास्तत्त्वमाख्यातुमर्हसि	४२

इदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरोधिः परिभर्त्सनं च ।

म्हणाली, ' हे देवि, हे जनकनन्दिनी, तू मगर म ह्या पाठीवर बैस कशी, म्हणजे हे वृष्णनयने, महाभाग्यवती साते, मी आजग्या आजच तुला सुग्रीव आणि लक्ष्मण यासह रामाचें दर्शन करितों. ' यानंतर ती देवी मला म्हणाली, ' हे महावानरा, हे वानरधेष्टा, मी स्वतः होऊन, तुझ्या पृष्ठभागावर आरोहण करेन, हा माझा धर्म नव्हे. हे वीरा, पूर्वी माझ्या शरिराला राक्षसांचा स्पर्श झाला अहे म्परा, परंतु ह्या वेद्री काट्याच्या तावडीत सापटव्य मुळे माझा तेथे नव्हे उपाय होना । याकरता हे वानरधेष्टा, जिकडे ते राजकुमार आहेत, तिकडे नू जा ' याप्रमाणे मला सांगून ती पुनरपि आपला निरोप सांगण्यास तयार झाली आणि म्हणाली (३४-४०)

हे हनुमान, हे सिंहतुल्य उभयतां रामलक्ष्मण आणि अमर्यादह सुग्रीव या सर्वांना तू माझ्या वर्तने सुशल प्रश्न कर आणि ज्या रीतीने तो महाराजमी राघवगण राम मला या दुःखसागराच्या कचाट्यातून तारील, त्या रीतीने तू त्याला माझा गर्व शूनात गावेगतर राघव, हे वानरधेष्टा, हा माझा अति मीत्र

श्रुयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ४३
 एतत्तवार्या नृप संयता सा सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ।
 एतच्च बुद्ध्या गदितो यथा त्वं श्रद्धस्व सीतां कुशलां समग्राम् ४४
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥४७॥

अष्टपष्ठितमः सर्गः ।

[२८२५]

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमम् ।

तव स्नेहाश्रव्याघ्र सोहार्दादनुमान्य च १

एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ।

यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे २

यदि वा मन्यसे धीर वसैकाहमरिन्दम ।

कस्मिंश्चित्संवृते देशे विध्रान्तः श्वो गमिष्यसि ३

मम चाप्यल्पभाग्यायाः साभिध्यात्तव वानर ।

शोकश्रेण आणि या राक्षसाकट्टन होत असलेली ही माझी निर्भर सना तूं रामाकडे
 गेल्यावर त्याला सांग. तुझा मार्ग तुला मुखावह होवो ' हे राजा आच-
 रणाने शुरू असलेल्या त्या साध्वी सीतेने खेदपूर्वक तुला हा निरोप सांगि-
 तला आहे, म्हणून याचा तूं विचार कर आणि मी तुला सांगितल्याप्रमाणे
 सीता अगदी सर्वस्वी कुशल आहे, असा माझ्या बोलण्यावर तूं विश्वास ठेऊन
 समजून चाल (४१-४८)

याप्रमाणे महामुनि वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसत्तक आदिशाय्यातील सुंदर-
 वाहार्परी सदुसष्टावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६७ ॥

नंतर हे पुरुषश्रेष्ठ, मला इकडे येण्याला परवानगी दिल्यावर, तुझे ठिकाणीं
 अनुपम प्रेम असल्यामुळे, ती देवी पुनरपि घाई-घाईने मला म्हणाली, “ दाश-
 रथी रामाला माझा निरोप पुष्ट झाला प्रकाराने तूं सांग आणि सप्रामात्ये रावणाचा
 वध करून ज्या रीतीने तो सत्वर मला भेटेल, अशी तूं तजवीज कर अथवा
 हे शत्रुदमना वीरा, तुला येथे राहण्याची इच्छा असेल, तर एक दिवस येथे
 राहोनास का ? एखाद्या गुप्त ठिकाणी राहून, विध्रान्ति घेऊन उद्या जा, म्हणजे
 झाले हे वानरा, असें वेलस तर तुझ्या साभिध्यामुळे या भाग्यहीन स्त्रीची एक

अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम्	४
गते हि त्वयि विरक्तान्त पुनरागमनाय वै ।	
प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः	५
तवादर्शनजं चापि भयं मां परितापयेत् ।	
दुःखाद् दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम्	६
अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।	
सुमहांस्त्वत्सहायेन हर्यृक्षेषु असंशयः	७
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ।	
तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ	८
अयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।	
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य यायोर्वा तव चानघ	९
तदस्मिन्कार्यनियोगे धीरैवं दुरतिक्रमे ।	
किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि याक्ययधिदां वर	१०

घटकाभर तरी या प्रचंड शोकपासून मुक्ता होईल, नाही तर, हे महापराक्रमी हनुमाना, आता तूं एकदा येथून निघून गेलास, म्हणजे तुम्ही फिरून येईतोपर्यंत माझे प्राण राहतील की नाही, याचीच मला शंका आहे. हे वीरा, तूं दृष्टि-आड झालास, म्हणजे मी एका दुःखातून सुटून दुसन्या दुःखात पडेन व यामुळे दुर्दशेस पोचलेल्या या दुःखभागिनीला पारच भीति वाटू लागेल. हे वीरा, तूं जरी रामाचा सहयोग्यकर्ता आहेस, तरी वानर आणि ऋक्ष याविषयी माझ्या डोळ्यापुढे एक पारच मोठी शंका उभी आहे आणि ती शंका निःसंशय मला खरीही दिसत आहे. (१-७)

ती ऋक्षवनराची सैन्ये अथवा ते राजपुत्र खरोखर मर्यातोळ दुस्तर असा महासागर कसे तमन येतील ? हे निपापा, गरुड, वायु आणि तूं या तीनच प्राण्यांचे ठिकाणी ॥१॥ जगतामध्ये समुद्र उड्डेघन करण्याचे सामर्थ्य आहे. म्हणून हे वीरा, हे उपायवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ, पुढे येऊन पडलेल्या या दुस्तर कार्यातून पार पडण्याचा तुला काय उपाय दिसत आहे, तो तूं मला सांग. हे शत्रुपक्षीय वर-

काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।	
पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः	११
यलैः समग्रैर्यंदि मां हत्वा रावणमाहवे ।	
विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तत्स्याद्यशस्करम्	१२
यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ।	
रक्षसा तद्गयादेव तथा नार्हति राघवः	१३
यलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परयलार्दनः ।	
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्	१४
तद्यथा तस्य विप्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।	
भयत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय	१५
तदर्थोपहितं चाक्यं प्रथितं हेतुसंहितम् ।	
निशम्याहं ततः शेषं चाक्यमुत्तरमद्युवम्	१६
देवि ह्यर्युक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।	
सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्त्वदर्थे कृतनिश्चयः	१७

घातका, हें कार्य पार पाडण्यास तूंच एकटा खरोखर समर्थ आहेस व तुझे बल प्रशंसनीय आहे; परंतु संपूर्ण सैन्यांसह संग्रामामध्ये रावणाचा वध करून आणि म्हणूनच विजयी होऊन जर राम मला आपल्या राजधानीमध्ये घेऊन जाईल, तर तें करणें त्याला कीर्तिवर्धक होईल. ज्याप्रमाणे राक्षसाने कपट करून त्या वीराच्या वनातून मला हरण करून आणिलें, त्याप्रमाणे त्याच्या भीतीने मला तशाच रीतीने गुप्तपणे येथून परत नेणें रामाला शोभणार नाही. शत्रुसैन्याचा नाश करणारा तो काकुत्स्थबुद्धोत्पन्न राम आपल्या सैन्यानिशी ही लंका प्रस्त करून, जर मला घेऊन जाईल, तर तें त्याच्या योग्यतेला शोभेल. यासाठी त्या रणशूर महान्याला त्याच्या कीर्तीला अनुरूप असा पराक्रम त्याच्या हातून होईल, अशी नाही तूं व्यवस्था कर. ” (८-१५)

हें अर्थ आणि हेतुपूर्ण व विनययुक्त भाषण ऐकून, मी तिला शेवटचें उत्तर सांगितलें की, “ हे देवि, वानर आणि ऋक्ष यांच्या सैन्यांचा अधिपति

तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्वन्तो महाबलाः ।

मनःसंकल्पसदृशा निदेशे हरयः स्थिताः १८

येषां नोपरि नाधस्ताच्च तिर्यक्सञ्जते गतिः ।

न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः १९

असकृत्तैर्महाभागैर्बानरैर्वलसंयुतैः ।

प्रदक्षिणीकृता भूभिर्बायुमार्गानुसारिभिः २०

महिरिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।

मत्तः प्रत्यधरः काश्चिन्नास्ति सुर्मायसंनिधौ २१

अहं तावद्विह प्राप्त किं पुनस्ते महाबलाः ।

न हि प्रकृष्टाः प्रेप्यन्ते प्रेप्यन्ते हीतरे जना २२

तद्वलं परित्यापेन देवि मन्युरपैतु ते ।

एकोत्पातेन ते लङ्कामेप्यन्ति हृत्पृथपाः २३

वानरध्रेष्ठ सुर्माव धैर्यवान् असून, तुला नेण्याविषयी त्याने आपल्या मनाच्या ठाम निश्चय केलेला आहे पगनमी, धैर्यवान्, महाबलाऽय आणि मनोरमाप्रमाणे वेगवान् असे वानर त्याच्या आज्ञेत आहेत ऊर्ध्वभागी, अधोभागी अथवा आन्-बाजूंम कोणत्याही दिशेस त्याची गति कुठित होत नाही आणि मोठी-मोठी बांधे पुढे येऊन पडली अगत्यानही त्या अनुल तेजस्वी वानरांचे धैर्य कधी राहत नाही आज्ञाशमर्गाने गमन करणाऱ्या त्या बलाऽय महाभाग्यवान् वानरांनी अनेक वेळा पृथ्वीला प्रदक्षिणा केली आहे (१६-२०)

तेथे मध्य पेक्षा अधिक आणि माझ्याबरोबरीचे अनेक वानर आहेत माझ्या-हून कमी असा कोणीही वानर सुर्माव जवळ नाही असा य कधीन गमनला जाणारा मी जर येथे आलो आहे, तर त्या व कीच्या महाबलाऽय वानरांची मी प्र पाहिले कशाला ? हलक्यासजकदा कामाकरितां मोठ्ठमोठ्ठना पुढे पठविणे योग्य नमते, छद्मक कमाला साधारणच सेवक पठवीत असणत. म्हणून मी य कधीन येथे आलो आहे. म्हणून या बबणीत हे देवि, तुला काळजी करण्याचे कारण नाही. तू चिंता करू नकोस. ते वानरमेनाधिरते एका उडीबरोबर लं-

मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
 त्वत्सकाशं महामागे नृसिंहावागमिष्यतः २४
 अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
 लक्ष्मणं च धनुष्मन्तं लङ्काद्वारमुपागतम् २५
 नरसदृशायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
 यानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् २६
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
 नर्दतां कपिमुख्यानां न चिराच्छ्रोष्यसे स्वनम् २७
 निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् ।
 अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् २८

ततो मया घाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
 उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा तयातिशोकेन तयातिपीडिता २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपद्यितम् अं

॥ ६८ ॥ [२८५४]

॥ इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

मध्ये वेताल (२१-२३)

हे महाभाग्यवती, उदय पर्वलेच्या चंद्रमूर्त्याप्रमाणे ते पुरुषधेठ मान्य । पाठावर बसून तुझ्यामयीप वेताल शत्रुघातक, सिंहतुल्य राम आणि धनुर्धारी लक्ष्मण लंकेच्या दाराशी आले अम याचे दृश्य, लवकरच तूच्या दृष्टीस पडेल नव आणि दात हीच उवाचा आयुर्जे अहेत, सिंह आणि व्यग्र याप्रमाणे उवाचे पराक्रम अहेत आणि गर्जेशप्रमाणे जे विष्णूड अहेत, अमे वानरवीर एकरु जमून आलेले लाकरच तुझ्या दृष्टीस पडतील पर्वताप्रमाणे आणि मेघाप्रमाणे असलेले वानरत्रेष्ठ लोकोत्तल मलयपर्वताच्या शिराखावर गर्जना कर लागले असल्याचा ध्वनि लवकरच तुझ्या कानों येईल आणि शत्रुदमन करणाऱ्या रघु-वंशज रामाला जनव ॥ संतून अयोध्येमध्ये तुझ्यासह राज्यभियेक क्ष त्याचे तुला लवकरच दृष्टोपत्तीस येईल ” याप्रमाणे गोड व डष्ट अशा वन्दनांनी मी तिचे

सात्वन केलें. त्या वेळीं तुझ्या विरहामुळे अतिशय शोकाकुल झालेली तों मिथिल-
राजकन्या सीता दैन्यरहित झाली अणि माझे म्हणणें ऐकून, तिने दुःख करण्याचें
अजिबात सोह्ण दिलें. (२३-२९)

याप्रमाणे महामुनिवार शंखप्रगीत श्रीमद्रामायणसंग्रह आदिकाव्यातील सुंदर-
वाद्यपैकी अद्भुतवाद्य सर्ग समान झाला. ॥ ६८ ॥

॥ या ठिकाणें सुंदरवाद्यही संपूर्ण झालें ॥ ५ ॥

श्री वाल्मीकि-रामायणांतील सुन्दरकाण्डाचे

निरीक्षण

रावणाची लंका.

रावणाची लंका कोणती असाची, य संबंधी सध्या बऱ्याच कल्पना जनतेच्या पुढे आलेल्या आहेत. कित्येक लोक ' आस्ट्रेलिया ' ही लंका आहे, असे प्रतिपादन करीत आहेत, दुसरे कित्येक मध्यहिंदुस्थानातच लंका आहे, असे म्हणत आहेत व सनातनी लोक सध्या जे सिलोन आहे, त्याच लंका समजून आहेत. लोकांसंबंधाने असे हे तीन पक्ष सध्या आहेत.

(१) सिलोन ' लंका '

यामध्ये सिलोन बेटाला लंका मानणारे लोक परंपरेच्या समजुतीच्या आधार देत असतात. रामेश्वराजवळ धनुष्कोटी बंदरातून सिलोनला सध्या आगष्टी जाऊ असतात. हा मार्ग सर्वांच्या परिचयाचा आहे. धनुष्कोटी हे भरतखंडाचे टोंक सोडले की, लंकेचे टोंक गाठण्यास चौवीस तासही लागत नाहीत. आज रामेश्वर, धनुष्कोटी व सिलोनची यात्रा करणारे पुष्कळ लोक असल्यामुळे व हे सर्व सिलोनलाच लंका मानीत असल्याने या लंकाच्या समजुतीसंबंधाने अधिक लिहिण्याचे कारण नाही.

सिलोन, सिंहलद्वीप किंवा लंका ही हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस आहे व नकाशात ही अगदी दक्षिणेस दिसून असते. रामेश्वरचा सेतु काशीस व काशीची गंगा रामेश्वरास पोचण्याच्या परिघात चराच प्राचीन आहे.

आता आता आस्ट्रेलियाला लंका मानणाराची प्रमाणे पाहू—

(२) आस्ट्रेलिया-लंका.

श्रीयुत दिवणवहादुर सी एन् मेहता, रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज, नडियाद (सध्या मुक्कम अहमदाबाद) यांनी आस्ट्रेलिया ही लंका असावी, अशाविषयीचे पुरावे वाल्मीकि-रामायणातून काढून साडेतीनशें पानांचें पुस्तक लिहून तें प्रकाशित केलें आहे. हें पुस्तक इमजीमध्ये आहे ज्यांना इमजी देत असेल, त्यांनी हें पुस्तक घाचावें या पुस्तकात शेवटा पाच नकाशे दिले आहेत व एका नकाशात भारती कोणत्या मार्गानें गेला, तें दाखविलें आहे त्याच्या मतानें भारती हा सुग्रीवाच्या वायुयानाच्या बाजिल्याचा मुल्य अपून तो मलयगिरीवरून वायु यानातून आस्ट्रेलियामध्ये गेला होता यासाठी समुद्र पार करताना त्याची म्हुणने त्याच्या वायुयानाचा छाया समुद्रावर पडत होती, असे वर्णन सुंदरकाण्डान आहे, तें योग्य आहे त्याचा ग्रथ फार मोठा आहे त्याचा सराग वाचकाच्या माहित- साठी आम्ही येथे देत आहों—

“रामायणांतल लंका, किंकिधा किंवा अयोध्या याची वर्णने वाचीत अमना अमें बटतें की, या शहराची जी वर्णने रामायणात आहेत, ती जमिनिवरून हिंहुन जशी शहरें दिसतात, तशी तीं केलेलीं, नमून, विमानातून जशी शहरें दिसतात, तशी ही वर्णने लिहिलेली आहेत यावरून या काढीं विमानातून प्रवास केला जात असे, अमें दिसने रामायणातील बरील शहराची वर्णने पडा

स नगाग्रे स्थितां लंकां ददर्श पद्मनात्मजः । (सु १ । ८)

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लंकां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।

(सु १ । २०३)

भारत न लंका पर्यंतच्या गिखरावर पहिला या संकेत त्याम उपाय उभेन, घने आणि उपवने दिसले—

योजनानां शतस्यान्ते वनराजी ददर्श सः ॥ १९४ ॥

ददर्श च पतत्रेण विविधद्रुमभूषितम् ।

क्षीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपजनानि च ॥ १९५ ॥ (सु १)

शभर योजने अन्तर तें ड्यम्बर त्याम वनाची शेभ दिवशी तो उडा

अमता त्याम अनेक ॥ डावीं मुसोमिन व अनेक उपवनें असलेले द्वीप दिसले
असें दृश्य पाणशतून पोहून जाणाराम दिग्गें शक्य नाही. महसगराच्या पार
रुकांनगरा त्याला अन्यत मुदर दिमली, ती अशी—

निपत्य तीरे च महोदधेस्तडा लंकां ददर्श अमरावतीमिव ।

(गुं. ११०४)

(निपत्य) बम्न उतरत असता ममुद्रान्या तीरावर अमरावतीसारंगी रुका
त्यानें पाहिली येथे (निपत्य) शब्दाबम्न तो आकाशातून उतरत होता, त्या
बळीं त्याला रुका दिमली, असें म्हणावें लागनें या नगरीमध्ये उद्यनें, विहिरी,
तलाव वगैरे त्याम दिसलीं तीं जमिनीबम्न दिग्गें शक्य नाहींत, तीं त्याम
आकाशातूनच दिग्गें शक्य आहेत, पहा—

पादपान् त्रिहगार्गीणान् पचनाधृतमस्तरान् ।

पुष्पमारनिग्धांश्च तथा मुरलितानपि ॥ ११ ॥

चापी पद्मोत्पलावृताः ।

आर्नीडान् विविधान् रम्यान् त्रिभिधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥

उग्रानामि च रम्याणि ददर्श रुपिरुञ्जर. ॥ १३ ॥

(मुदर ० ०)

मोठमेठे वृक्ष, त्यावर फुगाचे बहार अलेले आहेत, काह्यवर कळ्या आ-या
हो-या, विहिरी व मरोपरे होती, रुकांनगरी वगैरे हेते, रम्य नीडम्यानें
होतीं, विविध उग्राने होतीं, असें त्या न पाहिलें

समुद्रतून तरन जाणारास हें दिग्गें शक्य नहो जो विमानातून एकाद शहर
पाहिल, त्यामय हें दिग्गें शक्य आहे. तसेंच—

लंकां रावणपालिताम् ।

परिस्राभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंघिताम् ॥ १४ ॥

काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राप्तेरेण महापुगीम् ।

गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १५ ॥

पाण्डुराभिः प्रतोलीभिश्चाभिरामिमंवृताम् ।

अट्टालकशताकीर्णा पताकाध्यजशोभिताम् ॥ १६ ॥

तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविराजितैः ॥ १८ ॥

गिरिमूर्ध्नि स्थितां लंकां पाण्डुरैर्मवनैः शुभैः ॥ १९ ॥

प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २० ॥

यप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुवनाम्बरराम् ।

शतमीशूलकेशान्तां अट्टालकवतंसकाम् ॥ २१ ॥

(सुं० २)

रावणानें पालन केलेल्या सेंकत चारही बाजूला कित्याचे तट लागून राहिले आहेत, त्याच्याबाहेर खंदक जलनें भरलेले आहेत, मध्यें मोठमोठी गगन-
चुंबित घरे आहेत, स्वच्छ गच्छ्या लागलेल्या आहेत, जिकडे तिकडे ध्वजपताका
समरल्या आहेत, नोन्याची तोरणें उभारलेली आहेत, अशी ही लंका पर्वतशिख-
रावर विराजत असलेली, आकाशात तरंगत असलेली माहतीनें पाहिली.

लंकेचा उत्तर दरवाजा अति उंच होता, तो मोठ्या बाव्यापेक्षाही मोठा होता.
पहा—

द्वारमुत्तरमासाद्य...कैलासनिलयप्रख्यम् ।

आलिखन्तमिवाम्बरम् ।

ध्रियमाणमिवाकाशं उच्छ्रितैर्भवमोत्तमैः ॥ (सुं. २।२२-२३)

कैलासपर्वतासारख्या भवनापेक्षाही हें द्वार अति उंच होतें. जणूं पाय त्यानें
आकाशाला आधार दिला आहे, असें वाटत असे.

अशा प्रकारची वर्णनें पाहिली म्हणजे ही वर्णनें आकाशातून जात असतांना
नगरीचें अवलोकन करून केलेली असवी, असें वाटतें. नाहोतर सर्व परिष्ठा,
खंदक, तट वगैरे पाहणारास एकदम दिसणें कधीहि शक्य नाही यावरून माहती
हा व सुयानातून लंकेस गेला, असें वाटतें व म्हणूनच त्याची छाया पण्यावर
पडल्याचा उल्लेख ठिठिवाणी समुद्रोल्लंघनाच्या वर्णनामध्ये सुंदरकाण्डात आहे,
तो सार्थ वाटते.

— सुन्दरकाण्ड कीं सुन्दकाण्ड ?

या कण्डाचें नांव 'सुन्दर' वाग्न आहे असें नांव या कण्डाला वा मिळालें

असावें ? वास्तविक पाहतां हनुमानानें जें सीतेचें अन्वेषण केलें आहे, तें मनोरम किंवा सौंदर्ययुक्त आहे, असें म्हणण्यापेक्षा तें करुणरसपूर्ण आहे, असें म्हणणें अधिक योग्य होईल. मारुतीला जीं संकटें भोगावीं लागलीं, सीतेची जी दया दाम्बविण्याजोगी अवस्था झालेली होती, रामाला जी खबर मारुतीनें पांचवली, हीं सर्व दृश्यें करुणाजनक आहेत. यात 'सुंदर' शब्दाला साजेल असें कांहींच दृश्य नाही. हें पाहनाक्षणींच असें वट्टं लागतें कीं, या नावामध्ये काहीतरी चूक झाली असावी.

सर्व काण्डांचीं नावे स्थानामुळे किंवा प्रतिपदिलेश्या विषयामुळे मिळालेली आहेत. पहा— बालकाण्डामध्ये कवीनें रामाच्या बालपणांतिल प्रसंगाचें वर्णन केलेलें आहे. अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड व शिष्निधाकाण्डात त्या त्या स्थानात घडलेल्या कथा कवीनें वर्णिल्या आहेत. तमेंच युद्धकाण्डात युद्धाचें वर्णन आहे. याप्रमाणें विचार केला, तर सुंदरकाण्ड हें नाव न स्थानवाचक आहे, न प्रसंग-वर्णनपरक आहे व न काव्यप्रदर्शक भवदर्शक आहे. राज्यदृष्ट्या सौंदर्य म्हणावें, तर तें सर्वत्र काण्डात आहे. मग याच काण्डास 'सुंदर' काण्ड असें नाव का बरें दिलें असावें !

आम्हाला असे वाटतें कीं, या काण्डाचे मूळचें नाव 'सुन्दकाण्ड' असावें कारण यात वर्णिलेल्या घटना सुन्दनामक द्वीपावर घडलेल्या आहेत; पण पुढें लेखकांच्या अमव्यपणामुळे 'सुन्द' शब्दाचें अजाण लेखकांनीं 'सुन्दर' केलें असावें व एकदा 'सुंदर' बनलें, तेंच पुढें म्हड झालें असावें. रामायणामध्ये 'सुन्द' राक्षसाचा उ्तात आलेला आहे. सुन्दराक्षसाचें द्वीप 'सुन्दद्वीपममूह' म्हणून जें आहे, तेंच होय. कवीचें लक्ष्य 'सुन्दकाण्ड' हे नामाभिधान करण्याकडेच असावें व जर असें मानता आलें, तर आस्ट्रेलिया हीच लंका मानावी लागेल, कारण सुन्दद्वीप तिथेच आहे.

पूर्वकथेचें अनुसंधान.

सुग्रीवानें अंगद आदि जे वानर सीतेच्या शोधार्थ पाठवले होते, ते सरळ दक्षिण दिशेला त्रावणकोर-मंगलोरपर्यंत पांचले, पण तिथे सीता किंवा लंका

यासंबंधी काही शोध त्यास लागला नाही

यानंतर स्वयंप्रभेने त्यास विन्ध्यपर्वनाचा बाजूला पाठवले. आश्रय दिशेल्या संपाति त्यास भेटला. त्याने त्यास सांगितले की, विजयापट्टमजवळ असलेल्या महेन्द्रपर्वतापासून अभिजित नक्षत्रासमोर तुम्ही जा, अर्थात् हा कोण दक्षिण-दिशेची सुमारे २० किंवा २२ अंशावर होत आहे. भुगोलामध्ये या महेन्द्रगिरी-संबंधाने कोणकोणती वर्णने आहेत, ती पाहिली पाहिजेत.

महेन्द्रपर्वत ४९२० फूट उंच आहे. येथून अंदमान व निकोबार ही बेटे अठरा किंवा हजार मैल दूर आहेत. येथून पुढे जावा, सुमात्रा, बाला, सुम्ब, सुन्दबीपसमूह, सुन्दसमुद्र, न्यूगिनी ही बेटे आहेत. यामध्ये सुंदर सरोवरे आहेत, झाडी उत्तम आहे व सुंदरवाण्यातील दृश्यासारखी दृश्ये येथे आहेत.

मैनाकपर्वत.

येथे आता हा विचार केला पाहिजे की, मैनाकपर्वत कोठे असावा ? हा पर्वत समुद्रात बुडाला होता, पण नंतर तो पुनः वर आला. आम्हाला असे यादते की, “ अन्द-मान् + निको-बार ” मध्येच मैनाकपर्वत असावा. याचा कारण अशी दिसताना—

१. बंगालच्या दक्षिणेस आठशे ते हजार मैल दूर अंतरावर म्हणजे शंभर योजने अंतरावर हे स्थान आहे.

२. ‘ अन्द-मान् + निको-बार ’ या शब्दांपैकी सधन्या चार अक्षरांचे उच्चारसाम्य ‘ मै-नाक ’ शब्दाची स्पष्ट आहे. मल्लिको = मैनाक यांत चनिसाम्य आहे.

३. आधुनिक भूशास्त्राच्या मताप्रमाणे पर्वत बुडाले व वर आले, ही संभावना या ठीकामध्ये शालेली आहे.

४. अन्दमान-निकोबार ही अगदी भूमध्यरेषेवर असण्यासारखी आहेत. म्हणजे हे दक्षिण आश्यामध्ये जगाचे प्रवेशद्वार म्हणता येणे शक्य आहे.

जर मैनाकपर्वत हा अन्दमानातील मानता आला, तर लक्षा हो यापुढची

आस्ट्रेलियाच मानाची व्यंगेल.

सुरसा कोण असावी ?

‘मादतीला लंकेंत जाताना मुरमेनें अडविलें, तेव्हा त्यानें तिच्या मुखात प्रवेश केला व तेथून तो पुटें निघून गेला, अशी कथा सुंदरकाण्टात आहे. ही सुरसा कोण असावी, याचा शोध झाला पाहिजे.

मुमात्रा व जावा या द्वीपांमध्ये ज्वालामुखीपर्वताची राग आहे. मुमात्रा येथे-पेक्षा जावामधील पर्वत अगिऊ उंच आहेत. काहींची उंची १२००० फुटांहूनही अधिक आहे. जावा-द्वीपात हिंदूंची वसती होती. त्यापैकी नागाची माता सुरसा आहे, असें वर्णन आहे, म्हणून हिला ‘सुरसा माता’ असें म्हणत असावे. सुरसामाता, सुरसामैया, सुरसायैया, सुरयाया, असा अपभ्रंश होऊन ही रूपे होणे भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें शक्य आहे मुमात्रामध्ये ‘सुरयाया’ हें एक बंदर आहे. यावरून ‘सुरसा’ ही या ठिकाणची असावी, असें दिसतें. येथे ज्वालामुखी आहेत. ज्वालामुखीचें तोंड उघडें असतें. मुरमेनें आपलें तोंड पसरून मादतीम आपल्या जवळपास घेतलें, त्याचा अर्थ मादती या ज्वालामुखीच्या जवळपास प्रविष्ट होऊन पुढच्या मार्गाने बाहेर पडला असा दिसतो. ज्वालामुखी दान्त झालेले असले, म्हणजे त्यातून अद्या पोकळ्या असनात व धारदार मार्ग झालेला असतो. ज्वालामुखीचा उंच पर्वत हा मादती-च्या प्रवासातील मोठा अडथळा होता त्याचें उद्‌घाटन त्यानें कर लिहिल्याप्रमाणें केलें असावे, असें दिसतें. >

मुरसाचा असा संबंध ‘सुरयाया’ शी स्पष्ट दिसत आहे व हें स्थान आस्ट्रेलियाच्या मार्गावर आहे, म्हणून आस्ट्रेलिया ही लंका होय

सिंहिका.

पुराणाच्या तावडीतून मुटल्यानंतर मादती ‘सिंहिका’ राजाची त्या तावडीत सांपडला किङ्किधा-काण्टाच्या ४१ व्या सर्गामध्ये सिंहिकेला ‘अंगारका’ असें म्हटलेलें आहे. हें स्थान ‘न्यूगिनी’ हें असावे, कारण सिंहिकेचा आकार घोरपटीसारखा वर्णिला आहे. तमाच न्यूगिनी या द्वीपाचा आकार आहे! भयंकर

प्राणी-भयंकर घोरपड मारून तो समुद्रात टाकावा, असें, वरून हें न्यूगिनी बेट पाहिलें म्हणजे, वाटतें. मारती आकाशयानातून जात असता त्यास हें स्थान घोरपडीमारखे वाटलें, यात काही आश्चर्य नाही.

सिंहिका सोडल्यानंतर मारुतीचा प्रवेश लंकेजवळ झालेला आहे दक्षिणेच्या बाजूला लंका आहे ती लंका याप्रमाणें विचार केला असता आस्ट्रेलियाच असावी, असें वाटते आस्ट्रेलियाच्या पूर्वभागामध्यें त्रिकूट, तीन शिखरे असलेला पर्वत आहे यावर लंका वसलेली असावी

मारुतीचा वायुमार्ग,

मारुती जात असताना त्याची प्रचण्ड छाया समुद्रावर पडत होती, यावरून तो आकाशयानातून जात होता, असें म्हणणें भाग आहे त्याचा मार्ग महेन्द्रपर्वत, पुरी, विजयापट्टम्, मैनाक (अन्दमान-निकोबार), सुमात्रा, जावा, सुरबाया (सुरसा), बाली, सुब, न्यूगिनी (सिंहिका) व येथून आस्ट्रेलिया (लंका) असा दिसत आहे. वाटेतील स्थाने याच मार्गावर आजही दिसत आहेत, म्हणून आस्ट्रेलिया हें लंकाद्वीप आहे, असें म्हणणें योग्य दिसते

याप्रमाणें या सद्गृहस्थानीं आस्ट्रेलियाला लंका ठरविलें आहे, याचा वाचकानी विचार करावा आता श्रुत परमशिव ऐवरींनीं मध्यप्रांतातच लंका आहे, असें ठरविलें आहे त्याचें मत थोडक्यात सांगतो—

(३) सागरांतील लंका.

श्री. टी परमशिव ऐवर यांनी इंग्रजीमध्ये ' रामायण आणि लंका ' या नावाचें पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे पृष्ठसंख्या १५२ असून, मूल्य ४ रु आहे या पुस्तकात यांनी असे सिद्ध केलेले आहे कीं, विन्ध्यपर्वत आणि नर्मदा नदी यांच्या मध्यें कोठेंतरी लंका असली पाहिजे, कारण रामाने नर्मदा नदी उत्रंपन केली, असा उत्रेण नाही व हनुम न आदि वानरांनींही नर्मदा नदी उल्लिख्याचा उत्रेण नाही. या कारणाने नर्मदेच्या वर कोठेंतरी लंका असली पाहिजे

या पुस्तकाबरोबर यांनी एक मोठा नकाशा व काही लहान नकाशे दिले असून, त्यावर स्थानी लंकेचें स्थान दाखविलें आहे पुण्यात निषणाच्या Poona-

Orientalist न्या जुलै १९४१ च्या अंकात या पुस्तकाची समालोचना केली आहे हें पुस्तक बंगलोरच्या 'बंगलोर-प्रेम' मध्ये छापले आहे. डॉ. न. गो. सरदेसाई (ओरिएण्टल बुक-एजन्सीचे संचालक, पुणे.) यांनी या नकाशावर निर्दिष्ट केलेल्या स्थानामध्ये स्वतः जाऊन, त्या ठिकाणां नकाशात दिलेली लंका आदि स्थाने जगाच्या तशी आहेत, हें समज पाहिले आहे, यासाठी अजूनही या ग्रंथातील माहिती अति संक्षेपाने येथे देत आहं. शोध करणाऱ्या वाचकांना समज या घातात जाऊन अधिक शोध करावा व श्री. ऐयर याचें इंग्रजी पुस्तक घेऊन अधिक विचार करावा. श्री. परमनिव ऐयर लिहितात—

या जगामध्ये जी जी मोठी युद्धे झाली आहेत, उदाहरणार्थ महाभारताचें युद्ध, प्रसिद्धे त्रोजन युद्ध, रामायणाचें भीष्म युद्ध, यापेक्षा पहिल्या दोन्ही युद्धांची स्थळे निश्चित करणें कठीण नाहीं. जवळजवळ या युद्धांची दोन्ही स्थळे निश्चितच आहेत, पण ज्या लंकागरीमध्ये रामानें रागाचा परामब केला, ती नगरी कोठे आहे, या संबंधीचा निर्णय करणें थोडे कठीण कार्य आहे समुद्राने वेष्टिलेला, त्रिकूट पर्वतावर वसलेला, व चार महाद्वारांनी युक्त असलेला लंका-नगरी कोठे होती, तसेंच किष्किननगरीही कोठे होती ? याचा शोध करणें इष्ट आहे.

शेंकडों वर्षांपासून चालून आलेली व दंतस्थिता मानलेली लंका म्हणजे रामेश्वरजवळील सेतुबंधाच्या पुढें समुद्राच्या पार असलेली 'सिंहलद्वीप' असे जीम सध्या म्हणत त तीच होय. रामाचा सेतु हा रामेश्वरापासून मानारद्वीपापर्यंत असलेली रेंगाड पहाडाची रांगच आहे. हिची लांबी सुमारे ३० मैल असून ही रांग वायव्य ते आग्नेयी दिशेने जाणारी आहे लंका समुद्रामध्ये असल्याने तेथे पांऊण्यासाठी रामाला समुद्रावर पूल बांधवा लागला. हा पूल 'महेन्द्रगिरीपासून तो तहत सुवेलाचलापर्यंत पसरलेला होता याची लांबी शंभर योजने होती. या १०० योजनांचा अर्थ १११ मैल असा आहे (पृ. ३८)

जरी सर्व लोक मिलेन किंवा सिंहलद्वीपालाच लंका मानीत आले आहेत, तरी रामायणातील लंका ही पर्वतशिखरावर वसलेली होना, पण सिंहलद्वीप काही नगरी नाहीं व पर्वतशिखरावरहि वसलेली नगरी तेथे केंद्रादि नाहीं

वाल्मीकीने जें भूगोलाचें वर्णन केलेलें रामायणांत आहे, तें खरें वर्णन आहे. त्या भौगोलिक वर्णनांत अत्याकें नाहीं, हें सिद्ध करता येणें शक्य आहे श्रीराम-चन्द्रानें वत्सदेशपर्यंत जो प्रवास केला, त्या प्रदेशाचें भूवर्णन वाल्मीकीने यथार्थ केलेलें आहे. लंकेचें जें वर्णन वाल्मीकीने केलेलें आहे, तें पाहिलें म्हणजे, असें स्पष्ट दिसतें की, हेही वर्णन यथार्थ वर्णनच असावें हें काहीं काल्पनिक नसेल. लंकेचा नारा झाला असला, तरी त्रिकूटपर्यंत, सुबेलाचल जर खरे असतील, तर ते अजूनही उपलब्ध झाले पाहिजेत.

संस्कृतमध्ये 'लंका' शब्दाचा अर्थ रावणाची राजधानी असा आहे व ही त्रिकूटपर्वतावर वसलेली होती व समुद्रानें वेष्टित होती. नद्यांचे पाणी साठून जी मोठमोठीं सरोवरां बनतात व त्यात जी मध्यें येतें बनतात, त्यास लंका असें म्हणत असवे, असें वाटतें, पण संस्कृत-कोशकारांनी लंका शब्दाचा असा अर्थ दिलेला नाहीं, हें मात्र खरें आहे.

रामायण वचीत असता असें वाटतें की, वाल्मीकि काळजीपूर्वक भौगोलिक वर्णन करीत आहे. केवळ काल्पनिक वर्णनें त्याच्या लेखात नाहींत, यासाठीं याच्या वर्णनावरून सुबेलाचल व त्रिकूट पर्वत याचें स्थान निश्चित केलें पाहिजे व पद्मसरोवर येथे आहे व त्याच्या उत्तर तट केंद्रात, तेंहि ठरविलें पाहिजे. पद्मसरोवराच्या पदोबंदे, ऋष्यमूक पर्वताच्या अवधन व महेन्द्रपर्वताच्या घाटीवरून त्रिकूटाला गोंचण्याचा मार्ग जातो, हें वाल्मीकाच्या वर्णनावरून स्पष्ट दिसतें लंकेला जण्यचा एवच मार्ग आहे, यात शंका नाहीं. जर पद्मसरोवर व त्रिकूट पर्वत ही स्थाने निश्चित करता आली व तीं रामायणाच्या वर्णनाशी जुळलीं, तर रामायणांतलें वर्णन खाल्यावर धरून आहे व रामायण इतिहासिक काव्य आहे, असें सहज ठरवता येईल.

इन्द्राण पर्वत १९३० पृष्ठ उच्च आहे. त्याच्या तानही जाऊना हिरण ही नदी पडत आहे. इन्द्राणपर्वतच त्रिशूलपर्वत आहे, हवेलीनामच एक समतल स्थान आहे. याची उचा ६५० पृष्ठ खमून, येथूनच ही नदी वहात आहे. लंका त्रिशूलपर्वताच्या दिग्गरावर आहे, असें वर्णन आहे—

सागरेण परिक्षिप्त्वा निधिष्ठा गिरिमूर्धनि । (अरण्य ४५।२१)

सागराने देवता व पर्वत दर समुद्री लंका आहे व त्रिशूली सागर

गच्छ आहे. हाच 'सागर' मध्यप्रांतात याच नावाने सध्या प्रसिद्ध आहे सध्या हिरण नदीच्या दक्षिण तटावर व इन्द्राणपर्वताच्या विस्तृत दिशेस सिद्धल-
दीप नावाचे स्थान आहे. ज्याला सध्या सागर असे नांव आहे, तेथे पूर्वी पाणी
साठत असावे, म्हणून त्याचे हे नाव सार्थ असले पाहिजे. याच सागराचा उर्वर
सरीसृध्वांमध्ये आलेला आहे

जवळपास ग्यासेटियरमध्ये असे लिहिले आहे की, या हवेला मैदानात पाणी
साठत असे व ते सरोवरासारखे दिग्गज असे व येथून मध्ये काही न दिसता
मध्ये जुमते पाणीच असल्याने सरळ विन्ध्य पर्वत दिसत असे.

या ठिकाणी गोंड नावाच्या जातीचे प्राबल्य असून, यांना राज्याचे वंशज
असे सध्याही मानण्यात येत असते. या त्रिकूटपर्वतावर उधाचे मोठे वन असून
ते फारच सुंदर आहे

जर रामायणातील वर्णन खरे असेल, तर जेथे हनुमान व अंगद यांनी सीतेचा
शोध केला तेथेच लंकेचा शोध केला पाहिजे. किंकिचा व प्रसवण यांच्या दक्षि-
णेस यांनी शोध केला होता. किंकिचेच्या जवळच प्रसवण पर्वत आहे. राम व
सुग्रीव यांचा निश्चयच होता की, राज्याचे स्थान दक्षिण दिशेलाच आहे, म्हणू-
नच दक्षिण दिशेला जणांच्या वानरांना मुग्रीवाने असे सांगितले होते की, सहस्र
दिशेस अमलेच्या विन्ध्यपर्वतामध्ये व दुर्गम नर्मदा नदीच्या काठाला शोध करा.
विन्ध्यपर्वत व नर्मदा नदी तर अगदी प्रसिद्ध स्थाने आहेत, पण हनुमान जो
लंकेत पोचला, त्यास नर्मदा पार करानी लागली, असे वर्णन कोठेहि रामायणात
नाही. रामचंद्राने आपल्या सेनेसह जी दक्षिणदिशा केली, त्यानेहि नर्मदा पार
केलेली नाही. नर्मदा नदी अत्यंत प्रसिद्ध नदी आहे व जर हनुमान अथवा राम
यांनी ती पार केली असती, तर वात्सकीने तसे वर्णिले असते. याचून हे उघड
होणे की, विन्ध्यपर्वत व नर्मदा नदी यांच्यामध्ये असलेल्या सागरनामक प्रां-
ताच कोठेही लंका असली पाहिजे

किंकिचाकण्ड सर्ग ४८-४९. यांच्या अलोकने असे स्पष्ट दिसते की,
विन्ध्यपर्वतापर्वतच शोध करण्याच्या स्थळाची नर्थादा होती, कारण वनरांच्या
माहितीप्रमाणे रावणचे स्थान विन्ध्याच्या अगस्त्य केठेरी होते मुग्रीवाने

आहेने विन्ध्यपर्वतातच शोध्याचा प्रारंभ झाला. चानरानी सर्व विन्ध्य पर्वत शोधला व या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत ते शोध करीत पोचले, विन्ध्याचा शोध करताना ग्राम, नगर किंवा मानवी वसाहतींचा सुद्धा उल्लेख झालेला नाही पण धबधबे, पर्वताचीं पठारें, गुहा, नद्या व दुर्गम वन्य स्थानांचा पुष्कळच उल्लेख आहे. महेन्द्रगिरीचे जें वर्णन आहे व जे जबलपूर-ग्याल्लेटीपरमध्ये या स्थानाचें वर्णन आहे, तें संतोसत जुळत आहे.

जबलपुरापासून दमोहपर्यंत ६६ मैलाचें अन्तर आहे या ठिकाणी मोठारीची सडक आहे व या मार्गावर जनस्थानापासून लंकेपर्यंतचीं सर्व मुख्य स्थानें संध्यादि दिसत आहेत. जबलपुरापासून २४ मैलावर कटगी गाव आहे. हें स्थान पैमूर पर्वताच्या उत्तरीजवळ आहे. या पर्वताला वाल्मीकीनें महेन्द्रपर्वत म्हटलेले आहे. जबलपुरच्या उत्तरेस १५ मैलावर 'लंका' हें स्थान आहे. या लंकेपासून ९ मैलावर जगन्नाथाचें देवालय आहे. रामचंद्रानें ज्या जगन्नाथाचा उल्लेख केला, तो हाच जगन्नाथ होय. विभाषणाला जगन्नाची पूजा रामानें सांगितली, तोच हा जगन्नाथ होय (आराध्य जगन्नाथं। उत्तर० १०८।३०) येथून ८ मैलावर ऋष्यमूक व प्रलयण पर्वत आहेत.

लंकेचा विचार.

याप्रमाणें यांनीं मध्यप्रांतातील 'सागर' जिल्ह्यातील एका टेकड्यावर लंका आहे, असें ठरविलें आहे. पहिले विद्वान् 'आम्ब्रेलिया' ला लंका ठरवतात व मारुतीचा प्रवास विमानातून अदमानगहन झाला, असें म्हणतात, तर दुसरे विद्वान् तीन लंका मध्यप्रांतातच आहे, असें म्हणतात व हनुमान् अथवा राम यांनीं नर्मदा पार केलीच नाही, असें म्हणतात.

दोघेही विद्वान् अमून, अपत्या पश्चाच्या पुष्टीसाठी त्यांनीं भरपूर प्रमाण दिलेली आहेत. मारुतीनें समुद्र उल्लंघिला, त्या वेळच्या वर्णनात मारुतीची छाया समुद्रावर पडली व मारुती आकाशातून चलला, अशी वर्णनें आहेत, पण या कल्पमय वर्णनवरून मारुतीनें विमानातून प्रवास केला, असें म्हणता येईल, असें वाटत नाही. मारुती स्वतःच्या पायीवरून गेल्या अशाकथनातून जेव्हा आं

श्चित्त होता, त्या वेळीं सीता म्हणत आहे कीं, मी तुझ्या पाठीवरून घसरून समुद्रात पडून मरेन व तुझ्या उद्दणाचा वेग मला सहन होणार नाही. जर मास्ती-जवळ विमान असतें व मास्ती नुमता विमान चालवणारा असता, तर सीतेला मिण्याचें कारण नव्हतें, कारण विमानाच्या एखाद्या खोलीत सीता बसली असती व मास्तीनें विमान चालवलें असतें, तर सीता पडलीहि नसती व सीतेला परपुराच्या स्पर्शाची भीतीही वाटली नसती. अशीं जो अनेक वर्णनें आहेत, त्यावरून अनें घाटें फीं, मास्ती हा विमानमार्गे आस्ट्रेलियाइतक्या दूरच्या देशात गेला नव्हता व हिंदुस्थानातून आस्ट्रेलियाला पोहून जाणेंहि शक्य नाही. यासाठीं काही विधानें जरी भ्रम उत्पन्न करणारी वाटलीं, तरी आस्ट्रेलिया ही लंका मनात येईल, इतका पुरावा काहीं सापडलेला नाही काव्यातील वर्णनाचा असा उपयोग न केलेला बरा.

दुसरे लेखक मध्यप्रांतातील सागर जिल्ह्यातच लंका आहे, असे म्हणत आहेत व त्याचें थोडकितें प्रमाण नर्मदा नदी पार केव्हाचा पुरावा रामायणात नाही, व सागरजिल्ह्यातील हिरण नदीच्या वळणामध्ये लंका-स्थान आहे व लंकेच्या अजूनचूची स्थाने आहेत, हे त्याचे पुरावे आहेत त्यांनीं या स्थानाचा पुरावा मोठ्या चातुर्यानें दिलेला आहे, हें खरें आहे, पण ऋष्यमूकपर्वतापासून २५१३० मैल अंतरावर याची ही लंका आहे. २५१३० मैलावर एका लहानशा गावात राहणाऱ्या आटदाट भिळ किंवा गोंडवंशीय रावणानें चोरून नेलेली सीता शेजऱ्यासाठीं सुग्रीवाच्या लोकांस इतकें प्रयास पडण्याचें कारण नाही.

यांनीं दाखविलेली स्थाने या ठिकाणीं म्हणजे सागर-जिल्ह्यात आहेत, हें खरें आहे; पण याचा उलगडा असा होऊ शकतो कीं, सर्वसाधारण आपल्या आवडत्या स्थानाला अवडतीं नावें दिली जातात घरोघर नावें ठेवतात, तींहि प्राचीन पुण्यपुराच्या नात्याप्रमाणेंच ठेवण्यात येतात राम नावाचा पुरुष आपल्या गायकोचें सीता नाव ठेवतो व शंकर नावाचा पुरुष आपल्या बायकोला पार्वती म्हणतो. त्याचप्रमाणें पाच वडाचीं झाडे असलीं, म्हणजे त्या जागेस पंचवटी म्हणतात व आपल्या घराजवळच्या नदीस गंगा म्हणतात त्याचप्रमाणें सागर-मधील कोणत्या मोठ्या पुरुषानें या स्थानास हीं नावें परिस्थितीच्या सादर्यानें

दिलेली असवीं अशीं नावे जवळ जवळ आहेत व परिस्थिति समान आहे, म्हणून हीच लक्षा असें म्हणता येणार नाहीं. रामलक्ष्मण व वानर यांनी एकदर जो प्रदेश धुडाळला व जे परिश्रम केले, तो १० मैलांच्या प्रदेशापुरताच मर्यादित होता, असें ह्म म्हणतात, पण त्यावर विश्वास ठेवणें कठीण आहे.

औधगावानजीक पंचवट्टी, केदार अशीं नावे असलेली स्थाने आहेत. हीं नावे जशा येथाला थोर पुराणांनीं ठेवलीं व त्यामुळे प्रचलित झाला, त्याचप्रमाणें सागर जिल्ह्यातील या स्थानासंबंधानें मानणें योग्य दिसतें.

नर्मदा नदीचा उल्लेख नाही, हा सुद्धा विचार करण्यासारखा आहे. पण अनुपेक्ष हा भरपुर पुरावा होऊ शकत नाही.

तसेंच जर सिलोन-ही सागरजिल्ह्यातील एक टेकडीपासून तों आस्ट्रेलिया पर्यंत मानता येणें दृश्य असेल, तर ती सिंहलद्वीपाला मानीत आहेत, ती तरी का मानू नये ? सेतु, रामेश्वर, धनुष्कोटी वगैरे ठिकाणचे धार्मिक आचार जे अनादि कालापासून चालत आले आहेत, ते खोटे मानावे व दुसरीकडे लक्षा मानावी, असें करण्यास सवळ पुरावा अजून मिळाला नाही. असेंच आम्हास वाटतें तथापि या सज्जनानीं जे हे प्रयत्न केले आहेत ते स्तुत्य व विचाराई आहेत, असेंच आम्हास वाटत आहे.

शोधकनीं शोध करीत रहावे, नव्या नव्या लक्षा शोधाय्या. जर सिलोन ही लक्षा खरोखर मसेल, तर शोधता शोधता खरी लक्षा अशा प्रयत्नानीं सापडेल ती सापडेपर्यंत अपग सिलोन— सिंहलद्वीपालाच—लक्षा समजू, कारण या स्थानाला सर्व हिंदुस्थानभर फैलावलेल्या हिंदूंच्या अन्तःकरणात रडमूल झालेला धार्मिक आचारचें भरपूर पाठबळ आहे.

या लेखित जावें व तेथे सतेचा शोध करावा असा विचार कृपेन मार्या निघाला तो निघाला त्यावेळी त्याच्या उग्राणने महेन्द्रपर्वतवर जो हस्तदंड झाला, त्याचें वर्णन पहा—

विद्याधरांची पांदल.

प्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २० ॥

पानभूमिगतं हित्वा हैममासन माजनम् ।

पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥

लेह्यानुचावचान् मक्ष्यान् मांसानि विविधानि च ।

आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥

कृतकण्ठगुणाः क्षीवा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।

रक्ताक्षाः पुष्कराश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥

हारनूपुरकेयूरपरिहार्यधराः स्त्रियः ।

विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह ॥ २६ ॥

इति विद्याधरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् ।

तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्पभम् ॥ २७ ॥

(सुदर० सर्ग १)

माझांनां उद्ग्राण केव्याबरोबर जो हल्क-होळ झाला, त्याबरोबर विद्याधर आपल्या स्त्रीगणामह त्या महेन्द्रपर्वतवच्च अकाशमार्गाने निघून गेले. त्या पर्वतावरील पानभूमीवर असलेली मृन्मयान् पात्रे, असनें, सुवर्गाचीं भांडी, सुवर्गाचीं उदकपात्रे, नाना प्रकारचीं खाद्यपेये, मासे, टापी, तलवारी वगैरे सर्व तेथल्या तेथे टाकून, कंठामध्ये माला धारण करणारे व शरीरावर रंगीबेरंगी फुलें व उठ्या धारण करणारे, कमलासारख्या नेत्रांनी युक्त हे बलवान् विद्याधर आकाशमार्गाने गडबडीने गमन करू लागले तेव्हा चंद्रहार, तोरण्या, बाजूबद, मोठ वगैरे अलंकार धारण करणाऱ्या स्मितमुखी त्याच्या स्त्रियाही विस्मित झाल्या व त्याही आकाशामध्ये आपल्या प्रियकराचा जवळ जऊन उभ्या राहिल्या. विद्याधरांनीं तेथील तपस्वी लोकांची जेव्हा भाषणें ऐकलीं, तेव्हा ते खाली पाहू लागले, त्या वेळीं तो मोठा देह धारण करणारा वानर त्याच्या दृष्टीस पडला.

विद्याधर आपल्या रमण्यासह कसा विहार करित असत, ते येथें स्पष्ट दिसतें नावें, प्यावें, मजा करावी, एवढेंच याच कार्य येथे दिसत आहे. बाँबहटा होताच तद्दणतद्दणानी ' लकी रेम्पॅरट ' मन्वून गडबडीने जीव वाचवण्यासाठीं कोठेंतरी जीव घेऊन जावें, तसा प्रकार या विद्याधराचा येथें दिसत आहे ! सुवर्णपात्रें व सुवर्णानें अमलशामुकें या विद्याधराचीं-पदवाधराचीं-चैन कशा चालत

होती, तें उघड दिसते.

रामेश्वर व लंका

रामेश्वराहून मारती निघाला, तो मध्यें असलेल्या उंचवट्यावर विभ्राति घेत घेत लंकेस पोचला अंतर १०० योजनाचें होतें—

योजनानां शतं चापि कपिरेष खमाप्युतः ।

तत्र सानुषु विभ्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ १०८ ॥

(सुंदर० १)

शनैः योजने समुद्र तरून जाण्यासाठी या मारतीनें हें उद्गम केलें आहे. मैनाक्षपर्वताच्या (सानुषु) अनेक शिखरावर विभ्राति घेत घेत तो हें अन्तर सोडणार आहे.

मैनाक्षपर्वताला अनेक शिखरे होतील य तो शिखरे रुखा व भरतपण्ड यांमध्ये समुद्रमथादीवर थोडों थर टोकावीत होतील. मारतीनें मधूनमधून या पर्वतशिखरांच्या आश्रय केला, तेथें जोडी विभ्राति घेतली व ताजेतपने होऊन पुढील प्रवास गेल अशा रीतीनें मारतीनें हें समुद्राचें उदंघन केले.

धीस-पचवीस मैलपर्यंत पोहणारे सध्याहि आहेत तेव्हा मारतीनें अशा रीतीनें प्रवास केला, तो असाकच मानण्याचें कारण दिसत नाही सध्या इंग्लिश राष्ट्रांचें २२ मैलांचे अन्तर ते टणगावा शिवाही आहेत शिवाय यांही योगमनें पालन पाण्यावरही दोनदीन व तीनदीन तास विभ्राति घेणारे आम्ही प्रत्यक्ष पाहिले आहेत. हे पण्यावर अशा आसनांनी तरगत रहात व ध्यान करीत तेथे मात्म्यासनासारख्या आत्मनांनी पण्यावर तागदेन तास तरंगण येत व विभ्रात होत येता येते. हा अनुभव विचारान घेणें योग्य आहे.

मारती लगेच गेला, रदा बेटां समुद्रसपाटीपेक्षा उंच असलेले पाहो नृभाग मध्य असावे, असें बरील वर्णनावरून दिसतें व योगमनांनींदि पण्यावर तरंगत राहून विभ्राति घेता येणे शक्य आहे. ही विभ्राति व मर्मांत उंचवट्यावर मिळणारी विभ्राति घेऊन योग्या पोहणार असा दोननेनें समुद्र तरून जाणे शक्य आहे, असें वाटतें हें जर मोजकें शर्तीचें काम आहे, दांत शक्य नाही.

मंनाकपर्वतावरील लोवानीं मारुतीच्या आतिथ्याची मोठी तयारी केली होती, ती पाहून त्यास मारुती म्हणतो—

प्रीतोऽस्मि, कृतमातिथ्यं, मन्युरेपोऽपनीयताम् ॥ १२४ ॥

त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ।

प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा ॥ १२५ ॥

इत्युक्त्वा पाणिना शैलं आलम्ब्य हरिपुंगवः ।

जगामाकाशमागिद्य धीर्यवान् प्रहसन्निव ॥ १२६ ॥

(सुंदर० १)

‘तुमच्या या आदरातिथ्यानें मी संतुष्ट झाला आहे. तुम्ही माझे योग्य आतिथ्य केले आहे. तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे मला येथे पार वेळ राहता येत नाही, म्हणून रागाळून येऊन धोडा शिळक आहे. दिवस जात चालला आहे. माझे धावणार नाही अशी मी प्रतिज्ञाही केली आहे.’ असे म्हणून हनुमानाने त्या ठिकाणी धोडा हाताने स्पर्श केल्यासारखे केले व पुनः पुढचा मार्ग आक्रमण करण्यास हंसतमुखाने प्रारंभ केला

कार्य करणारे स्वयंसेवक असे असले, तरच कार्य होतें. खऱ्या स्वयंसेवकाचे रक्षक विभ्रातीकडे नसून कार्य करण्याकडे असतें, असेच सेवक धन्य होत.

सिंहिकाराक्षसीचा वध.

छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ।

स तां बुध्यार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः ॥ १८१ ॥

ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ १८२ ॥

हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि ॥ १८३ ॥

(सुंदर० १)

‘छायेला पकडून त्याच्या योगाने आकर्षण करणारे ते मोठे जलचर होते. ती सिंहिका आहे, असे जाणून तिचीं मर्मे नखानीं उत्स्न ल्याने बाहेर माटली व तिचे काळीज पाडले, तेव्हा ती मरून पाण्यात पडली. ’

येथे सिंहिकेला ‘छायाग्राही’ असे म्हटले आहे. मारुतीची जी छाया

पण्यावर पडली होती, ती या राक्षसीने पकडल्यामुळे मारुती ओडला गेला ' ही कविकल्पना आहे, हें उघड आहे प्रचंड सिद्धिर्णसारख्या जलचराला पकडून नखानीं तिचीं ममें उकरून बाहेर काढलीं व काळीज फाडून तिला ठार केलें. हें प्रचण्ड शक्तीवाचून होणें शक्य नाही परराष्ट्रात एकटेंच जावयाचें असलें, तर अशी प्रचण्ड शक्ति असली पाहिजे

न थकतां प्रवास.

स सागरमनाभृष्यमतिरुम्य महाबलः ।

त्रिकूटस्य तटे लंकां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥

योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्थाप्युत्तमविभ्रमः ।

अनिश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥

(सुद० २)

शभर योजने सागर तहून जाऊन हनुमान् लकेला पोंचला, तेव्हा त्रिकूट पर्वताच्या शिखरावर असलेली लका त्याला दिसली एवढा महासागर तो तहून गेला, तरी त्यास (अ-निश्वसन्) थास लागला नव्हता व तो थकलाही नव्हता, इतकेच काय पण (स्वस्थः) जसा तो तरण्यापूर्वी होता, तमाच निकोप आताही होता इतके परिश्रम करतही तो थकला नाही

परराष्ट्रात जाणारामाचें कशा शक्ति असली पाहिजे, तें यावरून समजतें शक्ति व युक्ति दोन्ही पाहिजेत

लंकानगरी.

मारुतीची चिंता

ददर्श स कपिः श्रीमान् पुरीं आकाशगंगं इव ॥ १२ ॥

पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २० ॥

यमप्राकारजघनां विपुलांबुवनाम्यराम् ।

शतग्रीशूलशेखान्तां अट्टालकयुतंसकाम् ॥ २१ ॥

तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ।

रावणं च रिपुं घोरं त्रिन्तयामास वानरः ॥ २४ ॥
 आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ।
 न हि युद्धेन वै लंका शस्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥
 इमां त्वयिमां लंकां दुर्गां रावणपालिताम् ।
 प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥
 अवकाशो न साज्जस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ।
 न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥

(सुंदर० २)

मारुती जेन्हां लंकेजवळ पोचल, तेन्हा त्याला तो लंका आकशांत पोचली आहे, अशी दिसली; कारण तो पर्वनावरच बसला होता. ' विधुक्कम्यानि ' ती निर्माण केली होती व रावणाचें तेथे राज्य होतें. त्या लंकेच्या चारही बाजूंला मोठमोठे तट होते व त्याबाहेर मोठे खंदक लागून राहिले होत. मध्यमध्य मोठमोठे बुरूज अमून, त्यावर तोफा व इतर मारा करण्याचीं सर्व शस्त्रां सज्ज होती. मोठी वनं व भरपूर पाणी यांचीं तेथे समृद्धि होती. दुर्हन शत्रूची देहेळणी करण्याच्या जागा होत्या व सर्वत्र अगदीं कडेकोट बंदोबस्त अमून, सर्वत्र अगदीं जागता पाहता होता. हें सगळें पाहून, मारुतीला पार काळजी वाटूं लागली.

मारुती हा सुग्रीवाचा मुख्य सेनापति होता व रावणाचा पराभव व्हाव त्यास बंद करणाऱ्या वालंबरोबर असताना त्यानें अनेक विजयही मिळविले होते. तथापि लंकेतील हा प्रचंड बंदोबस्त पाहून, त्याचें हृदय कांपूं लागलें व तो म्हणाला की, ' येथे वानर येऊन काय करूं शकतील बरें ? येथे इतका कडेकोट बंदोबस्त आहे की, देवांनाही येथे जय प्राप्त करणें दुर्घट आहे. मग वानरांची येथे काय स्थिति होईल ? राम येथे आला, तरी त्यास या रावणाचा पराभव कसा बरें करतां येणार ? आधीं येथे येणें कठीण (दुः-गां), आणि रावणाच्या या बंदोबस्तामुळे त्याचा पाडाव होणें हे तर त्याहीपेक्षा कठीण आहे ! राक्षस आपल्या शक्तीच्या घमंडीत असल्यामुळे ते सामोपचारानें वश होणें शक्य नाहीं. ते पुष्कळच धर्मंत असल्यामुळे देणगी देण्यानें ते वश होणें अशक्य आहे. ते एकोप्यानें वागत असल्यामुळे त्यांत (भेदः) फिरुरीही करतां येणार नाहीं व

गुप्त करून यास जिकणें, हें तर यान्हा या कडेकौट बदोबस्तामुळें अगदीच अशक्य आहे ।

राक्षसांचें राज्य व वानरांचें राज्य या दोन राज्यामध्ये घन, ऐश्वर्य, धाट-मट व बदोबस्त या दृष्टींनीं इतका परक होता लंकेचा धाटमाट पाहून, मारती-नर जो शरणागताला, तो पाहण्यासारखा आहे. राक्षसाचा बहेरचा देखावा 'जमलेल्या बीगासहि गागरून सोडण्यासारखा होता वानराचा मुटय मंत्री व चतुर सेनापती ही गागरून गेला आहे, हें देखे पहावें

धेपान्तर करून प्रवेश.

भारतानें धेपान्तर करून लंकेन अ पला प्रवेश करून घेतला होता पहा—

अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ।

प्रयेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता प्रैर्यलसमन्त्रिते. ॥ ३१ ॥

नहोजसो महावीर्या यलयन्तश्च राक्षसाः ।

धञ्जनीया मया सर्वे जानकी परिमार्गता ॥ ३२ ॥

(सुदर० २)

या नाश्या वेपनें मया लंकेत प्रवेश मिळणें कठिण आहे येथे कडेकौट (गुप्ता) बदोबस्त आहे व हे राक्षस शूर आहेत या राक्षसना (बघनीया) पसवूनच मला त्यात प्रवेश करून घेतला पाहिजे व येथे राक्षसा शीघ्र लंकेला पाहिले.

धेपान्तर करून पहारेक्याम चुकून व जमवून हनुमान लंकेन गेला असें दिसते पहा—

लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्री लंकापुरी मया ।

प्रातःकालं प्रयेष्टुं मे वृत्त्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥

' दिसलें तरा कोणता ओळखता देऊ नये व कोणी पाहिले तरी त्याला राक्षस लक्ष्यात देऊ नये अर्थात् कोणता आहता संशय देऊ नये, रागे रूप धारण करून, कोणता ओळखता देऊ नये असा धेपानें, रात्रीच्या वेळी लंकेत प्रवेश करावा ' असा दिशेन ठरवून नंतर नै रक्षसा वेळी पहारेक्यांची नजर गुप्त-

वानरवेषान किंवा दुसऱ्या कोणत्यातरी वेषाने राहिलों तर तेव्हाच ओळखण व पकडला जाईन सर्व माणसांच्या हालचालींवर राक्षसांची सारखी कडक नजर आहे तेव्हा यांना न दिसता कसे चरें येथे रहावे ? *

भारती असा विचार करू लागला या भारतीच्या वेळण्यावरून लक्ष्मील वदेभरत दिसावयास किती बडक होता, तें सहज समजेल पहारेकऱ्याची सर्व माणसावर कडक नजर असे कोण नवा आला, कोण कसा चागतो, कोण कोठें राहतो, तो कशासाठी आला, काय करणार आहे, किती दिवस राहणार धर्गरे सर्व तपास हे राक्षस करीत असत्य मुळें न ओळखता भारती लक्ष्मी राहू शकेल, हें शक्यच नव्हतें राक्षसाच्या वपाने राहिले तरी मुद्दा भारतीला पकडले जाण्याचें भय होतें, मग तो जर का वानरवेषात हिंडताना रस्त्यात आडळला तर तात्काळ पकडला गेला असता, यात शंका नाही

भारतीनें ही सर्व पाहणी केली न रात्र पडल्यानंतर पहारेकऱ्यांना लुकवून त्यानें गुप्तपणाने अपला प्रवेश अधारांतून लपतछपत करून घेतला

सद्याच्या आंत जेव्हा भारती गेला तेव्हा त्यानें जी लक्ष्मी शोभा पाहिला ता काय वर्णावी ? उत्तम, रुद्र व प्रशस्त राजमार्ग आहेत, आठ आठ मजक्याची गगनचुंबीत घरें दुर्गरा लागून राहिली आहेत, सर्व धरें चुनेगची असून त्यावर सोन्याचीं शिपरें चमकत आहेत जिकडेतिक्डे श्रीमतीचा धाड आहे सोनें, रत्न व ऐश्वर्य जिकडे पहाव तिक्डे चमकत असल्याचें दिसत होत हें ऐश्वर्य पाहून भारती चकित झाला ! अशा प्रचण्ड नगरीत सीतेचा शोध वसा लगेला, याची त्यास मोठी चिंता वाटली व ती थोडा उत्साहहीनही झाला

जेव्हा तो लक्ष्मीत प्रविष्ट झाला तेव्हा सूर्यास्त होऊन चार वेळ झाला नव्हता सूर्यास्त होऊन तास दीड तासच झाला असावा इतक्यात चन्द्राचा उदय होऊन शुभ्र चादणें पडलें त्या चादण्यांत अग्न्य बाण्याचीं छाया रस्त्यावर पडल्यामळे पटोल्याऱ्या बाजूनें जे त्यास शक्य झालें, अशा रीतिनें (चन्द्रोऽपि साचिष्य पुष्यन् । ॥ २१-५) रामाच्या कार्यामध्ये चन्द्रा इनुमानांना मदद करू शकला !

१। दिवस वृश्च पक्षातील द्वितायेच्या अचूकानुचा असावा याच दिवसात राक्षसानंतर पटोळ पडते व ०.२२ घंटा वेळाने चंद्र प्रकाशाने चंद्रप्रकाश

मन्द नव्हता, तर चांगला विपुल होता. म्हणूनच हा तृतीया-चतुर्थीपर्यंतचा दिवस असावा असे वाटते.

निशाचर.

निचार हे रात्री कामे करीत व दिवसा निजत असवे असे वाटते. रात्री २।३ वाजेपर्यंत याचे कार्यक्रम चालत. समासंमेलने सर्व रात्री. मग उशिरां ३।४ वाजता निजत असल्यामुळे हे दुपारी १०।१० वाजेपर्यंत निजत असत, याचे मुख्य जेवणही रात्रीचेच असे. पार लवकर उठले तर हे ९ वाजता किंवा १० वाजता उठत ! असा याचा कार्यक्रम बहुतेक रात्रीचाच असल्याने यास निशाचर, रात्रिचर, क्षपाचर अशीं नावे दिलेलीं असावीं असे दिसते.

रात्रभर दिवे जळत असत.

रात्रीच सर्व कामे करण्याचा परिपाठ असल्यामुळे लंकेत रात्रभर दिवे जळत असावे, हें अगदी स्वाभाविकच आहे.

नां रत्नयसनोपेतां गोष्ठागारावतंसिकाम् ।

यंत्रागारस्तनीमृदां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥

तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरेश्च महाप्रहैः ॥ १९ ॥

(सुंदर० ३)

त्या लंका-नगरीला रत्नसूचित प्रांगण होते. मोठमोठी घरे व सुंदर बुरूज होते, शस्त्रां व यंत्रे यांची घरे होती ही सर्व लंका नटलेल्या स्त्रीप्रमाणे शोभिवंत होती रात्री अनेक दीप जळत असल्यामुळे कोठेही अंधार नव्हता. अशी ही सुंदर लंका मास्तीने पाहिली.

रात्रभर दिवे जळत असत. हे रस्त्यावर व घरात जळत असल्यामुळे सर्व लंका प्रदीप्त झाल्याप्रमाणे दिमत होती अन्ना/नगरीमध्ये मारुती प्रविष्ट झाला दनक्यात त्यास एका स्त्री पदारेकरणीने हटकले—

कस्त्यं, केन कार्येण इह प्राप्तो वनालय ?

अथयस्नेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरान्ति ते ॥ २३ ॥

(सुंदर० ३)

ती म्हणाली- 'तू कोण आहेस, कशासाठी येथे आला आहेस ! हे रानटी माणसा ! लवकर बोल, नाहीतर प्राणाला मुकशील '

ही नगरसंरक्षक दलाची मुख्य अधिकारीण होनी राक्षसाच्या राज्यात या वेळीं श्रियास (Civil guard) नगरसंरक्षणाचें कार्य सागत असत, असें यावरून वाटनें ही स्त्री निर्भय होऊन रात्रीच्या वेळीं पद्वारा बरीत होती व सर्व लंकानगरी हिच्याच स्वाधीन होती, म्हणजे सर्व नगरसंरक्षक दल हिच्याच आवीन होतें.)

भारती लंकेत प्रविष्ट होऊन तास दोन तास झाले असतील, इतक्यात नगर-संरक्षक दलाच्या मुख्य अधिकारीण बार्डेनच हटकलें व 'तू कोण आहेस ?' असा दरवाजून प्रश्न केला ! भारतीनें आपल्यापरी वेवान्तर बगैरे कळून आपल्या गुप्त-तेची सर्व तयारी केली होती व माजराच्या पायानांही तो आत शिरला होता. पण लंकेचा बंदोबस्त असा होता की, त्यातून तो दोन तास रुद्धा न ओळखता राहू शकला नाहीं. येथें भारती व लंकाधिकारीण वाक्यामध्यें झालेला संवाद पाहण्यासारखा आहे—

लंकाधिकारीण- (कस्त्वं, केन कार्येण इह प्राप्तः ?) तू कोण व येथे का आलास ? जर तूं योग्य उत्तर न दर्शिल, तर तत्काळ प्राणस मुकवें लगेल. लक्ष्यात ठेव

भारती- (का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे ?) हे कुणा नेत्र असलेल्या श्रिये ? मी तुझ्या प्रधाचीं उत्तरे देईन, पण अर्धी तूं मला ऐ माग की, या नगरीच्या दारात उभी राहणारी तूं कोण आहेस व येथें रमता आडवून का उभी राहिली आहेस ?

लंका- (क्रोधान्न) मी महामनि रावणाने लंकेचें संरक्षण करण्यासाठीं नेमले ली नगरसंरक्षक दलाची मुख्य अधिकारीण आहे माझी अवज्ञा कर्ण तुला जगता येणे शक्य नाहीं. (दुर्धर्पाऽहं इमां नगरां रक्षामि । मामयन्नाय नगरां प्रवेष्टुं न शक्यं । भया निहतः अद्यैव प्राणैः परित्यक्त-मप्यसे ।) संग्रथित माणसाला एकदम ठार मारण्याचा मला अधिकार आहे, हे लक्षात ठेव. लक्षा उन्मग्न होऊन बोझें न घेय.

भारती- हे श्रिये ! ही सुंदरी लंकानगरी पद्माची एवढ्याच उद्देशाने मी

येथे आलों आहे माझा दुसरा काही मुद्दा उद्देश नही। राजवाडे, उद्याने व रमणीय स्थले पाहून मी परत जाईन (द्रक्ष्यामि नगरं लंकां साट्ट-प्राकारतोरणां । इत्यर्थमिह संग्रासः परं कौतुहलं हि मे ।)

लंका- माझ्या पयवानगीशिवाय तुझा लंकेत प्रवेश होणार नाही (मामनि-जित्य न शक्यं द्रष्टुं नगरम् ।)

मारुती- बाईसाहेब ! थरें तर मला परवानगा द्या, मी नगरी पाहून परत जाईन (भट्टे ! दृष्ट्वा पुरीं पुनर्यास्ये यथागतम् । सु १)

इतकें भाषण होत आहे, इतक्यात लंकेने त्या मारुतीच्या अगावर सेकसून त्याच्या श्रीमुखात भडकविली, मारुतीहि तयारच होता त्यानेहि तशाच म्हरात ओरडून तिच्यावर बज्रमुष्टीचा असा प्रहार केला की, ती तेथेच चकर येऊन पडली तरी खीट्या होऊ नये म्हणून मारुतीने हलकेच मुष्टिप्रहार केला होता, न हीतर तिचा तेथे प्राणच गेला असता (कृपा चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम् ।)

मूर्च्छितून शुद्धीवर आल्यानंतर ती राक्षसा मारुतीला म्हणाला, ' असला पुरुष मी आनपर्यंत पाहिला नव्हता (पुरीं प्रविश्य सर्वकार्याणि विधत्स्व) आता या नगरीत जा व काय करावयाचें असेल तें कर व जेव्हा परत जाणें असेल तेव्हा जा तुला आता भोक्कळीक आहे मला माहीत आहे की राक्षसानें सत्ता चोरून आणल्यामुळे हें अरिष्ट या नगरीवर आलें आहे व यानें राक्षसाचा नाश होवयाचा आहे. (सुदर ३)

लंकेच्या सरक्षणदलाच्या मुख्य अधिकारीण बाईशीं जशी ही पहिला भेट मारुतीची झाली ! या बाईला ' एतद्दम सशक्विताला ठार मारण्याचा अधिकार होता ' हें येथें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे मग अटक करणें, ताकीद देऊन मोडणें, हे अधिकार त्याच्या वेगून आले मास्तीसारख्या वीरच्या थोपादीत मरणारी ही खी काही उगीच सुडमर स्त्री असल, असें समजनीयच दमत नाही हिच्या पक्क त किती झिया होत्या, तिया किता पुरय होते, हें सांगवत न हें, पण मर्य नगरीचें सरक्षण होण्य इतकें दल हिच्या त-यात होतें यान शका नही

आढमार्गानि प्रवेश.

लंकेच्या मुख्य अधिकारिणीचा असा पराभव केल्यानंतर (निर्जित्य लड्यां
विक्रमेण अद्वारेण विवेदा । सुं ४।१-२) (मार्तने ॥ डमार्गानि लंकेत
प्रवेश करून घेतल, त्याने आपला डावा पाय प्रथम लंकेत ठेवला (सव्यं पादं
शश्रूणां मूर्धनि चक्रे), कारण असे वचन आहे—

प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विचाहकालेऽपि च दाक्षिणांघ्रिम् ।

घृत्वाप्रतः शत्रुपुरप्रवेशे यामं निदध्याधरणं नृपालः ॥

'गावाला जावयाचें असता, आपल्या घरात प्रवेश करायचा असता, विवा-
हाला जवयाचें असता प्रथम उजव. पाय पुढें टाकावा. पण शत्रुच्या नगरीमध्ये
प्रवेश करायचा असता डावा पाय शत्रुच्या भूमिंत प्रथम ठेववा.' या पद्धति-
प्रमाणें रावणान्य लंकेत मार्तान प्रथमज. आपला डावा पाय ठेवला मनातीत
द्वेष, तिडक रा. व अन्तःकरणाचा पळ या करण्यात व्यक्त होतो, व तोच येथे
महत्त्वाचा आहे ।

लंकात घरे (घञ्जाकुशनिकाशः) वज्र-अकुश याचा चिन्ह उदा
परावर वाटलेली आहेत, व (घञ्जालविभूषितः) वज्रच्या जाड्या
दमोदर तिडक्यात लावलेला आहेत, अर्थ (गृहमेधै) माठी, भेट, सुंदर वग
मजपूत घरे लंकेंत होत, घञ्जाल ' या गिरेजीवर लावण्याच्या जाड्या
आहेत, दगडच्या जड्या जडा उतर हिंदुस्थानात असत त, तशा या अलंकारात
पद्म, स्वस्तिक व वर्धमान हे चिन्ह व पराची निरनिराळी रचना अगत्यच
गुचर्चत आहे (लंका प्रज्जाल) रत्ना जळत पेटत अग याप्रमाणें माण-
सांस दिसली, इतके दिवे घरोघर जळत देते. हिंदुस्थ नातीत अग या राक्षसांत
नागूग गुरोद-अमरेडेंताल मोठत राहणान गंगा अगती स्वकी लंगी धिती
होण शक्य, तशा ती यावेळ भारताची शलेणी दिशात आहे माणसी आत्मन
घनेदगर वीर सेनापति जग-यांनी ता गागरत नाही, पण प्रथम त्यावर जे
परेण म लाग, ते त्याच मनात इतकी उदगता उ पत करण व व गी-
नीत शत्रु द. १, हे मन्त्र गा आहे

(माहती जो लंकेंत गेला तो कोठें गळ्यातून, कोठें (भवनात् भवनं) एका घरावरून दुसऱ्या घरावर उडी मारून, जशा रीतिनें जाता व हिंडतां आलें तशा रीतिनें गेला आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील लाहोर-अमृतसरचीं घरे ज्यांनीं पाहिलीं असतील, त्यास एका घरावर चढलेला मनुष्य सर्व नगरभर एका घरा-यून दुसऱ्या घरावर उद्या मारीत कसा हिईं शकतो, तें सहज समजू शकेल, मुबईत काही ठिकाणींच हें शक्य आहे, पण उत्तर हिंदुस्थानातील घरावरून अशा रीतीनें उडत जाणे अगदीं सहज होण्यासारखें दृश्य आहे.)

लंकेंतील वेदघोष.

माहती जेव्हा लंकेंत संचार करूं लागला, तेव्हा त्यानें तेथें श्रियाचें (फाञ्जी-निनदं, नूपुराणां नि.स्वनं शुध्वाच । मुं० ४११) नूपुराचें शब्द, तोरण्याचें शब्द ऐकले (सोपाननिनाडान्) पायच्यावरून खालीं-वर जाताना होणारे आवाज ऐकले, (आस्फोटिन-निनदान्, क्ष्वेष्टितान्) टाळ्याचे आवाज व तसेंच राक्षसांची आरडाओरडही त्यानें ऐकली, त्याबरोबरच—

शुध्वाच जपतां तत्र मन्त्रान् रसोगृहेषु वै ।

स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ॥ (मुंदर ८-१३)

राक्षस लोक मंत्राचा जप करीत होते, घरात वेदघोष चालले होते व वेदाचा स्वाध्याय चालू होता, हे मंत्रघोषही त्यानें ऐकले यावरून राक्षसामध्ये वेद-पाठी राजस होते, हें उघड होतें व हे राक्षस वैदिक रमां होते असेंहि वाटतें. तसेंच पहा—

लंकेंत गेल्यावर रीतिचा शोध करीत करीत माहती हिंडत होत (किंचित् शेषा निशाऽभवत् । (मुं० १८११) पहाट होण्याची वेळ झाली. तेव्हा—

पटंगवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ।

शुध्वाच ब्रह्मघोषान् स चिराने ब्रह्मरक्षसाम् ॥

(मुं० १८१२)

पटंगवेदाचार्या व यज्ञ करणाऱ्या राक्षसांतील गजगणांचा वेदघोष होऊ लागला तो वेदघोष माहतीनें ऐकला

याप्रमाणें पडित्या दिवशीं मारतीं राजभर जागतच होता व त्यानें प्रारंभों व शेवटीं म्हणजे राज पडताच व पहाट होताच लंकेतील राक्षसांनीं केलेला बेद-घोष ऐकला

यावरून उघड होत आहे कीं, रामरावणाचें भाडण हें वैदिकधर्म मानणाऱ्या दोन राष्ट्रांतलें भाडण होतें सध्याचें युरोपमधील महायुद्ध असें विस्तृतधर्मी दोन राष्ट्रांतलें आहे, तसेंच हें महायुद्ध वैदिकधर्मी दोन राष्ट्रांतलें होतें

चवळ्यावर राक्षस.

लंकेतील चवळ्यावर राक्षस जमावानें पहरा करीत होते—

राजमार्गे समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥

ददर्श मध्यमे गुप्ते राक्षसस्य चरान् बहून् ।

दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः ॥ १५ ॥

दर्भमुष्टिप्रहरणान् अग्निकुण्डायुधांस्तथा । (सुंदर० ४)

राजमार्गावरील चवळ्यावर राक्षसाचे समुदाय उभे होते मध्यम्या मेळ्या चौकावर राक्षसाचे दूत उभे होते. तेथे काही दीक्षा घेतलेले, काही केंस व डबि-ले, व काही मुण्डन केलेले होते काहीनी चामडी पापरसी होती, काहींच्या हातात दर्भासारखी आयुधे होती, काहींच्या हातात अग्निकुण्डासारखा आयुधे होती, काहींजवळ धनुष्ये, तन्वारी, खडे व इतर आयुधे होती काही खच होते तर काही ठेंगू होते, काही लठ्ठ होते तर काहीं कृश होते, काही गोरे होते तर काही काळे होते, काही सुंदर होते तर काहीं कुर्ब होते असे पहारेकरी तेथे होते. (सुंदर० स ४११४-२४ पहा)

रावणाचें शयनगृह.

रावणाचें शयनगृह जवळच मरुतीच्या दृष्टीस पडले अनेक चंगण राक्षस त्याचें रक्षण करीत होते अन्त पुराचें रक्षण करणारे राक्षस तर विशेषच दंग होते दूतारी पहारेकरी येथे उभे दाने रावणाच्या अग्नपुराच्या बाहेरच्या प्रसाराच्या बाहेर जो मंदक होना, त्यांत पडरी कमरे फुडलेगीं होती चांगला

चाजूनी अगदी कडेकोट बंदोबस्त होता. त्याच्या आन हत्ती, घोडे, वाहने, पालख्या, उपवने, उपवनांतील पशुपक्षी यांनी ते स्थान फारच सजलेले होते. कोठेही कशाचीहि न्यूनता नव्हती. जिकडे-तिकडे हिरे, मोती, मृन्मयान रत्ने, चन्दन व कृष्णागद यांची शोभा व यांचा घाट दिसत होता. (सुंदर० ४।२३-३०)

(लाघवेन समान्वितः कपि लंकां विचचार) हनुमान हळूच लंकेत गुप्तपगाने हिंडू लागला. तो रावणाच्या (राक्षसेन्द्रनिवेशनं । सुं. ६।२, १०) महालकडे गेला. त्यापुढे स्वर्गे रावणाच्या सरदारांची घरे पाहिली.

रावणाचे उद्यान.

लंकेतील शोभा काय वर्णावी ? जिकडे पहावे तिकडे ऐश्वर्य, शोभा, रमणीयता, सुंदरता भरलेली होती. कोठे काही मुळां उगे नव्हते. (लतागृहाणि) वेलीचीच घरे बागामध्ये बनवलेली होती, (चित्रशालागृहाणि) चित्रविचित्र व चित्र ठेविलेली काही घरे (म्यूसियम्स) होती; (फ्रीडागृहाणि) खेळ खेळण्याची गृहे होती, बाटेल त्या ऋतूंत हवा तो खेळ खेळता यावा अशी योजना येथे होती; (दारुपर्वतकानि) लांकडी कृत्रिम पर्वत केलेले होते; (फामस्य गृहकं) रतिगृह होते, (दिवागृहकं) दिवसाची मीढा करण्यासाठी एक निराळें घर होते. बागेमध्ये मोर होते, अनेक पशुपक्षी होते व त्या त्या पशुपक्षासाठी जशी जशी योजना करणे आवश्यक होते, तशी तशी योजना तेथे केलेली होती.

रावणाच्या बाग्यांत तर सर्वच (जाम्बूनदमयानि शयनासनानि, भाजनानि) सोन्याचे सामान होते, आसने, पलंग, इतर पात्रे हे सर्वच सोन्याचे व हिन्यामोत्यांचे होते.

आसने, मध्ये व मुरा यांसाठी विचित्र भांडीही तशीच मृन्मयान होती. रावणाच्या या शयनमंदिरांत शंकरांनी स्त्रीरत्ने सोपत होती. अशा रावणगृहामध्ये मारुती प्रविष्ट झाला. [सुंदर० ६]

हे सर्व ऐश्वर्य पाहून [महीतले स्वर्ग] पृथ्वीवर हा स्वर्गच उतरला आहे की काय, असे मारुतीस वाटले. [सुं० ७]

रावणाचा वाडा एक योजन लांब व अर्धे योजन रुंद असून, त्या वाड्याच्या चारही बाजूस [बहुप्रासादसंकुलं] अनेक वाडे लागून राहिले होते. [सु० ९] येथे जवळच पुष्पकविमान होते त्याच्या आत पुष्कळ खोल्या होत्या, व त्या आतून प्रकाशित होत्या. (कूटागारैः शुभागारैः) त्यात काही कूटगृहे व काहीं म्रीडा करण्याची शुभगृहे होती. हे विमान शोभने (प्रदीप्तं इव श्रिया) प्रकाशित होत होते.

रावणाच्या अन्तःपुरात (सहस्रं नरनारीणां) हजारों सुंदर व श्रेष्ठ स्त्रिया होत्या. याचें ऐश्वर्य डोळे दिपून जाण्याजोगें होतें खान, पान, म्रीडा व चैन याची जिकडे तिकडे रेलचेल होती.

रावणाच्या स्त्रिया.

त्या मंदिरामध्ये त्या स्त्रिया अस्ताव्यस्त निजलेल्या होत्या. त्या कशा तेथे आल्या होत्या, तें ही पहा—

राजर्षिविप्रदैत्यानां गंधर्वाणां च योदितः ।

रक्षसां चाभवन् कन्यास्तस्य कामधरंगताः ॥ ६८ ॥

युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हताः स्त्रियः ।

समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९ ॥

न तत्र काश्चित् प्रमदाः प्रसह्य

वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।

न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा

धिना यरार्हा जनकात्मजां तु ॥ ७० ॥

(सुंदर० ९)

श्रेष्ठ क्षत्रिय, विप्र, दैत्य, राक्षस, गंधर्व यांच्या मुली स्वतः रावणावर लुब्ध होऊन त्याच्या भार्ता झाल्या होत्या. काहीं स्त्रिया रावणानें युद्धात मिळून अण-
लेल्या होत्या, व काहीं त्याच्यावर मोहित होऊन आल्या होत्या रावण जरी
सामर्थ्यावान होता, तरी त्यानें त्या स्त्रिया बलात्कारानें अणल्या नव्हत्या. बहुतेक
स्त्रिया त्याच्यावर अनुसक्त होऊन आल्या होत्या. दुर्गन्धने पाणिग्रहण केल्या

अशी एम्टी स्त्री तेथे नव्हती व दुसऱ्या पुरुषाची इच्छा करणाराहि स्त्री तेथे कोणी नव्हता. त्या लॅकत फक्त एकट्टी सीताच अशी होती की, जिचें दुसऱ्यानें पाणिग्रहण केलें होतें व जी दुसऱ्यावर प्रेम करीत होता बाकीच्या सर्व स्त्रिया रावणावर लुब्ध व अनुरक्त होऊनच त्याच्या जवळ राहिल्या होत्या.

शत्रूला जिंकून त्याच्या मुली रावणानें आणल्या होत्या, अशा रीतिनें शत्रूचा पराभव केव्हांनंतर तेथील स्त्रीरत्नें आणलीं तर तो दोष समजण्यात येत नसे अमें घाटतें बाकीच्या स्त्रिया त्यावर अनुरक्त होऊन आल्या होत्या व त्या रावणापरोबर आनदानें राहू इच्छीत होत्या ॥ तसे, जिची इच्छा नसताना तिला जबरदस्तीनें आणली असें म्हणता येईल, अशी एकच स्त्री या वेळीं लॅकमध्ये होती व तीच 'सीता' हेच बाकीच्या सर्व स्त्रिया स्वपुरुषांनें रावणाच्या भार्या झालेल्या होत्या व म्हणून बहुपत्नीत्वाचा दोष सोडला तर रावणानें स्त्री-जातीवर असाचार केला नव्हता, असें येथें कवीचें सांगणें आहे.

सातेला रावणानें चोरून आणली, हा रावणाचा दोष झाला हें खरें, पण हा त्याचा पहिलाच दोष आहे अशी एम्टी दुसरी स्त्री त्यानें चोरून आणलेली नव्हती सीता चोरून आणली हें खरें व हा दोषहि खरा आहे, पण सामर्थ्य असूनहि रावणानें सीतेवर बळजबरी केली नाही, तर उलट त्यानें तिचें मन बळवण्याचा प्रयत्न चालविला होता वसा न झाली, तर 'सीतेला सगळ्या न्यायागारीला मरण खईन,' असें तो म्हणत होता, पण अबलेवर बलात्कार करीन, असें तो म्हणत नव्हता. म्हणजे त्याच्या पापकृत्वातहा बोझी मर्यादा होती या रंगणाच्या मर्यादावत्तीमुळच सीता रावणाच्या ताबडत मापडली असताही शुद्ध राहू शकली आज बायला चोरणारे काही कमी न होत; पण हे सग्याचे रावण या पूर्विकाच्या रावणापेक्षा पुष्कळच अव पतित आहेत, असें म्हणूनच वाचून येवें रहावत नाई.

रावणाचें छत्र.

रावणाचे पादरें शुभ्र छत्र (पाण्डुरं छत्रं) त्याच्या सोन्याच्या पलगवर सळकन हातें त्या चिन्हावरून हा पत्रग रावणाचा आहे, अमें मारुतीनें ओळखलें.

जवळच मंदोदरीचा पलंग होता. मंदोदरी पार सुंदर (गौरी कनक-
चर्णामां) गोरी, सोन्यासारख्या उज्ज्वल वान्तांने युक्त होती. त्यामुळे तीच
सीता असावी, असें मरतीस वाटले. (सं १०-५०-५४) असा विचार मनात
येताच मरतीला फर घाईट वाटले, पण लगेच सीता कधीहि परपुरुषाला वश
होणार नाही—

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमहंति भाविनी ।

न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥ (सं० ११)

रामाचा विरह झालेली सीता अलंकार कधीहि घालणार नाही. भोजन कर-
णार नाही. रसन करणार नाही व दुनऱ्या पुरुषाबरोबर राहूंदी घक्णार नाही,
तिला झोपही देणार नाही.

असें म्हणून त्याने पहिला विचार अ पत्त्या मनातून दूर केला या रावणाच्या
अन्तःपुरामध्ये सुमारे दोन हजार श्रिया होत्या. (सं ११-७,९) पण यात
सीता नाहीच नाही, व रग या श्रिया येथे सुप्तानें निजऱ्या आदृत, आनंदित
दिसत आहेत, दृष्टपुष्ट दिसत आहेत, य.वहनच यात सीता नाही असें ठरतें,
असें तो म्हणाला.

साधी सीतेसंबंधी किती विधास मादनीच्या मनात होता हे यावरून समजतें.
मादनीनें मनाशी खूणगाठ घावला होती की, जर सीता येथे बोंठे असेल, तर
ती उपसानें दृष्ट झालेली, जाग्रणानें तारबटलेली, अस्वच्छतेनें मलांन झालेली,
प्रासऱ्यानें दीन दिसणारी, पण रामावरील निष्ठेच्या आत्मिक तेजानें चमरणारी
व निधयानें रंशोर अशीच असेल. अशा खीला तो हुडकीत होता. ही त्याची
भीतेविषयीची चल्तना बरोबर होती व पुढें सर्गाच तो त्याला सांपडलीही आहे.
रावणाच्या अन्त पुरात ज्या श्रिया होत्या, त्या नुमत्या भिदाच होत्या.

एक धार्मिक शंका.

रावणाच्या अन्त पुरात प्रवेश वहन, मादनीनें हजारों श्रिया अस्त घ्दरत
निजलेल्या पाहिल्या. त्यान दिवूं नवे ते अवयव त्याच्या दृष्टीस पडले. परस्त्रियांनां

अशा स्थितीत परपुरुषानें पाहूं नये व मास्तीसारख्या ब्राह्मण-न्यानें तर असे निश्चित स्त्रियाचें अवलोकन करणें वाईटच, कारण मास्ती हा अविवाहित होता. म्हणूनच त्याच्या मनात अशी शंका आली—

परदाराचरोधस्य प्रसुतस्य निरीक्षणम् ।

इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥

न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ ४० ॥

न तु मे मनसा किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४१ ॥

मनो हि हेतुः सर्वेषां इंद्रियाणां प्रवर्तने ।

शुभाशुभास्वयस्थासु तच्च मे सुख्यवास्थितम् ॥ ४२ ॥

नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ।

स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४३ ॥

न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ।

तदिदं मार्गितं तावत् शुद्धेन मनसा मया ॥ ४४ ॥

(सुंदर० ११)

मास्ती विचार करतो— ' मी या अंत पुरात या इतक्या निचलेल्या स्त्रिया पाहिल्या, यामुळे माझ्या ब्रह्मचर्यरूपी धर्माचा लोप तर होणार नाही ना ? परस्त्रिया या निचल्या अवस्था त्यास असें निरखून पाहणें योग्य नव्हे, पण याना पहात जमनांना माझी दृष्टि विषयी बनलेली नव्हती. माझ्या मनात याकितही बलपित विचार उत्पन्न झालेला नाही. मनाच्या भावनेनेंच धर्माधर्म ठरत असता— त तें माझें मन अगदी शुद्ध आहे अहो ! जर या स्त्रियात सांतेला शोषावयाची नाही, तर ती काय हरिणींमध्ये दिसणार आहे ? स्त्रिया या स्त्रियामध्येच सांपडणें शक्य आहे यासाठी शुद्ध मनानें मी जें हें केले, त्यामुळे धर्माचा लोप होणें शक्य नाही '

मास्तीच्या मनात सै गेक दुर्विचार मुळींच उत्पन्न झाले नव्हते, तर तो का पलें फर्तव्य शुद्ध मनानें करित होता, म्हणूनच तो शुद्ध होता.

सीता मेली की काय ?

जेव्हा मास्तीनें सर्व वडे, घरे, उद्यानें, उषवने, मंग, वगैरे सर्व पाहिले व

सीता त्यास दिसली नाही, तेव्हा तो मनांत म्हणू लागला की—

स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती

हता भवेत् आर्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ (सुंदर १२)

‘ सीता आपलें चारित्र्य रक्षण करीत असल्यामुळे म्हणजे ती रावणाला वश न झाल्यामुळे राक्षसानों तिला ठार मारली असावी ’ असे विचार माहतीच्या मनात येऊ लागले व ती म्हणू लागला की, (सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च यानरः) सुग्रीव बलवान् आहे व त्याची शिस्त कडक आहे, सीतेचा शोध केल्याशिवाय मी परत गेलों, तर तो मला कठोर दण्ड केल्याशिवाय राहणार नाही

कडक सैनिकशिस्त.

या माहतीच्या म्हणण्यावरून यानरराज्यात सैनिकशिस्त कशी होती, तें वळून घेईल. या शिस्तीमुळेच यानरराज्य बलवान् होतें रावणालाही वालीचे भय यामुळेच वाढत होतें व यानराचा सेनापतीच प्रत्यक्ष या शिस्तीचे भय वर्णन करीत आहे. उदयोन्मुख राष्ट्रात अशीच शिस्त राहिली पाहिजे

सीतेचें काय झालें असेल ?

- १ रावणाला भिकूनच ती मेली असेल,
- २ रावणाचा पळण्याचा वेग सहन न झाल्याने तिने प्राण सोडले असल,
- ३ ती रावणाच्या हातातून निसटून मध्येच कोठेतरी पडली व मेली असेल,
- ४ ती समुद्रातच पडली अगदी,
- ५ रावणानें ती खाऊनही टाकली असेल,
- ६ किंवा रावणाच्या स्त्रियांनी खांगी असेल,
- ७ किंवा ती बांढ (भृशं लालप्यते याला) ‘ राम राम ’ म्हणत घसंगी असेल (सु सर्ग १३)

आता ही अशी जर नाच पावली अगली, तर मी परत जाऊन रामला पाह सांगू ? हें रावणेशी घईट व न रावणेशी घईट मंतेगवर्था दुर्वाचा जर मी सांगितली, तर राम मरेल व नंतर लक्ष्मण, सुग्रीव उगरे मर्च मरतील. निकडे

कौसल्या, मुमिता वगैरे हां सर्वच दुःखानें मरतील. या सर्वांच्या मृत्यूस (घोर-
मारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । १३।३५) मां तेंच गेलों तर
मी कारण होणार आहे, म्हणून येथेंच प्रयोपवेशन कम्पन मगवें हे बरें, अमें
मार्तानें ठरवें.

सीता संध्या करण्यासाठीं येईल.

अगोव्वनामधें एक नदां होनी, ती पाहून हनुमान म्हणतो की—

संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेप्यति जानकी ।

नदीं चेमां शुभजलां संध्यायै धरवर्णिनी ॥ ४९ ॥

यदि जीयति सा देवी ताराधिपनिमानना ।

आगमिष्यति सायद्यं इमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

(सुंदर० १४)

‘जर माता जिवंत असेल, तर तो संध्या करण्यासाठी या नदीवर अवश्य
येईल.’ माहतीला सीता संध्या करित होती की काय, तें माहीत नव्हतें, पण
आर्यत्रिया संध्या करित अमन, हें त्यानें पाहिले असावें व सीता ही धार्मिक
वृत्तीची सशचारसंपन्न साध्वी स्त्री आहे, यासाठी ती संध्या करावयास येथें
अवश्य येईल, अमें तो म्हणत आहे. यावरून या वेळच्या द्विजत्रिया सकाळ-
संध्याकाल संध्या करीत असत, अमें ठिमेत. यामुळे विशेष शोध करणे इष्ट
आहे. माहती स्वतः वेदवेदांगभारंगत होना व त्रिया संध्या करतत मी नही,
तें त्यास नवी माहीत अमलें पाहिजे. यामाठी हें प्रमाण या दृष्टीनें जर महत्त्वाचें
आहे

उत्साह हें यशाचें मूल आहे.

अनिर्वेदः श्रियो मूलं अनिर्वेदः परं सुखम् ।

भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।

करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥

(सुंदर० १०)

सीता त्यास दिसली नाही, तेव्हा तो मनात म्हणू लागला की—

स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती

हता भवेत् आर्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ (सुंदर १२)

‘ सीता आपलें चारित्र्य रक्षण करीत असल्यामुळें म्हणजे ती रावणाला वश न झाल्यामुळें राक्षसानों तिला ठार मारली असावी ’ असे विचार माहतीच्या मनात येऊ लागले व तो म्हणू लागला की, (सुतीक्ष्णदण्डो यलयांश्च यानरः) सुग्रीव बलवान् आहे व त्याची शिस्त कडक आहे, सीतेचा शोध केल्याशिवाय मी परत गेलों, तर तो मला कटोरा दण्ड केल्याशिवाय राहणार नाही

कडक सैनिकशिस्त.

या माहतीच्या म्हणण्यावरून वानराज्यात सैनिकशिस्त कशी होती, ते कळून येईल. या शिस्तीमुळेच वानराज्य बलवान् होतें रावणालाही बालीचे भय यामुळेच वाढत होतें व वानराचा सैन्यपतीच प्रचक्ष या शिस्तीचे भय वर्णन करीत आहे. उद्योगानुसृत राष्ट्रांत अशीच शिस्त राहिली पाहिजे

सीतेचें काय झालें अगेल ?

- १ रावणाला भिकूनच ती मेली अगेल,
- २ रावणाचा पळण्याचा वेग सहन न झाल्याने तिने प्राण सोडला असेच,
- ३ ती रावणाच्या हातातून निसटून मध्येच कोठेंतरी पडली व मेली अगेल,
- ४ ती समुद्रातच पडली अगवी,
- ५ रावणाचें ती खाऊनही टाकली असेल
- ६ किंवा रावणाच्या श्रियानीं खाऊ असेच,
- ७ किंवा ती बंठ (भृशं लाटल्यानें घाला) ‘ रत्न राम ’ म्हणून घरागे अगेल (१३ सर्ग १३)

अता ही अशी जर नारा वाचणी अगली, तर मी परत जाऊन राम या वर सांगू ! हे रागणेही बर्द व न गगणेही बर्द गलेमबर्धा दुरांनीं जर मा मागिली, तर राम मरेच व नगर लश्मय, सुग्रीव उगेरे सर्वच मरलीच. निश्चे

कौसल्या, सुमित्रा वगैरे हा सर्वच दुःखानें मरतील. या सर्वांच्या मृत्युस (घोर-
मारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । १३।३५) मी तेंचें गेलों तर
मी कारण होणार आहे, म्हणून येथेंच प्रायोगवेशन करून मरावे हे बरें, अने
माहतीनें ठरवले.

सीता संध्या करण्यासाठीं येईल.

अशोकवनामध्ये एक नदी होती, ती पाहून हनुमान म्हणतो की-

संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेप्यति जानकी ।

नदीं चेमां शुभजलां संध्यायै चरचर्णिनी ॥ ४९ ॥

यदि जीयति सा देयी ताराधिपनिभानना ।

आगमिष्यति साधयं इभां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

(सुंदर० १४)

‘जर सीता जिथंत असेल, तर ती संध्या करण्यासाठी या नदीवर अवश्य
येईल.’ माहतीला सीता संध्या करीत होती की काय, तें माहीत नव्हतें; पण
आर्यस्त्रिया संध्या करीत असत, हें त्यानें पाहिले असावे व सीता ही धार्मिक
वृत्तीची सदाचारसंपन्न साध्वी स्त्री आहे, यासाठी ती संध्या करावयास येथें
अवश्य येईल, अने ती म्हणत आहे. यावरून या वेळच्या द्विजस्त्रिया सकाळ-
संध्याकाल संध्या करीत असत, असें दिसतें यामुबंधीं विशेष शोध करणें इष्ट
आहे. माहती स्वतः वेदवेदांगपरंगत होता व स्त्रिया संध्या करतत मी नाहीं,
तें त्यास नवी माहीत असलें पाहिजे. यासाठी हें प्रमाण या दृष्टीनें फार महत्त्वानें
आहे

उत्साह हैं यशाचें मूल आहे.

अनिर्वेदः त्रियो मूलं अनिर्वेदः परं सुखम् ।

भूयस्तत्र विचेप्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।

करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥

(सुंदर० १२)

या यशाचें मूल उत्साह आहे. सुखाचें गूलरी उत्साहातच आहे. उत्साहानेंच सर्व कायें करता येतात. मनुष्याचा जन्म उत्साहानेंच सफल होतो. यासाठीं हताश न होता आतापर्यंत जे भय मी शोधले नाहीत, ते आता शोधून काढतो.

असा निश्चय करून मारतीनें पुनः पुष्पगृहे, लतागृहे, चित्रशाला (भ्यूजियम्स) ग्रीहागृहे, भूमिगृहे (तळघरे), चैत्यगृहे (देव लयें किंवा चंच घरे), (गृहाति-गृहकान्) परावरचां लहान घरे, तात्पर्य जें काय तेथें पाहण्यासारखें होतें, तें सर्व त्यानें पाहिलें.

सीता कशी दिसली ?

(मलिनसंधीतः) मलिन वस्त्र नेसलेली, (राक्षसीभिः समावृता) राक्षसींनीं घेरलेली, (उपवासकुशा) उपवासामुलें कृश झालेली, (दीना) दीन झालेली, (पुन पुनः निःश्वसन्ती) पुनः पुन सुस्फोरे दाकणारी, (अश्रुपूर्णमुखी) डोळ्यात आसवे असलेली, (शोकध्यानपरा) वियोगाचा शोक व रामाचें ध्यान यात तत्पर (नित्यं दुःखपरायणा) नित्य दुःख परणारी (घेण्या जघनं गतयैकया) जाबेपर्यंत जिची एकच बेगी झुललेली आहे अशी, अशी एक छी मारतीनें अशोक वनामध्ये पाहिली. या स्त्रीच्या या स्थितीवरून हीच सीता आहे, असा मरुतीनें निर्णय केला. कारण या स्थितीवरून हीच साध्वी स्त्री आहे, अस ठरलें व अशा जिकडे निजडे चैनच चैन चाललेल्या लवेंत अशी दुसरी छी दुसरी कोण घरे असणार ? शिवाय हनुमानानें पूर्वी रावण तिला नेत असता एक वेळ सीता पाहिली होती.

यथारूपा हि सा दृष्टा तथारूपेयमंगना ॥ १८ ॥

(सुंदर १५)

जशी सीता रावण पळवून नेत असता मारुतीनें पाहिली होती, तशीच ही दिसत आहे, म्हणून हीच सीता आहे, असे त्यानें ठरवले. मारुती म्हणतो—

इदं चिरगृहीतत्वाद् वसनं ह्यिष्टवत्तरम् ।

तथाप्यनून तद्वर्णं तथा श्रीमद् यथेतरम् ॥ १७ ॥

(सुंदर, १५)

हिच्या अगावरचें हें वस्त्र तेंच तेंच वापरत अमल्यानें फारच मलीन झालें आहे, हें खरें, पण अम्हाला जें हिचें दुमरें लुगडें सापळलें हेंतें, त्याच्या रंगाशीं या वस्त्राचा रंग जुळत आहे

इयं कनकवर्णांगी । (सु १५।४८)

नयद्वेमाभां । (सु १६।९)

ही सुवर्णाप्रमाणें कातीनें युक्त आहे. तसाच वर्ण रावणानें नेऊंयां स्त्रीचा होता, म्हणून हीच ती सीता आहे रामाचें मन हिच्यावर आहे व हिचें मन रामावर स्थिर आहे अशा स्थितीत राम जिवंत आहे, हें सुद्धा एक आश्चर्यच आहे ।

दुष्करं कृतवान् रामो हानो यदनया प्रभु ।

धारयन्त्यात्मनो देह न शोभेनायसीदति ॥

(सु० १५।५३, १६।१०)

अशा सीतेचा वियोग झाला असता राम जिवंत राहिला आहे, हें एक खरो-
खर आश्चर्यच आहे । अशा घोर लोकाना असलीं भयकर दुःखें भोगवीं लागत आहेत यावप्न (कालो हि दुरतिक्रम । १६।३) कालाचें उत्पन्न कर्णें अशक्य आहे, हेंच खरें

चक्रवाकी

सीता मारुतास कशी तिसरी, याचें वर्णन करित असता मारुती म्हणतो—

सहचररहितेव चक्रवाकी ॥ ३० ॥

(सु १६)

सहचर चक्रवाक पक्षी दूर झाला असता जशी चक्रवाका दिमावा, तशी माता दिमली हीच दम्पताला उपमा अयर्कवेदामध्ये आलेख आहे —

इदमीन्द्र सं नुद चक्रवाकेव दम्पती ।

प्रजयेनौ स्वस्त्यो निश्वमायुर्न्यश्नुतम् ॥

(अयर्क० १५।१।५६)

हे इन्द्र ! (इमं) या पतिपत्नींना चक्रवाकाच्या जाड्याप्रमाणें राहण्याचा

(सं नुद) प्रेरणा कर. याना सुप्रजा होवो. याना सत्तम घर लागो व याना पूर्ण आयुष्याचा लाभ होवो.

अथर्ववेदामधील दंपतींची उपमाच या सुंदरकाण्डात तशीच्य़ा तशी आली आहे.

एक बेणी.

सांता लवेंत असताना तिची एक बेणी होती.

एकया दीर्घया बेण्या शोभमानां ० ।

(सुंदर० १९।१९)

एक दीर्घ बेणी पाठीवर लोंबत होती व त्या बेणीमुळे सांता घोभत होती. एक बेणी होती, याचा अर्थ असा दिसतो की, इतक्या दिवसात कस बिंबहन दुसरी बेणी व तली नव्हती. बेणीच होती, पण चुचडा नव्हता. बेणी झियाना घेरा बिंबहन जिची तिलाही घालता येते, पण बिंबरण्यास फणी वगैरे साधन पाहिजे. ती येथे सीनेला मिळाले असते, पण सांताच रावणाकडचे हे मृंगारसाधन आपले इच्छित नव्हती. म्हणून जशी बेणी पहिल्या दिवशी होती, तशीच ती तिने सोबटायत ठेवलेली होती. रामाचा विजय झाला व आपली गुटका झाली, तरच मृंगार करीत, नाही तर जशी स्थिती होईल, तशी होवो, अशी सांतेची मनःप्रगति सतीला सो भण्याजोगी झालेली होती व ती योग्यच होती.

एकबेणी अधःशय्या ध्यानं मलिनं अंदरम् ।

अस्थानेऽप्युपयासश्च नैतान्यौषधिकानि ते ॥ (मुं० २०।८)

एकबेणीधरा । (मुं० ५८।६०)

‘ एकच बेणी पायम ठेवणे, जमिनीवरच पडून राहणे, बिता करणे, मल मे घट्टच नेसणे, कारण नसताना उपरस करणे, यापामून तुला काहीतुझी लाभ होणार नाही ’

असे रावण मीतल्या म्हणत आहे व तो अपणास बरा हो, असे तिला बजावत आहे, पण सांता ख.च म्हणजे ऐरून घेण्यास तयार नव्हती. मीतला बरा करण - त ही रावण ने अनेक दुःख, वेदना, होचा, निला भव दागडले, ऐरून दाख-

घेले, रामाची प्राप्ति होणे शक्य नाही, असे सांगितले. इतके करून ती काही बक्ष होत नाही, असे पद्मताच हा आम्हां राक्षसांचा धर्मच आहे व मी हें आमच्या धर्माप्रमाणेच करीत आहे असेहि रावण सीतेला बजावीत आहे—

राक्षसांचा धर्म.

स्यधर्मो रक्षसां भोरु सर्वदेव न संशयः ।

गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥

एवं चयं अकामां त्यां न च स्पृक्ष्यामि मैथिलि ।

कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ (सु० १०)

रावण मोठ्या पहाटेच उठून अशोकवनात येऊन सीतेमनोर उभा राहिला. योरोर अनेक स्त्रियाही त्याने आपल्या होत्या. ऐदवर्षाचा वाटमाटही बरोबर होताच. रावण आपल्याचें दुसरे मारुती पहात होता. या वेळीं रावण सीतेची समजूत करण्याची राटपट करीत असतां म्हणत आहे—

‘ हे सीते ! परस्त्रीशीं गमन करणे व परस्त्रीचें हरण करणे, हे राक्षमाचे धर्मच आहेत. राक्षस हीं घामें करीतच असतात; पण हे सीते ! तुझे मन मला अनुकूल झाल्याशिवाय मी मात्र तुला स्पर्श सुद्धा करणार नाही. मला वामविकाराचा प्रास कितीहि झाला, तरी तुझी इच्छा नमतानां मी तुला स्पर्शही करणार नाही. ’

बलाढ्य राक्षस अम्हणे रावण असें बोलत आहे. यावरून पुलस्त्य ऋषींच्या अधर्मात असतांना लहानपणीं झालेले शुभ संस्कार अगदींच लोपले नव्हते असें दिसते. रावणाच्या अन्तःपुरातील स्त्रियाही त्याच्यावर अनुरक्त झाल्या असल्यामुळे त्याने आपल्या अन्तःपुरांत त्यास ठेवले होते. सीता अनुकूल झाली नाही, म्हणून तिला एका उद्यानात ठेविली होती. अर्थात् घरांत सुद्धा तिचा ठेवणे नव्हते !

अधर्म करीत असल्याहि अंशतः धर्माकडे रूल असतो, तो असा ! नाहीतर रामागमारागाला एखाद्या स्त्रीवर बल न्कार करणे काही अशक्य नव्हते; पण अनुरक्त झाल्याशिवाय कोण याही स्त्रीला अन्तःपुरांत घेतावयाची नाही,

असा त्याचा परिपठ होता म्हणूनच सीतेस एका उद्यानात त्याने ठेवली होती. आपल्या घरात ठेवली, असे सुद्धा कोणी म्हणवयास नको. पाप करित असताही पापभीरुता असते, ती अशी !

(रावण सीतेचे स्वतः मन वळवी, आपले ऐश्वर्य दाखवी, सुखाचे प्रलोभन दाखवी, राम मिळण्याची आशा नाही, अशी तिची खात्री पटवी, इतर श्रियाकडून तिचे मन वळवण्याचा यत्न करी, पण हे सर्व करित असता काही मर्यादेच्या पलीकडे जात नसे तो सीतेपासून थोड्या अन्तरावर उभा रहात असे, त्यापेक्षा जवळ येत नसे वर साही नाहीत, तर कापून खईन, असाही धक घाली, पण जवळ येऊन तिला स्पर्श करित नसे ! रावणाने ही मर्यादा पालन केली होती इतर राक्षस अशी मर्यादा पाळीत नव्हते रावणामागेच ही पापमीरता वसत होती, याचे कारण त्याचे कुमारपण ऋषि-आश्रमात गेले होते, हेच असावे. बाल्यगा घडलेले सत्कार नष्ट होत नाहीत असे म्हणत त, ते या ठिकाणी खरे दिसत)

सध्याही किरियेक धर्मपथात परस्त्रीला जबरदस्तीने उचलून अणून आपल्या मनःप्रात घालण्याची प्रथा आहे या पथाचे तेक प्रचरी श्रियाना उचलून नेण्याचे पुनर्म स्वधर्म म्हणूनच करीत असतात पण यापेक्षा रवण बरा असे वाटते)

सीतेची समजूत.

इदं ते चारु संजातं यौवनं हातियतेते ।

यदतीतं पुनर्नेति श्रोतः श्रोतस्विनामिद्य ॥ १० ॥

नदि रूपोपमा छन्या तयास्ति शुभदर्शने ॥ ११ ॥

यद्गोनां उत्तमस्त्रीणां ममाग्रमादिधी भव ॥ १२ ॥

इच्छ मां विपतामद्य मतिकर्म तयोत्तमम् ॥ १३ ॥

मुंदन भोगान् यथाकामं पिय भीरु रमस्य च ।

निश्चितविजयो रामो गतधौर्वनगोचरः ।

मर्ता मृण्डिलशायी च शंखे जीनानि या न चा॥ १६ ॥

‘हे मीति ! हें तुझें अनुपम सौंदर्य आहे व तुझें तारुण्य जात चाललें आहे, जें तारुण्य गेलें, तें पुनः भोगावयास मापण्यार नाही. माझ्या उत्तम श्रियामध्यें तूं मुख्य राणी हो. माझी इच्छा कर व माझ्यावर अनुरक्त होऊन वाग. हवे तें भोग भोग, हवें तें खानपान तुला मिळेल. तुझा राम तापमी होऊन, वनांत हिंडत आहे, तो जिवेंन असेल, अथवा नसेलही.’

रावण मीतेला अशा रीतीनें बळवीत आहे; पण जबरदस्ती करित नाही. निराशय शान्त्यामुळे हताश होऊन तरी तिनें वश व्हावें, हा याचा हेतु आहे. हा पापहेतु तर आहेच; पण त्यात थोडी मर्यादा आहे ! रामसंराज्यात जो कांहीं बौद्धिकधर्म शिळक राहिला होना, त्यानें पापी रावणामध्ये ही अल्पशी मर्यादा उत्पन्न केलेली होती.

निदान कशाला तरी रावण भीत होना व त्यामुळे तो श्रियावर बळजबरी करण्यास धजत नव्हता, एवढें खरें आहे. बलाश्रय लोकामध्ये काहीं अन्धविश्वासही असतात, तमाच रावणामध्ये असेल; पण त्याचा पावश सतिस मिळत होता, हें मात्र खरें.

सध्याचे रावण मात्र कशालाही भीत नाहींत. रावणाच्या राज्यातही इतर राजस इतर श्रियावर बळजबरी करणारे होते असतले; पण येथें रावणाच्या आचरणाचा विचार चालू आहे व ती वश शान्त्यावाचून श्रीजातीवर हात टाकीत नव्हता, असें यादवन्मदिमनें. हा त्याचा गुण नि संशय प्रभंसेला योग्य आहे, यात शंका नाहीं.

सीतेचें रावणाला उत्तर.

मनी श्रिया परपुण्यावरोवर बोलत नमनात. मध्ये कौशीतरी तिमरा ठेऊन बोलत असनात, अता येथें तर सीतेच्या वर्णानें बोलणारा मोगीहि नव्हता, तेव्हा शास्त्रमर्यादेप्रमाणें—

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युधाच शुचिस्मिता ।

निघर्तय मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ॥ २ ॥

(मुं० २)

म० ३२ (सुन्दर)

मध्ये गवताची काडी धरली व त्या गवताच्या काडीस सांगवें, त्याप्रमाणे सीता रावणास म्हणाली कीं, माझ्यावर मन ठेऊं नकोस व आपल्या क्रियावर मन ठेव.

कोणत्याही ठिकाणी परक्या पुरुषाबरोबर क्रियानीं संभाषण करूं नये, हंसणें-रोळणें करूं नये, विद्वार करूं नये. हें घरांत एकन्तातच करूं नये असें नव्हे, तर बाहेर, उद्यानांत किंवा उघड्या जागेतही परपुरुषाशीं बोलताना कोणीतरी तिसरा तेथें असावा. सीतेशारख्या परिस्थितींत सीतेनें आपदर्म म्हणून गवताची काडी मध्ये धरली होती. बुद्ध्यानें संनेचा पठीराखा मारुती गुप्तपणानें तेथें होता. तो अद्दे हें सीतेला माहीत नव्हतें, पण जर का रावणानें अधिक अमर्यादा करण्यास आरंभ केला असता, तर मारुतीनें तेथल्या तेथें रावणास ठार करण्यास कमी केलेंच नसतें; पण या परिस्थितीची जाणीव सीतेस किंवा रावणास सुळीच नव्हती.

आहून रावणाचें व सीतेचें भाषण मारुतीनें ऐकलें, हें अगदी योग्यच झालें. त्यामुळे सीतेची ओळख पटण्यास एक उत्तम साधन झालें.

परका पुरुष नितीहि सलग्नीचा असला, तरी घरांत एकटी बी असेल, तर त्या घरांत तो रहात नाही व निजत तर नहीच; पण बाहेरही परपुरुषाबरोबर चकटपा पिटीत बसण्याची आर्यमर्यादा नाही. येथे तर रावणासंबंधी सीतेच्या मनान्त मुच्छ बुद्धीहि होती. तेव्हा तिला मर्यादा पालन करणें, हे आवश्यकच होतें.

मध्ये गवताची काडी धरून, इतकें बोलल्यावर सीतेनें रावणाकडे पाठ केला व पुढील भाषण केलें—

राघवणं पृष्ठतः कृत्या भूयो धन्यनमग्रधीत् । (मुं. २१।५)

‘मी तुझी भार्या नाही, दुसऱ्याची छी आहे व पतिव्रता अद्दे हे लक्षांत ठेव व चांगल्या लोकप्रमाणें वाचरण कर जसा तुझ्या श्रिया रक्षिण्या जाण्या असें तुला याटतें, तसेच दुसऱ्याच्या श्रियाचें रक्षण तूं केलें पाहिजे. गवधर्माचा उपदेश करणारे येथे कोणी नाहींत किंवा तूं तरी त्याच्या गागऱ्याचा अदर करीत नसशीत, पण या तुझ्या बगवदानें गर्व राक्षसांचा नाश होईल, यांत संशय

नाहीं तुझ्या या अशा आचरणानें तुझ्या या राज्याचा नाश होईल एवढ्यानिं किंवा दुसऱ्या कदांनं माझे मन बदलितो येणें शक्य नाहीं मी त्या जगतीपति प्रभु रामचंद्राचा बायको आहे म्हणून मला रामाकडे पोचव यातच तुझे हित आहे जेव्हा रामाच्या धनुष्याचा शब्द येथें तू ऐकशील, त्या वेळेला तुला व इतर सर्व राक्षसांचा नाश होईल '

हें सीतेचें भाषण ऐकून रावण रागावला व क्रोधानें म्हणाला— ' हे सीते ! तों तों त्रियाशी शांतिने व सौजन्यानें वागण्याचा यत्न करावा, तों तों स्त्रिया जास्तच चणेलपणानें वागू लागतात ! तुझ्या सवधानें माझ्या मनात क्षम विकार उत्पन्न झालला आहे याच कारणासाठीं तुला मा असें उर्मटपणानें भाषण केल्याबद्दल ठार मारीत नाहीं नाहींतर तुझ्या या प्रत्येक वाक्यबद्दल तुला ठार मारण्याचा दण्ड देणेंच योग्य आहे पण मी अजून धोंडें पाहत आहे दोन महिन्यांचा अवधि तुला समजून घालण्यासाठीं मी ठरवला आहे तें माझे वचन गेलें असल्यानें आजच तुला बंध मी करित नाहीं, पण जर का दोन महिन्यांनंतर तू स्वछुपीनें माझ्यावर अनुरक्त झाला नाहींस तर सकळ त्या बाहारीला तुला खाडीळीं केलीं जाताना, हें लक्षात ठेव ! '

रावणाचें असें भाषण ऐकल्यानंतर त्याच्यानवळ असलेल्या देवगंधर्वांच्या कानांना फार वाईट वाटलें, पण त्या विचान्या कारणार काय ? तथापि त्यांनीं सहानुभूतिपूर्वक सीतेचें समाधान करण्यासाठीं खुणांनीं तिला सकत केत व सीतेचें सावन करण्याचा यत्न केला

जगा रीतिनें सीतेचीं सहानुभूति वाढवणाऱ्या स्त्रिय रावणाच्या अंत पुरातहि होला, हें उघड झालें कीणवाही झाला झाला पाविऱ्यावर अमा घाला घात लाल मनापासून सहन हाण शक्य नाहीं यामुळे सीतेविषया सहानुभूति रावणाच्या अंत पुरवासी झालेनामध्यें उत्पन्न झाले जगाद म्हाभाविठ आहे जगा सहानुभूति उत्पन्न होणें, म्हणूनच रावणाचें दऱ् नमी होत नाण हाय

अंत पुरातीत स्त्रियाच मत्त हळहळ गावात पमरतें व गावातील सज्जन राजांचा रूप स्त्रियागतात अशा रीतिन रानाची गप्पे कमी होत जत राव

णाची शक्ति अशा रीतिने कमी होत चालली होती, हें यादवून दिसतें रावणाच्या क्रियांनीं सहानुभूति दाखवण्यासाठीं संतेला चुग्या केल्या, तेव्हां संतेला थोडें बरें वाटलें व नंतर ती रावणाला म्हणाली-

‘अरे राक्षसाधमा ! तेजस्वी रामाच्या साध्वी धर्मपत्नीला तू असें बोलत आहेस, पण राम येथे आन्यानंतर तुझें कोण बरें रक्षण करील ? हत्तीपुढें जसा ससा, तसा रामापुढें तू आहेत या तुझ्या वर्तणुकीवरून तुझ्या नाशाचा समय जवळ येऊन ठेपला आहे, असें दिसतें (सुद० २२)

रामस्य दास्येऽपि न युज्यसे । (सं० ५८।७३)

हे रावणा ! रामाचा सेवक होण्याचीहि तुम्हा योग्यता नाही ।’

हे सीतेचें टोंचणारें भाषण ऐकून रावण रागावला व तेंचाल सर्व राक्षसांना म्हणाला की, ‘ही लवकर मला पश होईल असें जर ’ असें बोलून नेधून तो निघून गेला

रावणाचें सर्व सत्य सीतेवर केंद्रित झाल्यामुळे अत पुरावीय क्रियान्दे त्याचें दुर्लक्ष्य होणें स्वाभाविक आहे या कारणानें हि सीता येथून गेली, तर बरे असें वाटून त्याची सहानुभूति सीतेकडे झाली असेल तात्पर्य, अशा रीतिने सीतेसंबंधानें सहानुभूति जशी अन्त पुरात, तशीच नगरांत इतक्या दिवस त उत्पन्न झाली असली पाहिजे रावणानें चोरून सीता आणली, या गाफीला प्रतिकूल कांहीं क्रिया व कांहीं जनता झाली होती, असें येथें स्पष्ट दिसतें याच कारणानें विभीषण रावणाचा निषेध करण्यास धन्यता, हें अपमान दाखवावयांत दिसून येतें लक्ष्मण जेत्या धर्मेच हाच विषय झाला होता व जनमत रावणाविरुद्ध झालें होतें यातच त्याच्या नाशाचें बीज आहे

निकुम्भिला देवी.

मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् । (सु० २४।४७)

या सीतेचें मांस खऊन (पेय आनीयतां) व दाख पिकून आम्ही निकुम्भिला देवनेच्या पुढें द्यायें नाच कर, असें सीतेच्या पद-दावर असले दा राक्षसिणी म्हणत आहेत.

रावणही सकळान्या न्याहारांना सातेच्या मासाचा आहार केला जाईल, असें म्हणत आहे. यात आलंकारिक भाग असेल. पण राक्षसांपैकीं कांहीं राक्षस तरी नरमासभोजी असावे, असें वाटतें रावणान्या म्हणण्यात अत्युक्ति असेल. पण 'नरमास खाऊन व दारू पिऊन कुलदेवतेपुढें खूप नाचूं' असें जें या पदारेकरणीं म्हणत आहेत, त्यात अयुक्ति दिमत नाही हा राक्षसाचा परिपाठच दिसत आहे.

राक्षस मासाहार करीत असत. ते सर्वच राक्षस नरमास खात नसतील, पण त्यातल्या हीन जातीचे लोक नरमास खातही असतील, असें यावरून वाटतें.

सीतेचें शेवटचें उत्तर.

चरणेनापि सद्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।

राघणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥

छिन्ना भिन्ना प्रमिन्ना वा क्षीप्ता घाप्नो प्रदीपिता ।

राघणं नोपातिष्ठेयं किं प्रलापेन वाञ्छिरम् ॥ १० ॥ (सुंदर० २६)

‘अहो राक्षसानो ! मी रावणाला जाण्या पायानेहि स्पर्श करणार नाहीं मग त्याच्यावर प्राति करण्याची गोष्ट कशाला विचारता ? मला तुम्हा कापलें, मोडलें, तुकडे करून टाकलें, अग्निमध्ये भाजलें किंवा जाळलें, तरी मी रावणाकडे पाहणारही नाहो, मग तुमच्या या प्रलोभनाचा काय बरें उपयोग होणार आहे ?’

असें स्पष्ट सांगितल्यावर राक्षसींचा निरुपय झाला. राक्षसींच्या आधीन झालेल्या व त्यांच्या रात्रादिवस पाहण्यात असलेल्या सीतेनें पातिव्रत्याचें तेज कसे प्रखर असतें, हें त्यांना जेव्हा दाखवलें, तेव्हा सीतेचा निर्धार किती आहे, तें त्यांच्या प्रत्ययस आलें.

रावण सीतेला मारावयास धांवतो.

मारुती स्वतः अगद, जाववान् वगैरे वानरांना आपल्या लोकेच्या प्रवासाचा वृत्तांत सांगतो, त्यांत तो म्हणतो कीं, सीतेनें रावणाची निर्मत्सना केली व म्हटलें-
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ।

(सुंदर. ५८।७३)

‘तूं रामाचें दास्य करणाच्या योग्यतेचाही नाहीस’ हें ऐकताच रावण रागावला व—

विवृत्य न यने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ॥

(सं. ५८।७५-७६)

‘डोळे वडावून, उजव्या हाताची मूठ वळून सांतेला रावण मारावयास धांवला, तेव्हां रावणाच्या श्रियांनीं हां-हां असें म्हणून त्यास निवृत केलें. ’ रावणाची स्त्री मंदोदरी पुढें झाली व आपल्या श्रियाशीं रममाण हो, ’ या संतिमध्ये विशेष काय आहे, असें म्हणून—

उत्थाप्य सहसा नीतो भयनं स्यं निशाचरः ।

(सं. ५८।८०)

‘त्यास तेव्हां उठवून त्या श्रियांनीं त्यास आपल्या घरी नेले !’ हा वृत्तांत मारतीच्या या म्हणण्यांत अधिक आहे. या वेळीं ‘उत्थाप्य’ शब्दावरून रावण दास पिऊन सिंगलेला होता कीं काय, अशी संका येते. संस्कृतीत वृत्तांत सर्ग २०-२२ मध्ये आलेला आहे. तेथील वृत्तांताशीं हा वृत्तांत काहीं अंशीं जुळत नाही, पहा— (सं. २१।४-५) या ठिकाणीं रावण सांतेला म्हणतो कीं— ‘सति ! काम हा ज्या माणसासंबंधानें उत्पन्न होतो, त्या माणसावरून दया उत्पन्न होते. तुझ्यासंबंधीं जर माझा मनांत काम उत्पन्न झाला नसता, तर तुझ्या या प्रत्येक कठोर वक्त्यावरून मी तुला वध केला असता. ’ सांतेला हागमार किंवा सांतेचा वध न फार्याचे कारण देणारा रावण येथे म्हणत आहे कीं ‘जगा सारखी घोग्यांचें नियंत्रण करतो त्याप्रमाणे हा तुझ्या विषयींचा काम मज्जे नियंत्रण करीत आहे. ’ (सं. २१।२) हाच रावण ‘दांतभेंठ खाऊन, डोळे धावून, मूठ वळून सांतेवर आपण वरण्यास धांवला ’ असें मारुतीच (सं. ५८।७५-७६) सांगत आहे (सं. २१।३ मध्ये) रावण सांतेला म्हणत आहे कीं, ‘तूं मर्यादा सोडून वागत आहेस, म्हणून मी तुला अजब नाश करून टाकीन ’ असें म्हणून रावणाने तेथील पहरे-बंदी राक्षसीवटे वचून असें लोम मागितले कीं, ‘ही मला स्वघर वना

होईल अगें करा. ' (मुं० २२।३७-३८) यानंतर धान्ययातिनी राक्षसीने पुढें होऊन 'माझ्याशीं रममाण हो, या मानवीमर्थें विशेष काय आहे ?' असें म्हणून रावणाला आपल्या राजराज्याकडे परत फिरण्यास बळवळें, असें म्हटलें आहे. पण हनुमानाच्या सांगण्यात मंदोदरीने रावणास परत फिरवलें असें आहे.

हें माझीचा काहीं गैरसमज रावणस्त्रियांच्या नावावद्दल झाला असला, तर तो क्षम्य आहे, कारण माझीचा लंकेंत मुझाम फक्त दोनच दिवस होता. तेव्हापास त्याग मर्णाच्या नावाचा परिचय होणें शक्य नाहीं. पण रावणानें संतितेवर युद्धी मारण्याचा आविर्भाव केला कीं नाहीं, हें त्यानें तेंथें पाहिलेलें होतें. माझीनें कदाचिन् अभ्युक्ति केली नसेल.

नाशयाम्यहमद्य त्यां सूर्यः संध्यामिवोजसा ।

(मुंदर, २२।३१)

' जगा सूर्य प्रातःकालाच्या मध्याप्रकाशाचा नाश करतो, त्याप्रमाणें मी तुझा नाश करून टाकलों ' अगें तो म्हणाला त्याच वेळां त्यानें मूठ बद्धन एखादें पाऊल पुढें टाकलेहि अगेल ते रुविनें सर्ग २२ मध्ये न लिहिता सर्ग ५८ मध्ये माझीच्या पर्वणांत घातलें असेल रावणानें मूठ बद्धन मारण्याचा आविर्भाव करण्यापेक्षा जास्त काहीं केलें नसलें पाहिजे जरी ' मैथिलीं हन्तुं मारयः ' (मुं० ५८।७६) असा प्रयोग रुविनें केलेला असला, तरी हा फक्त रावणाच्या आविर्भावाचा घेतक आहे. संतितेच्या इतरथा जवळ तो पोचला नव्हता व रावणानें युद्धी मारण्याचा यत्न केलाच असता, तर भारती गय बसलाही नमता. तुमची शब्दाशब्दी मज्जगी ऐकत होता तें ठीकच होतें पण प्रत्यक्ष रावणानें संतितेवर प्रहार करण्याची खटपट केली असती तरी माझीनें रावणाला तेथेंच खेळवलें असणें म्हणून संतितेवर आघात झाला नाहीं, हें निर्विवाद होय.

स्वभाव विश्वास.

राक्षसाचा स्वभाव विश्वास होता, अगें वदतें. जेव्हा राक्षसी गीतेला छट्टे लावल्या, तेव्हा त्रिजटा नावची एक म्हानारी व सर्गजत राक्षसी त्या गर्भे राक्षसीना म्हणाली—

‘बायनो ! या सीतेला असें छळं नका बरें; कारण मला एक फारच भयंकर
असें राक्षसांच्या नाशाचें स्वप्न पडलें । तें जर तुम्ही ऐकाल, तर तुमच्या अंगवर
शहारे येतील. सुंदर रथामध्ये बसून रामाची स्वारी येत होती. लक्ष्मणही त्यांच्या
बरोबर होता. सीतेनें शुभ्रवस्त्रें परिधान केलीं होती व सीता त्या रामाला जाऊन
मिळाली, असें मी चाल स्वप्नात पाहिलें ! रावणाचा पराभव करून राम सीतेला
घेऊन पुष्पक विमानातून उत्तर दिशेकडे गेल्याचें मी स्वप्नात पाहिलें, तसेंच
रावणाच्या अंगावर तेल चोपडून त्याच्या अंगावर लाल फुलाच्या माळा घातल्या
आहेत व तो तेल पोंत असून गाडवावरून दक्षिण दिशेस चालला आहे, तसेंच
रावणाचा शिरच्छेद झाल्याचेंही मी या स्वप्नात पाहिलें ! कुंभकर्णाचाहि तशीच
स्थिति झाली, असें मी स्वप्नात पाहिलें, लंका उध्वस्त झाली आहे व सर्व राक्षसांचा
नाश झाला आहे, असें मी स्वप्नात पाहिलें. यासाठी हे राक्षसीनो ! या सीतेला
ग्रास देऊं नका. तर या सीतेला तुम्ही सर्व मिळून शरण जा व आमचें सर्वांचें
रक्षण कर, अशी हिची प्रार्थना करा हिला दया आली, तरच या संकटातून
ही तुमचें रक्षण करील. या सीतेला हे शुभशकुन होत आहेत व आम्हाला ही
अशी दुखिन्हें व अशी भयंकर स्वप्ने पडत आहेत ! राक्षसांच्या विनाशाची वेळ
जवळ आली आहे, असें यावरून वाटतें. ’ (सुंदर. २७)

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥

अलमेया परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ।

ततः सा ह्रीमती वाला भर्तुर्विजयद्वर्पिता ॥ ९१ ॥

अत्रोचधदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि यः ॥ ९२ ॥

(सुं. २७।४०, ४८, सुं ५८।९०-९२)

सीतेनें हे भपण ऐकलें, तेव्हा तिला ही त्यामुळे बरें वाटलें, ती म्हणाली
‘जर तुम्ही म्हणता तसें घडून आलें, तर तुमचें मी रक्षण करीन. ’

लक्ष्मणनें अशी स्वप्ने पडूं लागली होती ‘मनी वसे तेच स्वप्नी दिसे ’ ॥
नियम असल्यामुळे या स्वप्नावरून हें उपट होत आहे की, लक्ष्मणनें राव-
णाच्या या कृत्याचा चहुंकडे निषेध होत होता व यापासून पुढें लक्ष्मण मोठी
आपत्ति येईल असेही सर्वास पटूं लागलें होतें. चहुंकडे अशा बोलाचाली होऊं

लागली, म्हणजेच अशक्त मनाच्या माणसांना धास्ती वाटू लागते व त्यांस त्या ध्यासामुळे अशी स्वप्ने पडू लागतात. तात्पर्य, अशी स्वप्ने पडणें म्हणजे जन-समाजाच्या मनांत अशी धास्ती दटमूळ झालेली होती, असें समजण्यास मुळींच प्रत्यय नाही.

रावणापुढें बोलण्यास कोणी धजत नसलें तरी आपसांत जी बोलणी चालत होती, ती अशक्त मनाच्या लोकांच्या स्वप्नात मूर्त रूप घेत । लोक व विशेषतः राक्षसांच्या क्रिया यावेळीं फारच घाबरून गेल्या होत्या, असें या स्वप्नाच्या वृत्तांतावरून म्हणण्यास कांही हरकत नाही.

मागे-पुढें जनतेंत मुळींच विचार चालू नसता एकदम एखाद्या लीच्या स्वप्नांत अशीं दृश्यें दिसणें शक्य नाही. संघ-मनावर आघात झाले व तें मन भेदवून गेलें, म्हणजेच असली स्वप्ने पडणें शक्य असतें. हें संघ-मनासंबंधी ज्यांस माहिती आहे, त्यास सांगण्याची आवश्यकता नाही. यावरून लंकेंत सीतेला अनुकूल जनमत किती झालें होतें व रावणाच्या प्रतिकूल किती लोच-मत होतें तें समजेल.

सीता जीव देण्याची तयारी करते.

राक्षसीच्या छळांमुळे सीता त्रासली. उपवास, भूमीवर पडून राहणें, राक्ष-सींचा त्रास, मुखाचा शब्द बोलणारा कोणी नाही, रामाची प्राप्ति होईल अशी आशा नाही, अशा स्थितींत दिवस विती व वसे कंठावे, असें म्हणून सीता या झाडाच्या फांदीस टागून घेऊन प्राण द्यावा (उद्ध्व्य येण्युद्धयनेन शीघ्रं गमिष्यामि यमस्य भूलं । सु० २८।१७) असा विचार करूं लागली. या वेळीं कंटाळल्यामुळे राम अन्य क्रियांबरोबर रमेल (स्त्रीभिः मन्ये संरं-स्यते रामः । सुंदर० २८-१४) असा ही संशय सीतेच्या मनात येऊन गेला, तो इतक्या त्रासामुळेच होय. राम एकपत्नी आहे व हें व्रत तो कडकपणानें पाळीत आहे, हें सीतेस पत्रें माहीत असतांही, तिच्या मनांत रामाविषयी असा संशय आला, हा मानवी स्वभावच होय. मन निराश झालें व कोणत्याच प्रकारची उन्नतिची आशा उरली नाही, म्हणजे जिवलग्याच्या संबंधानें हि अने विपरीत विचार मनांत येतात.

शुभशकुन.

सीता फास लाऊन घेऊन जांव देव्यास तयार झाली, अशा वेळीं तिला शुभ शकुन होऊं लागले. पूर्वी त्रिजटनें आपलें स्वप्न सांगितलें, तेव्हा वामांगाचें स्फुरण होऊं लागलेंच होतें. पण आता हीं शुभचिन्हें अगदीं स्पष्टपणानें होऊं लागलीं. डावा डोळा स्फुरण पाऊं लागला, वाम बाहु स्फुरण पाऊं लागला, पायामध्ये स्फुरण होऊं लागलें. राम आपल्यासमोर उभाच आहे, असेंहि तिला वाटूं लागलें. (सुंदर० २९।१-८)

असे शुभशङ्कन होऊं लागल्यानें तिचा फास लाऊन प्राण देव्याचा विचार दूर झाला व तिच्या मनाला आनंदहि वाटूं लागला ॥

हें काही कारण नसताना झालेलें नाहीं. मारुती तिचें हित करण्यासाठीं तेथेंच झाडावर बसला होता. त्याच्या शुभ मनोलहरी तिच्या मनांत शुभ प्रेरणा करण्यासाठीं सारख्या उर्ध्ववळत होत्या व त्या सीतेच्या मनावर आदळत होत्या. एका मनाचा परिणाम दुसऱ्याच्या मनावर होतो व त्या वेळीं अशीं चिन्हें होऊं लागतात.

पहाटेची वेळ.

हनुमान व सीता यांची भेट सर्वांत प्रथम पहाटेच्या वेळीं झाली. (रात्रि-शेषेण । सु ३०।१२)

मारुतीचा विचार.

रावण आला, सीतेचें व त्याचें भाषण झाले त्यानें सीतेला धमकी दिली, सीतेनें रावणाची निर्भयसना केली, राक्षसींनीं सीतेचें मन बळविण्याची पराकाष्ठा केली, त्रिजटनें आपलें स्वप्न राक्षसींना सांगितलें, राक्षसींनीं सीतेला दारण जाण्याचा विचार केला, सीतेनें सर्व राक्षसींचें रक्षण बरीं, असे त्यांत अध्यासन दिलें, सीतेनें फास लाऊन आत्महत्या करण्याचा विचार केला, इतक्यांत तिला शुभ-शकुन होऊं लागले, इतक्या समज्या गोष्टी मारुतीसमोरच धडक्या व त्या अगदीं जवळून रानें पाहिल्या व ऐकल्या हा दृष्टांत समोरच घडल्यामुळे मारुतीची ' सीता ही पवित्र अमर्याची ' मन्त्री झाली व तिला शक्य निश्च

लवकर आपण आपल्याचें वृत्त कळवेलेंच याहिजे, नाहींतर ती आपल्या गिऱ्याचा घात केऱ्याशिवाय राहणार नाहीं, अशी त्याची रात्री झाली. पण तिला 'मी अमूक आहे' हें कमें पडवावें, तिचा विश्वास संपादन करून तिचा निरोप रामाला देण्यासाठीं कमा प्रसन्न करावा, याचा विचार तो कर्ल लागला.

भाषेचा प्रश्न.

(कोणत्या भाषेंत बोललें असतां संतिचा विश्वास बसेल, हा विचार प्रथमतः माहतीच्या मनांत आला. माहतीला कित्थेंक भाषा येत असाय्या, असें यावरून वाटतें. तो वेदवेदांगपरंगत असल्यामुळे उत्तम शास्त्रीय प्रौढ संस्कृत तर त्यास येत होतेंच; पण लौकिक बोलीचें संस्कृतही त्यास येत होतें. याशिवाय 'मनुष्यवाणी' म्हणजे लोरुघोली, ग्रामीण बोली ही त्यास येत होती. यानरांची व राक्षसांची भाषाही त्यास येत होती. म्हणून तो विचार करूं लागला की—

वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥

यदि वाचं प्रकाश्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥

राघवं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८ ॥

अवश्यमेव घक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ।

मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥

(गुं१८० १०)

'उत्तम, प्रौढ संस्कृत भाषेंत मी बोललों, तर रावणाची सीता भाषा अवश्यार्थ मला ती रावणच समजेल व ती अधिकच पाबरून जाईल, म्हणून 'मोठ-बोली' मध्येच जें काय मला मागावयाचें आहे, तें मागणें उचित आहे. दुसरा मीही मार्ग नाही.'

संस्कृत भाषेत मोलं शक्य होता, हें मादतीनें प्रत्यक्ष पाहिलेहि होते. म्हणून त्यानें प्रौढ संस्कृत भाषेत बोलण्याचे ठाळले.

वानरांची भाषा सीतेस समजणें शक्य नसेल व राक्षसबोलीहि तिला नाटशी समजत नसेल; कारण तिला लॅतंत येऊन थोडेच दिवस झाले होते, म्हणून लौकिक आर्यबोलीमध्ये आपणास काय सांगावयाचे तें सांगावें, असें जें त्यानें ठरवले, तें अगदीं योग्य होतें. मी रावण नाहीं, एवढें सीतेला पटवणें, हें त्याचें पहिलें काम होतें व तें या बोलीनें साधणें शक्य होतें.

कृतकार्य.

भूताध्वार्था विरुप्यन्ति देशकालविरोधिताः ।

विकलवृत्तमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥३७॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिनिधितापि न शोभते ।

धातयन्ति हि कार्याणि कृताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

(सुंदर = ३०)

‘ कार्य घडून येत असताहि दूताच्या मूर्खपणानें तें बिघडून जातें. देशकाल-विरोधी असें काहीहि कर्म कृतानें करता नये. स्वामीनें जरी योग्य निर्देश दिलेले असले, तरी अयोग्य दूत तें सर्व बिघडवून टाकतो, म्हणून घमेंडखोर दूत चांगले नव्हेत. ’ मजकडून रामाचें कार्य बिघडूं नये, ही मादतीची प्रबल इच्छा होती.

या सदृष्टीनें सीतेची बोलवयास प्रारंभ करण्याच्यापूर्वी पुष्कळच साधक-साधक विचार तो या वेळीं करीत होता. आपला हेतु साधावा व हातीं घेतलेले कार्य फसूं नये, यासाठीं जेवदा सावधपणा धारण करणें आवश्यक होतें, तेव्हा तो धरण्याची तयारी करीत होता.

मारुतीचा उपक्रम.

मादतीनें लोकभाषेमध्ये बोलण्याचा निश्चय करून रामवृत्तांत प्रारंभापासून सीतेला नाटि ऐकूं येईल, अशा आज्ञांमध्ये झगडावर बसल्या बसल्याच बोलण्यास प्रारंभ केला. (सुंदर. ३१) सीतेनें तो मोठे कृत्यांत ऐकला, तेव्हा तिला अद्भुत

धानद वाटला ! ती इकडेतिकडे पाहू लागली, तेव्हा पांढऱ्या कपड्यात वेष्टिलेला व झाडाच्या खांदीवर पड्यावामध्ये दडलेला मारुती दिसला. (शास्त्रामृगः शास्त्रगणैर्निपिद्धः । सुं. ३२।१०) वानराचें दर्शन अशुभ आहे, असें शास्त्रात मागितलें आहे व आज तर सकाळींच या वानराचें दर्शन घडलें, तेव्हा अज काय अशुभ होणार आहे, कोण जाणें, अशा भीतीने सीता राहू लागली. रामलक्ष्मणाचें कन्याण होवो, अशी तिने ईश्वराची करुणा भाकली

हा वानर मला समजावें, म्हणूनच लोकबोलीमध्ये स्पष्ट शब्दांनी बोलत आहे. (सुन्यक्तरूपश्च यदित्ययं मां । सुं. ३२।१४) असेंहि तिला वाटलें. कदाचित् हा रावणही रूप बदलून आला असेल, असेंहि तिला वाटलें व ती भ्यालीहि

इतक्यात मारुती झाडावरून खाली उतरला (प्रणिपत्य, उपसृत्य, (१), शिरसि अर्जलिं आघाय सु ३३।१०) नमस्कार करून, जरा जवळ जाऊन, ह त जोडून मधुर शब्दांनी तो तिला म्हणाला की— ' रावणानें जनस्थानातून जी रात्रस्थ' कपटवेषानें चोरून आणली व जी रामचन्द्राची पट्टराणी सीता म्हणतात, तीच आपण आहात ना !' अमे प्रेमाचे मारुतीचे शब्द ऐकताच इतक्या दिवसात फोणीहि प्रेमाचा माणूस न भेटल्यामुळे प्रेमान्धा शब्दाची तहानेलेली सीता हर्षित होऊन हनुमानाशी बोलू लागली ! तिने अपला लमापासूनचा सर्व वृत्तान्त त्याला निवेदन केला व ' आता फक्त दोन महिन्याचा अवधि रावणानें दिला आहे, तेवढ्यात रामानें याचें व माझी सुटका करून मला न्यावें, ' असेंहि त्यास तिने धन्य करणाला पीठ पडेल, अशा रातीने सांगितलें (सुंदर ३३)

नंतर मारुती तिला म्हणाला— ' हे सीतदेवी ! राम सुशाल आहे, लक्ष्मणानें मस्तक स्पर्श करून तुम्हास प्रणाम सांगितला आहे ' हें ऐकून सीतेचा आनन्द गगनात मावेना ती म्हणाली—

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

(सु ३४।६)

' जगला मनुष्य तर केव्हातरी त्याला आनन्द मिळू शकतो. ' म्हणून आमहत्या करून घेऊं नये, असें म्हणतात तेंच खरें. ' स्वप्नात वानर दिनग

तर त्याचा अभ्युदय होत नाही, पण या वानराने तर ही आनंदाची बातमीच आणली आहे ! (सुं. ३४।२२)'

सीतेचे भाषण ऐकून मारुतीने रामाचे वर्णन केले व अशा थोर रामाने तुझी खुशाली विचारली आहे, असेंहि तिला सांगितले व आपण (कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः । सुं. ३४।३९) दुरात्म्या रावणाच्या डोक्यावर पाय ठेवून येथे तुला पाहण्यासाठी आलो आहे, असेंहि संतिला तो म्हणाला.

हें ऐकून (नरणां वानराणां च कथं समागमः । सुं. ३५।२) नर-वानरांची मैत्री कशी झाली, असे तिने विचारले असता मारुतीने तें सर्व वृत्त तिला सांगितले.

रामाचे वर्णन.

राम यजुर्वेदी होता.

मारुतीने रामाचे (सुं. ३५ मध्ये) चार उत्तम वर्णन केले आहे त्यात—

ज्ञानवान् शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३ ॥

यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ।

धनुर्वेदे च वेदे च वेदांगेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥

(सुंदर. ३५)

राम ज्ञानी, शीलवान्, नम्र, तपस्वी, (यजुर्वेदविनीत) यजुर्वेदाचे अध्ययन केलेला, वेदवेत्त्याकडून सन्मान होण्यास योग्य, धनुर्वेद, वेद व वेदांगे यांत प्रवीण असल्याचे मारुतीने सांगितले आहे.

हा यजुर्वेद बहुधा शुद्रयजुर्वेद असेल. मग तो कृष्ण की वाजसनेय याचा निर्णय करता येणे कठीण आहे. शुद्रुंतला कृष्णाच्या आधर्मात होती, त्यामुळे कृष्णाशी सूर्यवंशाचा संबंध दिसतो. वाजसनेयी संहिता सूर्याकडून प्राप्त झाली, हाही संबंध सूर्यवंशाशी लागेल की काय, तें समजत नाही, पण रामाची मत्ता पंगव्या तैत्तिरीय शारंग्या प्राद्वग्याला आश्रय देत होती, असे वर्णन अयोध्या-काण्ड सर्ग ३२।१५ मध्ये आहे. म्हणजे रामचंद्राच्या शार्दूलकृत तैत्तिरीयाचा

आचार्यच रहत होता जर राम शुक्रयजुर्वेदी होता, असें मानले, तर हें कौसल्ये-
चें वर्णन त्याच्या विरुद्ध होतें. रामानें जें आपलें धन ज्या ज्या शाखाच्या ब्राह्म-
णाम वाटलें, त्यात आपल्या आईजवळ अमणारा तैत्तिरीयांचा आचार्य,
तसेंच 'कठ व कलाप' या यजु शाखाचे ब्राह्मण उत्प्रेम्बिले आहेत, पण
बाजसनेयी किंवा काप्य याचा उल्लेख नाही. यावरून राम शुक्रयजुर्वेदी नव्हता,
असेंहि म्हणता येईल. तैत्तिरीयाचें प्राबल्य उत्तरेकडे कोणत्या कालात होतें, तें
शोधलें पाहिजे. सध्या तैत्तिरीय शाखा दक्षिणात्यात आहे व उत्तरीयात शुक्रयजु
आहे. कदाचित् रामचन्द्रान्या वेळीं तैत्तिरीयाचें प्राबल्य उत्तरेकडेही असेल.
हा सर्व विषय अन्वेषणीय आहे, म्हणून आजच याचा निर्णय करता येणें शक्य
नाही.

मारुतीचा परिचय.

मारुतीनें रामलक्ष्मणाचा सर्व वृत्तात सांगितला. आपण दक्षिण दिशेकडे कमें
आलों व आपण स्वतः लव्हेत कमें प्रविष्ट आलों, तें सर्व त्यानें सांगितलें व आपलें
येणें व्यर्थ झालें नाहीं, असेंहि तो म्हणाला, तेव्हा संतेन्या नेत्रातून आनदाश्रु
निघाले ! (सुं. ३१)

पुढें 'मी रामानें पाठवलेला इत आहे त्यानें दिलेला ही आगठी घे'
(सुं. ३६।१-३) अमें म्हणून त्यानें आपल्याजवळील रामानें दिलेली आगठी
संतेन्या हातात दिली व अता तुमैं दु ग्व सपलें, असें समज, असेंहि तो तिला
म्हणाला.

हें ऐकून तिला पारच आनंद वाटला व तिनें मारुतीला धन्यवाद दिला. तो
एकटाच या राक्षसान्या राष्ट्रांत कसा येऊ शकला, यावरून तिला पार आश्चर्यही
वाटलें ! व अमें घाबरा य नें केलें, यावरून तिला मारुतीवरून मोठा आदरहि
वाटला (सुं. ३६।१-१२)

राजकारणाचे प्रश्न.

मारुती हा रामाकडूनच आला अहे, अमें निश्चित झाल्यावर रामाच्या राक्ष-
कारणाची माहिती मिळाली म्हणून तिनें मारुतीला पुढील प्रश्न विचारले आहेत,

ते फार महत्त्व चे असस्य नै त्याचा थोडासा विचार येथें करणे आवश्यक आहे, तो असा—

कश्चिन्न द्ययथते रामः कश्चिन्न परितप्यते ।

उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥१५॥

“राम फार दुःख तर करीत नाही ना ? त्याचा संताप तर फार झालेला नाही ना ? म्हणजे दुःख व संताप यामुळे तो इतका तर झाला नाही ना ? आलेल्या अपत्तीतून सुटण्यासाठी यापुढे करावयाचे उद्योग तो मन लाऊन करीत आहे ना ?

कश्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ।

कश्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥१६॥

राम दीन वनून गोंवळून तर गेला नाही ना ? त्याला काही मुचत नाही मि तर झालेले नाही ना ? वर पुण्याने करण्या स योग्य अशी अगला कर्तव्य तो रानपुत्र करीत आहे ना ?

द्विविधं त्रिविधोपायं उपायमपि सेवते ।

विजिगीषुसुहृत्कणित् मित्रेषु च पतंतपः ॥१७॥

(द्विविधं) सैम्य व वडन असा दोन उपायाचा अवलंब करून, (त्रिविधोपायं) धर्म, अर्थ आणि काम हे त्रिविध पुरणार्थ प्राप्त करण्याचे उपाय तो करीत आहे ना ? तसेंच साम—दाम—दण्ड—भेदादि शत्रुनाशाचे उपाय तो करीत आहे ना ? त्याच्या मित्रांमध्ये जयिथु मित्र आहेत ना ? त्याचप्रमाणे मित्रांसाठी तो अर्जदाने वट सादर करीत आहे ना ?

कश्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।

कश्चित्कल्याणमित्रद्वय मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥१८॥

रामाला मित्र मिळत अहेत ना ? मित्रांमध्ये त्याचा मान अहेत ना ? त्याचे मित्र त्याचे कल्याण करण्यास तयार अहेत ना ? व त्याच्या मित्रांमध्ये तो पुरारी होऊन रहात आहे ना ?

कच्चिद्दाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।

कच्चित् पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥१९॥

देवतांचा कृपाप्रसाद प्राप्त करण्यासाठी राजपुत्र यत्न करीत आहे ना ? प्रयत्न व दैव यांचें तो अवलंबन करीत आहे ना ?

कच्चिन्न विगतस्नेहो विवासान्मयि राघवः ।

कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति राघवः ॥२०॥

मी दूर झाल्यामुळे मजविपर्याचें प्रेम तर कमी नाहीं ना झालें ? तमेंच या संकटांतून तो माझी मुक्तता करील ना ?

या प्रश्नांमध्ये रामाचें बल वाढत आहे की नाहीं, हें समजून घेण्याचा सीतेचा हेतु स्पष्ट दिसत आहे. स्वराज्य प्राप्त करूं इच्छित्गारांनीं या प्रश्नांचा विचार केला, तर त्यांस आपलें बल वाढत आहे कीं काय, तें समजून येईल. यापुढें हे प्रश्न तिनें विचारले आहेत.

दुःखामुळे तो उदासीन तर नाहीं ना झाला ? कौमन्या व मुमित्रेची खुशाली त्यास समजत आहे ना ? दुसऱ्या कोणावर त्याचें मन तर बसलेलें नाहीं ना ? (कच्चिद्भ्रान्त्यमनाः रामः ॥ २३ ॥) भरत अश्रौहिणी सेना पाठवून मदत करील काय ? सुग्रीव आपल्या सैन्यासह मदतीला येईल ना ? लक्ष्मण तर मदत करीलच, पण रामानें रावणाचा त्याच्या बाधवांमह बध केल्या आहे, हें हृदयमला लवकरच पहावयास सापडेल ना ?

सीतेनें रावणाचा शक्ति केवढी आहे तें पाहिले होतें. 'राम उत्तम तयारी करून आला तरच त्याचा येथे तरणोपाय आहे हें तिला पक्कें माहित होतें. रामाची शक्ति वाढावी, रामाला यज्ञ मिळ्यावे व त्याच्या पराक्रमांनें आपली सुटका व्हावी, ही तळमळ तिच्या मनांत सारखी लागून राहिली होती. रामाचें बल वाढावें व त्यानें येथे येऊन राक्षसाचा फडशा उडवून रावणाचा बध करावा व अरमानाचा पूर्ण सूड घ्यावा, असें तिला वट्ट होतें.

या प्रश्नांतलें वैयक्तिक प्रश्न मोडले, तरी जे सर्वमान्य प्रश्न आहेत, ते मनन करण्यासारखे आहेत व जेथे वरानां या प्रश्नांच्या अनुरोधानें

पुष्कळच मोठ्या प्रमाणांत होत असले पाहिजेत. कारण या वेळीं सीता कडक पद्धान्यात होती व तेथपर्यंत या वार्ता पोचून त्या तिला कळल्या होत्या. यावरून ही चर्चा केवढी मोठी होत होती, हें समजू शकेल. यासंबंधी सीता माहतीस म्हणत आहे—

‘राक्षसाचा वध व रावणाचा निःपात करून माझी मुटका लवकर होईल असें रामानें केले पाहिजे. आतां फार वेळ उरलेला नाही. फार तर दोन महिनेच आहेत. इतक्यात हें सर्व उरकलें पाहिजे. यापेक्षा अधिक वेळ लागला तर मी जिवंत मिळूनच असा नियम नाही.’

धर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगम ।

राघणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥

विभीषणेन च भ्रात्रा भ्रम निर्यातनं प्रति ।

अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुर्यते मतिम् ॥ ९ ॥

मम प्रतिप्रदानं हि राघणस्य न रोचते ॥ १० ॥

ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे ।

तयां ममैतदाप्यातं मात्रा ग्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥

अधिग्न्यो नाम मेधावी विद्वान् राक्षसपुंगवः ।

धृतिमान् शीलवान् वृद्धो राघणस्य सुसंमतः ॥ १२ ॥

रामक्षयं अनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ।

न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति ध्वनं हिनम् ॥ १३ ॥

(मुंदर. ३७)

‘वा माहते ! हा दहावा महिना आहे, आता फक्त दोनच महिन्यांची मुदत आहे. या मुदतीच्या आत माझी मुटका झाली नाही, तर राघव मला कापून टाकील. येथे राणाचा एक माऊ विभीषण या नावाचा आहे. तो फार सज्जन आहे त्यानें माझ्या मुक्ततेविषयीं रावणाकडे पुष्कळच खटपट चालवली आहे. पण राघव त्याचे अजून ऐकत नाही. एकदा चोहून आणलां, त्या मला पुन. परत रानाकडे नेऊन पांचव वी, यात राणाचा कर्मणा वाटत आहे या विभीषणाची ज्येष्ठ कन्या कला या नावाची आहे ती मला केहा देव्हा येथे येऊन भेटते.

तिची आई, म्हणजे विभीषणाची बायको, केलेला मजकडे वेव्हा केव्हा पाठवते विभीषण अशी खटपट करीत आहे, ही बातमी मला या कलावलीकडून कळली तसेंच येथे एक अविध्य नावाचा फारच विद्वान्, शीलसंपन्न व धर्मसंपन्न असा वृद्ध राक्षस आहे रावणाजवळ त्याच्या शब्दांला मान आहे हा ही माझ्याविषयी रावणाचे मन वळवोत आहे याशिवाय या वृद्ध अविध्याने रावणास असेंहि सांगितले आहे की, या सीतेला सोडवून नेण्यासाठी राम सैन्यासह येईल व त्यामुळे राक्षसाचा फार मोठा संहार होईल यासाठी सीतेला परत करावी, हेच योग्य आहे पण याचे सांगणे हि दुष्टबुद्धि रावणाने ऐकले नाहा.'

असे सीतेने माहतीला सांगितले व ती रडू लागली या सातेच्या सांगण्यात दोन मोठे राक्षस- विभीषण व अविध्य- हे सीतेच्या मुक्तेसाठी खटपट करीत होते, हा गोष्ट उघड झाली आहे विभीषणाची बायको व मुलगी या दोन धोर ब्रिया सीतेला सहाय्य करीत होत्या व सातेची मुक्ता व्हावी असे मनापासून इच्छीत होत्या या धोर ब्रिया व हे धोर पुरुष कधीहि एकएकटे नसणार, हे तर अगदी उघडच आहे एकएकाचे अनुयायी, इष्टमित्र, सहविचाराचे शेंकडे। लोक असणे सभन्रीय आहेत स्थानांत राणाच्या बंधूचा व त्याच्या बायनामुलींचा केवढा घोळका असतो, ते पाहिले म्हणजे एक विभीषण अनुकूल आहे व त्याची बायको व मुलगी सीतेला अनुकूल आहे, असे म्हणताच अशा विचाराचे हजारपाचशे लीपुरुष लक्ष्मणे होते, असे म्हटले, तर ते अत्युक्तिचे मुढीच होणार नाही

इतकी चर्चा या विषयाची लंकेत होत होता, म्हणूनच सध्दा अत करणाऱ्या त्रिजटेसारख्या राक्षसीला ' राक्षसाचा नाश झाला, रावण मेलला, रामाचा जय झाला, रामाने रावणाचा पराभव करून सीता पुष्पक विमानात बसवून नेली ' अशी दृश्ये स्वप्नात दिसू लागली होती जर विभीषणाचे प्रयत्न विभीषणापुरतेच मर्यादित असते व अविध्याचे विचार त्याच्या अन्त करणांतच राहिले असते, तर त्रिजटेसारख्या राक्षसीला अशा स्वप्ने पडण्याचे कारण नव्हते

जनमनाच्या पातळीत खळबळ चालली होती, रावणाचा निषेध गुप्तपणे ने पण जनतेच्या अन्तस्तलमधून होत होता स्त्रापुरुष गुप्तपणाने हा निषेध करीत

होते. विभीषण व अविध्य यांनीं असे वात केले, पण रावणानें त्याचें ऐकलें नाहीं. या गोष्टी चवाक्याचा विषय झाल्या होत्या. अविध्यानें यामुळे राक्षसांचा संहार होईल, असें जें रावणास सांगितलें, तेंही चवाक्यापर्यंत पोचलें होतें. आता राक्षसांचा संहार होणार, असें जोतो बोझ लागला होता. रावणाच्या दराऱ्यानें जो तो दडदड बोलत होता, पण लोकांच्या मनांत हा विचार घोटत असे व लोकमतामध्ये फार खोलपर्यंत या संबंधाची भीति जाळून बसली होती.

अमे जनमनांत विचार घोटत होते, म्हणूनच त्रिजटेच्या स्वप्नांत तें घोर दृश्य उमटलें. जनमनामध्ये काय विचार घोटत होते, हें यावरून सहज समजण्यासारखें आहे.

विभीषण हा रावणाचा प्रत्यक्ष माऊ व त्याची मुलगी कला, हिला सर्व घडांमोडी कळत असत. सीतेच्या पद्मन्यांतून सघट्टपणानें येऊन सीतेची भेट घेणें, हें केलेला शक्य होतें. विभीषणाच्या मुलीला नको भेटूं, म्हणून सांगण्याची कोणत्या पाहरेकरणीला छाती होणार ? केलेचा हा अभिसार असणें स्वाभाविक आहे. म्हणूनच केलेकडून या सर्व गोष्टी सीतेला कळत व तिला थोडा धीर दि त्यामुळे मिळत असे.

विभीषणाची चायमे आपल्या मुलीला मुद्दाम ही पुष्कळ वेळां संतिकडे पठवीत असे व पुष्कळ मदतही करीत असे.

मारुतीची तयारी.

मारुतीनें निरोप घ्यावयाच्या वेळीं सीतेस असें विनविलें कीं, तूं माझ्या पाठावर बस म्हणजे मी तुला रामाकडे सत्वर पोचवी करतो. पण सीतेनें तसें करण्याचें नाकारलें. 'परपुरुषाचा स्पर्श' करणें सतीला योग्य नव्हे (सुं० ३७।६२-६३), हें कारण मुख्य म्हणून तिनें मांगितलें व रामानें येथें यावें, रावणाचा वध करावा, राक्षसांचा नाश करावा व मठा सोडवून न्यावें, यांत रामाचें यश आहे (सुं० ३७।६४). हां कारणें सीतेनें दिलीं, हीं तिच्या सतीत्वाची साक्ष देत आहेत.

मारुतीनें सीतेला मोडवून आणलें, अमें होण्यापेक्षां, रामानें आपल्या पौरुषानें

सीतेची मुक्तता केली, असें झालें तरच त्यात रामाला यश मिळेल. साध्वी स्त्री आपल्या पतिच्या यत्नासाठीं कशी तत्पर असते, तें येथें दिसतें. हाच विचाराचा आदर्श येथे पाहण्यासारखा आहे, }

सीतेचा निरोप.

सीतेनें आपणाकडचा चूडामणि रामाला ओळख पटवी म्हणून मारुतीजवळ दिला (सुं ३८।६६) खून पटवी, म्हणून एक कावळ्याची गोष्टही सांगितली व ' रावणाला ठार मारून लवकर माझी सुटका करा ' असाही निरोप तिनें रामाला मारुतीबरोबर पाठवला (सु ३९।१-१६)

मारुतीला पाहून व रामदत्तात ऐकून सीतेला अतिशय आनंद झाला होता प्रेमाचें माणूस कोणी आढळत नव्हतें, अशा स्थितात रामदूत मारुती भेटला, म्हणून सीता त्याला म्हणते, (वस षकाहं विभ्रान्तः श्वो गमिष्यसि । सुं ३९।२०, ५६।३) बाणा । एक दिवस रहा, विभ्रान्ति घे व जेथे जा, मज-सारख्या भ्रम्यहीन स्त्रीला क्षणभर विसावा मिळेल असा सीतेनें त्याला आग्रह केला; पण लवकर परत जाऊन तूं सुखरूप असल्याची वार्ता शक्य तितकी लवकर रामाला कळविली पाहिजे असें म्हणून व पुन लवकर सेनेसह व रामासह येईन, असें आश्वासन देऊन मारुतीनें तिचा निरोप घेतला

कांहींतरी पराक्रम करून जावें.

सीतेचा निरोप घेऊन मारुती निघण्याचा विचार करू लागला तेव्हा त्याच्या मनात विचार आला कीं, बाहा दरी विद्येय पराक्रम केल्याशिवाय व रावणाची भेट घेतल्याशिवाय परत जाणें बरें नाहीं. तेव्हा तो विचार करूं लागला कीं—

न साम रक्षःसु गुणाय कल्पवे
न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः
पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥

(सु ४१।३)

अवकाशो न साम्नस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ।

न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥

(सुं. २।२७)

सामोपचारानें राक्षस वश होणार नाहीत, याच्याजवळ ऐश्वर्य विपुल असल्या-
नें यांना वश करणे अशक्य आहे, राक्षस बलानें गर्बिष्ठ झाले असल्यानें यांच्यात
भेद होणार नाही; यासाठीं पारक्रम करूनच यांना ताळ्यावर आणलें पाहिजे. '

असा विचार करून त्यानें काहीतरी कुरापत काढावी, असा निश्चय केला व
रावणाची आवडती बाग विध्वंसून टाकावी असा न्यानें बेत केला.

बागेचा विध्वंस.

मार्तण्ड्या मनात येण्याचा उशीर, कीं कामाला सुरुवात झालीच म्हणून
समजावें. रावणाच्या आवडत्या बागेत जाऊन त्या बागेचा विध्वंस करण्यास त्यानें
प्रारंभ केला. बागेचा नाश करावयास कितीमा वेळ लागणार ? त्यात मार्तण्ड-
सारखा महाबलान्न वीर त्या विध्वंसनाच्या कामास लागलेला, मग काय विचा-
रता ? हा हा म्हणता म्हणता सर्व उद्यान उध्वस्त होऊन गेलें ?

हें पाहून सीतेच्या पहारेकरणी राक्षसी सीनेला म्हणाल्या— 'अहो सीत-
बाई ! तुमच्याबरोबर आज सकाळी ज्या वानरानें भाषण केलें, तो या बागेचा
विध्वंस करीत आहे तो कोण आहे बरें ?' (सुं. ४२।५-६)

य वर सीता म्हणाली— 'मला हो काय माहीत ? सर्पांचीं पावले सर्पांचाच
जाणता येतात. (अहिः पृथ अहेः पादान् विजानाति । सुं. ४२।९)
तो कोणातरी राक्षस असेल त्याबद्दल मला काही माहिती नाही. '

सीतेनें असे कानावर हात ठेवले, तेव्हां काही राक्षसिणी तेथून उठल्या व
त्यांना वानरानें उद्यान-विध्वंसन केल्याचें वृत्त रावणास निवेदन केले. त्या म्हणा-
ल्या—

'हे राक्षसश्रेष्ठा ! कोणी वानर आज सकाळी संतेजवळ आला, त्यानें तिच्या-
बरोबर पुष्कळ गोष्टी केल्या तो कोण आहे, तें सीता जाणत आहे, पण आम्ही
विचारलें तेव्हा तिनें आपणाम काही मदत न देई असें सांगिले. त्या वानरानें

सर्वे येन वसन्ती होती तेवढा वृक्ष जसाचा तसा ठेवून बाकीचे सर्व उद्यान रोवून दाखले आहे. महाराजांनी याचा काय तो विचार करावा ' (सु- ४११०-२०)

रावणाला अत्यंत राम आला व त्याने आपल्या किंकर नामक राक्षसाना या वानराचे पारिपत्य करण्यासाठी पाठविले. (किं-कर) काय हवे ते करावयास सांगितले असता विचार न करता सांगितल्याप्रमाणे काम व्हाव सोंडणारे ते किंकर होत. आज्ञा होतात ते मारुतीवर चालून आले (स्वामिसंदेशानि - शंकाः । सुं ४१३८)

मारुतीने याचा संहार केला. रावणाने आणखी जे जे सैनिक पाठवले त्यांना मारुतीने ठार केले व संकेतस्थाने मोठ्याने अशी घोषणा केली की- ' हे राक्षस हो ! माझ्यासारखे हजारों वीर येऊन तुमच्या या नगरीचा, तुमचा व रावणाचा नश करतील, लक्षात ठेवा ! '

ही घोषणा ऐकून लक्षानिवासी साधकच-कावहन गेले रावणापासून सर्व-साधारण जनतेस फोडावी, व रावणाला मिळणारे जनतेचे पाठबळ नष्ट व्हावे, हाच मारुतीचा उद्देश अशी घोषणा करण्यात होता व तो या घोषणेने बराच साधलाही

नाहीं, तर रावणाच्या संन्यास व सेनापतींम लढाईचा अनुभव तरी येणार व्हा ? अशा परिस्थितीमुळे रावणाचे सैनिक व सेनापति गर्वाने जुमने ताठलेले, पण लढाईच्या अनुभवाच्या दृष्टीने अगदी कोरे असे होते; कारण पुष्कळच वर्षे ते नुसते बसूनच खात होते.

रावणाच्या सैनिकांना पक्षास वर्षापूर्वी आम्ही असे पराक्रम केले, अशा गप्पा मारीत रहावे व आयती चैन भोगावी, राजकारण नाही, की लढाईचा अनुभव नाही, अशी स्थिति राक्षसांची झालेली असल्यामुळे सर्वत्र लंकेमध्ये शिथिलता झालेली होती.

लंकेचे संरक्षण करण्याच्या कामाला श्रिया नियुक्त झाल्या होत्या. या कामास पुरुष ठेवावे, याची आवश्यकताच उरलेली नव्हती. राक्षसांचा दाराही असा होता की, एकट्या घाटिकेने भारतामध्ये यावे व हव्या तेवढ्या प्रदेशावर अधिकार चालवावा, कोणी विचारणारा नव्हता. यामुळे घमेन वाटली असून राक्षसांमध्ये त्या घमेनीमुळे अत्यंत शैथिल्य मात्र पार वाढलेले होते.

इकडे वानरांनी युद्धाचे नेवे पंच शोधून काढले होते व वैयक्तिक सामर्थ्य शक्य तितकें पराकाष्ठेचें वाढवले होते. सिंहांना उचटून ठार मारावे, हत्तींना भाले भोसटून ठार करावे, वृक्ष उपटून काढावे, हत्तीचे सुळे व पहारी त्यांना झोडपून शत्रूच्या सैनिकांस ठार करावे, असे नेवे नेवे लढण्याचे प्रकार, जे पार मोठ्या शक्तिने साध्य होणे शक्य आहे, असे यांनी प्रचारांत आणले होते.

रावणाचे सैनिक सुझालचेंदू व चैनीस लालचावलेले, तर वानर कट्टक व महाशक्तिमान्, असा हा या दोघामध्ये जो फरक पडला होता, तो राक्षसांना माहीत ही नव्हता. यामुळे प्रारंभापासूनच पराभवाची मालिका रावणाच्या सैनिकांस अनुभवाची लागली !

मावृतीने सर्वात प्रथम रावणाच्या किंमरांचा नाश झाडाच्या बुंध्याने त्यांस झोडपून केला. झाडाचा बुंधा कोणी उपट्टील व तो गरगर फिरवून आमच्यावर हानील, याची त्यांना कल्पना ही नव्हती.

या मारामारीत कोणी केव्हां कोणावर काय मारले व त्याचा परिणाम काय

सीता जेथें बसली होती तेवढा रूक्ष जसाचा तसा ठेवून बाकीचें सर्व उद्यान विध्वंसून टाकलें आहे. महाराजांनी याचा काय तो विचार करावा.' (सुं. ४२।१०-२०)

रावणाला अन्यंत राग आला व त्याने आपल्या किंकर नामक राक्षसाना या घानराचें पारित्य करण्यासाठी पाठविलें. (किं-कर) काय हवें तें करावयास सांगितलें असता विचार न करता सांगितल्याप्रमाणें काम करून सोडणारे ते किंकर होत. आज्ञा होतात ते मारुतीवर चालून आले. (स्वामिसंदेशानि-शंकाः । सुं. ४२।३८)

मारुतीने याचा संहार केला. रावणानें आणखी जे जे सैनिक पाठवले त्यांना मारुतीने ठार केलें व लक्ष्मणें मोठ्याने अशी घोषणा केली की- 'हे राक्षस हो ! माझ्यासारखे हजारों वीर येऊन तुमच्या या नगरीचा, तुमचा व रावणाचा नश करतील, लक्षात ठेवा !'

ही घोषणा ऐकून लंकानिवासी अधिकच घाबरून गेले. रावणापासून सर्व-साधारण जनतेस फोडाधी, व रावणाला मिळणारें जनतेचें पाठबळ नष्ट व्हावें, हाच मारुतीचा उद्देश अशी घोषणा करण्यात होता व तो या घोषणेनें बराच साधलाही.

पुढें आणखी सैनिक रावणानें मारुतीवर पाठवले, पण त्याचाही संहार मारुतीनें केला. हें समजताच रावणालाहि अन्त करणात भय वाटले. रावणाला आपल्या सेनेचा कधी पराजय झाल्याचा अनुभव नव्हता. रावणाचा दरारा असा होता की, रावणानें जावें व जय मिळवून परत यावें. लडाई न करताही त्यानें कियेकाचीं राज्यें स्वीर्ण होती. रावणाचा पराभव होईल, असें कोणालाच वाटत नव्हतें. रावण आला असें समजताच सर्व लोक भिंत व तो जें म्हणेल तें करित-इतका दरारा त्याचा वाटलेला होता !

अशा दरान्यानेच सर्वत्र रावणाचा जय होत असल्यानें, प्रथमतः त्यानें ज्या २।४ लढाया केल्या, तेवढाच लढाईचा अनुभव त्याच्या संन्यास फारच पूर्वी आलेला होता, तेवढाच लढाईचा अनुभव त्यास होता. यानंतर लढाईच झाली

नाही, तर रावणाच्या सैन्यास व सेनापतीस लढाईचा अनुभव तरी देणार कसा ? अशा परिस्थितीमुळे रावणाचे सैनिक व सेनापति गर्वाने नुसते ताठलेले, पण लढाईच्या अनुभवाच्या दृष्टीने अगदी कोरे असे होते; कारण पृथ्वीच वप ते नुसते बसूनच खात होते.

रावणाच्या सैनिकांना पन्नास वर्षांपूर्वी आम्हो असे पराक्रम केले, अशा गप्पा मारात रहावे व आयती चैन भोगावी, राजकारण नाही, की लढाईचा अनुभव नाही, अशी स्थिति राक्षसांची झालेली असल्यामुळे सर्वत्र लंकेमध्ये शिथिलता आलेली होती.

लंकेचे संरक्षण करण्याच्या कामाला छिया निशुक्त झाल्या होत्या. या कामास पुरुष ठेवावे, याची आवश्यकताच उरलेली नव्हती. राक्षसींचा दराराही अमा होता की, एकट्या त्राटिकेने मारतामध्ये पावे व हव्या तेवढ्या प्रदेशावर अधिकार चालवावा, कोणी विचारणारा नव्हता. यामुळे घमेंड वाटली असून राक्षसांमध्ये त्या घमेंडीमुळे अत्यंत सौमिन्य मात्र फार वाढलेले होते.

इकडे वानरांनी युद्धाचे नवे पंच शोधून काढले होते व वैयक्तिक सामर्थ्य शक्य तितकें परामाष्टेचें वाटवले होते. सिंहांना उचळून ठार मारावे, हत्तींना भाले भोसटून ठार करावे, वृक्ष उपटून काढावे, हत्तीचे मुळे व पहारी त्यांना शोडपून शत्रूच्या सैनिकांस ठार करावे, असे नवे नवे लढण्याचे प्रकार, जे पार मोठ्या दृष्टीने साध्य होणे शक्य आहे, असे यांनी प्रचारांत आणले होते.

रावणाचे सैनिक गुगालचेडू व चैनीस लालचावलेले, तर वानर काढक व महाशक्तिमान, असा हा या दोघांमध्ये जो फरक पडला होता, तो राक्षसांना माहीत ही नव्हता. यामुळे प्रारंभापासूनच परामर्शाची मालिका रावणाच्या सैनिकांस अनुभवाची लागली !

मास्तीने सर्वात प्रथम रावणाच्या किंमरांचा नाश झाडांच्या बुंध्याने त्यांस शोडपून केला. झाडाचा बुंधा कोणी उपटेल व तो गरगर फिरवून आमच्यावर हणेल, याची त्यांना कल्पना ही नव्हती.

या मारामारीत कोणी केव्हा कोणवर काय मारले व त्याचा परिणाम काय

झाला, या तपशीलामध्ये जाण्याचे येथे कारण नाही. एका बाजूला चैनीत व घमेंडीत चाडलेले सैनिक व दुसऱ्या बाजूने प्राणाचा पण लाऊन आपली शिकस्त करणारे वीर असले म्हणजे कसा चमत्कार घडतो, तेंच येथे पहावयाचे आहे. अभय किडे मुभय होतात व पराभूत न होणारे वीर पराभूत होऊन नामशेष होतात. हे आपण इतिहासांत पाहतो. तोच प्रकार येथे लंकेत झालेला आपण पहात आहो !

रावणाच्या राज्यात बरबर पाहणारास बंदोबस्त फार मोठा आहे, असे दिसत होतें, पण लंकेच्या दारावरच लंकेची सर्वांत बरिष्ठ संरक्षक अधिकारीण मारतीस ' भूंकोण आहेस. ' म्हणून विचारते, मारुती परवान्याशिवाय आत घुसतो व थोड्याशा बोलाचालेनंतर तिने एक थोबाडीत मारल्यानंतर मारती तिला बुझी मारून अर्धमेली करतो. पण इतकें झाल्यावर कोणी मारुतीला पकडण्याचा यत्नही करीत नाही !

त्यानंतर चाडण्या रात्री लपतछपत मान्ती शहरभर हिंडतो. शहरात चहुंकेडे गस्त घालणारे लोक दिसतात, पण ते मग पिऊन सिंगलेले असतात, आरडाभोरडे पुष्कळ करतात, पण मारतीस कोणी हटकत सुद्धा नाही !

त्यापुढे रावणाच्या अन्तःपुरावर हजारों राक्षसांचा पहारा असतो, पण ते सर्व आपल्या घमेंडीत गर्क असतात. मारुती रावणाचे सर्व अन्तःपुर धुंडाळतो, तरी त्यास कोणीहि पकडत नाही !

हे सर्व प्रकार पाहिले म्हणजे रावणाचा बंदोबस्त हा नुसता बरबरचा देखावा शिकव राहिलेला होता, हे ध्यानां येईल. चैनी, कैफी, घमेंडी, अरेराव, पूर्वच्या विजयानें फुगलेले असले लोक वेळेवर कामास येत नाहीत, हे इतिहासज्ञास माहित आहे.

दिल्लीपति मोगलाच्या लाखों सैनिकास थोड्याशा मराठे मावळेबांरानी ३० वर्षे जेरीस आणले होते, ■ शिवाजीनंतरचा इतिहास पहावा; त्यानंतर पेशव्याच्या हजारों सैनिकास इंग्रजांचे क्वाड्रुती थोडेसे सैनिक कसे पराभूत करीत, ते ही पेशवाईच्या अखेरच्या सामन्यात पहावे व इंग्रजांना व्रत्यदेश कसा लडाई

न करता घेतला, तें ही पहावें, म्हणजे रावणाचे सैनिक भरामर कसे पराभूत झाले, याची ममिमा चटकन करता येईल.

एक माणूस सिंहाला उचलून आपटू शकतो हें खडगसिंहानें दाखवले, एक एक माणूस दोनशें माणसास भारी असतो, हें कीकरसिंगानें सिद्ध केलें, एक माणूस तीन हत्तींस चीत करतो, हें तानाजीनें दाखवले. या इतिहासिक घटनानीं जयिष्णु भीर एकटा असला, तरी किती कार्य करूं शकतो, हें समजू शकेल तोच प्रकार माहतीनें लॅफ्ट केला

रावणाच्या विरुद्ध लोकमत आधाच तयार होत त्यात रावणाचा भाऊ व गुरही सामील होता. झिया ही सीतेला सहाय्य करण्यास तयार होत्या सातेला परत करावी, अशा विचाराचे लोक लॅफ्ट होते, एवढा पाठिंबा न कळत माहतीच्या पाठीशीं होता त्यामुळे लॅफ्टील लोक माहतीविरुद्ध खवळून उठले नाहींत, तर पोटार्या भाडोत्री सैन्यच माहतीवर आले पण ते चैनी असल्यानें कणखर माहतीपुढें टिकाव धरू शकले नाहींत

शत्रुचा निरोप घेऊन आलेला दूत अवश्य असतो, हा राष्ट्रांतरीय युद्ध नीतीचा नियम माहतीचे प्राण सुरक्षित ठेवण्यास पुरेसा होता लॅफ्टील बंदोबस्त शिथिल होता, सर्व लोक चैनी, घमेंडी, गर्वाने फुगलेले, आयतखऊ बनलेले हेतु त्याचा पराभव माहतीमारख्या मुद्दाम तयार झालेल्या वीरानें केला, तर त्यात काहीं आश्चर्य नाहीं

वानरवीर तयार केले गेले होते व त्या वानर-तरणापुढें (दशग्रीव-वधोद्यताः । बाल० स० १७।१८) रावणाचा पराभव करण्याचे एकच ध्येय ठेवलेलें होतें या एकाच ध्येयानें वानरवीर तयार झालेले होते राक्षस पाहिले कीं, याचे बाहू स्फुरण पावत असत माहती जो लॅफ्ट आला, तो सीतेचा शोध करण्यासाठीच केवळ आलेला होता सीतेचा शोध लावून त्यानें वास्तविक परत गेलें पाहिजे होतें, तें न करता त्यानें उद्यानाचा विध्वंस केला आपण सुग्रीवाचा सदेश घेऊन दूत आलों असल्याचा जो बहाणा त्यानें केला, तमला सदेश त्यास मिळालेला नव्हता, पण माहतीसारख्या सेनपतीस जेव्हा वाटलें कीं, येथील

बदोबरत शिथिल आहे व सगळे लोक चैनी आहेत, तेव्हा माहतीचा आत्मविश्वास वाढला व त्याने पुढचा कार्यक्रम स्वतःच आखला, दूत असल्याचा बहाणा घेता, आत्मरक्षणार्थ इतक्या लोकांस मारलें, असेंही रावणासमोर सांगून तो मोकळा झाला इतकेंच नव्हे तर लवेलाली त्यानें आग लावून दिली ! शेषट्यास चिंध्या बाधून आग लाऊन घा, ही रावणाची आज्ञा झाली, तीसुद्धा अन्यायाचीच होती इतक्या असें वर्तन करणें, त्यास मुर्तीच योग्य नव्हतें, पण पेटलेल्या शेषट्यानें सर्व लज्ज नगरीस आग लावून, गाई, ब्राह्मण, स्त्रिया व बालक यांची जी राखरागोळी माहतीनें केली, त्यात झाला तरी दूतधर्म कसोशीनें पाळला गेला, असें थोडेंच झालें आहे ! पण सीता चोरल्यामुळें रावणानें जें युद्धास कारण उपस्थित केलें त्यामुळें 'अघोषित युद्ध' सुरू झालेंच होतें, त्याचा पुरेपुर फायदा तरी माहतीनें वा घेऊ नये ?

(एकटा शिवाजी अवरगजेबाच्या दरबारात गेला व तसाच त्याच्या कैदेतून सुटून सुरक्षित स्वराज्यात परत आला आपल्या सैनिकांना आधी घालवून देऊन, एकट्यानें आपल्या लहान मुलासह आग बातून निसर्गें, हें केवढें अवघड कार्य आहे हें ज्या मानसशक्तीच्या बलानें शिवाजीनें साधलें, त्याच मानसिक बलानें एकट्या माहतीनें लष्कादहन करून पुनः सुखरूप स्वदेशीं आगमन केलें ! !)

तपशीलामध्ये काव्य व अत्युक्ति असली तरी तिच्याकडे पाहण्याचें आपणांस कारण माहें, एकेदर घटना कशी घडली, तेवढेंच आपणांस येथें पहावयाचें आहे व त्यावरून वानर व राक्षस यांच्या सामाजिक व राष्ट्रीय शक्तींची तुलना करावयाची आहे ती केली असता असें स्पष्ट दिसतें कीं, राक्षसाचें साम्राज्य लयाला चाललें होतें व तरुण आर्य व वानर-राष्ट्र नव्या उत्साहानें वर चढत होतें यामुळें या दोन राष्ट्रांमध्ये शक्तीचें असें अन्तर पडत चाललें होतें व तें पुढें प्रत्येक सामान्यामध्ये स्पष्टपणानें दिसून आलें आहे

रावणाच्या मनांत शंका होती.

रावणाला ही गोष्ट माहीत होती कीं, विष्णु, यम, इन्द्र, वैश्रवण बुध्दे, वरुण वगैरे देवराजे आपणाविरुद्ध मेठा कट करीत आहेत व आजलें साम्राज्य उल-

थून पाडावें, असें त्यांच्या मनांत आहे. (सुं. ५.०१३; ९।१०) पण या यांच्या कटाचा एवडा मोठा व्याप वाढला असेल, हें मात्र त्यास माहीत नव्हतें; पण हे लोक आपणाविरुद्ध खटपटी करीत असतात, हें रावणास माहीत होतें. या कट-चाल्यांनाच कोणास तरी वानरवेषानें पाठवलों असलों, अमें या वेळीं रावणास वाटलें ! आपल्याविरुद्ध कारस्थानें चढूंकडे चालूं आहेत, याची चांगली जाणीव रावणास होती व तें खरेंही होतें; कारण देव, आर्य, ऋषि व वानर यांचा याच दृष्टीनें कट फार दिवसांपूर्वी झाला होता व मुमारे चाळीस वर्षे रावणाचें साम्राज्य उलथून पाडावें, म्हणून याचे अविरत प्रयत्न चालू होते. पण रावणाच्या घमंडीनें त्यानें याकडे फारसें लक्ष दिलें नव्हतें, त्यामुळेच परामबाची मालिका त्याच्या वाढ्याम आली.

मारुती व रावण यांची भेट.

मारुतीनें उद्यानाचा नाश केला, तेव्हां कांहीं पहारेकरी त्यावर धावून आले. त्या वेळीं त्यानें त्या राक्षसाच्या डोक्यात पहार हाणून त्यास ठार केलें. त्यानंतर चारच राक्षस मारुतीला पकडण्यासाठीं आले; पण तेहि मारले गेले. शेवटीं रावणाचा मुलगा इंद्रजित् आला व त्यानें मारुतीला ब्रह्मपाशानीं बांधलें.

ब्रह्मपाशातून आपली सोडवणूक कशी करून घ्यावी, तें ब्रह्मदेवानें मारुतीला शिकविलें होतें (पितामहानुग्रहं॥ सुं. ४८।४३). पण आपली सोडवणूक करून न घेता त्यानें आपण पूर्णपणें बांधलों गेलों आहे, असेंच राक्षसाना भासविलें; कारण रावणाला भेटावें, असें मारुतीच्या मनामध्ये होतें ! आपणांला बांधून रावणाकडे नेतील, तेव्हा समोरासमोर रावणाशीं बोलतां येईल, यामाठीं आपण बांधले गेलों आहे, अमें दाखवणेंच योग्य आहे, असें मारुतीने ठरवलें याप्रमाणें त्या इंद्रजितानें बांधून मारुतीला रावणापुढें नेऊन उभें केलें. रावणाची, रावण-मंत्र्याची व मारुतीची तेथें घोडी बोलाचाली झाली. शेवटीं मारुतीनें रामाचा संदेश सांगण्यासाठीं जें आपण केलें, तें अमें—

मारुतीचें भाषण.

‘मी वानरराज सुग्रीव महाराजाच्या अज्ञेयस्त्र नुदयाजवळ अलों आहे.

तुझा भाऊ वानरराज सुग्रीव तुला खुशाली विचारित आहे या तुझ्या भावा-
सारख्या राजा सुग्रीवाचा सदेश ऐक राजा दशरथ म्हणून मोठा राजा होता,
त्याच्या आज्ञेने त्याचा ज्येष्ठ पुत्र दण्डकारण्यात आला त्याच्याबरोबर त्याचा
भाऊ लक्ष्मण व पत्नी सीता, हँहि वनामध्ये आली या रामाची भार्या सीता जन-
स्थानामध्ये हरवली राम व लक्ष्मण तिचा शोध करित करित ऋष्यमूक पर्वता-
वर आले व तेथे त्याची सुग्रीवाशी मैत्रा जमली.

‘पुढे रामाने एका वाणाने घालाचा वध केला हे रावणा ! घालीची तुला
चांगलीच माहिती अहेच ! त्याचा वध करून रामाने वानरराज्य सुग्रीवास दिले
नंतर सुग्रीवाने सीतेचा शोध करण्यासाठी हजारों वानर सर्व दिशामध्ये पाठवले
स्वापैकी मी समुद्राचे उलघन करून या लोकांत आलो व तुझ्या घरी सातेला
पाहिली ! तुझ्यासारख्या सूत्रांनी परदारापहरणाचे पाप करू नये हे चांगले
रामाचे शत्रुत्व केल्यावर तुला जगणे अशक्य आहे, हे तू लक्षात ठेव !

‘या रावणा ! तू तप सामर्थ्याने पुष्कळच शास्त्रे प्राप्त केली आहेस, ती या
पापापायी नष्ट करू नकोस सुग्रीव वानर आहे व राम मनुष्य आहे यांच्या-
सभेवर तुझे रक्षण कसे कोण करील बरे ?

‘हे पहा रावणा ! रामाने जनस्थानातील तुझे सर्व राक्षससैन्य ठार मारले,
घालीचा वधही त्यानेच केला राम व सुग्रीवाचे सख्य झालेले आहे तेव्हा तुझे
हित कशात आहे, ते तू जाण मी एकदा तुझा ही लका नष्ट करून टाकू
शकतो मग सर्व सैन्यासह राम येईल, तेव्हा तुझे कोण बरे रक्षण करील ?’

(सुंदर ५१)

हे मास्तीचे भाषण ऐकून रावण फारच रागावला व त्याचा वध करा, अशी
आज्ञा त्याने केली

मस्तीनेही आपल्या मघगात रावणाला लागताल, असेच शब्दप्रयोग
शुद्ध येथे होते ! घालीची तुलना माहिती अहेच त्या वाणीचा धव रामाने
‘पक्ष एराच वाणाने वग असे मास्ती बोलला हे वास्तव रवणा या हृदयात
शत्र्यासारखे घेऊन असेल, कारण रावणाचा पराभव उल्लेख केला होता व या

वालीन्या बन्दिवासात रावण राहिलेला होता. या बन्दिवासाचे व पराभवाचे स्मरण भर दरगारात याने करून दिले, ते मानी रावणास कसे वरें सहन व्हावे ?

जनस्थातील १४००० राक्षससैन्याचा व व रामाने केला, हे सांगण्याचा हेतु असा की, जी राक्षससैन्याची पाचर रावणाने आर्य व वानर यांची सघटना होऊ नये, यासाठी या दोन देशामध्ये भारती होती, ती रामाने नष्ट केली व आर्य व वानर यांची सघटना रामाने बनवली आहे तसेच राक्षस आणि वानर यांची परस्पर मैत्री आता नष्ट झाली असून, यापुढील कालात वानराचे सहाय्य राक्षसाना मिळणार नाही, हे येथे भारतीने रावणास सुचविले !

हे समजण्यासाठी थोडा पूर्वतिहास येथे सांगणे इष्ट आहे आर्यराष्ट्र उत्तर भारतामध्ये व वानरराष्ट्र दक्षिण भारतामध्ये प्रबल होते रावणाने वालीशी अनान्धमणाचा व मित्रत्वाचा तह करून, वालीचे सख्य संपादन केले होते व युक्तीने वानरराष्ट्राच्या उत्तरेस म्हणजे आर्य व वानर या दोन राष्ट्रांच्या मध्यभागी जनस्थानामध्ये १४००० राक्षसांचे एक पथक रावणाने ठेऊन दिले होते. याचा हेतु असा होतो की, आर्य व वानर यांची सघटना कधीहि होऊ नये आर्यांना व नरराष्ट्रापासून कोट्याने व दीघास न मिष्ट देण्याने, रावणाने आपली शक्ति वाढवली होती

रामाने दक्षिणेत उत्तराचा प्रथम या १४००० राक्षससैन्याचा पडसा उडविला व आर्य व वानर यांच्या संघटनेमधील अडचण कायमची दूर केली. नंतर रावणाच्या मित्र बनलेला वाली हा आर्यांच्या वानराशी होणाऱ्या सख्यात अडचण उत्पन्न करणारा होता, कारण तो रावणाशी तह करून त्याला मदत करण्यास बांधला गेला होता यासाठी त्यास ठार करून, तो काटाही रामाने दूर केला व वानराच्या राज्यावर मुग्रीव स वसवून त्याशी मित्रत्वाचा तह रामाने केला.

याप्रमाणे रामाने रावणाचा एक मित्र नाहीसा करून, रावणाची अर्धा शक्ति सची केला व आर्यांची वानराशी मित्रता घडवून आणून, आर्यांची शक्ति वाढवली

हे सर्व राजकारण रावणाम सांगितले, म्हणूनच भारतीने रावणाम सांगितले की, जनस्थानातील राक्षससैन्याचा राम ने वध केला असून, वाल्याची तानत्र

नाश केला आहे. रावणाला कैद करणाऱ्या वालीचा रामाने वध केला, असे सांगण्याने रामाची शक्ति केवडी आहे, ते रावणास माहतीने सांगितले. अर्थात् हे भाषण रावणास आवडणें शक्यच नव्हतें.

माहती कित्ती चातुर्याने या वेळीं बोलला आहे, तें येथें वाचकांनीं पहावें. याच भाषणामध्ये (सुं. ५१।२७) माहतीने रावणास असेंही सांगून टाकलें कीं, 'राम हा मनुष्य आहे व सुग्रीव हा चानर असून, यापैकी कोणीहि देव, यक्ष किंवा राक्षस नाही.' असे सांगण्याचें कारण असें होतें कीं, वरानें रावणाची अवध्यता देव, यक्ष व राक्षसांच्या द्वारे निश्चित झालेली होती. याशिवाय इतराकडून रावण हा कसच होता. रावणाला या परिस्थितीची भर सभेमध्ये माहतीने आठवण करून दिली. यामुळे हे भाषण रावणास आवडलें नाही.

या ठिकाणीं (भानुषो राघवः, न देवः । सु. ५१।२७) राम हा मनुष्य आहे, देव नव्हे असे स्पष्ट सांगितलें आहे. म्हणूनच रामाला मनुष्य समजूनच रामायण वाचलें पाहिजे. तो देव आहे, असे समजून रामायण वाचता नये; कारण येथें (राघवः न देवः) राम देव नाही, असें मुरार स्पष्ट केले आहे.

रावणाला या माहतीच्या भाषणाने पार राग आला व त्याने माहतीचा वध करावयास आज्ञा केली

दूत अवध्य आहे.

माहतीच्या भाषणाने रावण रागावला, कारण त्याच्या भाषणात रावणाला टोचण्यासारखें बरेंच होतें व माहतीचा वध करण्याची आज्ञा त्याने दिली. हे रावणाचें करणें राष्ट्रातरीव बाधवाच्या विरुद्ध होत होतें, म्हणून रावणाचा भऊ दिभीषण नम्रतेने त्यास म्हणाला—

' हे राक्षसराजा ! मला क्षमा करा व मी म्हणत आहे, त्याचा आपण विचार करा. मागचापुडचा विचार करणारे राजे शत्रुच्या दूताचा वध करीत नसतात; कारण दूत अवध्य आहे. आपल्यासारखे ज्ञानी जर कोणता वध होऊन शास्त्रा- विरुद्ध आचरण केलें लागेल, तर मग शस्त्रें शिकण्याचें प्रयोजनच काय राहिलें बरें ? शास्त्राचा विचार करून दूताचा काय अचन्य देहदण्ड करणें असेल, तर

तो करावा; पण अवयव दूतच. वध येथे होऊ नये. (सुं ५२।१-९)

हें ऐकून रावण म्हणाल - ' पाण्याना ठार मारणेच योग्य आहे. ' हें रावणा-
चें शास्त्रविरुद्ध भाषण ऐकून दूत वेढेमीं अवध्यच आहे, हें स्पष्ट करण्याच्या
उद्देशानें विभीषण पुनः बोलला- (सुं ५२।१०)

‘ राजसधेष्टा ! सर्वदा दूत हा अवध्यच आहे. या दूतानें दूतधर्माच्या विरुद्ध
गुणकळच अयोग्य आचरण केलें अहे हें जरी खरें अगलें, तरी सुद्धा दूताचा
असा कारणानें वध होणें योग्य नाही. अवयव छेदावा, फटके मारावे, मुण्डन
करावें, गरिरावर लाग दावा, असे दण्ट दुष्ट दूताना यावे, असें शास्त्रात सांगितलें
आहे, पण दूताचा वध करावा, असें कोठेही सांगितलेलें आढळत नाही. हे रावणा !
तुझ्यासारखा शूरवीर व विद्वान् दुसरा कोणीहि या जगात नाही. यासाठी
निदान आपणारुढून तरी येथें दूतवध होऊ नये. हा दूत अगदीं घईट असला,
तरी दिव्याच्या येथें वध होणें योग्य नव्हे. धरें, जर बाप येथे ठार केला, तर
तुमचा निरोप घेऊन रामाकडे जाईल, असा येथे दुसरा कोणीहि नाही. यासाठी
याचा वध न करता यास सेडलें, तर हा आपला निरोप झुल्ला कळवील व ते
झुल्ले येथे येतील व तुला आपला पराक्रम दाखवण्याचा एक अवसर तरी मिळेल. ’
(सुं ५२।१२-२५)

विभीषणाचें हें भाषण ऐकून रावणाची खात्री झाली कीं, दूत हा अवध्य
आहे. यानंतर रावणनें आपली पहिली आज्ञा फिरविली व बनराना पुच्छ
प्रिय अमलें, म्हणून त्यास चिन्मय गुन्डावून, त्यावर तेल घालून तें पेटवून द्या व
असा रीतीनें त्यास विरूप करून सोडून द्या, असें आज्ञापिलें.

लंका-दहन.

रावणाची आज्ञा होताच गळसानीं चिऱ्या व तेल आणचे. मादलीला धका-
हुण्या मारीत तें सर्व त्याच्या पुच्छा वाघळें. हने तसे अपसन्द ते राक्षस त्या
वेळीं त्यास बोलू लागला. हें ऐकून मरती मनात म्हणावा, ‘ मला रामाचें कार्य
करावयाचें अमर्याद हें जगा अपमान सहन करणें, या वेळीं मला भाग आहे. ’
(रामस्य प्रतियर्थ चिपद्विष्येऽहमीदृशं । सुं ५३।१३)

चिन्त्या शेषटीस वाधल्या, त्यावर तेल ओतलें व त्या माहतीस दौडी पिटवलि लकेंतून हिंडवू लागले, (घोषयान्ति कपि सर्वे चार इत्येव राक्षसाः । सु० ५३।२२) तेव्हा राक्षस आरडून-ओरडून घोषणा करू लागले कीं, ' हा पहा शत्रुचा दूत पकडला आहे पहा याची आत्मा कशी व्यवस्था होते ती ! '

राक्षसींनीं हा सर्व घृतान्त सातेला कळविला, तेव्हां तिला फारच वाईट वाटलें व ही देवाचा धावा करू लागली. शेवटीं लकेंत सर्वत्र हिंडवून राक्षसांनीं मारतीची शेषटी पेटविली, तेव्हा अगत्या मनात माहती म्हणाला कीं, ' या लकेंत मी रात्रौ हिंडलों होतो पण त्या वेळीं नीट लका दिसली नव्हती, ती आता पाहता येईल व माझे पुच्छ पेटलें, म्हणजे मग आपण लकेला आगही लावून देऊ म्हणजे थोडेसें रामाचें कार्य केलें असें होईल आतापर्यंत थोडे वीर मारल आहेत, आता लकेचा किलाच जाळू, म्हणजे बरें होईल (शेष दुर्गविनाशनं । सु० ५४।३) एवढें लकेचा किला जाळण्याचें काम केलें, म्हणजे आमच्या सैन्याला या भगदाडातून आत येण्यास सोपें जाईल, ' असें मनात ठरवून (गृहाद् गृहं । सु० ५४।७) राक्षसाच्या या घरावन्न त्या घरावर उभ्या मारीत, तेथे जळण्याजोगें होतें, त्यास आग लावत तो सुटला, त्या वेळीं बारा अनुकूल असल्यामुळें ही आग फारच लवकर भडकली

विभीषणानें रावणाच्या समेंत वृत्ताचा वध करू नये, असें रावणास सांगून आपले प्राण वाचवले होते, म्हणून त्याच्या वाङ्माला तेवढी आग माहतीन लावली नाहीं सीतेच्या अशोकवनाकडे तो वळनाही नाहीं बाकीच्या लकत जें काय जळण्यासारखें होतें, त्यास त्यानें आग लावली व अनुकूल बारा असल्यामुळें ही आग लवकरच भयकर भडकली

अमृत्यः सहसा पेतुः स्तनभयधराः स्त्रियः ।

काश्चिदग्निपरीताङ्गयो हर्म्यम्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥

पतन्त्यो रेजिरेऽध्वजैः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७ ॥

(सुदर ५४)

या आगामध्यें बालकना दूध पाजति असलेल्या स्त्रिया ओरडत-आरडत आपल्या मुलांना हृदयाशीं धरताळून घेऊन जडून गेल्या ! काही तर वरच्या

मजल्यावरून जळत्या घरातून ओरडत-ओरडत खाली पडल्या. त्या वेळी त्या मेघातून जशा विजा पडाव्या तशा दिसल्या !

अशा रीतिने लंकेमध्ये हहा कार झाला. कोणी बापाला हाक मारतो, तर कोणी पोराच्या नावाने ओरडत आहे, तर कोणी स्त्री आपल्या प्रियकराच्या नावाने ओरडत आहे. तर दुसरा कोणी मित्राला हाक मारीत आहे. जिकडे तिकडे अर्शा भारदा-ओरड व रटारट लंकेत सुरू झाली !

असा अग्नि मढकलेला पाहून, मारुतीने आपले घोंपूट समुद्रात बुडवून विस्तविले व जळत्या लंकेकडे पाहून समाधान मानले ! या वेळी जर कोणी मारुतीस विचारले असते की, ' अजून रामाने रावणबरोबर युद्ध सुरू केल्याची घोषणा केलेली नाही, अशा स्थितीत तू लंका जाळलीस, हें कसे काय ? ' तर मारुतीने असेच उत्तर दिले अगने- ' अहो ! ज्या वेळी रावणाने सीता चोहून आणली, त्याच वेळी गुदाची घोषणा झालेली आहे व मी तरी लंकेला आग लावली आहे कोठे ? राक्षसांनी माझी दोपट्टी पेटवली व मी ती विजविज्यासाठी समुद्राकडे निघालो. वाटेत क्वचित् कोठे अग्नि पडला असेल, त्याची सर्व जबाबदारी राक्षसावर आहे, ती काही मजवर नाही माझी इच्छा लंका जाळावी, अशी नव्हती. '

लंका जळली, हें पाहून सिद्ध, चारण, ऋषि व देव यास बरे वाटले. (सुं. ५५। २८-३५) कारण रावणाने याना पार छळले होते. यामुळे या सर्वांना बरे वाटले व त्यांनी मारुतीचे अभिनंदनही केले !

एवढा अग्नि मढकला, तेव्हा सीता असलेले अशोकवनही जळले असेल व त्यात सीताही जळून मेळी असेल, असे प्रथम मारुतीस वाटले, पण जाणान्या-येणाऱ्याची अपण ऐकून मारुतीस झटले की, अशोकवन व सीता ही सुरक्षित आहेत तेव्हा मारुतीस अनंद झाला. तो पुनः सीतेजवळ गेला. तिला नमस्कार करून त्याने तिचा निरोप मागितला तेव्हा तिने पुनः त्यास एक दिवस रहा थोडी विध्याति घे व उद्या जा (सु० ५६।३-१०) असे म्हटले; कारण या वेळी सीतेशी ममतेने बोलणारे माणूस येथे कोणीही नव्हते. अशा स्थितीत मारुतीने येथे एक दिवस तरी रहावे, असे सांगितला वाटणे अगदी स्वाभाविक होते

कांहीं समजुती.

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

क्षीण पुण्य झालें, म्हणजे स्वर्गातून तारका पतन पावतात—

क्षीणपुण्यां व्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ।

(सुं. १७।१९)

पुण्यसंचय असला, म्हणजे तारा बनून स्वर्गात राहता येतें किंवा तारकेवर राहता येतें. आकाशात तारागण दिसतात, तो स्वर्ग आहे व त्यातील तारा या पुण्यपुरुष राहण्याचीं स्थानें किंवा पुण्यपुरुषच आहेत. ज्याचा पुण्यसंचय संपतो, त्यांना इन्द्र स्वर्गातून भूलोकावर खाली उतरून देतो. गात्रां उल्का पडतात, ते क्षीणपुण्य झालेले लोकच होत; यासाठीं तारका पडलेल्या पाहूं नये. पुण्यपुरुषाची अव्योगति पाहूं नये

अशा कल्पना या वेळीं लोक मानीत होते, असें वाटतें. सध्या आकाशाच्या कोणी स्वर्ग मानीत नाहींत व उल्कानाहो 'क्षीणपुण्य जीव' असेंहि कोणी मानीत नाहींत वर लिहिलेली कल्पना एक वेळ काहीं मतमतांतरामध्ये प्रचलित होती; पण पुढें वेदान्तज्ञानाच्या फैलावामुळें ती कल्पना मागे पडली.

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । (गी. ९।२९)

असें गीताही म्हणते, पण गीता (पनितां तारकां) उल्कापातांनी याचा संबंध जोडीत नाही, हें पाहण्यासारखें आहे

पांचमुखी सर्प.

तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ ।

पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पश्चास्याविध पञ्चगौ ॥५४॥

(सुंदर. १)

मास्तीने उडण वेळे, त्या वेळीं त्याचे दोनही हात आकाशात पसरले होते, ते पर्वताच्या शिखरातून पंचमुखी दोन सर्पच आहित वीं काय असें दिसतें.

मास्तीचें शरीर हा मोठा पर्वत असून, त्याचे दोन हात हे दोन सर्प व ह त्याचीं

पाच बोटे हीं त्या नागाचा प्रत्येक पाच तोंडे होत.

पद्ममुखी नाग होते, अमें मानलें जात असे कीं, हो पंचमुखी नागाची केवळ कविकल्पना आहे, हें समजत नाहीं. पंचमुखी सर्पाचा उल्लेख रामायणात अनेक वेळा आलेला आहे.

स्त्रियांच्या अवयवांचें वर्णन.

सत्या आणग कोणत्याही स्त्रीशीं बोलताना तिच्या अवयवांचें वर्णन करून निव्यादा म पण करित नाहीं कोणी तसें केलें, तर त्यानें सभ्यतेच्या मर्यादेचें उल्लंघन केलें, अमें समजतों, पण रामायण-महामारताच्या काळामध्यें स्त्रीच्या समक्ष किंवा असमक्ष तिच्या शरीरावयवांचें वर्णन करून बोलण्याची चाल सध्याप्रमाणें असभ्य समजली जात नव्हती, तर उलट वरपत्न्येन खालपत्येच्या सर्व थरातील लोक स्त्रीशीं किंवा पुरुषांना बोलताना शरीराच्या अवयवांचें वर्णन करित व परस्पराशीं बोलत असत, अमें दिसतें. दास्यवयवांची काहीं ठळक उदाहरणे येथें देतां—

(१) कैसांचें वर्णन—

सुकेयी (सु० २९।२, ३१।१६) धनुर्केशान्ता (सु ३१।१६) अशोक वनात मावलीला सीता कधी दिसली, त्या वेळच्या वर्णनात हे शब्दप्रयोग वर्णन प्रयुक्त केलेले आहेत

(२) मुक्ताचें वर्णन—

शुभानना (अयो. ७।३१) कैकेयांचें कवि वर्णन करतो
विमलेन्दुसप्त (अयो ९।४३) मन्थरेच्या मुक्ताचें वर्णन कैकेयी करते
पूर्णचन्द्रानना (सुं १।४२८), पूर्णचन्द्रनिमानना (सुं ३०।७, ३७।१),
चरानना (सु ३३।६) मावली सीतेच वर्णन करतो ' चरानने ' हा शब्द
तर मर्त्यानेच सीतेला सरोवन करताना वापरला आहे.

(३) डोळ्यांचें वर्णन—

निशालाक्षी (बाल १।१३०) शान्तेच रवि वर्णन करतो. (अयो ६।१)

कवि सीतेचें वर्णन करतो. (अयो. ९।५५) कवि कैकेयीचें वर्णन करतो. (सुं. २४।१९, २७।१६; २७।४१, ३०।२१; ३५।८७) सीतेचें वर्णन करतांना हा शब्दप्रयोग येथें शालेला आहे. पहिला व शेवटचा कवीनें केला आहे. दुसरा व तिसरा त्रिजटा राक्षसीनें केला आहे व चवथा सीतेला उद्देशूनच केलेला आहे.

कमलपत्राक्षी (अयो. १०।२७) कवि कैकेयीस ३५।६, ५८।५७) मादती समक्ष सीतेला संबोधून +

शुभलोचना (अयो. १२।२४) तसेंच ३६।१३) हे शब्द दशरथ कैकेयीस उद्देशून +

प्रफुल्लनयना (अयो. ३८।८) दशरथ उद्देशून म्हणतो.

शुभापाङ्गा (अयो. ३०।३४) राम सुभू (सुं. १५।२८; २९।६) मादती स हरिणलोचना (सुं. ४२।१४)

शाय्याक्षी (सुं. २४।४०) या शब्दांनीं

शाय्याक्षी (सुं. ५८।६१) या शब्दानें लोचना (सुं. २७।१५) त्रिजटा सीतेचें

अतुलाक्षी (सुं. २९।५) कवि सीतेचें

विशालनेत्रा (सुं. ३२।६) कवि सीतेचें (सुं. ३७।४१) कवि म्हणतो, ५८।५७ ला

संबोधितो

असितेक्षणा (सुं. ३३।८) मादती (४) दांतांचें वर्णन—

सितशुक्लदंष्ट्रं मुखं (सुं. २९।७)

(५) ओटांचें वर्णन—

विम्योष्ठी (सुं. १५।२९), सीतेचें वर्णन करतो.

(६) कण्ठाचें वर्णन—

नीलकण्ठी (१५।२९) सीतेचें वर्णन कवि करतो

(७) स्तनांचें वर्णन—

सुपीनौ पयोधरी (अयो ९।४२) कैकेयी आपल्या दासचें वर्णन करते
चारवृत्तपयोधरा (सु १५।२८) माहतीला हा ता कशा दिसला, त्याचें
कवि वर्णन करतो

(८) कमरेचें वर्णन—

सुमध्यमा (बाल २१।१५) जया व सुप्रभा याचें वर्णन करीत असता
वसिष्ठ म्हणतात, (बाल ३५।१४) मेनेचें वर्णन विश्वामित्र करतो (बाल ७७।
१०) कैकेयीच कवि वर्णन करतो. (सु १५।२९, ३०।९३) माहतीला सीता
कशी दिसली, तें कवि वर्णितो (सु. २३।९) माहती सातेला संबोधितो

(९) जाघांचें वर्णन—

शुभ्रोणी (बाल ४८।२२) इन्द्र अहल्येस संबोधितो

घटारोहा (बाल ६३।७) कवि अप्सरेचें वर्णन करतो (सु ३३।६,
३५।६७, २६।१८, ५८।६६) माहती सातेस संबोधितो शुभ्रोणी (अयो.
३०।४२) राम सीतला सबंधितो

या वर्णनामध्ये कवनें केलेलो वर्णन कवी-या निरकुशत्वामुळ मोडून यावीं
नव-यानें आपल्या बायकोसंबंधानें केलेलें भाषणही आपण विचारात घेऊ नये
जरी स या नवराहा आपल्या बायकोचें असें वर्णन करून बोलत नाहीं, हें खरें
असलें, तरी नव-याला थोडी अधिक मुभा असावी, असें काहीं अशीं म्हणता
येणें शक्य आहे म्हणून नव-याच्या वर्णनाताल प्रयोग आपण मोडून दऊ, पण
माहती आप-या परमपूज्य महाराजासंगधा, प्रभु रामचंद्राच्या परमपूजनिय सता
वर्मपती सीतेसंबंधी जें म्हणत आहे तें विचारात घेणें माग आहे. माहती सुग्री
वाचा सेनापति, रामाचा भक्त व सेवक, रामाला व सातेला परमपूज्य मानणारा
होता सातेचा अपमान याच्याकडून जाणूनगुनून होणें शक्यच नाहा. अशा
मनोगतीच्या माहतीच्या तोंडीं सातेला प्रलम्ब संबोधला वचनें आली आहेत
तीं हीं आहेत—

कवि सातेचें वर्णन करतो (अयो ११५५) कवि कैकेयाचें वर्णन करतो (सु २४११९, २७११६, २७१४१, ३०१२१, ३५१८७) सीतेचें वर्णन करतांना हा शब्दप्रयोग येथें झालेला आहे पहिला व शेवटचा कवीनें केला आहे दुसरा व तिसरा त्रिजग राक्षसीनें केला आहे व चवथा मारुतीनें सीतेला उद्देशूनच केलेला आहे

कमलपत्राक्षी (अयो १०१२७) कवि कैकेयस उद्देशून म्हणतो व (सु ३५१६, ५८१५७) मारुती समक्ष सीतेला सबाधून म्हणतो.

शुभलोचना (अयो १२१२४) तसेंच ' आयतलोचना ' (अयो ३६११३) हे शब्द दशरथ कैकेयीस उद्देशून म्हणतो

प्रफुल्लनयना (अयो ३८१८) दशरथ सीतेस म्हणजे आपल्या मुनेस उद्देशून म्हणतो

शुभापाङ्गा (अयो ३०१३४) राम सातेला समोधिती

सुधू (सु. १५१२८, २९१५) मारुती सीतेस उद्देशून बोलतो

हरिणलोचना (सु ४१११४) मदिरक्षणा (सु २४१३६) हरिण-
शायाक्षी (सु २४१४०) या शब्दांनी राक्षसा स तेचें वर्णन करतात मृग-
शायाक्षी (सु ५८१६१) या शब्दानें मारुती सीतेचें वर्णन करतो कमल
लोचना (सु २७११५) त्रिजटा सीतेचें वर्णन करते.

अतुलाक्षी (सु. २९१५) कवि सीतेचें वर्णन करता

विशालनेत्रा (सु ३२१९) कवि सीतेचें वर्णन करतो पद्मपत्रविशालाक्षी
(सु २७१४१) कवि म्हणतो, पद्मपत्राक्षी (सु ३३१३) मारुती सीतेला
समोधिती

असितेक्षणा (सु ३३१८) मारुती सीतेला सबाधितो.

(४) दांतांचें वर्णन—

सितशुक्लदंष्ट्रं मुख (सु २९१७) कवि सीतेचें वर्णन करतो

(५) ओठांचें वर्णन—

यिम्बोष्ठी (सु १५१२९), यिम्बफलोपमोष्ठ (सु २९१७) कवि
सीतेचें वर्णन करतो

(६) कण्ठाचें वर्णन—

नीलकण्ठी (१५।२९) सीतेचें वर्णन कवि करतो

(७) स्तनांचें वर्णन—

सुपीनौ पयोधरी (अयो ९।४२) कैकेयी आपल्या दासाचें वर्णन करते
चारवृत्तपयोधरा (सु १५।२८) माहतीला सीता कशी दिसली, त्याचें
कवि वर्णन करते।

(८) कमरेचें वर्णन—

सुमध्यमा (बाल २१।१५) जया व मुप्रभा याचें वर्णन करीत असता
वसिष्ठ म्हणतात, (बाल ३५।१४) मेनचें वर्णन विश्वामित्र करतो (बाल ७७।
१०) कैकेयीचें कवि वर्णन करतो. (सु १५।२९, ३०।१३) माहतीला साता
कशी दिसली, तें कवि वर्णितो (सु २३।९) माहती सातेस सवोधिता

(९) जांघांचें वर्णन—

सुश्रोणी (बाल ४८।२२) इन्द्र अहस्येस सवोधितो

घरारोहा (बाल ६३।७) कवि अप्सरेचें वर्णन करतो (सु ३३।६,
३५।६७, ४६।९८, ५८।६९) माहती सातेस सवोधितो शुभश्रोणी (अयो
३०।४२) राम सीतेला सवोधितो

या वर्णनामध्ये कवीने केलेली वर्णने कवीच्या निरङ्कुशत्वामुळ मोडून द्यावी
नवऱ्याने आपल्या बायकोसवधानें केलेलें आपणही आपण विचारात घेऊ नये
जरी सध्या नवराहा आपल्या बायकोचें असें वर्णन करून बोलत नाही, हें खरें
असलें, तरी नवऱ्याला थोडी अधिक मुभा असावी, असें काहीं अशीं म्हणता
येणें शक्य आहे, म्हणून नवऱ्याच्या वर्णनातलं प्रयोग आपण मोडून दऊ, पण
माहती आपल्या परमपूज्य महाराज्ञोसगधीं शत्रु रामचद्राच्या परमपूज्य सती
धर्मपत्नी सीतेसवधो जें म्हणत आहे, तें विचारात घेणें भाग आहे. माहती सुग्री-
वाचा सेनापति, रामाचा भक्त व सेवक, रामाला व सीतेला परमपूज्य मानणारा
होता सातेचा अपमान याच्याकडून जाणूनपुनून होणें शक्यच नाही. अशा
मनोउत्तीच्या माहतीच्या तोंडीं सीतेचा प्रत्यक्ष सवोधलला वचने आली आहेत
तीं हीं आहेत—

का त्वं ... वरारोहे धरानने ? (सुं. ३३।६)

त्वां आह स वरारोहे । (सुं. ३५।६७)

त्वां आदाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रति यास्यति । (५६।१८)

वरारोहा सीता । (५८।६२)

को नु भर्ता ते सुमध्यमे ? (सुं. ३३।९)

भर्तारं असितेक्षणे । (सुं. ३३।८)

का त्वं पद्मपलाशाक्षि ? (सुं. ३३।३)

भर्तुः कमलपद्माक्षि ... विशालाक्षि शृणु । (सुं. ३५।६-७)

या वचनात मादती प्रत्यक्ष सीतेला संशोधित असना हे शब्द प्रयुक्त झाले आहेत । हे सुंदर सुख असलेल्या झिये । हे चारीक कमर असलेल्या झिये । हे सुंदर डोळे असण, = या झिये । हे (वरारोहे) उत्तम जांघा असणाऱ्या झिये । असे शब्दप्रयोग आज कोणीही परका पुढून परक्या झियेस एरुद्धम घोलून शकणार नाही, इतकेंच नव्हे तर परिचित पुढूनही अशा विशेषणें बोलणार नाही व एखादा नोकर राणीस तर असे म्हणणारच नाही, पण असे शब्दप्रयोग अपरिचित पुरुषानें केलेले ऐकून, मादतीला तो स्वतःच बोलणारा असल्याने वाही वाटलेले नाही व सीतेलाही त्याभटल वाही वाटलेले दिसत नाही. व वरून असे शब्दप्रयोग झियाविषयी झियासमोर करणे, हे या वेळीं सभ्य व्यवहाराचें दर्शक समजलें जात होतें, हे उघड होत आहे.

वाईसाहेब । तुमची कमर अगदीं सिंहासारखी चारीक आहे. तुमचे डोळे कमळासारखे किंवा हरिणासारखे आहेत. असें परपुरुषानें घोलणें सध्या कोणाही स्त्रीस अवडगार नहीं मादती व सीता याची ही पद्धतिच भेट आहे व या पद्धत्या भेटांतच मादती सीतेस अशा शब्दांनीं संशोधित आहे ।

या सर्व शब्दांत ' वरारोहे ' हा शब्द विशेषच विचार करण्यासारखा आहे. (वर- आरोहा) उत्तम जघन भाग असलेली स्त्री, असा याचा अर्थ दिसत आहे (आरुहते इति आरोहः) या शब्दांत जो मूळचा स्पष्ट अर्थ आहे, तो प्रत्यक्षरी इनुमानने साधवी सीतेला संशोधण्यास योग्य आहे, असें सध्यातरी आम्हांस वाटत नाही.

पण शब्दातील मूळचे अर्थ कालान्तरानें लुप्त होतात. मूळचे अर्थ पुढें राहत नाहींत व नवीनच अर्थ उत्पन्न होतात. यामुळे मूळचा अर्थ जो आज आपणास या शब्दात दिसत आहे, तो वाचमीनीच्या वेळेस राहिलाही नसावा व याचा दुसरा कोणता तरी उदात्त अर्थ त्या ठिकाणीं रुढ झाला असेल. असें नसेल तर ब्रह्मचारी भारतीन्या तोंडीं संतिसारण्या सतील संवोधताना 'वरारोहे' असा शब्द प्रयुक्त झाला नसता असा शब्दप्रयोग हा थोडा आश्चर्यकारकच वाटतो, पण शब्दाचा रुढ अर्थ बदलला, तर असें होणें शक्यही आहे.

उदाहरणार्थ 'कुशल' शब्दाचा मूळचा अर्थ (कुश+ल) दर्म रागारा असा आहे, पण हा अर्थ लोपून त्याचा अर्थ कौशल्ययुक्त (Skilful) असा बनला व आता मूळचा अर्थ कोणाच्या भ्यानीहि येत नाहीं, इतरां तो लोपला गेला आहे त्याच प्रकारचा अर्थभेद 'वर+आरोह' या शब्दाचा झाला असावा. संस्कृत शब्दाचा असा एक कोश बनला पाहिजे व त्यात प्रत्येक शताब्दीमध्ये त्याचा अर्थ कसा होता, तें सोदाहरण दाखवले पाहिजे. असा कोशामध्ये या इतिहासिक अर्थांतराचा विचार होणें शक्य आहे. तोंपर्यन्त याविषयी नक्की निर्णय होणें कठीण दिसतें.

रामायण-महाभारतान्या किंवा संस्कृत वाङ्मयान्या कालामध्ये स्त्रीपुरुषाच्या अवयवांचें सौष्टव अथवा सौंदर्य पाहून तें प्रशंसावें, त्यातील सौंदर्याचें अभिनंदन करवें, असा प्रघात होता, असें बरील शब्दप्रयोगावरून दिसतें. विधात्यानें जें रचनानैमित्त्य दाखवले आहे, तें पहावें व त्याचें अभिनंदन करवें, अशा वृत्तीचा हा काल होता, पण पुढें लज्जा व मर्यादा फार वाढली, त्या प्रमाणानें शरिराच्या वर्णनाकडे कमी कमी प्रवृत्ति होऊ लागली सग्याची मर्यादशील वृत्ति ही चांगली कीं पूर्वीची चांगली, हा निर्णय करणें, हें येथे अप्रस्तुत आहे.

सग्या युरोप-अमेरिकेंतील लोकांमध्ये असें अवयवांचें वर्णन करून परस्पर-रागीं बोलण्याचा प्रघात आहे. प्रथातच नव्हे तर तो प्रत्यक्ष बोलण्यातही आहे. असाच परिपाठ पणाकडे पूर्वी होता, असें दिसतें. सृष्टिमौंदर्य पहावें,

तें वर्णवें, असें या काळच्या लोकांम वाटत असे. सध्या या बाबतीत लज्जा उत्पन्न झाली आहे.

सीतेचें जें वर्णन मारुतीनें केलें आहे, तें अलैंगिक भावनेनेंच केलेलें आहे. एक तर माहती ब्रह्मचारी व संयमी होता व सीता ही त्याच्या प्रभूची धर्मपत्नी सती होती. तेव्हां लैंगिक किंवा वैषयिक भाव माहतीच्या मनात येणें शक्यच नव्हतें. अशा अवैषयिक भावनेनें उच्चारलेले मारुतीचे शब्द आहेत.

आपणांचे सध्या असें कोणी बोलूं लागलें, तर हाणामारीचे मुद्दां प्रसंग कित्येक ठिकाणीं उद्भवतील, हें काहां मित्र कन्न दाखवण्याची आवश्यकता नाही.

वाल्मीकीचें चरित्र.

पूर्वीं सुमति नावाचा एक ब्राह्मण होता त्याची कौशिकी नावाची एक स्त्री होती तिला अग्निशर्मा नावाचा एक पुत्र झाला त्याम त्याच्या बापानें वेदाध्ययन करण्याविषयीं पुष्कळ उपदेश केला, परंतु व्यर्थ ! शेवटीं कटाटन सुमति व कौशिकी हीं उभयता वानप्रस्थाश्रम घेऊन अरण्यांत राहिलीं अग्निशर्मा भिगची मगति धरून चर्ये कर्म करू लागला एकदा सप्तर्षींची अग्निशर्म्याशीं गाठ पडली तेव्हा अग्निशर्मा म्हणला कीं, 'तुमच्याजवळ जें काहीं असेल तें सर्व येथें टाका, नाहीं तर तुम्हास ठार करीन.' नंतर अग्नि ऋषि म्हणाले, 'हे अग्निशर्म्या ! ज्यान्याकरिता तू हें घोर कृत्य करून द्रव्य मिळवितोस, ते या तुझ्या पापचे वाटेकरी आहेत काय ?'

असें विचारल्यावर अग्निशर्म्यानें घरा चालून, आपल्या बायकोला व मुलाना विचारलें कीं, 'मी जें हें पापकर्म करून, तुमचा उदरनिर्वाह करतो, त्या पापाचे वाटेकरी तुम्ही आहात कीं नाहीं, तें सांगा' असें विचारल्यानंतर त्याचा बायका-मुलें म्हणालीं कीं, 'पापाचे वाटेकरी आम्ही नाहीं तुमच्या पापाचे वाटेकरी तुम्हींच आहात' असें घराच्या मंडळींच उत्तर ऐकताच अग्निशर्म्याला पश्चात्ताप झाला व तो ऋषीजवळ येऊन म्हणाला, 'मी केलेल्या पापाची मला क्षमा करा तुमच्या उपदेशानें मला पश्चात्ताप झाला आहे व मला ज्ञानदा प्राप्त झालें आहे आप-पासून तुम्हीं सांग ल त्याप्रमाणें वागेन, माझ्यावर अनुग्रह करा व माचा उद्धार होईल, असा एसादा मार्ग दाखवा' असें म्हणून वर इतर सहा ऋषि अनीस म्हणले की, ज्योपेया याला अ पत्था उपदेश नें पश्चात्ताप झाला आहे, त्यापेया आपणच याला शिष्य करून पवित्र करा असें म्हणल्यावर अग्नि श्रयींनीं उत्तर दिलें कीं, ठीक आहे व नंतर त्यांनीं अग्निशर्म्याला सांगितलें कीं, आम्ही पुन येथें परत येईपर्यन्त या झाडाखालीं बसून 'राम' नामचा जप करीत रहा असें सांगून सनर्षि निघून गेले नंतर अग्निशर्मा रामनामाचा जप करीत बसला असता त्याच्या अगावर वारळें वाटला इतकीं वर्षे तेथें जप करण्यात गेल्यावर पुष्कळ काळानंतर सनर्षि पुन अग्निशर्मा जेथें तप करीत बसला होता, तेथें आले व रामनामाचा

निघत असलेला धनि ऐकून त्यांनी त्याच्या अंगावरची वारळें बाजूस केली व अभिशर्मांला बाहेर काटिलें. त्या वेळीं तो सप्तर्षींना नमस्कार करून म्हणाला कीं, मी आज आपल्या रूपेने पापमुक्त होऊन, ज्ञानी ज्ञात्री आहे, तें ऐकून ऋषि म्हणाले, तूं अता वारळातून बाहेर आल्यामुळे तुझा हा दुसरा जन्म आहे व वारळापासून म्हणजे बल्मीकापासून तुझा जन्म झाल्यामुळे आजपासून तुला बाल्मीकि असें लोक ओळखतील, नंतर न्या बाल्मीकि नें शंकराची उपासना करून रामायण नावाचें एक महामन्त्र केले या बल्मीकीनें ज्या दुःस्थलीचे ठिकाणीं शंकराची उपासना केली, तें स्थान बाल्मीकेश्वर या नांवें प्रसिद्ध झालें व त्याचें पूजन करणारे लोक मुक्त होऊ लागले [स्कंद ५।१।२४, ७।१।२७८]

स्कंदपुराणात याच्यासंबंधी दुसरी एक कथा आढळते, ती अशी—

पूर्वी एक कथु नामक ब्राह्मण होता त्यानें पुष्कळ तप केलें तप पूर्ण झाल्यावर त्याला आपल्या छीचें स्मरण झालें व त्यामुळे त्याचें वीर्यस्थलन झालें. हे वीर्य एका वनचरीनें गिळलें, त्यामुळे तिला एक पुत्र झाला. नंतर त्या पुत्रावर महर्षींचा प्रमाद होऊन, त्याचा ब्राह्मण्य लाभलें व पुढें तो बाल्मीकि या नांवानें प्रसिद्धीस आला. याची पुढे ऋषींमध्ये गजना होऊं लागली. नंतर त्यानें तमसा नदीच्या तीरावर अभ्रम करून, त्या ठिकाणीं आपलें अध्यापनाचें धाम पालें ठेविलें. याची शिष्यशाळा पारच मोठी होती, परंतु सर्वांनीं भस्म्राज ऋषि मुखा होता एवढा भस्म्राजासह या नदीवरून स्नान करून परत येत असता, एका व्याधानें मैथुनगळ असलेल्या कीचपक्षाच्या जोडप्यातील एकास मारलेलें पाणी पाहिलें, तेव्हा त्याला पार दया आली व त्याच्या तोंडातून—

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्नोश्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

(बा. रा. पा ३।१५)

अशी छंदोवद्द शाश्वती बाहेर पडली. भस्म्राज तोंडातून निघलेल्या शब्दाचा एव अनुष्ठुप् श्रुतीत ओर घनलेला पाहून, त्याला पारच आश्चर्य वाटलें, परंतु अजून त्या निघाला साप दिला, हे बर्दट जेलें, अगें बघून क्षिप्तप्रस-

हेऊन, विचारमग्न झाले असतां, ब्रह्मदेवानें स्वतः येऊन ' तूं म्हण्टलेला श्लोक यशोरूपच होईल,' असें सांगून त्यांस धीर दिला व रामचरित्र लिहावयास स्फूर्ति दिली. नंतर यानीं रामचरित्राचा चौवीस सहस्र श्लोकांचा ग्रंथ लिहिला.

राम नें संतेचा त्याग केल्यावर त्यानेंच तिला सामाळलें. त्या वेळीं सीता गरोदर होती. पुढें यथाशक्ती प्रसूत होऊन, तिला लव-कुश असे दोन पुत्र झाले. त्यांचें संगोपन यानींच केलें व विशाभ्यासही करवून घेतला. स्वतः रचलेलें रामायण त्यास शिकविलें.

सीतात्यागानंतर रामानें अध्वमेध यज्ञ केला, त्या वेळीं यज्ञमहार्भास हे आपल्या शिष्यांसह गेले होते. एकदां एका ऋषीयरोवर पाखंडवाद केल्यामुळें याला ब्रह्महत्याचें पातक लागलें व महादेवाच्या उपासनेनें त्याचें निरपन झालें.

वाल्मीकिश्चाह भगवान् युधिष्ठिरमिदं वचः ।

विवादे साम्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भयानिति ॥ ८ ॥

उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ।

सोऽहमीशानमनघममोघं शरणं गतः ॥ ९ ॥

मुक्तश्चास्मि ततः पापैः ततो दुःखविनाशनः ।

आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्न्यं भविष्यति ॥ १० ॥

[म. भा. अ. ४९। ८, ९, १०,]

वाल्मीकि हा जातीनें शूद्र असून, पुढें ऋषिप्रसादानें ब्राह्मणत्व पावला. याचें पूर्वीचें नांव वाल्या कोळी असें होतें. या प्रचलित दंतकथेस केठें आधार नाही. चलट वाल्मीकि विद्वान् ब्राह्मण होता, हीच गोष्ट ज्या ज्या ठिकाणीं रामायण, व वाल्मीकीचा उल्लेख आलेला आहे, त्या त्या ठिकाणीं तपस्वी, मुनिपुंगव, द्विज या व यास रचया इतर विशेषणांनीं प्रमुखांनीं सांगितली आहे. राहु वाल्मीकीनेंच अपली उत्पत्ति कोण.पामून झाली, हें पुढील श्लोकात सांगितलें आहे.

प्राचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनंदन ।

(वा. रा. अ. १६। १८)

पण महापि प्रचेतमाला वंश नसल्यामुळें हा प्रचेतम् दुसरा अवतार, वाल्मीकीस

ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे रामजन्मापूर्वीच रामचरित्र लिहिता आले, असा पुष्कळांचा समज आहे व रामचरित्रावर जे ग्रंथ झाले, त्याच्यामध्ये सच समजुतीचा अनुवाद केला असल्याने ही समजुत दृढ होत चालली आहे, परंतु ती निराधार आहे, कारण रामायणातील सर्व श्रियापदे भूतकालाची असून, राज्यातील पुढे होणारी स्थिति मात्र भविष्यकालीन म्हणून वर्णिली आहे पुढे होणाऱ्या मनुष्याचे गर्जन भूतकालीन पदे घालून तयार करणे, हे असंभवनीय दिसते वाल्मीकि हा रामाच्या वेळी अथवा रामानंतर हेऊन गेला असावा रामायण हे काव्य रामानंतरच्या एखाद्या वाल्मीकि नावाच्या मनुष्याने लिहिले असून, ते रामकालीन वाल्मीकीच्या नावावर दिले असावे असा कित्येकांचा तर्क आहे पण यासंबंधाचा निश्चय होण्यास जेवढा पुरावा पाहिजे तेवढा अजून सापडलेला नाही

वाल्मीकिसून, वाल्मीकिशिक्षा, वाल्मीकिद्वंद्व, व गगटक हे रामायण-व्यक्तिरिक्त ग्रंथ वाल्मीकीच्या नावावर आहेत

ब्रह्मदेवाने स्वतः भरद्वाजाबरोबर येऊन, यास रामायण संपूर्ण करण्यास सांगितले यासबधी योग वाशिष्ठात उषेस आला आहे, तो असा—

इत्युक्त्या स भरद्वाजं परमेष्ठो मदाधमम् ।

अभ्यागच्छत् समं तेन भरद्वाजेन भूतकृत् ॥

[यो वा २-११]

वैवस्वतमन्वन्तरांत आतापर्यंत जे २८ युगांचे २८ व्यास झाले, त्यात २४ व्या युगात विष्णुपुराणातील यादीप्रमाणे वाल्मीकि ऊर्फ ऋषि भार्गव होऊन गेला, असा उल्लेख आहे

तसेच वाल्मीकि या नावाचा विसर्गमधिविषयी नियम सांगणाराहि एक अचार्य हेऊन गेला आहे